

NYUGATI MAGYAR TANULMÁNYÍRÓK ANTOLÓGIÁJA 1987

Válogatta és Szerkesztette:

Borbándi Gyula

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem

Bern, Svájc

—

Mikes International

Hága, Hollandia

2005.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-033-0

NUR 323

© Mikes International, 2001-2005, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Jelen kötet a negyedik és egyben az utolsó azon nyugati magyar irodalmi antológiák közül, amelyeket az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem megbízásából vezető nyugati magyar írók szerkesztettek az 1980-as évek folyamán. Ezennel tehát mind a négy irodalmi antológia megjelent elektronikusan és mindenki számára hozzáférhető az egész világon.

A kötet technikai előállításában közreműködött Gáspár Katalin. Ezért itt hálás köszönetet mondunk.

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (még kapható könyveit) meg lehet vásárolni a következő helyen:

UNITÁRIUS KÖNYVESBOLT
Alkotmány u. 12
1054 Budapest, Magyarország
tel. +36-1-311-2241

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a *nyugati magyar irodalom* sorozatban:

- **Nyugati Magyar Költők Antológiája, 1980.** (szerk. Kemenes Géfin László)
- **Nyugati Magyar Próza Antológiája, 1982.** (szerk. Ferdinandy György)
- **Nyugati Magyar Esszéírók Antológiája, 1986.** (szerk. Borbándi Gyula)
- **Sulyok Vince:** Tegnapodban élsz
- **Jan Erik Vold:** Jégcsapidoő (ford. Sulyok Vince)

Hága (Hollandia), 2005. július 12.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

With present book we completed the electronic publishing of the four anthologies of Hungarian Literature in the West that were edited in the 1980s by leading Hungarian writers living in the West on behalf of the publisher, the *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem* (Protestant Academy for Hungarians in Europe).

This volume, entitled '**ANTHOLOGY OF HUNGARIAN TREATISE IN THE WEST, 1987**' was first published in 1987 in traditional book format.

Katalin Gáspár contributed to the production of the electronic version of this book. We wish to express our deepest gratitude to her.

We would like to draw the attention of our readers to the fact that the (still available) publications of the *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem* (Protestant Academy for Hungarians in Europe) can be purchased in the following bookstore:

UNITÁRIUS KÖNYVESBOLT
Alkotmány u. 12
1054 Budapest, Hungary
Phone: +36-1-311-2241

The Hague (Holland), July 12, 2005

MIKES INTERNATIONAL

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

Ez antológia szerkesztési munkájának befejezésekor nem mulaszthatom el az olvasó figyelmét felhívni az egy évvel ezelőtt megjelent Nyugati Magyar Esszéírók Antológiája és a jelen vállalkozás közeli rokonságára. Mint annak előszavában, most is emlékeztetnem kell arra, hogy a két antológia szervesen összetartozik. Ez a tanulmánykötet voltaképpen egy nagyobb gyűjtemény — a nyugati magyar értekező próza négy évtizedes terméséből készült válogatás — időrendben második része.

Valamely írásműnek tanulmányként való kezelése éppen olyan önkényes és bizonytalan, mint volt tavaly más alkotásoknak az esszé műfajába történt besorolása. Ezúttal is az olvasó elnézését és megértését kell kérnem, ha ítéletem nem egyeznék a véleményével és némely „tanulmányt” szívesebben látott volna az „esszék” társaságában, vagy fordítva, hiszen az esszéantológiában is voltak bizonyára írások, amelyeknek „illő” helye ez a tanulmányantológia lett volna. Az esszé és a tanulmány helyes különválasztásának máig sem alakultak ki tudományosan megalapozott és mindenki által elfogadott ismérvei. Számíthatunk rá, hogy sokáig eldöntetlen lesz még, valójában mi tekintendő esszének és mi tanulmánynak, hol kezdődik az egyik és hol végződik a másik. Az esetek többségében egyéni elbírálás eredményétől függ, hogy mit teszünk az egyik és mit a másik kosárba. Mint egy évvel ezelőtt, most is csak azt ajánlhatom, tekintse az olvasó a két antológiát egyetlen műnek és ne aszerint mérlegelje, sikeres vagy sikertelen volt-e a műfaji besorolás, hanem aszerint, hogy megnyugtatóan igazít-e el a nyugati magyar értekező próza több, mint negyven éves termésében.

Ami a közölt írókat illeti, ebben az esetben sem sikerült elképzeléseimet hiánytalanul és tökéletesen megvalósítani. Egy szerző eltávozott az élők sorából, mielőtt a kézírata a nyomdába kerülhetett volna és így megküldött tanulmányát félre kellett tennem, igazodva ahhoz a kiadói szemponthoz, hogy az antológiákban csak élő alkotók kaphatnak helyet. Egy másik kiszemelt szerző azzal hárította el a felkérést, hogy élete mostani szakaszában nem magyar, hanem idegen nyelven publikál. Végül, egy harmadik úgy érezte, hogy írói munkásságának fő területe nem a tanulmányírás.

Hiányérzetem ettől eltekintve is van. Kellő terjedelmet nélkülözve, nem adhattam helyet sok kiváló magyar tudósnek, aki nyugati egyetemen tanítva vagy tudományos intézetben dolgozva elsősorban idegen nyelven ír és közöl, olykor azonban magyar nyelven is megszólal. Némelyik tudományágának nemzetközi híré tekintélye. Többeket méltán megilletett volna a hely ebben a gyűjteményben. Bevallom, nehéz volt a választás. Késérőseget okozott érdemes tudományos írók kimaradása, de mit tehet a szerkesztő, ha csak három és fél száz nyomtatott lap áll a rendelkezésére és legfeljebb húsz-huszonegy író közölhet. A sok kitűnő bölcselelő, nyelvész, irodalomtörténész, történész, társadalom- és természettudós közül elsősorban olyanokat vettem figyelembe, akik — talán hiányos, fogyatékos, túlhaladott — ismereteim szerint főleg magyarul publikálnak.

A témákat tekintve ugyanazt az elvet követtem, mint az esszéantológia szerkesztésében. Csak olyan tanulmányok között válogattam, amelyeknek tárgya közvetlenül vagy közvetve magyar vonatkozású. Az esszéantológia visszhangja azt mutatta, hogy az olvasók elfogadták és méltányolták ezt a szerkesztési szempontot. Remélem, ennek a tanulmányantológiának az olvasói is egyetértenek a tematikai egyöntetűség érdekében a szerzőkhöz eljuttatott kívánsággal. Úgy érzem, a két antológia nemcsak a nyugati magyar értekező próza kimagasló művelőit mutatja be, de ízelítőt nyújt arról is, hogy e szerzők hogyan gondolkodnak a magyar nyelv, irodalom, történelem és a társadalom több égető kérdéséről.

Az írások többsége már megjelent nyomtatásban. Ezek első megjelenésének helyét és idejét az olvasó a könyv végén találhatja meg. Hét alkotás ebben az antológiában kerül először a nyilvánosság elé. Az esszéantológiához hasonlóan a nyomtatásban már korábban megjelent tanulmányok esetében itt is meghagytam — a szerzők kérésére vagy velük egyetértésben — az írás eredeti formáját és külső megjelenésének képét, nem törekedve a formai egyöntetűségre. Ugyanez vonatkozik a tipográfiára is.

Bízom benne, hogy ez a kötet az esszéantológiához hasonló olvasói figyelemben és megbecsülésben részesül. Annál is inkább, mert avatott írók tollából fontos és sokakat érdeklő témák elemzését kínálja.

München, 1987 június.

Borbándi Gyula

TARTALOM

A Kiadó előszava	III
Publisher's preface	IV
A szerkesztő előszava.....	V
Albert Pál	1
Két alkalom.....	1
Balla Bálint	9
A Magyar Október transzcendens távlata	9
Bárczay Gyula	15
Keresztény tolerancia.....	15
Czigány Magda	23
Két kiállítás.....	23
Gallus Sándor	29
Fejezetek a magyar történelemből	29
Gosztonyi Péter	39
Budapest ostroma 1944-45-ben	39
Gömöri György.....	46
József Attila: Levegőt!.....	46
Hajnal László Gábor.....	51
„Lejátszani hibáinkat . . .”.....	51
Harmat Pál.....	57
A tétkozló ország	57
Illyés Elemér	64
Magyarok Romániában a nyolcvanas években	64
Kemény István.....	72
Bibó István emlékezete	72
Kende Péter	77
Szellem és korlát.....	77
Kibédi Varga Áron	86
Egy világ mesgyéjén.....	86
Király Béla	97
A honvédelem problémái a forradalomban	97
Monoszló Dezső.....	105
Et resurrexit tertia die	105
Nagy Károly	112
A magyarságtudat őrszigetei.....	112
Péter László.....	116
Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?.....	116
Sanders Iván	126
Lázadók, cinkosok, szabadságkeresők.....	126

Szabó Ferenc.....	134
A teremtés dicsérete.....	134
Szamosi József.....	140
Magyar zárandoklatok Máriacellbe	140
Vajay Szabolcs.....	150
A Szent Korona kamelaukion jellege	150
Életrajzi és könyvészeti jegyzetek.....	156
Forrásmegjelölés.....	162

ALBERT PÁL

Két alkalom

Egy (mifelénk) korszakos regényről

1. *A lényeg.* Egyelőre csak folyóiratban, a *Kortárs* 1975-ös évfolyamában jelent meg több folytatásban Mészöly Miklós új – s a magyar elbeszélő prózában alapvető újdonságokat hozó – regénye, a *Film*. Erre hívnók föl már most az olvasók figyelmét; s a magunk parafrázisával csak elnehezíthető magyarázatként tüstént ide másolnánk az író vallomását-értelmezését a mű keletkezéséről, módszeréről, lényegéről, mely egy régebbi részközlést (*Filmkultúra*, 1973/3.) vezetett be: „Tavaly augusztusban egy öreg házaspárt láttam hazafelé csoszogni a Csaba utcában. Annyira megragadott a kép, hogy mikor írni próbáltam róluk, akaratlanul is egy szűrő iktatózott közbe – a kamera. Persze, kamera (és rendezés) valamilyen formában mindig is *van*, és mindig *ott* van; csak a különböző személyragos előadásmódokkal igyekszünk eltussolni a durva jelenlétet. Az adott esetben azonban éppen ez nem elégített ki. A nyíltan vagy kevésbé nyíltan jelentkező közvetlen személyességem korlátozott, és nem a kedvem szerint szabadított fel. S minthogy elsősorban a *kép* ragadott meg, hitelesebb csalásnak éreztem, ha engedem, hogy a kamera és a rendezés reális fikcióvá legyen. S ezzel a forma is kitalálta magát. Mint módszer, természetesen sok mindenről kénytelen lemondani, hogy a maga többletéhez megpróbáljon közelebb férközni. A regény inkább *kép*-olvasót, *néző*-olvasót feltételez, akinek a kiegészítéseire igyekszik támaszkodni – miután előbb 'megdolgozta'. Ál-tárgyilagosságot és ál-személyességet próbál nyújtani (amennyire lehet: következetesen), hogy az olvasó közvetlenebbül érezhesse: csakugyan ő az, aki mindkettőt igazira fordítja le. A közvetett módszer arra számít, hogy nemcsak a tárgyilagosságnak és személyességnek, hanem a tér- és időmozgásoknak, a fikciónak és nem-fikciónak más minőségét és keveredését tudja biztosítani. S esetleg olyan szándéktalan frivolságot, amit különben a *kép*, a képiség már eleve is képvisel, mert kénytelen nélkülözni az elemzést, – de amire talán mégis szükség van, hogy a komolyságot a szokottnál komolyabban vegyük. (Amit viszont csak fenntartással szabadna komolyan venni: az írónak efféle feladatszerű, utólagos széljegyzetét. A regény egyszerűen *íródott*.)”

2. *Forgatás és fiktív forgatás.* A filmforgatás fikcióját, a „fiktív forgatás” írói-olvasói egyezményét tiszteletben tartva afféle irodalmi forgatókönyvnek, esetleg jelen idejű forgatási naplónak, vagy a muszteren nézett celluloidszalagot egyidejűen kommentáló és technicista észrevételeket is közlő filmregénynek tekinthetjük tehát Mészöly Miklós új írását; avagy szintén az egyezményen bévül maradvá: színes betéteket is tartalmazó fekete-fehér „filmnek”, s mivel a törzsanyagban csak egyetlen mondat hangzik el: „némafilmnek”. 1972 augusztusában, este hatkor, szürkületkor kiosztjuk a „szerepeket” és a „kellékeket”, s elkezdünk forgatni. (Ki *mi*: a stáb? a rendezői fejedelmi többes? író és olvasó cinkos többese? a kíváncsi és kísérletező-manipuláló „isteni” főlény és szadizmus többese? az erkölcsi ítélőszék többese?) Kameránkkal a Csaba utcán kapaszkodunk föl a Moszkva tértől a Városmajor utcáig, majd a Virág-lépcsőig, két öreget kísérlünk lépésről lépésre. Stílusunkat a *cinéma vérité* modorához igazítanók, noha némely utasítás („hátlunézet”, „panoráma”, „pásztázás”, „tágított totál”, „körbesvenkelés”, „a pórusokat is elkülönítő nagyítás”, az anyagot szinte rögeszmés megszállottsággal szemcséire bontó „mikro-közel”) művészibb alakító-igényt, személyesebb érdekeltséget föltételez, egy-két más beállítás pedig, a magától működtetett kamerával, a „gép önműködő tárgyilagosságával” Andy Warhol hiperobjektivitását igyekszik inkább megközelíteni. (Róla különben *A tettenérés dialektikája* címmel cikket is írt Mészöly; *Filmkultúra*, 1969/2.). A fiktív film képei mellé azonban más (egy teljes technikai forgatókönyvbe bedolgozható, esetleg szalagra szintén fölvehető, arra átvihető) képek is kerülnek: fényképek, ábrázolások, egy várostörténeti rézkarc épp úgy, mint az írás képzeletének képei a múltból-jelenből, meg dokumentumstílusban tartott valós vagy áldokumentumok, írásos idézetek, melyeknek képi „performálására” már nincs utasítás, s melyeket a „fikcióban” legfeljebb afféle *off*-szövegként tudunk elképzelni.

* Mészöly Miklós: *Film*; *Kortárs*, 1975.

3. *Történesek*. Mészöly regénye, rövid, aligha lehet több 150 gépelt lapnál, zsebfomatumban 12–13 ívnél, „filmként”, a folyamatos forgatás egyezményével, két óránál; „története” mégis nehezen összegezhető: az „elmesélésnek” egyaránt ellenáll a végső társítások kétes logikája meg a történés határainak bizonytalansága. Mert a *Filmben* minden mindennel valahogyan összefügg (noha az enigma éppen az összefüggés módozata és jellege), csak hogy az analógiák számának révülete a végtelen, értelmezésként pedig egyre tágíthatók a körök, szaporíthatók a rétegek. Szétválasztásuk és jelzésük így csak durva egyszerűsítés: két történésre, illetve történelemre és tereprajzra. Az egyik történés az, amit „forgatunk”: két öreg, egy nyolcvankilenc éves aggastyán, meg talán tíz évvel fiatalabb felesége lassú esti baktatása a Csaba utcában, lakásukig, a hajdani, államosított házukban, egy romos szecessziós sarokvillában bérelt alagsori szobáig; meg az, mi ennek a vékonyka történésnek hétköznapien tragikus epilógusa (következménye?): az Öregember halála pár nap múlva a János-kórházban, s az Öregasszonyé is, ki a rákövetkező éjszakán a „filmese” (avagy immár a látogató író, vagy mi: „nyomozó” olvasók?) „vallatása” közben szenderül örök álmra. A másik, színesebb, véresebb, bűnügyibb történés, nagyjából ugyanezen a helyszínen, hatvan évvel korábbi: 1912. május 23-án paradicsomrakományával a fővárosba érkezett Silió Péter vajtai paraszt, a Múzeum körúton belekeveredett egy tüntetésbe, megsebesült, naplemente felé, sebláztól kábultan, egy városmajori szőlőben húzódott meg (körülbelül ott, ahol „most” az öregek villája áll), a bokrok tövében, kétes együttlétben, megpillantott egy feltűrt szoknyájú gyereklányt és egy korosabb (?) férfit, majd valamivel később a présházából kilépő Sax Simon kötélverő mestert, kit a kéznél lévő akonaverő kalapáccsal agyonütött. Az első történetnek rejtélye az öregek pontos kiléte: neve, helyzete, múltja, gondolatvilága; a másodiké viszont nem Silió személye, hanem inkább tette motiválása meg fogalmakon nyelven inneri észjárása, elvégre a bíróság is főképp ezért ítélte halálra; s közös talány persze az: a két történetnek mi köze van egymáshoz? A két „történet” mögött azután, azt át meg átszöve, utalásként, olykor talán magyarázatként ott van egy egész városnegyed földrajza, „terepismerete” és története: helytörténeti dolgozatokkal, metszetekkel meg a mai utcák és épületek (Közért, vendéglő, trafik, iskola, követségi villák stb.) vélnök: fotografikus hitelű leírásával; s ott, sűrű célzásokban, másfél évszázad magyar történelme: Martinovics kivégzése, a 48-as szabadságharcosok temetése, a boldog békeévek ligeti párjai, a 19-es vérmezei majális, a 30-as évek gazdasági válsága, az „irredenta idők”, a háború, a leventésdi, a nyilasok, az ellenállás, az ostrom, zsidók kivégzése, az 50-es évek perei, az álcázott belügyes vallató-villa, az 56-ban menekülő ávéház és a hernyótalpnym a Moszkva téren...

4. *A tettenérés kísérlete*. A kettős, s a harmadik közös rejtélyt zaklatóbban is faggathatjuk, hiszen az író-rendező is előbb nyomozó, majd védőügyvéd vagy még inkább ügyész szeretne lenni, „perújrafelvételt” követelve Silió Péter ügyében: miért küldték halálba a vajtai parasztot? kit láthatott a gyereklánnyal a szőlőben? milyen testi-lelki-erkölcsi sérelem válthatta ki benne az önfeledt s talán rossz helyen bosszút álló tettet? S persze még súlyosabban: ki az Öregember? ki volt, mi volt 1912-ben, s ha játszott, milyen szerepet Silió történetében? Ő lett volna a halálos ítéletet hozó korlátolt (és osztálykorlátokkal is rendelkező) törvényszéki bíró? vagy csak halványabb gyanúsítással: lovas rendőr, hamis tanú, úri kéjenc, bokortövi lesekedő? Van-e egyáltalában köze egymáshoz a két történésnek, található-e magyarázat 1972-ben a hatvan évvel azelőtti dolgokra?

A *Film* tehát valójában válogatott módszerekkel végzett nyomozás, kamerával vagy anélkül. Kezdetben inkább a meglesés, a „tettenérés” a nyomozói rögeszme; bizalmat keltően ravaszkodva, a figyelmet a célról elterelve („ügyelünk rá, hogy semmi ne emlékeztessen az egykori szőlőskertekre, présházakra”, „nehezítjük az összehasonlítást”), majd türelmetlenebbül lesve a mozdulatokat, gázöngyújtóval belevilágítva az arca az árulkodó vonásokat, helyszíni szemlére kiszállva, valóságos házkutatást tartva. De erőszakosabban is (hiszen a kamera lehetne „csőtorkolat” is, mely fenyeget és leszámol), faggató szóval, szembesítéssel, felelősségre vonással: „felvetjük az Öregembernek”, hogy „ő is ráharaphasson a sajátjára”, segítjük „visszkapcsolni”, a „magasan lógó képet lejjebb, a villanykapcsolóra akasztjuk, hogy jobban az Öregember arca elé kerüljön”, igyekszünk őt zavarba hozni, „emlékfoszlányait” gyanús rendbe összetereelni. Vallomást mégsem tudunk kicsikarni: mindketten némák maradnak. Alig jutunk többre ilyesféle kétes föltevésnél: „ez a mostani mozdulat megtévesztően olyan, mintha csakugyan egy régi, esetleg éppen egy hatvan év előtti jelenethez kapcsolódna”; vagy szerzői ráfogásnál, önmagunk kiosztotta jelzőnél, hogy például az öregek szótlanságában van „valami számonkérhetetlen, csendes *fasizmus*”. Nem elegendő érv még az egyébként kétely sem: hogy például az a kislány, kit 1945 januárjában az utcai harcok elől lakásukba mentettek, miért szökött meg később tőlük? A szüntelen gyanúválság légkörét, a logika és a regényesítő igény szüntelen kihívásával, a bizonyíthatatlan bűnjelként ható megfelelések, párhuzamok, a két történetet átszövő, sejtető motívum-analógiák mégis mindvégig ébren tartják.

Válasz, biztos válasz azonban nincs, mert még a maguk lelkiismereti törvényszéke előtt sem elegendő a történelmi (és esetleg) emberi rokonszenv vagy ellenszenv, sem pedig az osztályt, a „népít” pártoló s a föltételezetten „reakciós” polgári-kispolgári viselkedést elmarasztaló vélekedés; s még csak az az erkölcsinek álcázott homályosabb bűntudat sem, hogy mindig a túlélők a bűnösök; vagy ha mégis, akkor

mindahányan azok (vagyunk) a kollektív bűnökben, kollektív cinkosságban, közös gyávaságba pólyázott tudatlanságban. S alkalmasint nem bűnös-é, nem embertelenebb-é akár a nyomozó, az ítélkező: „manipuláló” szadizmusával a „rendező”, ki kellékeket-bűnjeleket oszt ki, feltevéseit-ajánlatait rákényszeríti szereplőire, Sztanyiszlavszkij módszerével idomítja őket („az Öregasszony nyugtalanul hallgat; mintha nem tudná eldönteni, hogy van-e joguk a tiltakozáshoz, s hogy egyáltalán mennyire vannak kiszolgáltatva a rendezés elképzelésének, és mennyire a saját szabadságuknak”), és történetének-tézisének célzatossága szerint dönt a figura hírnevéről, sorsáról, életéről? S fordítva megint az eszmélkedés menetén: „manipuláló szadizmusunk” ügyében folyamodhatunk azért mentesítésért mi is, hiszen mi is, mindnyájan szintén csak részei vagyunk egy (társadalmi, történelmi, metafizikai értelemben vett) hierarchikus gépezetnek, minket is „figyelnek”, teleologikus célok érdekében „manipulálnak”, s ezt a láncolatot-folyamatot legfeljebb csak a bizonytalan hatású *caritas* törheti meg: „Tanácstalanságunkat úgy érzékeltetjük, hogy párhuzamosan egymást is figyelni kezdjük. Vagyis, a kiszolgáltatottságnak arra a körforgására próbálunk utalni, hogy bennünket is ugyanúgy figyelhetnek, rögzíthetnek, irányíthatnak, ahogy mi őket. S ez legalább bizonytalanná teszi, hogy amiről szó van, milyen mértékben minősülhet játéknak; és kérdésessé, hogy a minimális 'rendezés', amit engedélyezünk magunknak, egyáltalán rendezés-e, vagy inkább valamilyen végrehajtás. Vagy olyasmi egyszerűen, ami sem ez, sem az. Amivel a történelem kérdését is érintjük, és minden történés ontológiai humorát és iróniáját; másrészt azt a botrányt, hogy legönzetlenebb közbelépésünk sem lehet több a *caritas* jobbhíján-hatásosságánál, végül is.”

5. *Igazság, teleológia, jelentés.* Mi a történés igazsága, mi a logika igazsága? Mészöly regénye nem ad választ, a kérdést csak kiélezettebben teszi fel anyagával és közbeszúrt kommentárjaival, fogalmi szintre emelt kételyeivel. Megoldás nincsen, marad a teljes bizonytalanság, már-már ismeretelméletinek nevezhető szkepticizmus, hiszen tanulásgként még a kódában is ezt olvashatjuk, amikor egy mindaddig valósként kezelt topográfiai utalásról is kiderül kétséges volta: „Lehet, hogy egész topográfiánk hamis? Mi igaz mégis belőle? Nem lepődhetünk meg, ha egy pillanatra alólunk is kirántódik minden biztos talaj, és úgy érezzük, hogy hiábavaló pontoskodásunk, csak újabb lukakat ütünk egy falon, anélkül, hogy maga a fal fogyni tudna. Mindenesetre helyes lesz, ha itt figyelmeztetünk rá: az ég most kezd annyira elszürkülni, hogy már elképzelhető a csillagokkal perforált sötétség, ami követni fogja.” Minden, amit addig olvastunk, csak megközelítés, közvetlen értelmezéssel nem is próbálkozó leírás, bizonyosságban meg nem nyugvó ingajáték az „adatok” és a „feltevések” között. Másként mondva persze a „lényeges” és a „mellékes”, a „szükségszerű” és a „véletlen” között is, mert megnyugtatóan soha nem dönthető el, minek van jelentése, jelentősége; avagy esetleg minden egyformán fontos: a „történés” és a „nem-történés”, a képbe, a történésbe beleilleszkedő „egyenrangú egyéb tárgyak” vagy netán a „semmi következetessége”. Ha művünk világát „egy csupasz fal és egy gép önműködő tárgyilagossága” között választjuk ki, beszélhetünk-e akkor a töredékek hierarchiájában elrendezhető „mellékotviumról” (melynek „csak mi adunk jelentőséget azzal, hogy megfosztjuk környezetétől”), s lebecsülhetjük-e a „*cinéma direct*-szerű véletlent”, mely „önként adódik”, a történésbe „beleszerkeszti magát”, az „íroniának olyan diktatúrájára utalva, hogy igenis minden ott van és volt a helyén, *ahol van*”? S ha nem tudjuk hierarchiába állítani a jelentéssel bírót és a kevésbé fontosat, a szükségszerűt és a véletlent, mit kezdünk akkor az időtartam választó-szűrő kényszerével és az időrenddel? Ha mindenre figyelünk, töpreng az író-rendező, tágitanunk kellene az időt, meghaladva a filmszalag méterhosszát, „amit nem léphetünk túl, ha időn belül akarunk maradni; még akkor is, ha kiderül, hogy időben már eddig is többszörösét vettük fel annak, ami az eltelt időbe egyáltalán belefér; tehát már így is 'időn kívül' vagyunk”. S „időn kívül” úgy is, mint Silió Péter, ki „az időrendet azért véti el folyton”, mert a logikusan nehezen igazolható történés helyett másra figyel; érzelmi csomópontok és kinagyított tárgyi elemek körül kering rögeszmésen mintegy „archetipális” gondolkodásmódja, mely egyben, hagyományosan a költőké is (meg némely íróé) s talán az istené: „vajon nem Silió az, nem ő az egyetlen, aki valamennyiünket meghalad (sőt még a délelőtti tüntetést is), amikor semmibe vesz időrendet, közvetlen okokat, szabadságot, akasztófát, s nem tesz látványos különbséget egy tétova elmosolyodás és egy pontosan irányzott kalapácsütés között? Ha így érezzük ki a kérdést, Silió szinte olyan ártatlan és elfogulatlan, akár egy isten; akire az övéhez hasonló büntetést lehetne kiszabni (vagy még keményebbet), ha pusztán a tényeket nézzük, és számításba vesszük, hogy paragrafus szerint mi jár az ilyen tényekért”. Folytatva tovább: ha a tényeknek nincs hierarchiája s elhanyagolható az időrend, kétes lesz akkor a történés teleológiája is (a szöveg nyugtalan megjegyzéseivel: „mintha megfeledeztünk volna valamilyen célkitűzésről”; „ezt a lehetőséget úgy hagyjuk nyitva, mint egy lehetséges befejezést, persze, hogy minek a befejezését és milyen értelemben, milyen célzattal és milyen megfontolt céltalansággal – kérdések, melyeket nem vetünk fel, csak a talajt puhítjuk hozzá, s a kétséget igyekszünk szilárdítani”), s kétes persze maga a jelentés. Látszatra talán ellentmondás az író-rendező érvelésében, de akárcsak az „archetipusos” (azaz ahisztorikus, történetnélküli) gondolkodás, az értelemdadás is esetleg egyedül „istené”, kíméletlen leszűkítéssel a végleges jelentés az ő „kegyelme”: „mintha már most, a sétának befejezése előtt is valamilyen végleges kegyelemre várakoznánk; ami ha bekövetkezne (vagy valami hasonló), csakugyan nevetségessé tenné vállalkozásunk értelmét, s a

fáradtságot, hogy a Moszkva tértől a Virág-lépcső magasságáig eljussunk, sutba dobva az esetleg közben adódó, alkalmi boldogság esélyeit. Egy mosoly vázlatát például; vagy azt az átmeneti örömet, hogy vissza a sarokig lejteni fog az út. De erről nem mondhatunk le. Inkább vállaljuk a családi katasztrófát a fal mellett, együtt bámulva át a túlsó oldalra. Így még a kegyelem nehézségeiről is fogalmat alkothatunk, – amennyiben mégis működni akarna –, hogy milyen kiszámíthatatlan lehetőségektől foszt meg, s milyen magát csonkító beavatkozás árán lehet csak neki is igaza". Tűnődhetnénk az idézettel kapcsolatban meg az elmondottak nyomán, Mészölynek mily ambiciózusan lázadó kereszténységgel igénye (s főképp a más írókkal megosztott vágyat mily keresztényi szóhasználat fogalmazza meg), hogy „isten” vetélytársa legyen: végső tárgyilagosságú nézőponttal, a teljességet kimerítő birtoklással, a lényeg megnevezésével és a jelentés malasztjával; s közben mily írói számítás (meg keresztényi bűnrehajlás és büntudat) dolgozik benne, hogy „istennel” mégse keljen versenyre, csak a tudás almája után nyúláljon, ágak között nyomozó kíváncsisággal; a kettős kísértés feszültségében, rezignáltan, gyakorlatiasabban, de nemesen végül feladatának ennyit tudva: „tenni”, „folytatni”, kedvenc szavával: a „non-stop helyzetekben” a változást tetten érni. „Nem kívánunk semmit megoldani; *végigmenni* akarunk”, akkor is, ha – groteszk öniróniával – erre a tevékenységre a mozgásban lévő archimédeszi csavar példáját említi: „mint az onanisztikus működés klasszikus példáját, a haladás paródiáját”.

6. Az *egyetemes analógia felé*. Ha nem a történeteknek logikája uralkodik a *Filmben*, rendkívüli megszerkesztettségének, bámulatos töménységének „rendezői elvét” másutt: az analógiák rendszerében kell keresnünk, mely több, általánosabb, mint a nyomozáshoz esetleg gyanús érveket szolgáltató, világosan gyanúsítató motívumkapcsolás, rimes fölfelelés (pl. bujkáló kislány a szekrényben / Öregasszony a szekrényben). Helyesebb, ha ezt az eljárást „öngerjesztésnek” tekintjük; olyan, a francia *nouveau roman*ra, Claude Simonra, Robbe-Grillet regényeire és filmjeire jellemző módszernek, mely, mondjuk, egy képből (rajzból, festményből, metszetből stb.) hívja elő, párhuzamokkal és megfelelésekkel, variációkkal és megfordításokkal, az egész mű anyagát, egymásra legalább egy-egy közös elemmel mindig utaló helyzetait, szekvenciáit; s a *Filmben* ilyen „alap-képnek” vélhetjük azt a (marienbadi falra vagy Antonioni *Blow up*-jába is illő) várostörténeti rézkarcot, vendéglő falán lógó biedermeier *Landschaftot*, mely nemcsak a két történet közös helyszínét ábrázolja, hanem néhány enigmatikusan fontos szerepet játszó motívumot is kínál a „dekoltált vízhold lányal”, nyúlal meg a lombszövényben rejtőzködő leleskedő „torz-pofával”. Ám az „egyetemes analógiára” való törekvés nyilván nem éri be ezzel az egyszeri kibontással; a hasonló anyagi érzékenység és képzelet tudatos szerkesztés vagy tudatos motiválás nélkül is előhívja a megfeleléseket; s mivel ezeknek számbavétele, csoportosítása, magyarázata hosszabb dolgozatot igényelne, mint maga a szöveg, a számtalan közül csak két találó példát említsünk, hogyan felel egymásnak az 1912-es véres tüntetés, a szétaposott paradicsomszállítmány, Silió vérző sebe, illetve a Csaba utcai vendéglő asztalán fölbillentett gulyáslé, az öregember kezén végigfolyó vörös szafa, s hogyan a városligeti-városmajori „antropologizált”, „szexualizált” platánfa („az óriási combokra emlékeztető bőrsima ágak, a szétágazások helyén feltarajosodó kéregburjánzás, ahol a szétnyíló oválisokban mindig felgyülemlik valamennyi víz, sötétre színezve a cakkos kéreggyűrűket, mintha szobrászi fanszörzetet, clitorist akarnának utánozni”), illetve a Sax Simon telkén álló szilvafa, melynek kéregpedését kidudorodó, túl sima, barnásán arányló mézga borítja; s hogyan kap azután már-már értelmező jelentést az a jelképesen szadista mozdulat is, mellyel Sax odanyomja égő cigarettáját egy növendék fa mézgájához, s hogyan – kontinuitással és formai hasonlósággal – a városligeti árnyképrajzolónak ülő úri kisasszony (az Öregasszony hajdani mása?) levegőbe „oválist” rajzoló „kimeredő hüvelykje”, majd ismét néhány sorral odébb, immár a „jelenben”, az ölében szatyrot tartó Öregasszony „merev ujjai”, melyek a lötyögő ruhaanyagba nyomódnak, közel az „illetlen helyhez”.

7. *Haláltánc*. A *Film* generátoraként ugyanígy vehetnénk egy századfordulós lapkivágatot, hol egy naivan háborgó levelező a városligeti sétáján szerzett s „Sade Márki fantazmagóriáival vetekedő” tapasztalatairól számol be, csermelyben fürdőző gyermeklányt, kiontott vérű ludat, vizelő férfit s még más borzalmakat és szemérmertlenségeket panaszolva; s azután csak ezt a negédes idéetlenkedést kell az igazi mészölyi közegben, a biológiai létezés borzalmáról, a test megalázó kiszolgáltatottságáról, a nemiség rettenetéről valló (keresztényi, nagyon is keresztényi) érzékenység kép- és motívumhálózatában kibontanunk. Ebben az értelemben „kegyetlenebb” és „szemérmertlenebb” könyvet, (nem nyelvileg, hiszen a szövegben csak egyetlen „alantasabb” szó hangzik el, helyén, naivan, Silió szájából, hanem tragikusan, beckettien, szinte, M. M. másik kedvelt szavával: „ontológikusan” szemérmertlenebbet) aligha írtak magyarul. Melyik szériát említsük tehát? A megkínzott, döglődő, eltaposott állatokról szólót talán: a nyitány elgázolt feketerigójával, a Sax Simon kezében vergődő nyúlal, a dobozban fuldokló aranyhörcsöggel (kinek hulláját egy fekete kombiné csipkéire helyezi el a „látogató”), az utcán megbámult vemhes cerkóf-majommal (kinek befőzőgumit húztak nyelvére, hogy vinnyogni se tudjon) vagy a többször idézett pesti és budai állatheccel (melyeknek kíméletlen szertartása – a nekünk kedves és szintén kedves Michel Leiris címét kölcsönözve: *De la*

littérature considérée comme une tauromachie – az írás, a rendezés, a „fiktív forgatás” korridájára, bikaviadalára is emlékeztethet)? Avagy a másikat, a testi romlás, az öregség szánalomban is viszolyogtató látványáról: a dioptriás vaksiságáról, váladékos szemsarokról, kipottyanó műfogsorról, roggyant térdekről, csoszogó járásról, fáslizott lábszárakról, a fonnyadt bőr vörös hámlásairól, meg a megannyi betegségről, mit az egyik betét-dokumentum, kórházi lelet-gyűjtemény sorol? Vagy a Mészöly írásaiban másutt is a testi kiszolgáltatottság (ritkábban: megbékülés, erotikus oldódás) szimbólummá emelt fiziológiai jeléről: a minden lehető alkalommal megemlített vizeletről és bevizelésről? A legmerészebb és a legdöbbenetesebb mégis az a széria, mely közvetlenül vagy közvetlenebb helyettesítésekkel a nemiség hétköznapi torz panoptikumáról és émelyes pokláról számol be. Öntözőkocsi által lelocsolt, többször bevizeléssel gyanúsított nemnélküli aggastyán az Öreg, falra akasztott felesleges emblémája egy alsónadrágból varrt furcsa kacatos zacskó; s talán azért „csendes fasiszta”, fallikus örngyal az Öregasszony, mert szakadt gallérozású bundabugijában „szemérmetlenül” így pillantja meg a látogató: „Amit a félhomályban nehezebben tudunk kivenni, a szétvetett láb közé lelógó szalagszerűség, ami az öregasszony mozdulataira aprókat leng. Egy pillanatig még morbid pénisz-utánzatra is emlékeztet: erőszakkal hosszúra nyújtották, s úgy maradt, mint a fáradt gumicső”. S a nemek egymásra már nem is, vagy csak borzalomban találunk itt. Egyik önfertőzést sugalló kép válaszol a másikra: combja közé szorított, kreppbe csavart fejes vonalzóval játszik a diáklány az iskolaablakban, az öregasszony keze egyre az „illetlen hely” körül motoz, rózsaszínű kagylót tart ölében, a „két sovány comb között, s a mutató és középujj szálkaszerűen lóg bele a szírom-hajlatú mélyedésbe”; s ha mégis – valóban vagy jelképesen – kapcsolat: a perverzió, szadizmus, undor jegyében az: mézgában elnyomott cigaretta, rizs-aprólékba szúrt kés, gyerek lány megrontása, avagy életet-szerelmet csúfoló tévedés: haldokló fönnakadó tekintete, mely a „szerelmi együttlét végső nyitottságára és megtorpanására” emlékeztethet, a megtévesztő érzékiség tétova rémülete, hogy csak öreges faldokló rohamot oldó légzés-szabályozás az, sárga nyálhabbal, lilás-vörös nyelvvel, mi hajdan érzelmes csók lehetett; s a puritán tisztaságból meg nem nevezett perverzióba vált át még a kezdetben értéket hordozó motívum is (pl. a csillogó, fényes, sima tárgyak, mézga, üveglap, izzadt lócomb szálasra nyalt szőre).

Mi volt a *Film* kettős történetének rejtélye, nem tudjuk, ki-ké saját rögeszméjével gyaníthatja, erkölcsi és társadalmi fölfogása szerint esetleg még ítélkezhet is. A mészölyi haláltánc *memento mori*-ját, albigens pesszimizmusát azonban egyértelműen halljuk minden sorából, szinte beckett puritánsággal, szinte beckett erővel. S ha a társadalom igaztalan, a történelemgyötrő, a biológiai lét távlatát a viszolyogtató romlás, az önmagát is megcsúfoló perverzió, a pusztulás, mi marad fölemelő „üzenetnek”? Marad a kevés, mit Mészöly hitegetés nélkül, becsülettel tud mondani: az irgalom, a részvét, a caritas, a gyarló vádlottnak (az Öregeknek) kijáró bűnbocsánat, meg az a hősiesség, mert hétköznapi feladatot teljesítő vitalizmus, mit az Öregasszony egyetlen mondata fogalmaz meg bukdácsoló társának, „infinítívusszal, vagyis nemcsak felszólító hangsúllyal, hanem általánosítva is”: „Emelni a lábat!” Magára, íróságára vonatkoztatva pedig nyilván ennyi, emígy: tenni, folytatni, végigmenni.

8. *Befejezés.* Mit mondjunk még a *Film*-ről? Emlegessünk, ismételve, világirodalmi párhuzamokat, az Új Regényt, Robbe-Grillet-t, Beckettet, a történelmi ironia okán Doderert, a kietlen világ rajzára, tragikumérzésre Thomas Bernhardot? Filozofikus hatáskutatásnak megalapozatlan, belső használatra, magyar kontextusban kissé bántó, kifelé bizonytalan hírverés; nagyságrendjét jelezzék hát csak a *Film* Mészölyének ezek a jelentős vagy tetszetős nevek. S mit még a már elmondottakat cifrázva? Méltassuk hát még egyszer a *Film* ritka tömörségét, mert karcsú terjedelmével is, újabb és újabb fölfedezést tartogatva, napokra ígér olvasmányt, mesteri szerkesztettségét, mely nemcsak számításra, de érett írói bölcsességre is vall; hogy „fikcióját” nem hajtja túl, ravaszul érti, hogyan kell oldani, lazítani is, a szövegnek éppen felétől kezdve, az időrend fokozottabb keverésével, „visszafelé forgatásokkal”, az anyag dúsitásával egyidejűleg elbeszélőbb, „íróibb” modort sugallni; s dicsérjük végül, kissé újdonságként, a szikár és komoly, Bak-alkatú M. M. váratlan ironiáját, már-már humorát, mely „rendezői” utasításait és töprengéseit: ars poeticáját emígy relativizálva teszi hitelesebbé. S mondjuk-e még, ami számunkra a *Film* után (meg néhány más töredéket olvasva, terveket gyanítva) nyilvánvaló: hogy Mészöly egyik legjobb, energiáival legjobban gazdálkodó és legjobb formában lévő, útján legkövetkezetesebben járó, mindig új állomáshoz érő írónk.

(1975)

*

*Fény a sötétségben**

Nádas Péter regénye, az új magyar irodalom egyik legértettebb alkotása, kíméletlen és őszinte, mélyen szántó és nagy írói logikával szorosra markolt munka, melynek szellemisége mintha a szent írásokból is kölcsönözve valamit: *pneumája*, *ruahja*, fuvallata, sugallata a szakrális üzenetekre általában zárt fülekbe is behatol. Hangok szólnak belőle, első sorából már, majd szüntelenül, ilyenek és mások: „elmeséltem-e már neked?”; „tehát kezdődik a mese”; „jól figyelj, elmagyarázom”; „csak azért mondom, hogy tudd” ... Hangok, mesék: gyermekeké és felnőttek szájából gyermeknek: a Fáról, a Kertben, a Kígyóval; Kleopátráról a kígyóval; Genaéváról, a királylányról; az öreg Bölcsről és a Halszagú Lányról; a boldogságról és az aszkézisről, a Művészről és a Szerzetesről; meg egy fajta, egy nép szenvedéseiről, meneküléseiről, üldöztetéséről. Mesék, de példabeszédek, találós kérdések, aforizmák és szólásmondások is –, s mondják, kik értenek hozzá *analogon*jaként néha a valláshoz, Törvényhez kapcsolódó régi zsidó irodalom két jellegzetes műfajának, a bölcséleti *Halakhának* és az anekdotázóbb, az írást szabadabban, naivabban körülindázó *Haggadának*. Mesék, példázódások, kis történetek, hol ebből, hol amabból a szájából, meg-megszakítva, félbehagyva, újrakezdve: egy emlékező tudat inkább „mitikus”, mint „prélogikus” gomolygásában, az elemeket mindig új konfigurációban fölmutató kaleidoszkópjában; az egységesítő és zeneien hullámzó stílusban illeszkedve az alaptörténet megpörgetett mozzanataihoz, jeleneteihez, képeihez, az ismétlésben jelképekké váló jelzéseihez. Vagyis: ha *hangot* hallunk, mintha véget nem érő fűgát és kánont; ha mégis *írást* olvasunk, eszményileg, mint nem egy modern műben: *cirkulárisan*; úgy bontakozik ki jobban a föltételezhető időrend, melyet az egymásrakövetkezés említéseinek lényegibb társításokkal, a síkok szakadatlan (sőt időnként: mondatról mondatra való) váltogatásával, mondat mentén előre és hátra csúszkálva a narráció szükségszerűen megbont. Modern szerkesztés, nyugati, 20. századi regény kánonját követő? De akkor oly felelősen, mint a mindig áhítattal emlegetett mestereinél, Mészölynél és Ottliknál, kikhez mintha újabban, komor érzelmességével, szerepeiben is patetikus vallomásaival, szent és agg gyermekiségével, indulatos és bölcs idealizmusával egy szóban, nyilatkozatban soha meg nem nevezett, távolibb példakép, Füst Milán is társulna; fontos és méltó volna legalábbis így érteni, mert Nádasról, ki legjobb társainál is nagyobb súlyt helyez az önvizsgálat és az erkölcsi-metafizikai töprengés komolyságára, nemcsak az ún. „modernkedés” frivolkodása, magáért való „technicitása”, de talán annak még leleményeknek örvendő játékosága is távol áll. Elbeszélő modora itt könyvének lényegéből következik, témájából és szemléletéből: a múltat az első személyű és múlt idejű elbeszélésben, a jelek és korrespondanciák egyidejű hálózataira kiteríteni; egy belső s inkább átérzett, mint megértett történetet diszkurzív értelmezés nélkül hitelesíteni; egy szűkre fogott fókuszban, zárt térben a kevés számú esemény intenzitását a földidézésben, az *anamnézis*ben úgy megőrizni, hogy közben a kívülről fenyegető és az egyéni sorsot is a Nagy Történelem skandalumával megalázó külvilágról is értesíteni; kétszeresen hihetően úgy megtalálni hangját narrátorának, hogy az egyszersmind lehessen a világ dolgaiban még csak inkább sejtésekkel, képzelgésekkel kiigazodó hét-nyolc éves kislány, illetve a benne jobbra hajdani képmását figyelő íróé.

Nádas Péter *Családragényének* története tehát kevés elemből építkezik, szűk körben, zárt térben játszódik: nagyjából 1949 és 1951 között, mondjuk, egy szabadság-hegyi házban, új kádereknek juttatott régi és ódon villában, annak „testi üregeiben”, *kubinian* kísérteties és legendás padlásán és labirintus pincéjében s a villa mögött burjánzó kertben, mely persze nagyon is kétes, ellentmondásos Édene a gyermeki erotikának. Idős nagyszüleiével él itt a kislány, zsidó legendákat mesél néki a Nagyapa, keresztény történeteket néha a templomba is járó Nagyanya. Az Anya halott (több nem is tudható róla!), s az Apa is csak ritkán, váratlanul jelenik meg egy-egy éjszakára, fehérműcserére és egyenruha tisztításra: politikai tiszt ő, kémelhárító valahol az „ellenséges”, jugoszláv határon. Ismerős az idők alakulása: ahogy barbarizálódik a külvilág, fenyegetően, tragikusan ritkul, ürül ki a belső tér is: egy házkutatás után elviszik a szomszédokat; meghal a Nagyapa bölcs öreg barátja, Frigyes bácsi, alig élve túl fia letartóztatását. Az egyik kirakatperben (mondjuk: a Rajk-perben) hamis tanú az Apa, rádióan hallhatja, a per közvetítésében a Nagyapa, hogy fia őt, hazug bizonygatással, halottként emlegeti a Népbíró előtt. A gyilkos szóba a Nagyapa belehal, rövidest követi őt a Nagymama is; eltűnik közben a jó szolgálataiért „árulónak” minősített Apa is. Lefüggönyözött, fekete autóból jön a kislány; vidékre, egy kastélyban berendezett rákosista nevelőintézetbe viszik. S itt, az infernális *fehérbe* fordított világban hangzik el először teljes neve, a „Tu es Petrus” kifordításával: „Simon Péter Te vagy!” –, fogadja őt az Antikrisztus perverz ölelésével a szelíden szőke és szadista nevelő. Társaival – köztük néhány a „Nagy Per” vádlottjának vagy tanújának fia – most a

* Nádas Péter: Egy családragény vége; Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1981. (2. kiadás), 227. l.

„szülők tévedéseikért vezekelnek”, de még a vezeklésben is teljesen abszurdan: jót és rosszat végképp nem ismerő önkényben, kiszámíthatatlan rendben. *Fehér* ez a gyermekekre, kísérleti alanyokra szabott pokol; a záróképben *feketébe*, a semmibe, a halálba, új születést ígérő anyaölbbe, fizikailag is: feketemintás kőpadlóra zuhan Simon Péter...

Ne tagadjuk, hiszen vázlatosan ismertetett története is magáért beszél: történelmi témájú, politikai regény is a Nádasé; az első kiadását sokáig késleltető lektorai találhattak benne érvet aggályoskodó temperamentumukhoz, bár leleplező leírást, néven való megnevezést, egyenes számonkérést azért nem többet, mint amennyit a honban megjelenő egyéb művekből, emlékiratokból, cikkekből már a kézirat leadásának idején össze lehetett volna söpörni; akaratlan skandaluma inkább intenzitásából, sűrítéséből, zártágából adódott: a magyar sztálinizmus retteneteiből annyit mutatott meg, amennyit egy gyerek láthatott, tudhatott, megérezhetett, de úgyszólván csak ennyit az egész külvilágból.

Célirányos körülhatároltság, láncszemet láncszembe fűző írói logika, keresztbe-kasul eldolgozott belső motiválás és páratlan intenzitás: ez jellemzi párhuzamosan és együtt Nádas könyvének másik, nekünk talán még érdekesebb rétegét; nevezzük így: az *oedipálist*, hiszen mi volna más egy kisgyerek regénye és egy címében is „családregény”. S ennek, vagyis „oedipális regénynek” mélyebb, gazdagabb, jóval következetesebb, mint a témával újabban kacérkodó társai közül Bereményi *Legendáriuma*, a témát kissé szentimentálisán elkenő Lengyel Péter *Cseréptörése* vagy akár a merészkedő, de az átfogóbb formáig még el nem jutó Pályi András java novellisztikája (a *Tiéd a kert* című kötetében), s kevésbé is cselezgető, mint a dolgokról s dolgok értelmezéséről penetráns ésszel és rebbenő érzékenységgel, de a fensőbbrendű báj meg sem rebbenő tekintetével oly sokat tudó Esterházy Péter rájátszós vagy „denegáló” remeklései; jómagunk még azt is megkockáztatnók: N. P. műve eme vonatkozásban nemcsak a „fiatal”, a „mai”, hanem az egész magyar irodalomnak egyik legerősebb, legőszintébb alkotása: azzal is, mit kimond, kimondani bátor; még inkább azzal, amit bonyolult és ambivalens jelképekkel éreztet, s tudatosan vagy sem, építkezésével, szálai sodrásával, struktúrája illesztésével igazol.

Ebben az értelemben, olvasatban a hiány köré rendeződik el Nádas *Családregénye*: az Anya hiányzik belőle, föltűnően róla nincsen szó, említés; jelenléte csak jelképes, az ambivalencia törvénye szerint hol a jó, hol a rossz aspektust fölmutató behelyettesítésekkel. S dehogy Éden, pót-Éden a Kert, hol csak tévesztően paradicsomi ártatlansággal próbálgatja a kisfiú meg a szomszédok Gábora és Évája a nemek és nemzedékek, hierarchikus és gyengédség-viszonylatok permutálható szerepeit. Mert: a nemiség nem játék, a nemiség, így sugallja a talán *gnosztikus* Nádas, hiány és álság, átok és tragédia is, az azonosulás és az elutasítás megoldhatatlan dilemmája, inkorporálás és gyilkos lázadás, s így persze soha nem valóság, csak fantazma, nem hőstett, csak véres képzelgés, sóvárgás, alázkodás, bűntudat, a lehetetlenért: a szeretetért sokat kínáló szegény, jelleget veszejtő kiszolgáltatott oldódás; s ez a tragikum nem kevesebb attól, ha az észlelés, a tevékenység, az embertárs felé nyúló mozdulat s mindenképpen az írás serkentője: mégis ugyanez *erosz*. A nemiség: az „Ösjelenet” zaklató fantazmája, a fogantatás brutális enigmája; titkos ajtóra záródó alagutak, pincefolyosók mélyén van *színpada*, befüggönyözött, befalazott ablakú tükrös és csilláros termék viszolyogtatóan teátrális, operai, utolsó esztrádján, s ott, fiókok, dobozok rejtekében a borzalmas *szcéna* talányos kellékei, s ott az ágy, a vánkoston, a lepedőn az árulkodó gyűrődések petrifikált nyomaival, s ki ide ér, zavartan tűnődhet: „amit nézek, azt nem látom, és azért tűnik minden el, és soha nem tudom, mit láttam az előbb, mert azt már nem látom; ez biztos csak velem van így, s ezért vagyok én rossz”. A nemiség: az Anya bűne, „rosszasága” is, mert „rossz” ő, mert nem él, s rossz volt akkor, midőn az Apával a nászban „elárulta” őt; rossz, ha ezt így kimondani nem, csak kivetíteni lehet, például az „erkölcstelen”, talán kitarított s a gyerekek előtt pucérkodó szomszéd mamára, vagy váltakozó azonosulásban eljátszani a kis cédát, kis travesztita kacér kisestélyijében, magas sarkú aranyozott cipellőjében, csábítgatva az Apát, megosztani véle fürdőző intimitását, bebújni mellé az ágyba: féltékeny fájdalommal bizonyítani. A nemiség: a választás és az elutasítás reménytelen ingajárata is, mert modell az Apa, de elfogadhatóan talán csak akkor lesz, ha a *befejezhetetlen* családregényben új, a voltat megismétlő fejezet kezdődik; addig azonban fenyegető, kasztráló hatalom is, s rémes látomás, mint a tekintetével a kertben dermesztő leveli béka, ellenfél, akin – mint a „vadonban” a siklóval, a konyhában a hallal – gyilkosság árán akár erőt kellene venni –, elvégre ugyanígy, „oedipálisan” s már-már valóságosan gyilkos ő is: ő „ölte meg”, szóval, a Nagyapát, saját apját, hogy amannak háziköntösét (*palástját*) felöltve a temetés után beülhessen karosszékebe (: trónjára)

De trón, békés hagyományozással, családregényben nem lehet a fiúé, legfeljebb a választott unokáé; beszélni, mesélni szeretettel az oly szeretetre méltó Nagyapa se saját apjáról, hanem nagyapjáról mesél unokájának. Van Freudnak egy tanulmánya, az 1909-es *Familienroman der Neurotiker*, melynek többlete, az „oedipális háromszög” megvilágításán túl, elemzése annak a „családregénynek”, melyet az eszményített szülői bálványkép romjain dolgoz ki, a képzelet menedékében, a gyermeki megalomania és nárcizmus; ennek foszlányai úsznak a felnőtt neurotikus tudatában, belőle táplálkozik *minden* regény, nem is csupán „családregény”. Mesés, csodás, hazug, majd, később, az erkölcsi emelkedettségre és a hihetőség illúziójára egyre inkább adó fikció ez: a csalódásba, konfliktuális helyzetbe beletörődni nem tudó hőse: a gyermeké, ki

lenne inkább Fattyú, nem törvényes és gyarló szüleié, Talált Gyermeke, Áruház Királyfi, páratlan, nagy dolgok letéteményese, küldetéses, kiválasztott. Jól ismeri Freudot Nádas? Hasznosabb, ha íróként ugyanezt, pontosan tudja, amikor könyvében a Nagyapa egy őreá is úgy hagyományozott, de képzeletében csak továbbcifrázott üdvörtörténettel a gyermekhóst: unokáját ajándékozza meg.

„Az ősöknek még meghalni sem volt idejük, még élnek, itt élnek bennünk”; „ha el kell vesznünk, sorsunkról legalább valaki hírt vigyen”; „haljunk meg, hogy megmeneküljünk” –, mondogatja sejtelmesen a Nagyapa az unokának, majd mondja egy nagy padlási beszélgetésben, néki a méltónak, Áron választott nemzetségéből valónak a zsidó eredetmondát, mítikus családi történetet, egyre inkább sors-teleológiába hajló szenvedésmítoszt és sajátos üdvösségtant. Mesél néki a teremtségig az idők távlatába vesző előidőkről (hiszen, ő fordítja a Thomas Mann-parafrazist németbe: áttekinthetetlen a zsidóság története, *ein unübersehbares Gebiet*), de külön rögeszmével a majdnem kétezer évvel ezelőtti „vakságról”, szerinte: hányattatással büntetett tragikus félreértéséről: arról a *pénteki* napról, Nisan havában – afféle „hommage” is lehetne a messzölyi *Saulus* előtt –, midőn Simon, a Cirénei vitte Krisztus keresztségét a Golgothára, de a *fényt* csak megpillantotta a Messiás szemében. Cirénei Simon mégsem lett társa a másik Simonnak, Petrusnak, a galileainak, az „emberhalásznak”: a zsidóság, így a Nagyapa, nem ismerte föl a pillanatot a „vér megosztására”, a „sajátos” föloldására az új „egyetemességben”. A zsidóság, szól a mítosz, hat körben keringett, bolyongott azóta, a szépség, a hatalom, a szenvedés, a ravaszság meg a harciasság és a béke körében: Rómától Cordováig és Granadáig, onnan Rouenba, Wormsba és Yorkba, Prágába, Bécsbe, Budára, Kassára; nemzedék váltott nemzedéket, római ötvöst bankár és kereskedő, orvost és tudóst Budán Mátyást és Beatrixét köszöntő polgár, batus árú és csodarabbi, pogromok névtelen áldozatait a történelemből is ismert alakok, Chaszi ibn Sapruttól, a kalifa kegyeltjétől, afféle „külügyminiszterétől” Simon Ábrahámig, kihez, mondják, a fiatal Kossuth is fordult tanácsért. A zsidóság zárt köréből az ágon elsőként a Nagyapa akart kitörni („ezért vetettem keresztény nőbe magomat”): az átok föloldása, találkozás Jézussal, a több ezer éves történelem büszke beteljesítése, Péter és Simon ágának egyesítése: Simon Péterre vár....

Infantilizmusba süllyedt csacska öreg a Nagyapa vagy a Nagy Dialógus gyermeki szívé s metafizikus távlatú meghirdetője? Nem egyszerű olvasónak nyíltzini voksára vár a kérdés; nem megoldására, csak elmélyítésére nagyobb vagy megszállottabb elméket hívnánk: Léon Bloy-t és Max Nordau-t, Ady Endrét és Lukács Györgyöt, Thomas Mannt és Walter Benjaminget, Martin Bubert és Kerényi Károlyt, Németh Lászlót és Pap Károlyt, Simone Weil és Pilinszky Jánost. Jömagunk a mítosznak szépségét nézünk, meg emberi hitelére éreznénk rá: az ironikus utópiában is ráismerve Nádas Péter lelkileg oly tiszteletet parancsoló kettős lojalitására, széttépettségére, más írásaiból is sejthető „közöttségére”, sajgó harmóniavágyára. Hiszen ő, íróként, azt is tudja, gyermekhóstának miért van szüksége a nagyapa „ajándékára”, embertelen és materiális korban a gyökereit vesztő embernek az egyik hitre és a másikra, a történelmi múlt és az utópia transzcendenciájára; belátással igazat ad Frigyes bácsi passzivitásra hajló bölcsességének, mosolygó székszisének; igazat egy pillanatra még az Apának is, ki az ábrándozás és a mítosz helyett az – igaz, nem kevésbé utópikus és fanatikus – *praxist* választotta; s ő, mítoszt építve, mítoszt rombolva, a naiv üdvözülés előtt, végül azért a tudat keserves sajátját: a tragikus életérzést vállalja.

Ezt is, azt is? Mérleg serpenyője hol ide, hol oda billenve? De retorikájával csapda a kép: mert Nádas szemlélete nem kiegyensúlyozó (közönségesebben: „dekázó”); stílusa csak az: harmóniát nyelvi pontossággal és szépséggel teremtő. Benső igénye s írói érdeme, írása koherenciájának biztosítéka: az ambivalencia, a többértelműség, a megfordíthatóság; úgy, mint a sokrétűségben vissza-visszatérő, jóból rosszba és viszont átszapó, szexust és rációt, a kasztráció szorongását és az Agnus Dei áldozatát, szadizmust és szublimálást, az anyag romlását, analízis világiasságot és az anyagtalanlanná lényegülést, a misztikust a körkörös fölfejtésben, helyi összefüggésben, kapcsolódó képi környezetben mindig mást jelentő képeiben és jelképeiben, *hal-* és *vérző bárány*-szimbólumaiban. Szép és rút, kint és bent, nézni avagy hallani, fényben a hang, setétben a csend, büszkeség és áldozatiság, mítosz és ráció, étosz és praxis, Jeruzsálem és Róma, partikuláris és általános, s persze: test és lélek –, ráfogták már, szépen, Nádasra: öntudatlan gnosztikus. Új nekifutás helyett maradjunk, leintett „pilpulistikát”, a képnél, a szöveg megemelt pontjainál visszatérőnél. Fehér és fekete volt a kódában; világosság és sötétség a János-evangéliumból vett mottóban; Cirénei Simon vakságában csak megpillantja a fényt; a Nagyapa 44-ben, mintha csak egy Radnóti-versben, az útszéli gyalázatban a sötétségbe bevilágító fényt látja. A „családrege” nem lehet vége, az átok, nemiségé, ember egyéni és csoportos gazságáé és megátalkodottságáé, egyszerűen: a létezésé nem oldódott föl, fényből zuhanunk sötétbe s talán a fény sem mindig világosság, a sötétség is olykor menedék, ígéret: újra! Nádas tudja, igényli ezt a skandalumot, de akarná persze, ámitás nélkül, a csodáig késlekedőt: beteljesülését az időknek.

(1981)

BALLA BÁLINT

A Magyar Október transzcendens távlata

1956 eseményeiről számos hiteles dokumentumból és megbízható tudományos forrásból értesülhetünk. Ez bátorított fel arra, hogy ezúttal rendhagyó módon szóljak e tárgyról, azaz nem mint szociológus, aki maga is foglalkozott Októberrel tudományos távlatból. Rendhagyó lesz írásom először is *tárgyválasztásával és mondanivalójával*: a forradalom egyének és közösségek életét megváltoztató, azóta is tartó sorsformáló kihatásairól szólok, és ez óhatatlanul is szétfeszíti a szaktudományosság kereteit, — különösen, ha előrebozsátom, hogy e kisugárzás elemi erejét az októberi forradalom transzcendens jellegével igyekszem indokolni. Ebből adódóan írásom *műfaja* is rendhagyó lesz: témámat nem szigorúan vett szakértekezésésként tárgyalom, hanem bölcséleti és spekulatív elemekre is támaszkodom majd, és mondanivalóm háttereként a személyes élmények sem fognak hiányozni.

A Magyar Október kisugárzása

Ha a Magyar Október messze ható kisugárzására gondolok, az évek múlásával egyre erősebb bennem az az érzés, hogy Októberünk transzcendens távlatú esemény — vagy pontosabban: transzcendens távlatú is — volt és hogy hatása éppen azért olyan nagy, mert a tapasztalatilag nem érzékelhető események rugója az emberi léten túlmutató istenkeresés volt, vagy hogy még tovább menjek: mert az Istent kereső emberek cselekményláncolatában maga Isten lépett be a történelembe, nyúlt bele a társadalom sorsába.

Tisztában vagyok azzal, hogy minderről nehéz racionálisan követhető okfejtések szintjén szólni, különösen olyanok előtt, akik azoknak az eseményeknek nem is voltak — mert nem is lehettek még — részesei és tanúi. Mégsem tehetek másként, minthogy megkísérlem a róluk szóló vallomást, s ezért azzal kezdem, ami könnyebben átadható sőt általánosan ismert is, mert történelmi tény. Az 1956-ról szóló beszámolók kiemelik, milyen jelentősek voltak e nagy megmozdulás *vallási* vonatkozású tartalmi momentumai. A hitélet, a vallásos érzés megnyilatkozásai hosszú évek ebbéli elnyomtatása után elemi erővel törtek elő az emberekből: a templomok megteltek emberekkel akár csak a temetők is; a vallásos jellegű ünnepnapok a forradalom eseményeinek középpontjába kerültek, nem egy nagy felvonulásnak szinte vallásos jellege is volt; a nemzet hasonló figyelemmel fordult egyházi vezetők felé, mint a forradalom politikai vezéregyéniségei felé, sőt néhányuk kiszabadítása, illetve egyházi funkciójába való visszahelyezése része volt magának a forradalomnak.

Ide tartozik a forradalom *erkölcsi tisztasága*: a gyűlölködés és bosszúállás hiánya és az embereknek embertársaikhoz, az élet javaihoz való megváltozott, megtisztult viszonyulása. Az *Evangelikus Élet* 1956. november 4-i számának vezércikkében Dr. Keken András ez utóbbiról így ír:

„Istennek adunk hálát azért, hogy Budapest népe ezekben a napokban úgy viselkedett, ahogyan egy Istenben hívő és az ő akaratát tiszteletben tartó közösségnek viselkednie kell. Ne lopj — így szól Isten egyik parancsa —, és mi láttunk kilótt üvegű, nyitott kirakatokat, melyeknek árukészletéhez senki hozzá sem nyúlt. Magadért bosszút ne állj — ez is Isten parancsa, és mi nem láttunk olyan embert, aki egyéni elégtételt vett volna sérelmeiért. Ne gyűlölködjél — ez is alapvető isteni tilalom, és mi nem is hallottunk egyetlen olyan kiáltást, mely faj, felekezet, társadalmi osztály vagy politikai párt ellen irányult volna. Ne ölj — mondja az ötödik parancsolat, és mi átéltük ezekben a forró napokban azt a csodát, hogy a nép fiai csak maguk és az igazság érdekében fogtak fegyvert, nem azért, hogy öljenek, hanem azért, hogy védelmezzék az ártatlanokat, a fegyvertelenekeket és magát az igazságot, a nép szabadságának és az ország függetlenségének kétségbevonhatatlan igazságát, s ezt olyan hallatlan önfeláldozással tették, melyet csak az úgy igazságának forró élménye adhat az embernek.”

Ez a ma talán kissé patetikusnak tűnő, de az akkori helyzetet és a megítélésével foglalkozó közhangulatot híven jellemző idézet segít abban, hogy tulajdonképpeni mondanivalómhoz eljussak, de az eddig említettek ehhez a mondanivalóhoz viszonyítva másodlagosak. A vallásosság tömeges kifejezésre juttatása, a közkerköls változása külső megnyilvánulása annak, hogy 1956 októbere *mint eseménysorozat* maga volt

transzcendens jellegű és jelentőségű.

A „transzcendens” fogalmat legalább kétféleképpen értelmezhetjük itt. Először, szűkebb értelemben úgy, hogy meghaladja az emberi tapasztalás lehetőségeit, és kihatásaiban túlviszi az emberi cselekvést korlátozó megkötöttségeken. Másodszor messzebbvivő értelemben úgy, hogy azon Istennek az egyéni emberi sorsokba, sőt a történeti-társadalmi létbe való irányváltoztató beavatkozását értjük. Mindkét értelemben jogos a „transzcendens” fogalmának használata, mert elmondhatjuk, hogy ama rövid két hét eseményei messze túlmutatnak az egyéni, de a közösségi lét korlátozott egzisztenciaalakítási lehetőségein és távlatain. De mondhatjuk azt is, hogy olyan eseményeknek voltunk tanúi, mintha Isten jelent volna meg akkor: először az újjongó öröm fényességében, majd haragvó, apokaliptikus viharzásban.

Mondanivalóm talán érzékesebb lesz, ha az ember egyéni léte felől kísérlem megközelíteni. Az isteni tökéletesség képere teremtetett, de ugyanakkor számtalan gyarlósággal, gyengeséggel sújtott ember léte szüntelen küzdelem az ezáltal adott két pólus, a tökéletesség és az esendőség, a végtelen és a semmi között, mint ezt a nagy gondolkozók megnyilatkozásai is igazolják Szent Ágostontól Pascalig, s mint ahogy erről kissé más nyelvezettel a modern filozófiai antropológia is beszél. Az ember, ha nem is mindennap, de kiemelkedő pillanataiban és jelentős tetteiben megkívánja és nem egyszer meg is tudja mutatni, hogy léte törpeváltótól, szűkös körülményei közül az isteni tökéletesség pólusa felé törekszik. Ekkor születnek a gondolkodás, a tudomány és a művészet kiemelkedő művei, akárcsak a hősi áldozatvállalás és az önmegtagadásig menő szeretet nagy cselekedetei. — Nos, Isten beavatkozását a történelemben úgy tudjuk elképzelésünkkel megközelíteni, hogy ennek feltételeként tekintjük azt, hogy emberek nemcsak mint egyének, hanem nagy sokaságban és egyidőben, egy közös eszmény felé fordulva igyekeznek magatartásukban, cselekvésükben egy, az emberi léthatáron túlmutató magaslat felé emelkedni.

Ha így nézzük témánkat, akkor 1956 októberére először is negatív módon volt transzcendens: Bár a forradalmat hordozó erőiben nem volt — nem is lehetett — határozott, tudatos és egységes közakarat arra vonatkozóan, hogy milyen is legyen a magyar társadalom, de egységes volt a megmozdulás mint tiltakozás a szovjet rendszer talmi, áltranszcendens ideológiája és gyakorlata ellen. A kommunista mozgalomnak is megvan ugyanis a maga világi töltésű kvázi transzcendens dimenziója, mert vezetői homályosan érzik, hogy az ember erről a távlatról egészen sohasem tud lemondani. Így azután nem nehéz ezt a hamis transzcendenciát felfedeznünk: először az elméletben, amely kilátásba helyezi a kommunizmust, mint az ember fejlődésének boldog társadalmi beteljesedését és végcélját, és azután — 1956-ig különösen kirívó megnyilatkozásokban — pseudovallási gyakorlatában: a szocialista szentek örök életet ígérő patetikus kultuszában, az ájtatoskodó tömegfelvonulásokban és ceremóniákban, és az egész mozgalom hamis, kikényszerített hitbuzgalmában. A magyar forradalom kíméletlenül leleplezte a társadalom-istenség bálványai köré font látszat-transzcendens mítoszvilágot, „szent” szobrokat és ikonokat távolított el s kereste mindehelyett egy messzebbmenő, hitelesebb és hihetőbb transzcendencia távlatát. S ha ez utóbbinak nem is maradhatott sok nyoma, a vallásosság említett akkori megnyilvánulásai mögött, gondolom, főként erre a mélyebb igényre bukkanunk.

Ha a forradalom transzcendens dimenziója után kutatva továbblépünk és nemleges, tagadó és tiltakozó megnyilatkozása után a pozitív, a fogható változásokat hozó távlata felé fordulunk, akkor elsősorban magát a forradalmat, mint tényt kell megneveznünk — azt, hogy kitört, és azt, ahogyan elterjedt. Hadd kísérlejem meg ennek a megfoghatatlannak tűnő folyamatnak a megmagyarázását, ebben az írásban ezúttal kivételesen a szociológiát segítségül hívva. Úgy vélem, Max Weber hatalomszociológiai gondolatai kulcsot jelentenek problémánk megértéséhez.

A hatalmat — mondja Max Weber — mindazok az esélyek teszik ki, melyek abból származnak, hogy valaki az akaratát az érintettek vonakodása ellenére is keresztül tudja vinni, függetlenül attól, min alapszik ez az esély. A hatalom tehát más, sokkal kevésbé jogszerű és sokkal foghatatlanabb, mint weberi rokonfogalma, a „legitim uralom”, mert ezt az utóbbit többek között az jellemzi, hogy csak meghatározott körben és meghatározott szabályok keretében érvényesíthető. Nos, októberig Magyarországon a hatalom totális jellegű volt, hiszen birtokosai semmilyen jogszabály által nem korlátozottan és bárkivel szemben a legteljesebben ki tudták kényszeríteni akaratukat, mert a Weber által idézett hatalomgyakorlási esélyüket a gazdasági, politikai és katonai eszközök teljessége biztosította.

Ez a totális hatalom mégis úgyszólván egyetlen éjszakán összeomlott és pontosan ebben láthatjuk a transzcendencia közbenjöttét, a numinózum felvillanását. Mert miért is omlott össze ez a roppant hatalom? Azért, mert a kényszerítő eszközök totalitása is csak addig biztosítja a hatalmat, amíg a hatalomnak alávetett emberek a hatalom kényszereit respektálják, mert félnek, hogy vonakodásuk büntetést von maga után, és mert ez a büntetés az élet, a legbecselebb földi érték kioltásából is állhat és — tudjuk az akkori idők történelméből — nem egyszer állt is. Ez a félelem a hatalom kényszereszközeinek bevetésétől biztosít minden hatalmat és kiváltképpen a sztálini típusú társadalmi rendszer hatalmát. De ha egyszer az ember — vagy mint Októberben az emberek nagy sokasága egyszerre — képes kimutatni és a hatalom birtokosait képes meggyőzni, hogy a hatalom kényszereit nem veszi tudomásul, mert egy még ennél a roppant

hatalomnál is erősebb értékrendszernek veti magát alá, azaz végső fokon: mert egész életét is kockára teszi, akkor már nem kényszeríthető a hatalom szolgálatára, legfőljebb a halálra. „Aki képes meghalni, azt nem lehet kényszeríteni”, mondja Seneca és Radbruch, századunk egyik jeles német jogbölcse, őt idézve hozzáteszi a hatalmon lévők címére: „A te hatalmad semmi egyéb, mint az én félelmem. Minden hatalom a neki alávetettek készsége vagy vonakodó elismerésén nyugszik.”

Októberben egy nép hajlandó volt lemondani legbecesebb földi kincséről, életéről is, mert a hatalomtól való függetlenséget, a szabadabb és emberibb életmódot olyan döntő értéknek tartotta, hogy érte az életet is kockára tette. Ezzel beigazolta, hogy életét végső soron a földi egzisztencián túlmutató, azaz transzcendens eszmények vezérik. Mi ez, ha nem az ember istenkeresésének megnyilvánulása? A következmény pedig, egy győzhetetlennek hitt hatalom megingása, sőt időleges összeomlása. Ez mintegy Isten válasza az ember áldozatvállalására, beavatkozása egyének és társadalom életébe, s egy olyan fordulat a történelem folyamatában, mely messzeható és hosszabb távon mindenképpen kedvező változásokat hozott.

Az embernek Istenhez való folyamodása egzisztenciális kérdésekben, kiállása a léten túlmutató és túlvezető eszmények és értékek mellett, majd pedig az emberi sors útjának ezt követő gyökeres megváltozása, mely mintegy Isten válasza az ember istenkeresésére — mindez, tudjuk, nem is ritka jelenség egyének életében, de népek életében is előfordul. Történelmi fordulópontot jelentenek az ilyen változások, gondoljunk csak a nagy francia vagy az amerikai forradalomra és különösen napjaink Lengyelországra. A lengyel nép vértelen forradalma, közösségi sorsának nagy fordulata elképzelhetetlen és megmagyarázhatatlan volna a lengyel nép mély vallásossága, a politikai és gazdasági eseményeket is átható közösségi istenkeresése nélkül. Az ember a tökéletesség felé való vonzódásában ugyanis közbenső állomásokat, közvetítő erőket is keres és mivel a gyarló, szükségességekkel sújtott egyéni élet legfőbb segítői és biztosítói a különféle társadalmi közösségek, élükön a családdal és a nép, a nemzet közösségével, ezért a tökéletesedésnek, az istenkeresésnek a társadalmi-nemzeti közösség az egyik legfontosabb „hordozóhulláma”. Történelme sajátosságai miatt a lengyel nép gondolkodásmódja példázza ezt talán a legvilágosabban és legkövetkezetesebben. Az egész lengyel történelmet áthatja a közösségi, nemzeti méretű és ihletettséggel teli istenkeresés, az egyetemes emberi értékeket valló misszionárius elhivatottság-tudat, a kereszténységért szenvedő és áldozatot vállaló helytállni-, küzdeni-, szenvedni- és szabadulni akarás eszméje. Mickiewicz, egyik legnagyobb nemzeti költőjük fejezte ki ezt legerőteljesebben és szép kifejezést adott ennek az eszménynek *A lengyel nép és a lengyel zarándokok könyvé*-ben. Ezt a bensőséges viszonyt az istenkereséshez Lengyelországban ma is lépten-nyomon tapasztalhatjuk. Tanúskodik róla szívós és eredményes kitartásuk, bölcs mértéktartásuk minden, nehézség és fenyegetettség közepette, a hatalom hátrálásra késztetése pusztán az emberek eltökéltsége alapján, minden erőszaktól mentesen —, de tanúskodik erről a hétköznapiak millió jele is: az állandóan telt templomok — melyek egyben a nemzeti eszmények legbiztonságosabb otthonai is —, a nappal virító, mindig friss virágerdő és az esti mécsesűzek a számtalan régi és új nemzeti és vallásos kegyhelynél, a szabad téren nyilvánosság előtt is térdeplő, zsoltárokat éneklő és közösen imádkozó emberek sokasága.

Nálunk, magyaroknál a közösségi istenkeresésnek ez az eszméje sosem volt olyan tudatos és annyira gyakorlati hatékonyságú, mint a lengyeleknél, bár a nemzeti elhivatottságtudat a „kereszténység védőpajzsa” eszménye köré fonódva, ha torzultan is, de hatott még a huszadik században is. A magyarság transzcendens feladatának eszméjét azonban ennél a napi politikai jelszóvá süllyedt gondolatnál sokkal nemesebben fejezte ki Széchenyi István, kinek programja volt — mint azt Szerb Antal összefoglalja — „olyanná tenni a magyart, amilyen alakban a teremtő tervében szerepel” (Magyar irodalomtörténet, 6. kiadás. 319 l.).

Széchenyi ugyanis így foglalta össze nemzetünk feladatait s ezzel a magyar közösségi istenkeresés lényegét: „Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátosságait, mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen minéműségében kifejeíteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni...” (uo.)

Nem valószínű, hogy abban a milliós tömegben, amely 1956. október 23-án nemet mondott a zsarnoki hatalomnak és megdöntötte az állisten kultuszát, bárki is Széchenyinek erre a mondatára gondolt volna. És mégis mennyire találóan fejezik ki ezek a szavak annak a programnak a lényegét, amelyet a forradalom erői kerestek, mégha azalatt a rövid hét alatt csak homályos körvonalaiban bontakozhatott ki! 1956 transzcendens esemény volt, mert a magyar nép a fennálló elégtelen kényszerkollektív létformát meg akarta szüntetni és az istenkeresés távlatából akarta a közösségi fejlődés új, specifikusan magyar programját megfogalmazni. Bár akkor ez az istenkeresés csak fellobbanás volt és nem válhatott a lengyelekéhez fogható tartós lángolássá, mégis annyi ereje volt, hogy a hatalmat alapjaiban ingatta meg. Ne mondjuk, hogy minden hiábavaló volt, mivel az előző rend visszaállt. Eredeti teljességében és formájában a hatalom nem tért vissza Magyarországon, gyöngesége 1956 óta mindazok előtt nyilvánvaló, akik 1956-ra emlékeznek és

akik ezért tudják, hogy ez a nagy világrendszer csak hatalmon és félelmen alapul, s hogy ami a rendszer egy pontján egyszer megtörtént, annak megismétlődését a jövőben sem lehet a lehetőségek közül kizárni. Októbert követően ezt természetesen sokáig nem lehetett meg tapasztalni, sőt egészen másképpen kellett látni. A szenvedés és a kilátástalanság időszaka következett. Ha a forradalomban Istent keressük, akkor november 4-e után az ótestamentumi, a népét sújtó Istent véljük felismerni. Az ország elveszett, úgy kellett érezni és az egyének sorsa is ezt látszott megerősíteni. Ahogyan a forradalom ujjongása felemelte az embereket, úgy zuhantak most lefelé. Mennyi egyéni egzisztencia szenvedett hajótörést: a munkahely elvesztése, általános létbizonytalanság, üldöztetés, menekülés, börtön, halál.

De ezek után jött lassan a kibontakozás. 1956 transzcendens jelentőségére vall az is, hogy a látszólagos sikertelenség ellenére sok minden megváltozott éppen az 1956-ban felvetett eszmék és követelések szellemében, mivel a hatalom nagyon is megértette Október jelentőségét és, ha soha nem is szólt róla jellegéhez és horderejéhez méltóan, annál inkább akként cselekedett. Az így beállt kedvező változásokra elég csupán röviden utalni, hiszen általánosan ismert és elismert tényekről van szó. Lényegesen változott magának a hatalomnak a jellege: korábbi totális uralmát sohasem volt már képes visszaállítani. Az erőszak helyett kénytelen egy széles szövetségi rendszer keretében nagyobb mértékben jóváhagyásra támaszkodni, a hivatáséletben háttérbe szorult a származás miatti diszkriminációs gyakorlat. Egy kezdetben sokat támadott, de ma már erősen megszilárdult új gazdaságpolitika (melynek alap gondolatai szintén 1956-ra nyúlnak vissza) pozitívan hatott nemcsak az életszínvonal alakulására, hanem az emberek mindennapi életére, szabadabb mozgására is. Ismert jelenségek a kulturális élet viszonylagos nyitottsága és az 1956 előtti helyzethez képest megjavult utazási lehetőségek is. Mindez természetesen igen kevés 1956 végső célkitűzéseihez és a nyugati világ intézményesen biztosított szabadságaihoz képest. A mai Magyarországon élők átlagának helyzete azonban minden, ennél realisabb összehasonlítást bír, legyen ez az összehasonlítási alap akár saját 1956 előtti helyzetünk, akár a keleti világ bármely más pontjának állapota.

Vessünk azonban egy pillantást Magyarországon túlra is, hogy a forradalom transzcendens jelentőségét és ebből fakadó messzi kisugárzását még jobban érzékelhessük. Azt látjuk, hogy a forradalom leveretése ellenére a keleti tömb legkülönbözőbb vidékein továbbhatott, karszti búvópatak módjára kereste az útját, erjesztette és erjeszti a kibontakozást. A Forradalom például közvetlenül hatott Romániában, s nemcsak az ottani magyarság körében. A független román külpolitika egyik legfőbb alapja pedig mai napig is az a tény, hogy a megszálló csapatokat a magyar események hatására kivonták Romániából. Késleltetéssel, az 1968-as Prágai Tavasz idején, érlelődött be Október hatása Csehszlovákiában és vált nyilvánosan deklarált ténnyé, mennyire népszerű volt Nagy Imre személye és politikája. A Szovjetunióban a magyar 1956 hatott a grúzok és az örmények nemzeti öntudatára, az ukránokra és a balti népekre, nem utolsósorban pedig lényegesen hozzájárult az orosz Emberi Jogok mozgalma kifejlődéséhez. Végül ne feledjük, hogy Kína alapvetően új nemzetközi orientálódását minden valószínűség szerint jelentősen befolyásolták a Szovjetunió magatartásával kapcsolatban szerzett, Kína számára részben negatív (bánásmód a baráti, szövetséges országokkal), részben pozitív (a Szovjetunió rászorultsága intervenciója morális támogatására a tömbön belül, s az ebből fakadó presztízavesztés) 56-os tapasztalatok. És *last but not least* a lengyelek a maguk módján tartják napirenden 1956 Októberének kérdéseit.

Október hatásai a nyugati magyar világban

S most forduljunk a Nyugaton élő magyar közösségek felé. Az októberi forradalom talán itt hozta a legalapvetőbb változásokat. Ezek nagy jelentősége csak lassan bontakozik ki előttünk, a sorsszerűség e téren is jóideig csak negatívumokból — kétszáz ezer ember szétszórattatásából, hányódásból, sőt egyéni tragédiákból —, látszott állni. Hogy azonban ma, negyedszázaddal Október után mindenfelé a világon összejövünk, magyar közösségi életet élünk, és hogy Októberről nemcsak mint történelmi eseményről, hanem mint eddigi és jövő életünket alakító fordulatról is beszélhetünk — ez is a Forradalom kisugárzása. Ezt egyébként ki-ki saját sorsa alakulásán elgondolkozva mint egyén is meg tudja állapítani. A legtöbbünk életében az Októberi Forradalom az az esemény, melyre visszavezethetjük, hogy ma itt vagyunk és hogy egészen más életformában élünk, mint azt tettük vagy tehetjük volna Magyarországon. Közvetve még a második nemzedékre is áll ez. Szabad legyen egy személyes körülményre hivatkoznom: Azt, hogy idekint élek és hogy életem egészen más, mint odahaza volt, magam is 1956 Októberének köszönhetem, pedig kilenc évvel később jöttem csak ki. A Forradalom felkavart, Isten az életemet majd utána az egzisztenciámat mentette meg, s én elkezdtem azon gondolkodni, mi az életem célja, értelme? Ez vezetett a hatalom, a társadalmi rend bírálatának kísérleteihez, majd a szociológia műveléséhez —, először az otthoni keretekkel való kiegyezés lehetőségei után kutatva, majd ennek az útnak lehetetlenségét átlátva, 1965 óta idekint.

A Forradalom transzcendens távlatát a máig vezető események tükrében jobban, mert objektíve kitapasztalhatóan tudjuk érzékeltetni az idekinti magyar vonatkozású élet vizsgálatával, mint a hazaival. Ha a

transzcendencia jele, hogy az ember egy döntő, sorsszerű időpontban önmagán túlmutató — istenkereső — magatartásra képes, akkor a transzcendencia megnyilvánulása az is, hogy egy ilyen egyszeri eseménynek tartós kihatásai vannak az egyén, sőt esetleg utódai életére is. Ez a kihatás abból adódik, hogy az esemény gyökeresen új életkeretek megteremtéséhez vezet, hogy az ember valamilyen hosszútávú — egész életre szóló, sőt talán a saját nemzedékén is túlmutató — elkötelezettséget vállal, melynek nyomán újfajta közösség kel életre. Ilyen közösségi élet keletkezett 1956-ot követően idekint Nyugaton, menekült magyarok ezreinek egyéni életrajzbeli törései és távlati elkötelezettsége nyomán. És ha lehetséges volt a transzcendens jellegű események két lépcsőjéről beszélni: az ember önmagát meghaladni akaró istenkereséséről és mintegy Isten válaszáként, beavatkozásaként, a sors alapvető megváltozásáról —, úgy ilyesmit fedezünk fel nemcsak magunknál az októberi eseményeknél, hanem negyedszázados kisugárzással az idekinn magyar közösségek életében is. Egyrészt itt van számtalan ember gyökeresen megváltozott egyéni élete, közte sokuk máig sem szűnő megváltozni- és felemelkedni akarása, másrészt — mintegy eredményként, Isten válaszáként — egy korábban el nem képzelhető magyar közösségi élet. S vajon az nem mondanivalónkba vág-e, hogy az idő múltával ez a közösségi élet egyre inkább a hitélettel is foglalkozó szervezetek köré tömörül?

Negyedszázad múltán világosan látjuk, történelmünknek milyen korszakalkotóan új, pozitív ténye — milyen szerencse a szerencsétlenségben —, hogy a világ minden részén nagy számban élnek magyarok, kiknek jó része eredményesen beilleszkedett befogadó országa társadalmába és ugyanakkor tartja a magyarsághoz fűződő kapcsolatait is. Ez az eddigi történelmünkben egyedülálló tény többek között a következő előnyöket — vagy legalábbis esélyeket — nyújtja nemzeti szempontból:

1. Oldódott és oldódik eddigi történelmünkre oly jellemző *kulturális és politikai elszigeteltségünk* a világtól. Csak ha századunk első felének magyarellenenes nemzetközi közhangulatára gondolunk, mérhetjük fel helyesen 1956 eseményeinek nagy horderejét. A Forradalom nemcsak nekünk magunknak adott 1848-49 után először több önbecsülést, hanem a nemzetközi közvéleményben is nem szűnő rokonszenvet ébresztett Magyarország iránt; az 1956-os menekültek nemzedéke pedig hathatósan járul hozzá ahhoz, hogy az érdeklődés irántunk ne szűnjék meg. Ezenkívül, nyugati egzisztenciánkból adódó nagyobb „nyitottságunk” segít korábbi provincializmusunkat levetkőzni, melynek egyik velejárója régebben az volt, hogy pátriánk határai között részben túlbecsültük nemzeti jelentőségünket, részben beteges önsajnálatra voltunk hajlamosak.

2. Az 1956-os nemzedék nagy érdeme új típusú nyugati magyar társadalmi bázisok létesítése az októberi értékrendszer égisse alatt, mégpedig a korábbi emigrációs hullámok csoportjainak részbeni integrálása mellett. *Ez a nemzetközi távlatokban is gondolkodni és cselekedni képes magyar társadalom iránymutatás és út a világba az ország és az utódállamok magyar népe számára.* Már csak pusztán léte is befolyásolja a hivatalos hazai politikát. Gondoljunk csupán a hazautazások adta tájékozási lehetőségekre. Noha az annak idején az 1956-osok hazautazását lehetővé tevő rendelkezésnek a devizaszerzés volt az indítóoka, az eredményhez az is hozzátartozik, hogy a tömeges látogatások nyomán az otthoniak alapos és tartós informálódási forráshoz jutottak. Ezt fokozza a fordított földrajzi irányú mozgás: a viszonylag liberális kiutazási lehetőségek tömeges anyagi realizálása elképzelhetetlen volna a mintegy támaszpontokat képező nyugati magyarok segítségnyújtása nélkül. Ezáltal az egész hazai magyarság élete alapvetően és pozitíven megváltozott az 1956 előtti viszonyokhoz képest. Emlékeztetőül gondoljunk csak azoknak a keleti népeknek az utazási és tájékozási lehetőségeire, akiknél nem volt egy 1956-hoz fogható esemény.

3. Mindez a talán legfontosabb harmadik szempontoz vezet: A külföldi magyarság a maga regionális, kulturális és szakmai sokrétűségében olyan szellemi tényezőt képez, mely nélkül a szovjet rendszerbe kényszerített hazai és utódállamokban élő magyarság *identitásbiztosítása, kulturális túlélése* sokkal nehezebb volna. Annak segítségével, hogy sajtója, tudományos és szépirodalmi könyvkiadása, iskoláztatási intézménye, egyházi, kulturális és politikai élete van, az idekinti magyarság a nemzet egyetemessége érdekében életbevágó funkciókat képes ellátni. Vessünk egy pillantást e funkciók legfontosabbjaira:

a) Az idekinti magyarság *híd* az odahaza veszélyeztetett nemzeti öntudat és kulturális identitástudat jobb megőrzése felé vezető úton. Ez a híd legalább két dimenzióban működik. *Földrajzilag* összeköti a Közép-Európán kívül rekedt, öt országra osztott magyarságot egy egységes magyar kulturális kollektív személyiség keresésében s ezáltal a Széchenyi által megfogalmazott nemzetmegtartó feladatvállalás útját is megnyitja. Az *idő* dimenziójában pedig igyekszik politikai okokból kallódó szellemi értékeket megőrizni és átmenteni eljövendő szabadabb otthoni nemzedékek részére.

b) Az idekinti magyar szellemi gócpontok azonban közvetlenebb formában is segítik, segíthetik a határokon túl élőket: felvilágosító és tájékoztató szolgálatot jelentenek az otthoniak számára. Adott esetben fórumot biztosítanak otthon meg nem jelentethető munkák részére és műhelyként működnek új alternatívák kidolgozása során. Ilyen funkcióval a nyugati magyarság némi *pluralizmust* juttat érvényre a hivatalos, centralizáló kultúrpolitikával szemben.

c) Ilyen módon mintegy *ellenőre* is a hazai rendszernek, melynek álláspontját az ottani hivatalos körök

sem hagyják figyelmen kívül —, sőt hézagpótló ténykedést is folytat otthon tabuizált, de magának a rendszernek is fontos, azonban nyíltan szóvá nem tehető kérdésekben (nemzetiségi kérdés).

Összegezzük: A nyugati magyar társadalom, mint az otthoni nem hivatalos közvélemény támasza és szószólója és mint a rendszernek mintegy területileg kihelyezett ellenzéke új esélyeket jelent nemzeti létünket érintő kérdések megfogalmazásában és kifejezésre juttatásában. Mindez 1956 transzcendens méretű eseményeiből fakad és e nagy Forradalom messzi kisugárzását bizonyítja.

Mindez azonban természetesen nem kész tények sorozata, hanem sok tekintetben csak lehetőség és sajnos nemegyszer nem, vagy nem kellően kihasznált lehetőség. Októberi megemlékezésünkön ne övezzük mesterséges dicsfénnel azt, ami sokszor gyarló, elhibázott — mert emberi — ténykedés és ne hunyjunk szemet afölött sem, hogy akad tétlenség, széthúzás és a hatalommal való elvtelen fraternizálás is. Ha Októberre gondolunk, látnunk kell, hogy egy forradalom nem automatikusan, hanem csak áldozatvállalás árán képes győzni. Ezért nekünk is — akik valamilyen módon mindnyájan Október kedvezményezettjei is vagyunk — *tennivalónk és felelősségünk* van Október ügyében.

A tennivalókat e helyen lehetetlen volna részletezni, de ez nem is szükséges, mert körvonalai felismerhetők az elmondottak alapján. Csupán egyetlen lényeges pontot szeretnék megemlíteni. 1956 Októberének negyedszázados évfordulója — már önmagában is jelzi, hogy nagy változásnak nézünk elébe, hiszen nemzedékváltás előtt állunk. Az idekinti magyarság legfőbb feladata most az utánunk jövő nemzedék bevezetése a munkába, hogy az tovább folyhasson addig, amíg arra szükség van, azaz egy szabadabb otthoni magyar élet intézményes biztosításáig. Ez a munka két okból is igen nehéz lesz. Először is számszerű lehetőségeink jóval kisebbek, hiszen 1956 százezres menekülttömegeivel ellentétben az utánpótlás mindkét szóba jövő forrása nem éppen bővizű: sem a kinti második nemzedékben nem pótlódik megközelítően, sem az előtte járók létszáma (nagyon sokan csak laza kapcsolatban maradnak ugyanis a magyar kultúrával), sem pedig az újabb kiérkező csoportok nem közelítik meg az 1956-osok számarányát. Másodszor tartalmi, orientációs változás is mutatkozik. A két utánpótlási réteg egyikének a tagjai sem rendelkeznek — életkorbeli és életrajzi okokból nem is rendelkezhetnek — olyan hatalmas, tartósan motiváló személyes élményanyaggal, mint amilyent mi kaptunk az Októberi Forradalomtól. Ismeretes, hogy még az intakt, önálló állami léttel és egységes kultúrterülettel rendelkező társadalmak nemzedékváltási problémái is jelentősek s nemegyszer konfliktusokat és töréseket okoznak nemcsak a családokban, hanem egész társadalmakban is. Idekinti védtelen kisebbségi kultúránkban, az állami lét és az egységes nyelvi kultúra hátterét nélkülöző milliókban a nemzedékváltás gondolai még nagyobbak lesznek.

E feladat megoldásához ez a kis írás nem szolgálhat kész recepttel, keletkezésének indítéka azonban, egy ünnepi összefoglaló 1956 tiszteletére, iránymutató segítséget nyújt. Minél hitelesebben élünk mi, az első nemzedék tagjai, Október eszméi és az azokat tápláló transzcendens értékrend alapján, minél inkább képesek vagyunk az utánunk jövőknek megmutatni, hogy 1956 Október nemcsak történelmi dátum, hanem mindig megújuló ihletési forrás a jövőhöz is, annál valószínűbb, hogy sikerülhet Október mondanivalójának megőrzése és alkotó továbbvitele. Ha elfogadjuk, hogy Október mondanivalója legbelső magjában transzcendens, akkor ezzel azt is jelezzük, hogy végső soron egzisztenciánk nemzeti kereteit is transzcendeálja, azaz túllépi — és oda utal, ahol az ember nemzeti közössége keretein túl is az egyetemeset, a tökéleteset, Istent keresi. Így talán könnyebb a válaszuk, ha az utánunk jövők megkérdik, mit kezdjenek ők 1956 Októberével? Ha Október mondanivalójáról kellene nagyon röviden szólnom a mai fiataloknak és mindazoknak, akiknek nincsenek személyes tapasztalataik, sőt talán történelmi ismereteik sem 1956-ról, ezt tanácsolnám: Állítsatok életeteket valamilyen egész személyiségteket átfogó szent cél szolgálatába, készen az érte való áldozatra úgy, ahogyan annak idején sok ezren, ha kellett, életüket adták Október eszméiért vagy pedig úgy, ahogyan azt a Ti életetek megkívánja.

Ez a gondolat egyúttal vigasztalást rejt magában, ha borúlátás környéke meg nemzeti ügyeinket illetően. Mert ha kétségek gyötörnek, hogy elhullik és elfogy mindaz, ami idekint nemzeti identitásunk megőrzése érdekében teremtdött, mielőtt odahaza újra kivirágoznék az élet, akkor kezdődik a hit uralma és gondolataink visszatérnek a kiinduláshoz: Az emberi életnek s így a társadalomnak és a történelemnek is Isten az ura. Ezért kérhetjük ugyan, de nem kérhetjük Tőle számon egy bizonyos közösségi létforma győzelmét vagy akár fennmaradását is. Minden mégoly nemes, számunkra mégoly kedves nemzeti vagy más közösség emberi mű is, ezért hiányos és múlandó. A transzcendencia távlatából egyedül Isten Országá maradandó.

(1982)

BÁRCZAY GYULA

Keresztény tolerancia

Tolerancia és vallás

Kicsire zsugorodott földgolyónkon az emberi együttélés megnehezedett. Csak úgy tudjuk túlélni a jelent és megélni a jövőt, ha megtanulunk kevés helyen, sok súrlódás nélkül egymással élni és az érdekellentétek fölé emelkedve közösen alakítani sorsunkat. Egy újkeletű modern példázat ezt így fejezi ki: Bolygónk magányos űrhajóként kering a csillagok útján. A kényes technikájú űrhajón csak úgy lehet életben maradni, ha egy összehangolt legénység tagjai egymást kiegészítve és közös akarattal végzik el a szükséges teendőket.

A valóság azonban más képet mutat. Kelet és Nyugat, Észak és Dél között kifejlődött konfliktusok globális dimenzióba vetítik a mai emberiség létét meghatározó számtalan feszültséget. Szükség van, összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben, mint eddig, minden olyan erőre, amely segíthet az ellentéteket elviselni, majd fokozatosan csökkenteni és legalább a legfenyegetőbb feszültségeket feloldani.

A vallás lehetne ilyen erő. Ezért növekszik azoknak a száma, akik a vallás értékét már csak kizárólag azon mérik, hogy mennyire szolgálja az emberiség egységét, az összetartozás tudatát és a testvériség szellemét. Az adott világhelyzetben nincs is megfelelőbb mértékegység a vallások megítélésére.

Az utóbbi évtizedekben kétségtelenül mutatkozik a nagy vallásokon belül egy eddig ismeretlen, újfajta egymáshoz való közeledés — de annak az ellentéte is. Így például az újra felerősödött iszlám öntudat országhatárokat áthidaló szolidaritást teremt. Ugyanakkor a síiták egyre nagyobb ellentétbe kerülnek az iszlám más tömbjeivel, s ez az ellentét nyílt háborúhoz (Irán-Irak), vagy szűnni nem akaró fegyveres összetűzésekhez vezet (Libanon). A kereszténységen belül a 20. században megindult ökumenikus mozgalom nagyszerű eredményeket ért el. De a legnagyobb csoportot, a római katolikus egyházat, saját szervezeti és dogmatikai struktúrája továbbra is akadályozza abban, hogy a többi felekezetet teljes értékű egyházként ismerje el. Így önmagát zárja ki abból a mozgalmából, amelyben a keresztény egyházak egyenrangú félként keresik az egység útját. Ehhez járul még, hogy a genfi Egyházak Világtanácsa mellett létezik egy, egyelőre még elég jelentéktelen, konzervatív-fundamentalista körök által létrehozott, ellen-világszervezet.

De ha az egyes vallások már önmagukban is megosztottak, hogyan tudnának egymáshoz közeledni és azon túlmenően az egyetemes emberiség testvériségét szolgálni? Képes-e egyáltalán a vallás ennek a feladatnak a vállalására, lényegénél fogva alkalmas-e erre?

A vallás nagy előnye, minden más, az emberiség egyesítésére törekvő eszmei áramlattal szemben, a Transzcendens Valósághoz, az Ember- és Természetfelettihez való kötődésében rejlik. A Transzcendens eleve érdek- és ellentétfeletti, mentes mindazoktól a kötöttségektől, amelyek egyéneket és csoportokat egymástól elválasztanak és egymással szembeállítanak. A Transzcendens Valósághoz való kapcsolatban jelentéktelenné válnak a partikularizmust előidéző tényezők, a hozzá való kötődés áthidalja a szétválasztó ellentéteket. Az Ember- és Természetfeletti Valóság az az archimédeszi pont, ahol a számtalan érdekközösségre szakadt emberiség összetalálkozhatnék és egységként élhetné meg önmagát. Ha jól látom, nincs az emberi kultúrának még egy olyan szellemi erővonala, mint a vallás, amely lényegénél fogva ennyire alkalmas lenne a testvériség szolgálatára.

A Transzcendenshez való kötődés azonban az ember történeti lényének megfelelően mindig csak a kulturális fejlődés eredményeképpen kialakult, meghatározott formákban valósul meg. Ezekben szükségképpen számos megkülönböztető és más formáktól elkülönítő tényező fejlődött ki: elképzelések, szimbólumok, tanok, gyakorlatok, szertartások, a Transzcendens Valóság megközelítésének vagy a vele való kapcsolat felvételének sajátos lehetőségei. Minél erősebb ugyanazon hagyományon belül és annak módszereivel a Transzcendenshez való kötődés, annál nagyobb súlyt kap a hovatartozás ténye. Az intenzív valahová tartozás azonban megkülönböztet, elkülönít, sőt elválaszt másoktól, ellentéteket is teremthet.

A Transzcendenshez való kötődés az adott különbségektől és érdekellentétektől függetlenül egyesít; a Transzcendenshez való kapcsolatnak egyedi formájához való ragaszkodás azonban szétválaszt. Ezt az ellentétet csak a tolerancia képes feloldani. Tolerancián itt azt értem, hogy a történetileg kialakult vallásos közösség ne csak tűrje, hanem el is fogadja, hogy mások más „módszerekkel” keressék és éljék át az

egyazon Transzcendenshez való kötődésüket, más metaforákkal és szimbólumokkal fejezzék ki ugyanazt a megfoghatatlan valóságot, más szavakkal fogalmazzák meg ugyanazt a kimondhatatlan igazságot.

A vallás lényegénél fogva adott képessége, hogy az emberiség egységét és testvériségét szolgálja, csak akkor bontakozhat ki, ha a Transzcendenshez való sajátos kötődése toleranciával párosul.

A következőkben a vallás és tolerancia összefüggését, saját szakterületemnek megfelelően, a kereszténységre korlátozva vizsgálom. Ezt három lépésben teszem. Tárgyalom a keresztény tolerancia hiányát, lehetőségét és szükségszerűségét: keresztény tolerancia nem volt, de lehetett volna és kellett volna, hogy legyen.

A keresztény tolerancia hiánya

1549 Yucatan-félsziget, Közép-Amerikában, a mai Mexikóban: a spanyolok 1542-ben foglalták el Yucatant. Diego de Landa ferencesrendi szerzetes, a későbbi püspök, 1549-ben érkezik a félsziget északi részén fekvő Izamal városba. „Van itt Izamálban, többek között egy meglepően magas és csodálatosan szép épület” — így kezdi a szerzetes az ott lévő 12 piramis egyikén álló maya templom leírását.¹ Részletesen, szabatosan és nyilvánvaló lelkesedéssel — a csodálat minden szavából kiérződik, — ecseteli a mayaszentélyek szépségét. „Izamál nincs messze a tengertől, jó termőföldek veszik körül, fekvése gyönyörű” — folytatja de Landa — „és így 1549-ben építettünk az indiánokkal Szent Antalnak egy házat az egyik épület alapjára, nem csekély nehézségek közepette”. A szerzetes, aki többek között olyan eredményesen tűzelt el a máglyán minden fellelhető maya írást, hogy a csodálatos képirásos kódexekből máig is csak három csonka példány került elő európai könyvtárak mélyéről, leromboltatott Izamálban minden maya templomot s lebontatta a piramisok nagy részét is. Az egyik félig lebontott piramis nagy kiterjedésű teraszára nem „házat”, hanem ma is impozáns, katedrális méretű templomot s köréje óriási kolostort építtetett — mindezt egy éven belül odaérkezése után. A maya indiánoknak vallásuk elpusztított szentélyeinek mesterien faragott köveiből kellett kényszermunkával templomot építeni a fehér keresztények idegen szentjei számára. Egész Yucatanban jóformán csak az maradt meg a mayák csodálatos vallásos és világi építészetéből, amit a dzsungel már elborított s így elrejtett a ferencesek fanatizmusa elől.

Zürich, 1527: a reformátor Zwingli városában Manz Félixet, az újra keresztelők vezetőjét, aki nem volt hajlandó lemondani hitének megvallásáról, vízbefojtás általi halálra ítélték. A következő években ennek a hitnek még két másik követőjét fullasztották vízbe. Így mindenki láthatta, hová vezet az, ha valaki új hitének megfelelően vízzel keresztelkedik meg újra.

1621-ben Bethlen Gábor fejedelem — akkor már király is — így írja le a morvaországi állapotokat az elvesztett fehérhegyi csata után: Ezt az országot most „pusztítják rettenetesen, 82 templomot foglaltak el az evangélikusoktól. A szegény papok közül valakiket kaphattanak, némelyeknek a sapkát — vagy minek híják — akit viselnek a fejekben, hosszú vas szegekkel vervén fejekbe úgy ölték meg, némelyeknek nyelvét ollóval metélték darabonként, némelyeknek fogóval az nyelvét gyökerestől vonták ki; némelyeknek száját-torkát porral megtöltvén, felgyújtván, darabokban szakadozott szegényeknek fejek; némelyeket fűrészekkel metélték. Ezeket szenvedték szegények az Istenért”².

Íme, három találmomra kiragadott példa a keresztény intolerancia jól ismert történetének felvázolása helyett.

Másfél évezreddel az itt felsorolt események előtt a kereszténység maga is elszenvetde az intolerancia kegyetlenkedéseit és majd két és fél évszázadig tartott, amíg el tudta érni, hogy megtűrjék a Római Birodalomban, majd elismerjék és befogadják. A Jézus keresztthalála után hamarosan megindult üldöztetés inkább ellenséges csoportok irigységére, helyi hatalmasságok vagy egyes császárok önkényes, nem ritkán szeszélyes intézkedéseire alapult. 202-tól azonban már törvény szentesítette az általános keresztényüldözést.

Az őskeresztény apológéták nagyszerű írásokban, az érvek tömegét felsorakoztatva igyekeztek kivédeni a kereszténység elleni támadásokat és bizonyítani a vallási türelmesség szükségességét. Különösen érdekes Tertullianus érvelése, mert már felcsendülnek benne olyan motívumok is, amelyek a toleranciagondolat kiteljesedésében játszanak majd szerepet, jó másfél évezreddel később. Tertullianus szerint a szabad vallásgyakorlat megsértésével az állam maga is istentelenné válik, mert vétkezik az „általános szabály” ellen, megsérti az ember természetes jogát arra, hogy maga válassza meg tisztelőt és imádatának tárgyát. A korai kereszténység lelki ereje, állhatatossága, egyéni és közösségi életének kisugárzása, különösen a kifelé is megnyilvánuló, magától értetődő emberszeretete, „kicsinyekkel” való

¹ Relacion de las cosas de Yucatan, 1566-ból származó kézirat, Az angol nyelvű kiadás, Baltimore 1937, szövegét idézem saját fordításomban. 86. o.

² Idézi Barcza József, Bethlen Gábor, a református fejedelem, Budapest, 1980. 39. o.

tevékeny szolidaritása lassan megváltoztatja a közhangulatot és a hatalmasok véleményét is. A Diokletianus-féle kegyetlen üldöztetés után 313-ban, a milánói ediktum alapján, a keresztény vallás teljes egyenjogúságot nyer a birodalomban³.

Új korszak kezdődik? Nem. Az őskeresztény hit sajátos szellemisége addigra már annyira legyengült és elkeveredett más, tőle idegen elemekkel, hogy nem tudott ellenállni azoknak az erőknél, amelyek a Római Birodalom számára egységes ideológiát követeltek. A konstantinuszi fordulat csupán azt jelentette, hogy az addig az egységes ideológia nevében üldözött kereszténység most az egységes ideológia hordozója lesz. A Római Birodalom adott politikájának megfelelően a keresztények közül a fanatikus csoportok kerültek előtérbe és nyertek befolyást. Az évszázadokon keresztül elszenvedett üldöztetést elfeledve, most a keresztények maguk lettek az intolerancia zászlóvivőivé⁴.

Konstantin császár még ellenállt azon követelésnek, hogy tiltsa el a pogány vallásokat. Arra azonban már hajlandó volt, hogy elnyomjon egyes eltérő hitű keresztény csoportokat. A keresztény türelmetlenség története tehát a hitestvérek üldözésével kezdődik. Konstantin fiai már nem tudnak ellenállni. Keresztény fanatikusok befolyására újra és újra eltiltják a pogány kultuszokat, bezáratják templomaikat. Ez először 341-ben történik. Még három évtized sem telt el azóta, hogy a kereszténység egyenjogúságot nyert! I. Theodosius császár aztán 380-ban a kereszténységet hivatalosan is államvallássá nyilvánítja, és 393-ban végérvényesen eltiltja a pogány kultuszokat. Most már minden akadály nélkül kiteljesedhetik a keresztény intolerancia. Vele együtt megvalósul a birodalom ideológiai egysége, megszületik az az eszme és megteremtődik az a gyakorlat, amely különböző formákban és változatokban bár, de egészen az újkorig a keresztény intolerancia egyik tápláló forrása marad: a birodalom, fejedelemség vagy ország egysége, egységes ideológiává torzult vallást követel.

Majd három évszázadig tartott, amíg a kereszténység elérte maga számára a toleranciát. Még egy egész évszázad sem kellett ahhoz, hogy megvalósítsa a teljes intoleranciát más vallásokkal és saját hitének eltérő változataival szemben. A kor legnagyobb teológusa, Augustinus ezt így igazolja: „Az egyház szeretetből üldöz, az istentelenek kegyetlenkedésből”⁵. Az egyház szeretete nagyon nagy lehetett, mert olyan sikerrel üldözte a pogányokat, a heretikusokat és az eretnekeket, egyre inkább a zsidókat is, hogy a következő századokban az intolerancia még mint téma is a háttérbe szorult. Alig volt már kit üldözni.

A középkorban újra elburjánzik a keresztény intolerancia. Az inkvizíció rémtettei ismertek. Ismeretesek az amerikai földrész meghódításával kapcsolatos események is, miként sikerült példátlan kegyetlenséggel az ott virágzó vallásokat rövid idő alatt megsemmisíteni és a hívők tömegeit elpusztítani.

A 16. századi Reformáció hozhatott volna változást. Egyrészt megszabadította önmagát számos olyan egyháztani és hittani tételtől, amelyek addig az intoleranciát igazolták, másrészt az új felismerések egész sora mutatott a tolerancia irányába⁶.

De a reformátorokban még annyi áhítatos tisztelet élt a hagyományos tanok iránt, még annyira kötődtek hozzájuk, hogy végül is nem tudták levonni új felismeréseik következményeit. A Reformáció megállt a félúton. Nem volt képes saját radikálisan új kiindulópontjának irányát betartani és az újonnan megteremtett alapelveket a hit újrafogalmazásában következetesen alkalmazni.

Igy a keresztény hit nem tudta megalapozni a toleranciát. Olyanok fejlesztették ki az eszmét és valószínűleg végül is meg, akik bár nagyjából nem fordultak el a kereszténységtől, de szabadon, eklektikus módon viszonyultak a hitigazságokhoz. Elvetették mindazokat a hittételeket, amelyek türelmetlenséghez vezettek, leegyszerűsítették a keresztény hitet lényegére. Ez a fejlődés már a reformáció előtt, Erazmusszal megkezdődött és folytatódott, miközben dúltak a vallásháborúk. S mialatt az egyházak tovább marták egymást, a racionalizmus és a felvilágosodás gondolatvilágában kiteljesedett a tolerancia pozitív eszméje. Lessing életművével a fejlődés lényegében lezárult. 1776. július 4-én pedig az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat megteremtí a tolerancia politikai alapját. Bár Jefferson az emberi jogok eszméjét

³ Konstantinus és Licinius közösen kijelentik: „Senkit sem szabad akadályozni abban, hogy keresztény, vagy más valláshoz csatlakozzon, olyanhoz, amelyet maga számára legmegfelelőbbnek tart... A keresztények számára lehetővé tettük vallásuk szabad és akadálytalan gyakorlását; ugyanúgy nyitva áll és szabad mindenki számára saját vallásának gyakorlása ... Korunk békéjéhez illik, hogy mindenkinek szabad lehetősége legyen azt imádni, amit akar”. Majlandi Ediktum 3. 5. és 6. pontja.

⁴ Jellemző módon ezt a tudathasadásos fejlődést csak az utóbbi évtizedekben kezdték feldolgozni az egyháztörténészek. Vö.: Hermann Dörries, Konstantinische Wende und Glaubensfreiheit. In: Wort und Stunde, Bd. I. Göttingen 1966; Zur Geschichte der Toleranz und der Religionsfreiheit. Hrg.: H. Lutz, Darmstadt, 1977.

⁵ Levelek, 185, 11. Augustinus eredetileg a türelem híve volt. Él még benne az az őskeresztény meggyőződés, hogy a hittel – de az igazsággal is – a kényszer feloldhatatlan ellentétben áll. Jellemző módon a kényszer sikeres alkalmazásának példája változtatta meg álláspontját: Karthágóban az egyházba visszakényszerített Donatisták idővel rendes és engedelmes hívőkkel váltak. A politikai siker láttán vesztette el a keresztény meggyőződését.

⁶ A lelkiismereti szabadság reformatori posztulátuma egymagában is megalapozhatta volna a toleranciát. Vö. a fiatal Luther szavait és magatartását a worms birodalmi gyűlésen.

Franciaországból hozta, de a francia forradalom nyomán ott csak néhány év múlva, 1789-ben születik meg „Az ember és polgár jogainak deklarációja”⁷. Jefferson, a Nyilatkozat szerzője ugyan kereszténynek vallotta magát, de épp olyan szkeptikus volt az egyházzal szemben, mint humanista elődei. A vallási tolerancia végeredményben azért valósulhatott meg Amerikában, mert az új állam az egyházat elválasztotta önmagától s ezzel kiszorította a hatalom gyakorlásából.⁸

A keresztény tolerancia lehetősége

Nem volt keresztény tolerancia, de lehetett volna. Ezt az állítást nem tudom elméletileg bizonyítani. Nem kívánok belebocsátkozni abba a meggyőződésem szerint meddő vitába sem, hogy mennyire szabad ma felismert értékeket a múltba visszavetíteni. Jogos-e azt, ami az adott történelmi helyzetben szükséges és lehetséges — lehetséges? — a jelentől lényegesen különböző történelmi és társadalmi körülményektől is elvárni? Nem szállok vitába azokkal az elméletekkel sem, melyek az intolerancia történelmi szükségszerűségét posztulálják (Biologizmus: az intolerancia természeti adottsága az embernek, biológiai szükségszerűség, a civilizációs fejlődés motorja; Történelemszemlélet: az emberiség nagy, szent eszméi szükségképpen csak könny és vér árán tudtak győzelemre jutni).

Az eredménytelen vitát kikerülve, pusztán utalok a toleranciának a múltban történt időszakonkénti tényleges megvalósítására és néhány példát részletesen ismertetek. Az egyik legérdekesebb ókori példa Kyrosz perzsa király birodalma a Kr.e. 6. században. Kyrosz nem csupán megtűrte óriási kiterjedésű birodalma területén a különböző vallásokat, hanem hathatósan támogatta is a leigázott népek vallását. Közismert, hogy az Ószövetség népe Kyrosz segítségével alig tudta volna újraépíteni a jeruzsálemi templomot. Ismert a Római Birodalom évszázadokon keresztül gyakorolt vallási toleranciája. A svájci Graubünden egy részén (Illanz, „Drei Bünde”), már 1524/26-ban törvénnyel valósították meg a protestánsok és katolikusok békés egymás mellett élését. A 16. századi Lengyelországban legalább egy ideig és legalább részlegesen tolerancia uralkodott.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége

A 17. századi európai vallásháborúkban protestáns és katolikus keresztények tűzzel-vassal pusztították egymást, a kisebb protestáns csoportokat pedig mindenütt üldözték. Bethlen Gábor uralkodásának területén azonban üldözés és bántódás nélkül élt együtt a négy bevett vallás, az evangélikus, a református, az unitárius és a katolikus. Az Európa-szerte üldözött szombatosok szabadságát a törvény ugyan nem, de az uralkodói gyakorlat biztosította. Az ortodoxok a fejedelem állandó támogatására számíthattak és Bethlen Gábor a menekülő újra-keresztelőknek (anabaptistáknak) menedékjogot és új otthonot biztosított Alvincon. A fejedelmi tanács fele református, másik fele katolikusokból, evangélikusokból és unitáriusokból tevődött össze. Péchy Simon kancellár pedig szombatos volt. Az európai történelem összefüggésében még ma is szinte hihetetlen a tolerancia ilyen mértékű megvalósítása az akkori Erdélyben. Nagyságát valóban csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha összehasonlítjuk mind a korabeli állapotokkal, mind a 20. századdal. Például: a Római Katolikus Egyház először 1966-ban fogadta el a tolerancia elvét!⁹

Az előzmények

Torda, 1557. Szervét Mihály alatt a máglyát mindössze három évvel ezelőtt gyújtották meg; öt év múlva kezdődik a hugenotta háború; az augsburgi vallásbéke „cuius regio, eius religio”-elve két éves; a vallási türelmetlenség mindenütt növekszik, a fejlődés a vallásháborúk irányába mutat. Európa keleti csücskén, Tordán az országgyűlés azonban olyan határozatot hoz, amely a már idézett Illanz-i törvénnyel együtt egyedülálló és ragyogó kivételt képez. A rendek kimondják az evangélikus és a katolikus vallás szabadságát: „Ki ki kényszerítés nélkül azt a vallást vegye be, amelyet akarja; hite prédikátorainak tartásában, valamint a szentségekkel való élésben szabadsága legyen és egyik fél a másikkal való vetélkedésben ne merészelve bosszúságtételre vagy erőszakra menni.”

Hét esztendővel később, ugyancsak Tordán a reformátust is bevett vallássá nyilvánítják. Négy év múlva pedig olyan határozatot hoznak Tordán, amely világszerte egyedülálló és példa nélkül marad két

⁷ Vö.: Tóth János, *Az emberi méltóság forradalma*, Bern 1978.

⁸ Vö.: Dumas Malone, *Jefferson and his Time*, I–VI., Boston 1948 ff.

⁹ A II. Vatikáni Zsinat sorrendben utolsó nyilatkozata: „*Declaratio de libertate religiosa*”.

évszázadon keresztül: „A hit isten ajándéka, az hallásból leszön, mely hallás Isten ígéje által vagyon – ennek a bibliai igazságnak az alapján a tordai országgyűlés 1568-ban korlátlanra tette mindenféle ígehirdetés szabadságát. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatig kell várni, amíg ilyen teljes vallásszabadsággal találkozunk.

Igaz, a tordai határozat csak három évig maradt érvényben, de helyette a kolozsvári országgyűlés 1571-ben kimondja a négy bevett vallás szabadságát, s a tolerancia ilyen szintű megvalósításának sincs jó ideig sehol párja.

Mégis lehetséges a keresztény tolerancia? Igen, de csak itt Európa keleti szélén, ahol a török veszedelem és a császári önkény pusztítja az országot, s ahol egy valaha nagy tekintélyű nép rettenetes erőfeszítések árán igyekszik megtartani valamit korábbi függetlenségéből. Csak akkor lenne lehetséges a keresztény tolerancia, ha halálos veszedelem fenyegeti egy nemzet pusztá létét is? A történelem ennek inkább az ellenkezőjét mutatja. Veszély idején a fanatizmus általában könnyebben burjánzik és hamar elfojtja a tolerancia zseme virágait. A veszélyeztetettség mindenestre nem ad kielégítő választ arra a kérdésre, hogy miért valósulhatott meg Erdélyben, egyedül Európába, egyedül a keresztény világban olyan tolerancia, amely századokkal előzi meg a nagy keresztény népeket.

Politikai bölcsesség, államférfiúi nagyság és a keresztény hit sajátos értelmezése — hogyan viszonyulnak egymáshoz ezek a tényezők? A Tordai országgyűlés 1568-i határozata expressis verbis a Szentírásan alapul, tegyük hozzá, a Szentírás reformátori értelmezésén. Mert a reformáció fedezte fel újra és állította a keresztény gondolkodás középpontjába azt a bibliai igazságot, hogy a hit hallásból van és így egyedül az Igétől és nem az egyház tanításától függ. Itt, Erdélyben politikai tett lett abból a hitbeli felismerésből, amely ugyan a reformáció közös kincse volt, de másutt nem akadályozta meg a reformált egyházakat, még a három nagy reformátort sem, hogy üldözzék, néha halállal is fenyegetve azokat, akiknek az Isten ajándékaként értelmezett, az Isten ígéjének hallásából lett hite az övékétől eltérő módon fogalmazódott meg.

Bethlen Gábor toleranciája

A fejedelem türelmi politikájának elvi alapjait nem fejtette ki. Nyilvánvaló, hogy korát messze megelőző személyiség volt, egyedülálló politikai bölcsességgel rendelkezett s tudjuk azt is, hogy bibliaolvasó s a prédikációkat figyelemmel hallgató, hívő református keresztény volt. A rendek számára írt végrendeletében megvallja hitét és azt a meggyőződését, hogy államférfiúi képességeit Isten ajándékának tekinti: „Igaz hittel, élő reménységgel megajándékozván méltóságos úri állapotra, abból fejedelemségre felemelt, és aki minden dolgaiban véghetetlen kegyelméből igazgatott... nyomorú hazámat maroknyi nemzetséggel megtartotta és oltalmazta. Ez az, aki az én hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégséggessé, tudatlanságomból annyira való okossággal tudósított, hogy tizenhat esztendő elfolyásaiban ellenségünk lovainak lábok hazánk földét nem nyomták”¹⁰.

Barcza József megkísérli Bethlen Gáborról írt könyvében a fejedelem toleranciájának elvi összetevőit felkutatni, összeállítja és vizsgálja Bethlen Gábor idevonatkozó kijelentéseit, megjegyzéseit, állásfoglalásait és magatartását, összegyűjti környezetének véleményét és még azoknak a prédikátoroknak a beszédeiből is idéz, akiket a fejedelem bizonnyal hallgatott. Mindezekből kitűnik, hogy Bethlen „nem kényszerűségből ismeri el a vallásszabadságot, hanem meggyőződéssel, következményszerűen vállalja és védi”¹¹. A fejedelem meggyőződése éles ellentétben áll korával. Európa-szerte még az az elv uralkodik — mint ahogy ezt az augsburgi vallásbéke is megerősítette —, hogy egy politikai egység sikeres és egészséges működéséhez, tehát fennmaradásához is, legyen az ország, országrész vagy fejedelemség, egységes vallás — ideológia — szükséges. Egyszerűbb lenne Bethlen toleranciáját megérteni, ha ezt az elvet történelmi helyzet kényszerhatása alatt változtatta volna meg. De a több felől fenyegetett kis ország számára, ezer veszedelem közt, a belső, lelki, vallási és ezzel együtt világnézeti egység különösen fontos lett volna. Miért nyitotta meg kapuit az üldözött protestáns kisebbségi csoportok előtt? Miért emelte saját, szenvedélyesen szeretett református vallása mellé egyenjogú rangba a többi felekezetet? Hiszen ez többek között azt is jelentette — ennek számos bizonyítéka van —, hogy nem kevés erőt és időt kellett fordítania a gyakran egymásra acsakodó egyházak békés együttélésének biztosítására. Egy a kor szelleme szerint berendezett intoleráns államstruktúra sok vesződéstől megkímélte volna.

Bethlen Gábot csak úgy lehet megérteni, ha toleranciájának legmélyebbre nyúló gyökerét saját hitében keressük. A türelmi gondolat addig ismert és későbbi képviselőivel ellentétben nem volt közömbös a különböző vallások sajátos igazságaival szemben, nem állt egyszerűen a felekezetek fölött, hanem nagyon is meggyőződéses református keresztény volt. Abban a korban a saját igazságról való meggyőződés

¹⁰ Ugyanez a szöveg áll a magyarországi „Bethlen Gábor Alapítvány” adományokat megköszönő nyomtatványán.

¹¹ I. m., 163. o.

elkerülhetetlenül intoleranciához vezetett. A kor szelleme — szokták megbocsátóan mondani. Bethlen Gábornál ez másképpen volt.

Barcza szerint a fejedelem „úgy meg volt győződve saját vallása igazáról, hogy annak erőszakos eszközökkel való terjesztését elvi szempontból tiltotta”¹². Itt jut kifejezésre az a gondolat, amely ennek a tanulmánynak eddig ki nem mondott szellemi hátterét képezi: az igaz mély hit szükségképpen, mert természetétől fogva, toleranciával jár együtt. Az evilágbeli emberi ellentétek, hit- és véleménykülönbségek felett álló Transzcendens Valósághoz, Istenhez való feltétlen kötődés még akkor is jelentéktelenné törpíti a földi létet meghatározó partikuláris igazságok ellentétét, ha a hit kifejlődésében és megélésében a vallási hovatartozásnak döntő jelentősége van. Bethlen a kereszténység református változatában találta meg a Transzcendenshez való kapcsolatát, annak gondolatvilága és magatartási formái szerint alakítva. De Istenhez való kötődése és jóságába vetett bizalma olyan mély volt, hogy szinte magától értetődően reá bízta a hit különböző változatainak megítélését. Ebben szerepet játszott az a — már az 1568-as tordai országgyűlésen hatékonyra lett meggyőződés —, hogy a hit Isten ajándéka s ezért egyedül őt illeti a bírálás joga. Nem az egyház tekintélye — vagy hatalma — a hit mértéke, még az egyház tanításának bölcsessége vagy tisztánlátása sem. E világban lehetséges a szívbéli meggyőződés, de abszolút értékű ítélet nincs.

Ismét a „Végrendelet”-ből idézek. Bethlen inti a rendeket, hogy csak úgy tudják majd minden fenyegető veszedelem ellenére fenntartani az országot, „ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán tisztelik, félik és az ő kicsiny anyaszentegyházának hűséges gondviselői lesznek, egymást tökéletes szívvel szeretik, az religió felett egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését amaz nagy papra bízzák, aki lakik mennyekben és azhol kinek-kinek amint érdemelte, megfizet”. Különösen figyelemre méltó ezekben a szavakban az Isten igaz tisztelete és az egymás iránti szeretet összefüggése. A fejedelem valóban nemcsak a vallások szabadságát biztosította, hanem arra törekedett, hogy a különböző felekezetek békében éljenek egymással. Barcza idézi Maksai Öse Péter szavait, miszerint Bethlen Gábor „az Antikrisztus jellemzőjének tartja, hogy karddal avatkozzanak be valakinek lelkiismereti ügyébe”¹³. Az akkori keresztény világban, a vallásháborúk világában, egyedül Erdélyt kivéve, valóban az Antikrisztus uralkodott. Mennyire világosan látta a fejedelem és környezete, hogy a krisztusi hit és a más hitűek üldözése kölcsönösen kizárják egymást.

Bethlen Gábor azonban nemcsak a kardot tiltotta, hanem mindig különös figyelmet fordított arra, hogy a különböző felekezetek képviselői tisztességgel viselkedjenek és beszéljenek egymással. Jellemző módon ezt a magatartást, annak ellenére, hogy ő maga a református egyház elkötelezett tagja, minden felekezettől és minden felekezet irányában egyaránt megköveteli. Az 1620. augusztus 29-i országgyűlés határozata is ezt a szellemet tükrözi:

„Azért pedig, hogy a lelkek egyetértése és összhangja a rendek lelkében mélyebb gyökeret verhessen, és a lelkek meghasonlásaira és elidegenedésére semmilyen ok ne adassék, az összes karok és rendek elrendelik, hogy mostantól fogva a jövőben senki a papok, igehirdetők, plébánosok közül, bármely valláshoz tartozzanak is, nyilvános prédikációkban, sem pedig más esetekben, de magánbeszélgetésekben is, módnélküli, gyalázkodó vádolóssal a római katolikus, ágostai, helvét hitvallást ne illesse, a lelkeket ne háborítsa fel olyan illetlen és megvető szavakkal, amelyeket a Szentírás nem tartalmaz, jószágvesztés és száműzetés büntetése alatt, amivel a törvények áthágóit az igazság kiderítése után sújtani fogják.”¹⁴

Bethlen Gábor Erdélye minden elvont érvelésnél jobban bizonyítja, hogy keresztény tolerancia már a toleranciagondolat kidolgozása előtti időkben is lehetséges volt. Sőt, ennél még sokkal többet is bizonyít. A tolerancia politikai megvalósítása semmiképpen nem mutat anakronisztikus vonásokat, nem képezett idegen, oda nem illő testet egy, a toleranciára látszólag még meg nem érett korban, hanem ellenkezőleg, nyilvánvaló előnyökkel, azt is mondhatnánk, áldásokkal járt. A tolerancia alapján a fejedelemség belső egysége és összetartozási tudata megvalósulhatott anélkül, hogy a nemzet, a nép, az ország erejét eltérő hitű csoportok üldözésére és elnyomására kellett volna elfecsérelni. A különböző felekezetek és csoportosulások, még a nagy kisebbségben lévők is, szabadon járulhattak hozzá a közös haza építéséhez és sajátos képességeikkel, adottságaikkal, valamint egyedi kultúrájuk értékeivel gazdagították az országot. Erdély felvirágzása Bethlen Gábor alatt az adott nehéz történelmi helyzetben, nem utolsó sorban erre is vezethető vissza.

¹² Bár nagyon merészen hangzik, mégis tárgyilagos megállapítás: a 4. századi római császár, Konstantinus után a 17. századi erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor az első olyan uralkodó, aki elvi alapon toleráns. (Konstantinus elvi toleranciájához, lásd: Dörries, i.m. 65 ff.)

¹³ I.m., uo

¹⁴ Idézi Barcza, i.m. 165. o.

A keresztény tolerancia szükségszerűsége

Ha az intolerancia azt jelenti, hogy az eltérő hitű és kegyességű csoportokat erőszak alkalmazásával, adminisztratív intézkedésekkel vagy törvények segítségével megsemmisítik, elnyomják, vagy akár csak életmegnyilvánulásaikban és fejlődésükben korlátozzák, akkor a keresztény hit és az intolerancia kölcsönösen kizárják egymást. Pozitívan fogalmazva: nincs keresztény hit tolerancia nélkül, a tolerancia szükségszerű velejárója a keresztény hitnek.

A történelmi tapasztalat azonban ezt a tételt nemcsak megkérdőjelezi, hanem nyilvánvalóan és egyöntetűen cáfolja is. Ezért előljáróban számot kell adnom arról, hogy milyen értelemben használok a „keresztény” kifejezést. Nyilvánvalóan nem azonosítom a történelmi egyházak tanaival, különben a fenti tétel valóban abszurd lenne. Mivel minden magát kereszténynek tartó egyház vagy csoport, kivétel nélkül Jézus tanításaira s azon felül az Újszövetség írásaira hivatkozik, kétségteljesen jogos a hit keresztény mivoltát a Biblia tanításán mérni. A történelmi egyházak és más, kisebb vallásos csoportok hite annyiban nevezhető kereszténynek, amennyiben felismerhető és ellenőrizhető összefüggésben áll az eredeti keresztény hitet kifejezésre juttató bibliai íráskor szellemével. Ennek megállapítása meglehetősen bonyolult feladatnak látszik, ha ki akarom kerülni a naiv és primitív biblicista gondolkodás csapdáját. A tolerancia kérdésében azonban igen egyszerű a bibliai mértékegység alkalmazása. Ugyanis annyira nyilvánvalóan és félremagyarázhatatlanul összefügg Jézus és az Újszövetség központi gondolataival, hogy elégséges néhány utalással igazolni: a hit csak akkor nevezhető kereszténynek, ha toleranciával párosul.¹⁵

1. A kereszténység a szeretet vallásaként indult. A szeretet és a tolerancia ugyan nem azonos fogalmak, de a szeretet eleve magában foglalja a toleranciát. Ez a keresztény hit összefüggésében nem pusztán szemantikai vagy filozófiai okoskodás, hanem úgyszólván szó szerint kiolvasható a Biblia idevonatkozó passzusaiából. Jézus Hegyi Beszéde (Máté ev. 5–7.), Pál apostol himnusza a szeretetről (I. Korinthus 13) és János első levelének teológiai fejtegetései (különösen: 2. és 4. rész) egyaránt és egyöntetűen kizárják mindenféle és minden fokú erőszak alkalmazását másokkal szemben. A hit igaz volta másod-, sőt harmadrangú kérdés a szeretet mellett. Az érveléssel vagy példaadással való meggyőzés nincs ellentétben a szeretettel, de Jézus nevében, vagy a Bibliára hivatkozva sosem lett volna szabad fegyvert fogni, kényszerít vagy bármiféle erőszakot alkalmazni az eltérő hitűekkel szemben. Ágostonnak (4/5. sz.) az a fentebb idézett végzetes kitétele, miszerint az egyház „szeretetből üldöz”, egyrészt arról tanúskodik, hogy ez a nagyra értékelt egyházatya semmit sem értett meg abból, ami a szeretetről olvasható a Szentírásban, másrészt valószínűleg csak egy tudathasadásos elmének a valósággal kapcsolatot elvesztett tébolyult képzeleteként érthető meg. Még ha az egyház annyira elvesztette volna is kapcsolatát Jézus tanításának szellemével, hogy már kizárólag a lélek túlvilági üdvösségét tartaná szem előtt, az „igaz” hitre való kényszerítés és még inkább az üdvösséget veszélyeztető más hitűek pusztítása még mindig feloldhatatlan ellentétben állna a szeretet központi parancsának tartalmával. Az ítélet még súlyosabb Szent Ágoston felett, ha kiderül, hogy az üldözés motívumaként megjelölt szeretet csak arra szolgál, hogy a valódi indítóokot, a hatalmi ideológiát elkendőzze.

2. Minél inkább felismeri a keresztény teológia Jézus hitének ószövetségi, héber gyökereit, annál jobban kidomborodik a szellemi háttérrel szemben az, ami tanításában valóban új. Istenbe, mint jóságos Atyába vetett hite az Ótestamentum népével közös. Az Atya végtelen jóságába vetett feltétlen bizalma csak fokozatokban különbözik környezetétől. Merőben és radikálisan új azonban az, hogy megszabadítja ezt a hitet az egy néphez és egy kultúrához való kötöttségéből, megnyitja minden ember számára, egyetemessé teszi. Jézus fellépése előtt, ha valaki magáévá akarta tenni ezt a hitet, zsidóvá kellett válnia (Az ószövetség vallásának ortodox változatában ez ma is így van még). Most mindenki számára nyitva áll, mert Isten nem egy nép, hanem az egész emberiség jóságos Atyja, „aki felhossa napját gonoszokra és jókra, és esőt ad igazaknak és hamisaknak” (Máté 5,45).

Isten megértésének új paradigmája, a „választott nép” helyett, az „Isten Országá”, amely nem ismeri az embereket szétválasztó természetes és mesterséges korlátokat, áthidalja a nemzeti, népi, faji, társadalmi és nemi hovatartozásból származó válaszfalakat. Az Isten Országá kényszerít és erőszakot nem ismer, úgyszólván „magától” nő (Márk 4,26–29). És az a visszatérő motívum, miszerint a történelmi időben együtt nő a konkoly a búzával, nem az ember dolga, hogy szétválassza őket — ez az idők végére, az „aratás” idejére van fenntartva —, eleve kizárja az intoleranciának még a lehetőségét is.¹⁶ Erre utal az is, hogy az új

¹⁵ Nemcsak az érdekesség kedvéért idézek egy az elfogultság gyanújától eleve mentes tanút. Voltaire a Dictionnaire Philosophique-ben a „Tolerancia” címszó alatt, miután részletesen kifejti, hogy egyedül a kereszténység intoleráns, így ír: „Minden vallás közül a keresztény az, amelynek kétségteljesen leginkább kell buzdítani a toleranciára, akkor is, ha mind a mai napig a keresztények voltak a legintoleránsabb emberek”. „De toutes les religions, la chrétienne est sans doute celle qui doit inspirer le plus de tolérance ...”

¹⁶ Máté 13,24 ff. Vö.: jó és hitvány hal, 13,47–50; juh és kecske, 25, 31 ff.

paradigma szerint az Isten Országához való tartozás jele nem az igaz, azaz helyesen megfogalmazott hit — az intolerancia létalapja —, hanem az Isten akaratának cselekvése, a szeretet (Máté 7,21–23; 25,31–46). Tolerancia nélkül pedig nincs szeretet.

A szeretetnek ez a bibliai keresztény hitben mindent felülmúló jelentősége Jézus azon meggyőződésén alapszik, hogy Isten az egész emberi nemzetség jósa Atyja. Ez a hit már a nagy ószövetségi prófétáknál is jelentkezik, de ott még csak a jövőbe vetítve: majd egykor, ha a népek összegyűlnek Jeruzsálemben, hogy imádják az Urat, akkor lesz csak Isten mindenek Atyjává. Jézusnál azonban ez már kiindulópont, az emberi lét legfontosabb ontológiai igazsága. A testvériség szükségszerűen következik belőle. Jézus követőinek az a feladatuk, hogy mint világító — nem véka alá rejtett — lámpás, mint só és mint kovász a jósa mennyei Atya iránti bizalmat és az emberek közötti testvériséget ébresszék. Ehelyett azonban kifejlődött a negyedik század elejére a keresztény intolerancia.

Túl korán jött volna Jézus? Az emberiség nem lett volna még elég érett a toleranciára? Ez így nem igaz. Elég történelmi példa bizonyítja az ellenkezőjét. Már maga a Római Birodalom is képes volt hosszú időn keresztül a toleranciára s a korai kereszténység csak azért tudott minden üldözés ellenére is elterjedni, mert a szeretet vallása volt. Bethlen Gábor Erdélye pedig a tolerancia megvalósíthatóságának megdönthetetlen bizonyítéka.

A keresztény intolerancia nem szükségszerű, hanem téves irányba fordult fejlődés eredménye. Kizárólag az eredeti keresztény hit központi gondolatainak megtagadása által lett lehetséges. A sokat idézett „konstantinuszi fordulat” valójában újabb paradigmaváltást jelentett, persze még nem Konstantinus, hanem majd csak I. Theodosius idejében. A tolerancia problémájával kapcsolatban azért inkább „theodosiusi fordulat”-ról kellene beszélni. Az „Isten Országá” helyét az „egy, igaz és szent egyház” foglalta el. A názáreti Jézus tanítását és magatartásának példáját pedig homályba borította a mennyei Krisztus Király képe s annak hatalommal felruházott földi helytartója.

A reformáció felbontotta ugyan a totalitáriusán egyeduralkodó egyház fogalmát, de, amint láttuk, még túl erősen élt benne a hagyományos paradigma. Bár az elvi alapokat megteremtette hozzá, mégsem volt képes saját erejéből megvalósítani a toleranciát. Évszázadoknak kellett eltelti ahhoz, hogy legalább a kereszténységen belül és legalább részlegesen kifejlődjék.

Most sürget az idő, a Jézus központi gondolatait lassan megint érvényre juttató kereszténységre új lépés vár. A békés egymás mellett élést fel kell váltania a testvériség tudatának, az egyházak közötti toleranciát ki kell terjeszteni minden vallásra, amely — a keresztény csoportokra is vonatkozik — nem hatalmi ideológia csupán, hanem valóban vallás, a Transzcendens Valósággal való kapcsolat keresése. De még ez sem elég.

Ahhoz, hogy az emberiség túl tudja élni jelenlegi válságát, a toleranciánál tovább kell lépni, új paradigmára van szükség: az egyetemes emberiség testvérisége a Transzcendens Valósághoz való kötődés sokféle, változatos formáinak egyenjogúsága alapján. Úgy teremthető meg ez az új paradigma, ha Jézus, Buddha, Lao-Tse, Mohamed és a többi nagy „Tanító” alapgondolatainak sokszínű fonalával egy képpé szőnénk jövőt megálmodó látomásait.

(1987)

CZIGÁNY MAGDA

Két kiállítás

Szocialista realizmus a száműzetésben

Azt mondják, hogy a művészet leple alatt a szocializmus ellenségeit szolgáltad. Hogy saját elvtársaid ellen dolgoztál. Sokan közülünk mindig is így beszéltek, de ez a beszéd értelmetlen. A művészet leple alatt senkit és semmit sem lehet szolgálni. Én még a szocializmust sem tudom szolgálni művészetem leple alatt. Csak a nem-művészet leple alatt lehet valami mást szolgálni. Mert a művészet nem leplez, hanem leleplez.¹ – írja naplójában John Berger *Korunk festője* című regényének hőse, Lavin János, a harmincas évek elején Angliába menekült magyar származású forradalmár és festő. Berger sohasem titkolta, hogy a fiktív történet mögött egy valóságos helyzetkép, a regénybeli festőportré mögött egy élő művész arcvonásai rejtőznek, és hogy Lavin János tollára adott, néha szinte a kétségbeesésig önmarcangoló, máskor filozófiai problémákkal és művészi-erkölcsi dilemmákkal birkózó, vagy technikai újításokban elmerülő gondolatokban egy Lavinra nagyon is hasonló festőbaráttal folytatott viták gyümölcsét kell keresnünk.

Tíz évvel a könyv megjelenése után, 1968-ban London Camden-i kerülete emlékkiállítást rendezett az egy évvel korábban elhunyt helybeli szobrász és grafikus Péri Péter műveiből.² Péri 1933-ban menekült Berlinből Londonba, ahol haláláig ugyanabban a kerületben élt és szinte „törzsművésznek” számított. Berger, a marxista szemléletű műkritikus és regényíró is itt ismerte meg. Périnek az utcára néző kis kertben elhelyezett, idegennek tűnő, darabos, de mégis életeli szobrai keltették fel figyelmét. Az ismeretséget az elvtársi felismerés később barátsággá mélyítette. A kiállítás katalógusához John Berger így nem a szokásos tanulmány jellegű, hanem személyes emlékezésekkel átszőtt bevezetőt írt.³ Ebben vallja be, hogy korunk művésze, Lavin János alakját nagyrészt Péri Péterről mintázta. Az önkéntes száműzetésben élő szocialista forradalmárról, aki a mozgalomtól elszakadva kívülről szemlélődő elszigetelt ember és magányos úton járó művész lesz. A húszas évek fiatalos lendületű politikai csatározásai már csak megszépült emlékek, melyeket a vissza-, vagy elvágódó öregedő ember szentimentalizmusa sző át. A veszített csaták után nyugatra indult, hogy – mint Lavin mondja – harcát az ellenséggel újra és újra megvívhassa, és most fogva tartja a megszokottá vált ellenséges környezet, a gyökeret eresztett kapcsolatok és a feltámadó kétely.

Az ötvenes évek elején vagyunk. Lavin egyre nagyobb megrettenéssel látja, hogy ami Kelet-Európában történik, az a fiataalkori elképzelések végzetesen félrecsúszott, elrontott kivitelezése. A volt barátot és fegyvertársat ott most kivégzik, mert – így szól a fővád – költészetével az ellenséget szolgált. De lehet-e a művészettel mást, mint a művészetet magát szolgálni? Mint politikus, vagy adminisztrátor tévedhet az ember, de művészetében kifejezésre jutó igazságkeresésében, ha becsületes, sohasem. Lavin János naplójának politikai kitételeiben a forradalmár Péri Péter, a szocializmus eszméihez Angliában is hű pártmunkás vitatkozik önmagával. De Périt, a szobrászt hiába keressük Berger könyvében. Nem, mert a regény technikai részletekben bővelkedő lapjain a festészet problémáit elemzi az író, hanem mert Bergert valójában a művészet és a politika kapcsolatának problémája, a pártos művészet létjogosultságának kérdése foglalkoztatja. Berger a művészetet elválasztja az ideológiától és a művészt az embertől, mint politikai lénytől. Így könyve a szocialista Péri megértéséhez kulcs lehet, természetesen figyelembe véve azt is, hogy Péri nézeteit Berger módosíthatta, és hogy Péri mellett a szintén magyar származású művészettörténész, Antal Frigyes is mintául szolgált.⁴ Péri művészetének vizsgálatánál azonban mégis a *Korunk festőjére* kell támaszkodnunk, mert végső soron valahogy minden összefügg; Péri politikai meggyőződése éppen úgy befolyásolta szobrászatát, mint ahogy Lavin Jánost is valami belső erő kényszerítette, hogy első sikeres tárlata után mindent otthagya, 1956 őszén visszatérjen Magyarországra, ahol nyoma veszett.

Péri Péter kiállításai ritkák, neve nem közismert, olyannyira, hogy a művészeti lexikonok nem tartják

¹ Berger: *A painter of our time*. Penguin books, 1965, 73. l.

² Péri kiállítás. London Borough of Camden, 1968.

³ Ld. 'Péri Péri' in J. Berger. *Selected essays and articles*, Penguin books, 1972, 61-65. l.

⁴ J. Berger. i.m. 64. l.

szükségesnek megemlékését.⁵ Emlékét a Leicestershire-i és Warwickshire-i iskolák homlokzatát és falait díszítő nagyobb szabású szobrai és azok a meghitt, csak a beavatottaknak szóló kis tárlatok őrzik, amelyeknek legújabbja Péri volt műtermében nyert most elhelyezést.⁶ A műterem zárt belső világa Péri szobraihoz zsúfolt, de kis méreteik miatt a légkör nem lefojtott, hanem bensőséges. Nagyobb részük 20–30 cm magas figura az életből ellesett pillanatok frissességével: padon üldögélő alakok, seprűjét magasra lendítő nő, lépcsőt sikáló asszony, gyermeket tanító nagypapa, utcaseprő, tűzoltó, botra támaszkodó öregasszony, fésülködő, imádkozó, dolgozó, beszélgető, pihenő emberek – szomszédok, ismerősök, barátok. Többnyire egyedül, néha párosan: anya gyermekével, a vasárnapi sétára induló házaspár, szerelmesek; néha csoportosan kör alakban ülve, mint egy értekezleten, vagy tornaszereken, porondon lebegve, nyújtózva. Mindmennyi portré, még ha címük nem is mindig utal Mrs. Rubyra, Mrs. Brownra vagy Mr. Carpenterre. Vázlatoknak is lehetne nevezni őket az anyag nagyvonalú formálása, a fémfelületek megmunkálatlansága, a pózok természetessége, az elkapott pillanatoknak olyan momentán megragadása miatt, amelyik a mozdulatot bár fogva tartja, mégsem öli meg; a szemlélő várja folytatását, mint a megakadt filmkocka továbbpergését. Ezek a kis szobrok árulják el legjobban Péri művészi érdeklődését, amely bár sokszor a társadalom kisemmizettjei felé irányul vagy a számára jövőt jelentő munkásosztály és az ifjúság körében talál kielégítést, mégsem nevezhető ideológiailag elkötelezettnek, hanem Péri közvetlenségének, humanitásának és realista látásmódjának bizonyítéka.

Szobrainak egy másik csoportja viszont a realista külső ellenére is szimbolikus jelentéssel bír. Péri ezekben az alakokban nem környezetének sajátos figuráit kívánta megörökíteni, hanem politikai meggyőződésének akart kézzelfogható formát adni. Az ideológia ezekben az alkotásokban jut kifejezésre. Az átmeneti típus alakokat, mint például a többször megformált *Munkást* leszámítva, a szobrok többsége fiatalokat, sokszor gyermekeket ábrázol. Ezekben Péri elsősorban a lendületet, az előretörést és a harckészséget, a jövőbe vetett hit reményét ragadja meg. Rohanó, táncoló, megnyúlt inú, kitárt karú ifjainak feltartóztatathatlan lendületét az újszerű – falból vízszintesen, vagy csak alig emelkedőn előretörő alakoknak a vasbeton lehetőségét felhasználó megoldása még csak fokozza. Táncukat, menetelésüket sokszor kíséri zene: furulyázó fiúk vagy éneklő lányok csoportja. Feltehető, hogy a negyvenes évektől egyre gyakoribbá váló megbízásai, hogy iskolák és egyetemek falaira, vagy játszóterekre szobrokat tervezzen, alakították ki Périben ezt a művészi kifejezőmódot. Ugyanakkor azonban szinte lehetetlen észre nem venni e csoportba tartozó némely kompozícióján az úgynevezett szocialista művészetnek néhány jegyét.

Berger könyvében a szocialista művész három területet jelöl ki, ahol meggyőződéséért kiállhat: az első a forradalmi tevékenység, aminek semmi köze sincs a művészethez, a második a közvetlen forradalmi propaganda: plakátok, karikatúrák, emblémák és jelmondatok tervezése. Ez még mindig nem művészet, bár a belső meggyőződésből fakadó propaganda jellegű alkotás elérheti a művészet színvonalát, mint Brecht darabjaiban, vagy Picasso némely festményén. A harmadik terület a művésznak kizárólagosan belső szükségletein alapuló alkotómunkája, amit sem az „ellenség”, sem saját propagandistája nem befolyásol; a művészi igazság keresése, amely, ha a művész politikai meggyőződése előmozdítja, sokszor egybe eshet a szocialista eszmével, de nem szükségszerűen.

Péri művészetében ez a határeset kimutatható. Kisebb méretű szobrai között van egy, melynek *A magyarázat* címet adta. Én szívesebben hívnám *A népnevelőnek*. Előrehajló, kezét magyarázatra emelő figura. Inas alakjában a meggyőződés ereje és a meggyőzni vágyás szándéka pattanásig feszül. Szeméből, arcvonásaiból a fanatikusok heve csap elő. Szenvedélyességét nem a tanító tudásátadása, hanem az eszme szolgálata hívja elő. Másik jelenet: a négyoszlopes, falra erősített háttérből egy szimbólumot magasan az ég felé emelő figura nyúlik fel. Szabadságszobrok, felszabadulási emlékművek jól ismert alakja. Périnél az eszme győzelmének jelképes kifejezője. Nem a művészetben az évszázadokon át jelképként szolgáló görög szépségideál, amely inkább isten mint ember, de a szocialista-realista emlékművek modoros vaskosságát sem lehet felfedezni benne. Lehetne a padról felkelt fiatalember is, vagy a munkáját megszakító utcaseprő, mely nem testének klasszikus arányával, hanem a közösség javát szolgáló ideológiának és a tömeg akarátának monumentális erejét testtartásának méltóságos súlyával fejezi ki. Ezzel azután könnyen színpadiassá is válhat. Szinte ezek az egyedüli kompozíciói, ahol a mondanivaló dogmatikus jellege Périnek szokásos közvetlenségéből levon és a mozdulatok lendületét megtöri. Ez annál is szembeszökőbb, mivel technikai megoldása a táncoló, a szaladó, mozgékony gyermek és ifjú szobrainak stílusát követi. A falból merészen előretörő figurák felemelt karjának szimbólummá merevedésében a kinyilatkoztatott érték kategóriák megmásíthatatlanságának súlyos terhét érezzük.

Péri művészete itt ölt politikai, mondhatnánk úgy is, szocialista színezetet. De bármennyire is megközelíti a propaganda kívánalmait, mégsem válik az ideológia harci fegyverévé, mert nem kényszerből, hanem a

⁵ Angol, illetve nemzetközi lexikonok nem tartják számon. A Művészeti Lexikon azonban Péri László néven ismeri. Péri a László nevet Péterre változtatta külföldön.

⁶ Péri kiállítás. Camden Studios, London, 1969. május.

művész meggyőződéséből fakad. Nem szegényedik semmitmondó sablonná, mert Périnek fontosabb az ember, mint az eszme. Nagyon fiatalon a *Ma* köré csoportosuló aktivistákkal indult, akik elveikben is és művészetükben is a forradalmat hirdették. Új társadalmi rendet és új, társadalmi tartalommal telített művészetet akartak. Európát, különösen Kelet-Európát hatalmába kerítő absztrakt művészet jelszavát tűzték zászlajukra, amit a forradalmak bukása után is továbbvittek. Péri 1920-ban a menekülés fő útvonálát követve Berlinbe érkezett, ahol Kassák képarművészeti iskolájának szellemében dolgozott tovább 1933-ban bekövetkezett második, önkéntes száműzetéséig. Magyarországról még nem sokat hozhatott, Berlinben mindene odaveszett. Péri konstruktivista művészetéről még elképzelést sem nyújthat az a pár megmenekült lenyomat és az a néhány absztrakt felé hajló, már Angliában készült dombormű és szobor, amelyek kiállításain láthatók. De a bemutatott anyag mégis meggyőzően illusztrálja, hogy Péri csak kacérkodott az absztrakt művészettel; formabontásai sohasem tűntették el teljesen a tárgyak jellegét, a minimálisra szorítkozó jelölőrendszer inkább aláhúzza szerkezetük lényegét. Ugyanígy, a lecsiszolt sima felületekre redukált női szobrai az emberi formák örökérvényű létezését hangsúlyozzák kőbemetszett körvonalaik primitívságával.

Az emigrációban magára hagyatva Péri lassan levetkőzte ezeket a talán csak magára erőltetett kifejezési formákat és természetes adottságát követve a figurális művészet irányába fordult. Ráébredt – ismét Berger könyvét idézve –, hogy saját formanyelvén szólva is megtarthatja forradalmár meggyőződését, még akkor is, ha az nem esik egybe a forradalmi művészetről alkotott század eleji teoretikus elképzeléssel. Először a mérlegelő szerkesztés elve tűnik el, a mértani idomok irányába haladó torzítás, majd a felületek pedáns simaságát váltja fel az anyag szabadabb formálásának nyomát őrző rücskös, éles tapintású felszín, amíg eljut Epstein vagy Giacometti szobrainak jellegzetes érdekességéhez. Az álarcszerűen vagy csak körvonalaiiban érzékeltetett emberi forma is fokozatosan a portrészobrok intimitásában teljesedik ki. Az intellektuális művészet meghajlik az érzékszervek elsődleges benyomását, a magyarázó áttételeket és absztrakciókat nélkülöző közvetlen ábrázolásmód előtt. Péri a realizmust választotta.

Szinte önmagától kínálkozik Péri művészetét minősítő jelzőknek – szocialista és realista – összepárosítása, ha ez a szókapcsolat nem idézné fel a szocialista realista művészet Péri szobrászatára egyáltalán nem jellemző idomtalan alakjait. Péri szobrai változatosak, és ha túlzásokat keresünk nála, azokat inkább egyes figuráinak fokozott nyúlánságában és hajlékonyságában találjuk meg. De ha a szocialista művészet alapelveinek nem a pártosságot, hanem a Lavin János szájába adott, a művész integritását egyáltalán nem korlátozó emberi és művészi meggyőződést tekintjük és ha Péri realista eszközeit sem hagyjuk figyelmen kívül, úgy művészetét a szocialista realizmus olyan fokának tarthatnánk, amit paradoxonként idealizmusnak kellene neveznünk.

(1969)

Mi van a fügefalevél mögött?

Sohasem rajongtam kellőképpen a művészek nemek szerinti megkülönböztetéséért. Talán azért nem, mert mindig csak nőkre vonatkozik: írónő, festőnő, költőnő, művésznő és azért sem, mert mindig egy kicsit lekezelő, jóindulatúan vállonveregető hangvételt hallok kicsengeni belőle; a művésznőben célzást a túlfokozott érzékenységre, sőt a hisztériára való hajlamra, a költőnőben a verselgető igyekezet buzdító elismerését. A „férfias” foglalkozásoknak nincs női megfelelőjük a magyar nyelvben sem. A „festőnő” még csak elcsúszik, a „szobrásznő” már eléggé furcsán hangzik, „építészsnőt” nem is hallottam mondani, mint ahogy magától értetődően, az államférfi mellé sem állhat oda a pidesztálra az „államnő”.

Csak mint királynő, ha éppen Mária Terézia, persze, előbb őt is fiúsítani kell –, vagy mint nemtő, ha éppen a 19. században szökkent szárba és lombosodott ki mint a nemzet gényusa a gondterhelten szivarozó honatyák termékeny képzeletvilágában. A nemtő persze nem „honunk szebb lelkű asszonya”, hanem élettelen szimbólum, elérhetetlen aszexuális amazon vagy istennő, a Voltaire utáni új kor eszméinek szépséges, szekuláris szűzanyája. Létezett azonban egy másfajta nemtő is, egy vörösmartys tündérlány, aki előbb a *Csongor és Tünde* kórusában énekelt szemlesütve, majd pedig, darázsderekú fűzőjéből kibuggyanó dús keblekkel, szétbomló hajfűrtökkel, topánkás pici lábacskaival Rózsavölgyi és Tsa. mődal kottáinak ábráiról tekintett kacérkodva a világba, mint ihlető múzsa és kíváncsi ledér hajadon egy személyben. Mindig is ez volt a két véglet, amibe a férfiak szublimáltak a nőt, és a művészetben is mint a férfiak fantáziájának szülöttjei népesítik be a múzeumok falait: anyáskodó, kismama madonnák, könnyet hullató, bánkódó édesanyák, a tájba simuló, engedékeny Vénuszok, burkoltan vagy nyíltan kihívó aktok. Egy teljes példatár, hogy milyenek szerették volna látni a nőt a férfiak: védőnek és oltalmazónak, akinek kötevényébe lehet kapaszkodni, vagy erotikusan szépnek és izgatónak, aki a hetedik mennyország gyönyöreivel kecsegtet. Időnként titokzatosnak és kiismerhetetlennek is vélték, haragos Juditot láttak benne, fenyegető vámpírt, rémületes medúzát, akitől jobb lesz óvakodni. A nő mindig a férfival való kapcsolatában jelenik meg a művészetben, a nemek közti viszonyt fejezi ki – de a férfi szemszögéből.

A férfiak magukra más kategóriákat alkalmaztak; a férfi akt az atléta fizikai szépségén kívül számtalan jelentést hordozhat: harmónia, erő, hatalom, bátorság, dinamizmus, lázadás, küzdelem, győzelem, csatavesztés, megkínztatás és végül halál, sőt a feltámadás, az örök élet is mind a jelentéskörbe tartozhat. A férfi önnön képében egyetemes eszméket, az egész emberiséget fejezi ki. Nem is meglepő tehát, hogy Kenneth Clark könyvében, *Az aktban*, a nő csak mint a kétféle Vénusz jelenik meg, az égi és a földi; a többi fejezetcím: energia, pátosz és eksztázis majdnem kizárólagosan a férfi aktra utal. Ez a seregszemle is egyfajta példatár, illusztráció az ifjak nevelésének útmutatójába. A fiatal férfi ezekben az aktokban megtestesített eszményképekhez akar hasonulni, testben és lélekben.

A női ideált is a férfiak állították a nő elé és el kell ismerni, nem egyoldalúan. Az ideál koronként változott és mindig kétféle lehetőséget kínált. A nő pályázhatott arra a szerepre, amit a szolid polgári erkölcs a *Kinder*, *Küche*, *Küche* bűvös körén belül jelölt ki számára, de lehetett csábító, szerető, hetéra vagy *femme fatale* is. A dilemma az évszázadok alatt beidegződött alkalmazkodásban csak az volt, hogy a nők egy kicsit mindkét szerepben szeretettek volna tetszelegni, feloldani a férfiak nőről alkotott képének alapvető ellentétességét.

A kételyt, hogy talán nem ez a világ egyedüli természetes rendje, ha van egyáltalán „természetes rendje” a világnak, a feminizmus hintette el a 20. század elején. Szerepcserére bűjtették fel a nőket, a játékszabályok felborítására. Mindenekelőtt azonban önvizsgálatra: hogyan látják a nők önmagukat? Az önvizsgálatból nem sok eredmény született, legalábbis a képzőművészetben nem, úgyhogy a kérdést másképpen kellett megfogalmazni: hogyan látják a nők a férfiakat?

Ezt óhajtotta a londoni Kortárs Művészetek Intézetében rendezett programsorozat bemutatni. Nők tervezték a programot, nők válogatták az anyagot is; vagy két évig készültek rá. Az Intézet galériájában rendezett kiállítás címe: *A nők képe a férfiakról*.⁷ Követte ezt több előadássorozat, kerekasztalbeszélgetés, filmvetítés és videó bemutató, majd végül egy nemzetközi kiállítás Lucy Lippard rendezésében *Issue* címen. A szó jelenthet kimenetelt, eredményt, leszármazottat, sőt parancskiadást is, itt valószínűleg mindezt egyszerre. A megnyitó kiállítás meglehetősen szűkresabott volt, egy közepes nagyságú termet töltött meg, elég tágasan. 35 nő munkáját mutatta be minden műfajban: a hagyományos olajfestménytől a fényképkollázsig, a szabadon álló szobortól a falra akasztott, zsákvászonból varrt figuráig. A „figura” a leginkább jellemző szó: a kiállítás, magától értetődően, kizárólagosan figurális.

A kiállítást számtalan vita előzte meg, ami többek között arról is folyt, hogy megengedhető-e a feminista mozgalom energiáit ilyen mellékes kérdésekre pazarolni, mint az „ellenség” szemügre vétele, ahelyett, hogy a nők letiport vagy talán nem is létező egójuk ápolgatásán fáradoznának. A vita kimenetelét erősen befolyásolta Margaret Walters könyve a férfiakról.⁸ Walters egyik alaptétele – elég naivan megfogalmazva – az, hogy a nők véleménye a művészetben sohasem számított – ki kérdezte meg például a görög asszonyokat, hogy miként vélekednek az Apolló szobrokról vagy a vázafestményekről. Az előbbi istenként kellett tisztelniük, az utóbbiból bő választék adódott otthonaikban is.

A kiállítás célkitűzése tehát egyben az évszázados néma megfigyelések megszólaltatása is volt, a rejtett, mostanra talán már meg is csontosodott vélemények hangos kimondása. A nőknek persze sohasem kellett titokban lesni a fügefalevél mögé. Anatómiai órák elég volt román kori templomok faragott oszlopfeió alá állni, vagy a katedrálisok kapuíveiben az *Utolsó Ítélet* ördögeit borzongva szemlélni. A férfi akt ott állt a köztereken, kastélyok előcsarnokaiban, parksétányok mentén, sőt a legújabb kor művészeti nevelésre oly sokat adó tankönyveiben is. Csak kommentálni nem illett őket.

A kiállítás első meglepetése tehát az, hogy a nő a férfiben elsősorban nem szexuális vágyának tárgyát látja, legalábbis, nem kizárólagosan azt. A szexualitás ugyanis magától értetődő, a természetes – kiragadott elemzése, megjelenítése tehát mellékes. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a férfiak festette Vénusznak a párját, a nőknek kíváncsiak Adoniszra, egyáltalán nem találjuk a képek között. Roberta Juzefa fényképén például az ablakon beömlő napfény ragyogó, meleg színekben fürdeti meg, fogja körül a szőnyegen fekvő férfi aktot. A hatás azonban inkább esztétikai, mint érzéki. Linn-Ann Chepstow-Lusty fényképei viszont gonoszkodóan humorosak; a hirdetésekben jól ismert fogást fordítja meg: a kertbe állított mosógépet egy arányos termetű férfi kellelti a háziasszonyoknak, és még csak a közérkölcst sem sérti meg, mivel fügefalevélként maga elé tart egy nagy doboz mosóport. A mosópor márkája: Bold, azaz merész. A gonoszkodás szadizmusba is átcsúszhat: az egyik festmény szinte freudi kegyetlenséggel amputálja a potenciájával büszkélkedő fiatal férfi jobb lábát.

Ez azonban a kivétel. Elizabeth Frink monumentális szoborcsoportja, a *Négy fej*, az emberi méltóság hagyományos eszközökkel kifejezett tolmácsolása. A *Négy fej* – Frink szerint „tisztelőadás az emberi jogoknak, mindazoknak, akiket ma üldöznek, bármi is legyen a meggyőződésük”. Majd így folytatja: „Az emberi fej számomra az eszmék és érzelmek végtelen forrása. A férfifejre összpontosítottam figyelmem,

⁷ Institute of Contemporary Arts. *Women's images of men*. Exhibition, 4-26 October, 1980. Katalógus: London, ICA, 1980.

⁸ Walters, Margaret. *The nude male: a new perspective*. New York, London, Paddington Press, 1978.

mert számomra a férfi a szenzibilitás és erő érzékeny társítása a sebezhetőséggel. Változatlanul érvényes ez aktjaimra is.”⁹ Hagyományos, férfiközpontú világképként lehetne Frink művészetét feminista szemmel sommásan elintézni. Hogy mégsem az, elárulja nyilatkozatának a végén, amikor a festményeiről beszél. A kiállításon kettő is szerepel ezekből az előtanulmányokból. Kidolgozatlan, éppen csak jelzett tájban, vagy inkább egy kertszerű, körülhatárolt térségben lépdél egy férfi akt. Vékony, inas figura; áttetsző bőre, csontozata, arányos koponyája régi anatómiai könyvek metszeteire emlékeztet: a mozgó test illusztrációja. Valami többlettel azonban: a kertben haladó férfi védtelen, kiszolgáltatott. De anélkül, hogy szájalomra, sajnálatra tartana igényt. Nehéz, talán lehetetlen kitapintani, hogy miért, de a nézőben, legalábbis a nőkben, az óvó, védő ösztönt ébreszti fel. Nem a „gyengébb” iránt, hanem azt, amivel a rábízott szépet és értéket akarja megóvni.

Az összes kiállított műnek legalább az egyharmada ebbe a kategóriába sorolható, ami a művész és tárgya között a szokásosnál bensőségesebb, érzelmi töltetű kapcsolatot tételez fel. Ellen Moers könyvében (*Literary Women*)¹⁰ a költőnők szerelmes verseinek elemzésénél kitűnt, hogy az „én–ő” kapcsolat helyett majdnem mindig „én–te” viszony jelentkezik, tehát a költő nem szerelmeséről, hanem szerelmeséhez beszél. Úgy tűnik, ez a megállapítás a nők által festett férfi ábrázolásokra is érvényes. Például Suzy Malin alvó szerelmespárt megörökítő rajzain is a testek körvonala, a férfi és a nő testének egymáshoz való viszonya nemcsak a kielégült szendergés békéjét fejezi ki, hanem bizalmat és gyengédséget is, és a nő átkaroló mozdulatában ennek az állapotnak megőrzésére, megtartására irányuló ösztönös vágyat, akaratot. Nem véletlen és egyéni, hanem a nőkre talán általában jellemző Dora Carrington napló bejegyzése, amikor Lytton Strachey portréját festette: „... Azt szeretném, ha folyton, ha minden héten csak téged festhetnék. Céltalan ténfegésekre fecsérelném a délutánt. És sohasem mutatnám meg, hogy mit festettem. Mert csodálatos, hogy ez mind az enyém. Lelki vajúdás nélkül. Hiúság ez? Nem, mert nem érdekel, hogy mit mondanak. Csak a szemérmelenséget gyűlölöm. Azt, hogy meg kell mutatnom nekik amit festettem ...”¹¹ Primitív varázslatok atavisztikus visszacsengése ez, a hiányzó női ikonológia egyik lehetséges magyarázata? Hogy bár kifaragják maguknak a nők is a bálványt, megvarrják a varázslathoz a rongybabát, valami női Pantheont, mégsem népesítenek be velük, mert hódolatuk tárgyát vagy játszótársukat inkább elrejtik és megosztani soha, senkivel sem akarják?

A kiállítás egyik leghatásosabb festménye Deborah Lowensberg nagy táblaképe: *Cuddles*, azaz ölelések. A két egyenlő részre osztott festmény ugyanazt az Egon Schiele-i figurákra emlékeztető párt ábrázolja, szinte ugyanabban a pózban: a férfi ölében ülő nő veszi karjai védelmébe a szorosan hozzábújó, elcsigázottságot, megrettenést, megfélemlítettséget kifejező férfit. Hol egyikük, hol másikuk ruhátlan, de amíg a férfi mindkét esetben változatlan, a nő mintha elsődleges, oltalmazó szerepkörének két különböző mozzanatát jelenítené meg. Mint akt, a hagyományosat: telt csípője biztonságot, meleg testszíne erőt sugároz, befelé forduló tekintete kettejük kapcsolatából kizárja a külvilágot. Felöltözve, testhez tapadó nadrágban, nehéz, férfias csizmával a lábán a nő kitekint a képből: kutatóan, kissé ellenségesen vagy közönyösen – nehéz lenne eldönteni. Többféleképpen lehet a változást értelmezni. Úgyis, mint a szűk, személyes kapcsolat felbomlásának kezdetét, de úgyis mint a változó körülmények ellenére is a férfi és a nő közötti konvencionális viszony megőrzésének szükségességét.

Egyetlen festmény tiltakozik egyértelműen a nőre kiszabott szerepkör ellen: az autodidakta olasz festő, Elena Sampieri eltorzult arcú, sikoltó *Madonnája* már nem csecsemőt tart az ölében, hanem egy groteszk miniatűr felnőtt férfit, félmeztelenül: zakóban, nyakkendővel, szemüvegesen; nem gyermekének nyújtja mellét, hanem hegyes, harapós fogaknak. Mégsem menekül, a megszokott pózba merevedve ül szépséges barokk falkárpitja előtt.

A kiállításon bemutatott művek másik nagy csoportjának jellemzésére is azt kell mondanunk, hogy a férfi hagyományos szerepkörét erősítik meg –, de ellenkező előjellel. A hatalmat ugyanis elnyomással, az erőt erőszakkal helyettesítik be. Egyszerű a képlet, egyoldalú a perspektíva – mert az elnyomott szemszögéből nézni a világot nem kizárólagosan női látásmódot jelent. A zsákvászonból varrt, falra akasztható háziúr – mellén, hasán, ágyékán számokkal, kamatlábkulcsokkal követelődzést és kapzsiságot kifejező kulcsszavakkal kihímzett gombokkal –, minden hátralékban lévő lakó esküdt ellensége; a beteget semmibe vevő, lenéző orvostól minden páciens retteg; a vetélkedő birkózók, a marakodó huligánok, a nagyváros hiénáinak, kegyetlen rendőreinek, a nácioknak, vagy neonácioknak ábrázolása általános érvényű politikai kommentár, s hogy megtestesítői férfiak – csupán annak tudható be, hogy ebből a megvetésre méltó szerepből, mint ahogy a hatalom gyakorlásából is, a nők eddig ki voltak zárva. És így a nők most ösztönösen minden elnyomottal sorsközösséget vállalva, minden rossz eredőjét a férfiakban látják.

⁹ Idézi a kiállítás katalógusa.

¹⁰ Moers, Ellen. *Literary women*. Garden City, N.Y., Doubleday, 1976.

¹¹ Carrington, Dora. *Letters and extracts from her diaries*. Chosen and with an introduction by David Garnett. London, Cape, 1970. p. 52.

Marad tehát minden a régiben? Ha fonákjáról nézve is, ha időnként rúgkapálva is, úgy látja a nő a férfit, ahogy a férfi mindig is hitte? A kiállítástól ítélve, csak igennel válaszolhatunk. A nő mint művész, néha ugyan kissé szokatlan módon, meglepő eszközökkel, de úgy ábrázolja a férfit, ahogy azt elvárták tőle. De talán eleve tévesen vetették fel a kérdést a rendezők. Mert amíg bármilyen módon megkötött a követelmény – ebben az esetben testcentrikus, kizárólagosan figurális – igazán újszerűt nem várhatunk el. Ki tudja, hátha eleve közelebb áll a nő természetes kifejezőmódjához az absztrakt forma, az absztrakt szerkezet? Elég ha a század első évtizedeiből felidézzük egyfelől Sonia Delaunay, Goncsarova, Alexandra Exter nevét, vagy másfelől például Georgia O'Keeffet vagy Barbara Hepworth-t. Mint ahogy mindaddig, amíg mesterkéltén továbbra is szétválasztjuk a művészeket nemek szerint írókra és írónőkre, vagy szobrászra és szobrász nőre és így szegezzük nekik a kérdést, válaszul nem várhatunk el mást, csak meghamisított, megcsonkított, megerőszkolt művészetet.

(1981)

GALLUS SÁNDOR

Fejezetek a magyar történelemből

A honfoglalás és az Árpádok uralmi hagyománya

Vajon gondolkodott-e már valaki azon, miért sikerült Árpád magyarjainak a kárpát-medencei honalapítás, és a haza fenntartása több, mint ezer éven át, amikor minden más nép ugyanebbe a feladatba előbb vagy utóbb belebukott?

A magyarság eurázsiai nép. Ez közelebbről annyit jelent, hogy európai és ázsiai származású törzsek, néprészek szövetségéből alakult. A „szövetkezés” mint az élettér szervezett kitágítása, és védelme már régóta ismert a lovasnomád népek körében. A „szövetkezésnél” nem a határok nélküli steppetér a fontos, amely mindenütt egyforma, hanem a benne élő embercsoportok különleges tulajdonságai, amelyek *kiegészítik* egymást. A szövetkező felek megtartják életmódjukat, szokásaikat, nyelvüket, vallásukat.

Már a szkíták idején, a Kr.e. V. században, amint azt Herodotos leírta, a lovasnomádok, a letelepült földművelő lakosság, és a Fekete-tenger görög kikötővárosai között szoros kapcsolat, életközösség, „szimbiózis” alakult ki történelmük folyamán.

A vezető törzs (a „királyi szkíták”) az általuk ellenőrzött területen békét és biztonságot teremtettek, védték a kereskedelmet és az így kialakított politikai rendezettség „Commonwealth” jellegének előnyeit az összes kapcsolatban álló népek, várostársadalmak egyaránt élvezhették.

A folytonos mozgás nem lényege a lovasnomád társadalmaknak. A „szövetkezés” hosszabb vagy rövidebb ideig tartó *állandóságot* biztosít. Ami lényeges, az a mozgás *szabadsága*. Így válhat életveszély idején a mozgás, a kitérés, a rugalmasság a *védekezés* formájává, a *fennmaradás biztosításának* eszközévé.

A „haza” fogalma nem okvetlenül térhez kötött, mint a véglegesen letelepedett népeknél. A szellemi, vérségi, családi, nemzetségi kapcsolat sokkal fontosabb. Ősi, élményszerű formájában a „haza” *a nép maga és Magyarország ott van, ahol a magyarok, mint magyarok élnek*. Ősi fogalmazásban tehát az a *négymillió hétszázezer magyar*, akik Dávid Zoltán 1970. évi becslése szerint a jelenlegi országhatárokon túl élnek *éppúgy tagjai a magyar hazának, mint a magyar állam lakossága*. Teljesen rajtuk, ősi beidegzettségükön, összetartozástudatukon múlik, hogy e tudat elég lelkiert ad-e nekik ahhoz ma is, hogy a reájuk nehezedő idegenség lemorzsoló, asszimiláló hatása ellenére fenntartsák magyarságukat, mert hiszen a jelen válságos történelmi helyzetében csupán *önerejükre* hagyatkozhatnak.

A hét fejedelmi személy tartós kapcsolatát nyilvánvalóan oly időszak előzte meg, amikor már békésen éltek egymás szomszédságában azok a néprészek, törzsek, amelyek vezérei később szövetségre léptek. Ebből az időszakból kell, hogy származott legyen a magyarok és hunok rokonságának tudata, ahogy azt a csodaszarvas mondája megőrizte a testvérpár királyfiakról, Hunorról és Magorról. Tudjuk, hogy Attila halála után a hunok a Fekete-tengertől északra fekvő steppékre vonultak vissza és ide érkeztek Kr.u. 465 táján az *onogurok* is a Don és Kubán folyók közti síkságra, a Kaukázus előterében. Már pedig tudnivaló, hogy a magyarok Ungar, Hungarus, Ungur, Venger, Ongri neve az onogur népnévből keletkezett.

A lovasnomád társadalmakban *vérségi kapocs* szellemi erővel, *rituális mágiával*, *bájolással* is létrehozható. A hét vezér szerződésének jelentősége éppen ezen alapszik. Ott, ahol eddig csupán csak egyes törzsek hol tartós, hol megint felbomló egymás mellett éléséről volt szó, ott a Vérszerződéssel tartós kapcsolat keletkezett. A Vérszerződés Anonymus értelmezésében *tudatosan vállalt, közösséget teremtő cselekedet*, amelynek földöntúli, metafizikus szentesítése is van, mert átok veri azt, aki megszegi.

A Vérszerződést közvetlenül kiváltó ok a Hetumoger kimozdulása volt a Pontus vidéki őshazából, a krónikások nyelvén, „Scythiából”. A biztonságból, a bizonytalanságba való kilépés történelmi pillanatának feszültségéből született a Vérszerződés, a magyar társadalom ősi alkotmányának első megszövegezése, Anonymus szavaival: „Álmos vezérért pogány módra egy edénybe ontva véreket, megerősíték az esküt. És bár pogányok voltak, ezt az esküt, amelyet akkor tettek, mindhalálig meg is tartották.”

A Vérszerződés szokása igen régi a steppenépeknél. Már Herodotos is megemlíttette a szkítáknál. S még jóval később, 1239–40-ben, tehát nem sokkal a Gesta Hungarorum megfogalmazása után is, hallunk róla a *kunoknál*. Amikor II. Balduin bizánci császár szövetséget kötött a kunokkal, a két fél esküjét vérszerződéssel

erősítette meg, s a kun vezérek azt mondták a császárnak, hogy „ezáltal vér szerinti testvérekké váltak.” „Frères de sang”, mondja a francia krónikás Szent Lajos élettörténetében.

De a magyar hagyományban e régi szokásnak különleges jelentőségével találkozunk. A szövetség, amelyet véglegesít, ünnepélyes, sorsterhes. Nem csupán egyszeri közös cselekvésről, hanem *végleges együttmaradásról* van szó és a vértestvériség megteremtésének teljes vállalásáról. A szerződő felek *utódait* is elkötelezték. Szűcs Jenő úgy találta, hogy a magyar népet a honfoglalás korában már erős összetartozástudat jellemzi.

Történészeinknek már régóta sok gondot okozott, hogy akárhogyan is elemezték a magyar középkori krónikákban megőrzött hagyományt, *ellentmondásokba* ütköztek. Hogy az ellentmondásokat kiküszöbölhessék, ki-ki a maga elmélete igazolására, szegény krónikáinkat, szövegkritika címen, a legválogatottabb vádakkal illették: gondatlansággal, elírással, tudatos ferdtéssel, meseköltéssel, politikai előítéletekkel és mesterkedésekkel.

László Gyula volt az első, aki ezeket az egyeztetési kísérleteket feladta és azt a maga idejében forradalmi kérdést vetette fel, hogy vajon miért ne bízzunk krónikásaink őszinteségében? A magyarság összetett *történelmi folyamat* során kialakult nép, a hagyományok sokrétűségét tehát avval is magyarázhatjuk a legtermészetesebb módon, hogy azok nem egy, hanem két, esetleg több nép ősi emlékezetét őrzik.

Így keletkezett a „kettős honfoglalás” elmélete.

Történészeink sokáig úgy vélték, hogy Nagy Károly hadjárata az avarok ellen, a Kr.u. VIII. és IX. századok fordulóján, oly sikerrel jártak, hogy kiirtották az avarságot és helyükben szláv fejedelemségek keletkeztek. Ez a nézet fenn nem tartható, Nagy Károly csak a Dunántúlt pusztította el, már pedig a késői avarok népes temetői az egész Kárpát-medencében megtalálhatók, beleértve Erdélyt is.

László Gyula szemléletét, amelynek messze terjedő bizonyítóanyaga kifogástalan és meggyőző, saját szövegezésében közlöm: „... fel kell tennünk – úgymond László Gyula –, hogy a 670-es évek táján ... új nép jelent meg a Kárpátok medencéjében. Ennek kapcsolatai a Volga jobb partja, a további steppevidék és a Kaukázus felé vezetnek. Ez ... *egyidőben történhetett a dunai bolgárok honfoglalásával*. Van is egy történelmi forrásunk, amelyik azt mondja, hogy a dél-oroszországi bolgár kagán öt fia közül az egyik a Duna mellé, a másik Pannóniába költözött. Hasonló mozgalomról, a fehér ugorokról értesülünk az orosz őskrónikákból és *a magyar krónikák is kettős honfoglalásról beszélnek* ... a magyarság népeve a szomszédos népeknél az onogur népnév változata, s ez azért fontos, mert tudjuk, hogy a Duna mellé onogur bolgárok költöztek, s fel kell tennünk, hogy Pannóniába is onogurok jöttek Kovrát fiával. Az új nép régészeti meghatározására a következő megfontolások adnak lehetőséget: a XI. századtól bőséggel ismerjük hazánk *helyneveit*, s hasonló bőséggel ismerjük a griffes-indás övveretekkel ellátott avar temetők lelőhelyeit. Ha e két jelenséget térképre vetítjük, azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy *a griffes-indások elterjedése azonos a magyar nyelvhatárral*, és olyan helyen is tömegesen találjuk őket, ahol Árpád magyarjai nem szállták meg az országot. Ebből következőleg az avar korban a 670-es évek táján tapasztalható népi beáramlás *jelentős számú magyarságot hozott* a Kárpát-medencébe. Igazolja ezt az embertani megfigyelés is, hogy a XI. századi magyar temetők népessége mintegy folytatása a késő avar temetőknek. Joggal nevezhetjük tehát a griffes-indás régészeti hagyatékot a kora magyarság hagyatékának.

A késő avar kor magyar népessége mind a mai napig él, összeolvadt Árpád magyarjaival.”

Eddig két feleletet adtunk az imént feltett kérdésünkre. Mondottuk, hogy a „Vérszerződés” szoros közösségi kapcsolatot teremtett a magyar nép tagjai között. Másodszor pedig, ha László Gyulának igaza van, akkor a beköltöző magyarság a Kárpát-medencében nagyszámú rokonnépre lelt és így fenntarhatta népi egyéniségét a szlávok és németek nyomása ellenében. Ezzel szemben pl. az Al-Dunától délre letelepült bolgár-török törzsek, néhány száz év alatt beolvadtak az ottani túlnyomó szláv többségbe, elvesztették nyelvüket és népi különállóságukat.

Befejezésül még egy harmadik, *döntő* tényezővel kell megismerkednünk. Ez az Árpád-nemzetség uralkodói hagyománya, amely ősi kelet-ázsiai kultúrórökségre megy vissza. A család totemállatja a Turul volt és családfáját Attiláig vezette vissza. Az *azonnal céltudatosan meginduló országszervezés bizonyítja*, hogy Árpád és utódai oly intézményt valósítottak meg, amelynek alapfogalmai és eszményképei a család hagyományában mint feladat és elérendő cél, már megformáltak jelen voltak.

Kr.e. 1100 körül egy új, valószínűen steppei eredetű nép fejedelme és rendszere vette át az uralmat Kína felett: a Chou dinasztia. Az új uralkodói család *erkölcsi alapokra épített uralmi hagyományát* jól ismerjük; a császár a *birodalom népei jóléte és boldogsága érdekében* uralkodik, és erre a *feladatra* az Ég Urától *megbízást, mandátumot* kap. Tehát nem csupán és kizárólag „Isten kegyelméből” uralkodik, mint a nyugati népek királyai, hanem *Isten megbízásából*, amely megbízás a feladat hű teljesítésétől függ. Ha ezt nem teszi, az Ég Ura megvonja tőle a „mandátumot” és azt más uralkodói család kezére juttatja.

A népei jóléte érdekében uralkodó fejedelem *erkölcsi kötelességének* hagyománya, tudata és eszményképe fennmaradt a steppebirodalmak gyakorlatában.

Mind a szkíták, mind az Árpádok megőrizték a Regnum népeinek egyediségét, vallásukat, nyelvüket,

szokásaikat. A központosítás csak a közigazgatásra és a törvények végrehajtására vonatkozott. A magyar királyságban a XIX. század elejéig a közigazgatás nyelve a latin volt. Az országgyűlésen latinul szónokoltak. Erdély fejedelmek, Európát megelőzve, iktatták törvénybe a vallásszabadságot biztosító jogszabályokat. A magyar hagyományban az isteni kegyet, megbízást, jóváhagyást csodálatos jelek hirdették: Emese álma, vagy égi követ, a csodaszarvas megjelenése, akit krónikásunk, már a kereszténység idejében, „Isten angyalának” nevezett.

Az Árpádok Regnumának népei érintetlenül fennmaradtak a Kárpát-medencében, akkor, amikor mindenütt másutt Európában már kialakulóban voltak a népi kisebbségeket a többségi lakosságba beolvasztó nemzetállamok, egy vallás, egy nyelv, egy jog- és szokásrendszer megvalósítására törekedve, a táji autonómiák megszüntetésével. Magyarországon éppen az ősi *vármegyerendszer önkormányzata* volt az a tényező, amely a nemzetiségek fennmaradását biztosította, mondja Varsányi Gyula, Ausztráliában élő magyar nemzetiségi szakértő.

Szent István európai jelentőségű országalapítása

A honfoglaláskori Európa politikai tudatában a Kárpát-medence mint *földrajzi és politikai egység* már nem létezett. Az avarok leverése hatalmi őrteremtett. A szomszédos népek előretolták határaikat, amíg lehetett, de politikai központjaik a Kárpát-medencén kívül maradtak. A *Dunántúl* a Keleti Frank Birodalomhoz tartozott, karintiai, bajor és szláv hűbérurak kezén. A *Felvidék* nyugati fele Morvaországé volt, az *Alföld* nagyobbik felső felén pedig a késő avarok legelőterületei feküdtek.

Nyilvánvaló tehát, hogy a IX. század végi történelmi események szereplői közül csak Álmos családjában („de genere Turul” – mondja Turóczy) élhetett a kárpát-medencei haza valóságának világos hagyománya és tudata.

A Hetumoger – úgymond Anonymus –, miután a szkítiai haza szűknek bizonyult, „elhatározta, hogy Pannónia földjét keresik fel, mert úgy hallották a hírt, hogy ez a föld Attila király földje lenne (quam audiverunt fama volante terram Athilae regis esse), akinek utódjaként származott Álmos vezér, Árpád atyja (de cuius progenie dux Almus, pater Arpad descenderat).”

Mindaz, amit a honfoglalásról tudunk, világosan bizonyítja, hogy a fejedelem és vezérei tudatosan törekedtek az *egész Kárpát-medence elfoglalására*.

Jellemző egyes történéseinknek az ősök megértésétől már elszakadt gondolkodásmódjára, hogy szerintük a hun ősokeket a XIII. század folyamán találták volna ki a fifikus magyarok, hogy ezzel a honfoglalást igazolhassák. Az ilyen utólagos igazolás szükségessége felmerülhet ugyan valamely XX. századi történész eszmévilágában, de a középkori ember gondolkodásmódjától teljesen idegen. Különbösen is, ily igazolásra semmi szükség sem volt. A magyarok oly területet foglaltak el, amely politikailag senki földje volt, az északról, nyugatról és délről terjeszkedő, egymással vetélkedésbe és határvillongásokba bonyolult hatalmak között.

A foglalás csupán a természetes határokat toltá vissza a Kárpát-medencébe behatolt népeket, és helyreállította a Kárpát-medence földrajzi egységére épült Regnumot, amelyet előttünk a hunok, avarok és onogurok bírtak.

Az így újra kialakított Regnumot az *európai történelmi tudatban Szent István törvényesítette* és semmi adatunk sincsen a XIII. század irodalmában arra, hogy azt történelmi mesék kitalálásával kellett volna igazolnia bárkinek is.

Amikor a besenyők támadása éri a magyarokat keletről, Árpád a hadsereggel már elindult a Kárpát-medence felé, még pedig észak-keletről, a Vereckei hágón át közelítve meg azt, hogy a Kárpát-medence szívére, a Nagy Magyar Alföldet elfoglalhassa.

A krónikás szerint a Felső-Tiszánál rokon néppel találkozott: a *székelyekkel*, akik csatlakoztak hozzá.

A magyarság másik része viszont, Álmos vezetésével Erdélyt foglalta el, biztonságot keresve, a besenyő támadásokból okulva.

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetjük a *székelyföldi, honfoglaláskori megerősített gyepű* felfedezését. Ez összefüggő sáncrendszer alkot az Olttól a csicsói Hargitáig. Gerendaszerkezetű és égett agyaggal kitöltött, nagy védőmű. A fal mögött várak is épültek. Az erődmű maradványait az egész Kárpát-medencében is megfigyelték, a Kárpát-medence erdős peremének belső szegélyén. Megtalálták Sopronnál, Diósgyőrről. Így rajzolódik ki előttünk – úgymond László Gyula – „egy hatalmas védőművel körülsáncolt korai Magyarország”. Nemcsak a határvidékre telepített csatlós népek védték az országot. „Embergyepűvel védekező, *nomád államalakulat helyett*, megépített falrendszerrel, várakkal erősített limessel (határral) körülvett központi hatalom képe kezd lassan kialakulni.”

A honfoglalást követő „kalandozások” sem voltak rablóhadjáratok, ahogy azt az elkeseredett nyugati krónikások leírták. De még „kalandozások” sem voltak. Majdnem minden magyar hadjárat valamely, a

fejlődő német-római nagyhatalom ellen lázadó bajor, szláv, olasz királlyal, fejedelemmel vagy hűbérúrral szövetségben történt, azok hívására, és a császárság hatalmának gyengítését, tehát a magyar Regnum biztonságát szolgálta.

A katonai helyzet azonban lassan a magyarság rovására változott. A német császár csapatai 933-ban Merseburgnál, 955-ben pedig a Lech-mezőn döntő győzelmet arattak. A katonai diplomácia ereje meggyengült.

De a legsúlyosabb csapás keletről érte a magyarokat. 969-ben a magyarság kelet felé elszigetelődött. Szvjatoszlav normann-orosz nagyfejedeleme tönkrevverte a nyugati türk eredetű kazár birodalmat, és elfoglalta fővárosát, Itilt, a nagy kazár kereskedelmi központot. A kazárok szövetsége és a keleti kereskedelem a magyarság gazdasági és politikai erejének és biztonságának fő támasza volt. Az új normann-orosz nagyhatalom a magyarság keletről táplálkozó életgyökereit vágta el. Maga a pusztaság fennmaradása is egyszerre kétségessé vált.

A fiatal Gejza fejedelem biztos intuícióval találta meg a helyes utat: az eddigi katonai diplomácia helyett, a legyőzhetetlennek bizonyult német-római birodalommal való kiegyezést határozta el. Követői békét ajánlottak Nagy Ottó császárnak 973-ban és megnyitotta országát a nyugati térítés előtt. A kereszténység sem volt már számára idegen, hiszen felesége Sarolt volt, a már megkeresztelkedett erdélyi Gyula leánya. Fia 996-ban Nagy Ottó unokahúgát, bajor Gizellát nyeri el mátkájával.

Gejzának mindenképpen hatalmában állott, hogy megkísérelje a nagy változást országa és országlása megmentése érdekében. Az Árpád halála után meggyengült főhatalmat újra helyreállította. Hogy egyeduralma létrejöhesse, akárcsak maga Attila, csaknem egész klánját kiirtotta. „Kezei vértől valóan szennyezettek” – írja a krónika. A nyugati törzsek vezetői – mondja Ferdinandy Mihály – ugyan már a Lech-mezei ütközetben elpusztultak, ám magában Árpád családjában, a X. század derekán még öt ág virágzott: Gejza halálakor csak egy, atyjának Taksonynak leszármazottai. Ugyanakkor egész Nyugat-Magyarországon csak egy törzsfő bírt hatalommal még: Gejza feleségének nagyon közeli rokona, Koppány.

Gejza halálát és az ifjú István trónraléptét (997) Koppány felhasználta arra, hogy megkísérelje a megindított folyamat megakadályozását, de István seregei, erős német segítséggel a veszprémi csatában biztosították a mű folytatását. Gejza egész uralma alatt nyugatiak – papok, katonák, kalandorok és telepések (hospites, advenae) – özönlöttek Magyarországra. A veszprémi csatában is a hadak vezére német volt (Wasserburgi Veczellin). Szent István tehát erős központi hatalmat örökölt atyjától, új politikai és kultúrpolitikai irányítottságot, és azt meg is védte.

De az így megszilárdult helyzet új válságot, teljes elidegenülést is idézhetett volna elő. Hogy ez mégsem következett be, az Szent István zsenialitásának, valláserkölcsei elmélyedésének és eszes nyugat-európai munkatársainak, barátainak köszönhető, ők voltak a kiválasztottak, akik az európai történelemben, sajnos túl rövid időre, de a magyarság sorsára döntő módon, az európai kereszténységben és az ázsiai vallásosságban mélyen gyökerező *uralmi hagyományoknak oly szintézisét hozták létre, amelyben nyugat és kelet egyenrangú felekként vehettek részt.*

A magyarság válsága egybeesett az európai kereszténység új felvirágzásával. Az ezredik év közeledő beteljesülése misztikus várakozásokkal volt teljes. Voltak, akik Krisztus eljövételében reménykedtek. *Gerbert de Aurillac*, a későbbi II. Szilveszter pápa, a szerzetesrendek, és evvel a hittérítők lelkiéletének elmélyítését tartotta feladatának.

Hamarosan baráti szálak szövődtek az ifjúkorban trónra került III. Ottó és a clunyi reform szerzője, Gerbert de Aurillac között. III. Ottó, akit a krónikások „csodálatos ifjúnak” és a „béke császárának” neveznek, fiatalsága idealizmusával a béke világuralmát, az univerzális császárságot akarta megvalósítani, a krisztusi eszmék szolgálatában („imperator mundi”). Lelki életére nagy hatással volt prágai Szent Adalbert. Szent Adalbert az északi fehérhorvátok fejedelmi családjából származott, Slavnik fehérhorvát herceg és egy szász hercegnő, I. Henrik király lányának a fia. Korának legnagyobb keresztény aszkétája, aki hittérítéssel kereste és találta az imitáció Christi-t, a mártírságot. Egész életében szoros kapcsolatban maradt a clunyi reform eszményképeivel és III. Ottó világbéke céljaival.

Szent Adalbert már 994-ben kapcsolatot keresett Magyarországgal és a következő évben Gejza udvarában is megjelent. Ő volt az, aki Szent István házasságát szorgalmazta Gizellával, a szász-bajor hercegnővel, Bajor Henrik testvérével. Szent Adalbert 996 óta sűrű levelezésben állt Sarolttal, Szent István anyjával. Így ismerkedhetett meg Szent István is a nagy, nyugati szellemi kör – III. Ottó, Gerbert de Aurillac és prágai Szent Adalbert – terveivel.

Szent István és Gizella házassága után egy évvel Magyarországra érkezett Ottó egy másik szellemi munkatársa és barátja, a szász aszkéta Romuald. Itáliából, Ravenna környékéről jött huszonnégy tanítványával.

Láthatjuk, hogy a nyugati keresztény és magyar közeledés nem politikai, uralmi, hanem vallási síkon történt, és azon is maradt.

Ez volt a helyzet, amikor Koppány lázadása az egész folyamatot kérdésessé tette. Ottó azonnal Szent

István segítségére sietett. A német segélycsapatok száma oly nagy volt, hogy egy nyugati krónikás a veszprémi ütközetet a „németek és magyarok csatájának” nevezte.

A most következő eseményeket csak úgy tudjuk megérteni, ha szem előtt tartjuk, hogy III. Ottó kereszténységből táplálkozó „Imperator Mundi” élménye, és Szent Istvánnak az Árpádház tradíciójában megőrzött, keleti eredetű „Isteni Mandátum” élménye, amely az alattvalók jólétének és békés fejlődésének biztosításában látta az isteni jóváhagyás zálogát, e két uralkodói eszmény találkozott, és István lelkében a rokonratalálás örömeivel társult.

E találkozás sorsdöntő létrejöttét a veszprémi csata bizonyítja. Ha az események még II. Ottó életében következtek volna be, a császár csata utáni, döntő katonai ereje *Magyarországot hűbéri sorsba taszította volna*. De a két ifjú egymás iránti rokonszerve és bizalma politikai téren is teljesen újat alkotott.

III. Ottó szakított a hűbériség formuláival.

Valószínűleg még Gejza életében a magyar fejedelmet felszabadította a császár világi uralmának járó engedelmesség alól a „dominica hasta” (az uralkodói hatalmat jelentő lándzsa) jelvényének adományozásával. Evvel elismerte a magyar fejedelemség világi uralmának *függetlenségét*. A koronázási paláston Szent István jobbában a lándzsát, és baljában a világalmát tartja.

De ennél sokkal, de sokkal több is történik.

1000-ben, a karizmatikus esztendőben, III. Ottó Gnesenben, Lengyelországban járt, Szent Adalbert sírjánál, aki ott, hithirdetés közben, mártírhálalt halt. Boleslavval, a lengyel herceggel találkozáván, levette fejéről az arany diadámát, és a lengyel herceg fejére helyezte, de nem vazallusának nevezte, hanem a „császár barátjának és munkatársának” és a „római nép barátja és szövetségese” (socius) címet ruházta rá. Szent István királlyá koronázása, ennél sokkal nagyobb jelentőségű szintézist hozott létre, s a változás, amely a császár „buzdítására” történt, közvetve bizonyítja a független, ősi, keleti származású magyar uralkodói hagyomány, a „mandátum” igényének meglétét. Szent István a koronát nem a császártól, akitől a világi uralkodás szimbólumát, a lándzsát kapta, hanem a pápától, Krisztus helytartójától nyeri el, és a koronázás és a szent olajjal való felkenés, az Isten házában és a független magyar egyház fejének keze által történik. Ezáltal a királyi méltóság egyházi, spirituális jelleget kapott és az uralkodói „mandátum” az uralkodót az Istenséghez kapcsolja. A magyar király nem tartozik engedelmisséggel, csak együttműködéssel a császárnak. Annál súlyosabb a metafizikus, Istennel szemben vállalt felelősség, a vallás-erkölcsi elkötelezettség az igazságos és méltányos, az alattvalók békéjét és boldogságát biztosító uralkodásra. Ezért nevezték a koronát „szentnek”.

Igy valósult meg az ezredik évben, egyedülállóan Európa történetében, rajongó és zseniális fiatal emberek és szent életű hittérítők, egyházi férfiak és aszkéták lelki közösségében, nyugat és kelet szintézisében, az egységes és békés együttműködésre alapozott Európa valósága és benne a magyar Regnum fennmaradásának biztosítása.

A láng hamar kialudt.

A veszprémi csata, és Szent István trónralépte: 997, Aurillaci Gerbert II. Szilveszter néven pápa lesz: 999, Gnesen: 1000, Szent István koronázása a pápai koronával: 1000 karácsonya, III. Ottó halála: 1002.

III. Konrád császár (1024—1038) felújított uralmi igényei ellen a magyar függetlenséget már fegyverrel kellett megvédeni. A Pax Mundi nagy álma szétfoszlott.

A Habsburgok

Az európai államok állandóságát, az államvezetés következetességét, az államhatárok fenntartását és a hosszantartó hatalmi törekvéseket, a *dinasztiák nemzedékeken át fenntartott országlása biztosította*. Az apáról fiúra szálló trónöröklési rend tehát az alkotmányok döntő fontosságú elemévé vált. Ez volt az alapja nyugaton a házassági szerződésekkel biztosított trónutódlásnak is, az uralkodócsalád férfiágának kihalta esetén.

Magyarországon a vérszerződés hagyományának megőrzése, és Szent István megkoronázása biztosította az Árpádház uralkodásának folyamatosságát, avval a lényeges különbséggel, hogy családon belül a választás a fegyveres nép, majd az országgyűlés elvitathatatlan joga maradt és a férfiág kihalta esetén az új király választása teljes egészében az országgyűlést illette.

Az Árpádok, az Anjouk, majd Mátyás király, az Archiregnum, a magyar királyság és népei érdekeit képviselték. Erőközpontjukat a Kárpát-medencére alapozták. A magyar Regnum erőtere, az Anjouk uralkodása idején, a dinasztia nyugati és keleti összeköttetésekének kiegyensúlyozott középpontjában helyezkedett el. Olaszország felé még az Árpádok nyitottak kaput. Sánta Károly nápolyi király felesége Kun László nővére volt. III. Endre halála után, unokájuk Róbert Károly nyerte el a trónt. És itt már feltűnik az első Habsburg is: Róbert Károly anyja Habsburg hercegnő. De ez még nem volt diplomáciai esemény. Csupán a Habsburg-család lassú és következetes felemelkedésének egyik tünete.

Az Anjouk nápolyi, dalmáciai és francia kapcsolatait (Nagy Lajos francia hercegnőt választott nőül) cseh és lengyel szövetségzés egészítette ki. 1335-ben, a visegrádi fejedelmi kongresszuson Magyarország, Csehország és Lengyelország urai az egész európai gazdasági életre kiható nemzetközi kereskedelmi szerződéseket kötöttek, magyar vezetés alatt, gazdaságilag is függetlenül magukat a német császárság befolyásától és nyomásától.

Nagy Lajos utóda Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején ez az egyensúly megbillent, s a király diplomáciája, egyéni uralomvágya, nyugat felé fordította a magyar nép sorsát. Zsigmond 1410-ben német császár, 1419-ben cseh király lett. Leányát, Erzsébetet, Habsburg Albert osztrák herceghez adta nőül. Így került két Habsburg is a magyar trónra, Albert és fia V. László, akik 1437-1457-ig uralkodtak. Rövid idő, de elegendő volt ahhoz, hogy a Habsburgok trónigényét megalapozza.

A Habsburgok először 1440-ben nyerték el a német császári koronát, III. Frigyes személyében, aki 1493-ig uralkodott. A német császárság katonai és gazdasági ereje akkor még szervezetlen és kaotikus volt, hiszen háromszázat számlált az úgy-ahogy összefoglalt fejedelemségek, önálló püspökségek, királyságok száma. Az egységesítésre és megerősítésre törf reformok csak Frigyes fia, Miksa (Maximilian) császárrá választásával kezdődtek el (1493). A Habsburgok ereje ettől kezdve növekedett meg lényegesen.

Lássuk tehát az események egybefonódását, nemcsak Magyarországra korlátozva figyelmünket, hanem az Európáért vívott hatalmi harc összefüggéseire is. Habsburg Albert halálakor két királyt támogattak a magyar főurak: Albert utószülött fiát, Lászlót és a lengyel királyt, Ulászlót, a török ellen készülődő Hunyadi-párt jelöltjét. Az intrikák a török veszedelem árnyékában folytak. Amikor a Hunyadi-párt jelöltje győzött, az özvegy királyné udvarhölgyével, Kottaner Ilonával ellopatta Visegrádról a Szent Koronát, a csecsemőt megkoronázták és III. Frigyes gyámul jelentkeztén, mind a koronát, mind a gyermeket őrizetbe vette, s egyiket sem volt hajlandó Ulászló híveinek kiszolgáltatni, így kezdődtek el a Habsburgok diplomáciai sakkhúzásai a magyar trón kézbentartására.

Mikor Ulászló Várnánál 1444-ben elesett, az országgyűlés Habsburg Albert utószülött fiát, Lászlót ismerte el újra királyául. De III. Frigyes mint a Habsburg-család feje, csupán hosszú alkudozás után engedte vissza a gyermeket Magyarországra, a koronát pedig további zsarolásra magánál tartotta. S jól számított. Ulászló halála után a magyarok Hunyadi Mátyást emelték trónra. Mátyás a korona átengedése fejében a soproni egyezményben, 1464-ben, kénytelen volt elismerni, hogy ha fiúörökös nélkül halna meg, Frigyes császár, vagy egyik fia lesz a magyar király, sőt Frigyes még azt is kikötötte, hogy használhatja a „magyar királyi címet”.

A török veszély elhárítása *katonai kérdés volt* és Mátyás Európa egyik legfegyvermezettebb és legütőképesebb hadseregével, a „fekete sereggel” rendelkezett. Frigyes diplomáciája és üzelmei sokkal nehezebben kivédhető *nemzetpolitikai veszedelmet okoztak: a Magyar Regnum öncélúságát támadták meg*, hiszen siker esetén, a magyarság idegen eredetű uralkodócsalád európai hatalmi politikájának eszközévé kell, hogy süllyedjen. Csoda-e, ha végül is Mátyás a gordiuszi csomót karddal akarta kettévágni?

Az írás már fél évszázada a falon volt! Még 1444-ben, a várnai csata előtt mondták III. Frigyes német császár követei a magyaroknak: „Erőben és bátorságban nálunk sincs hiány. De míg mi hátunk mögött fedve vagyunk, addig ti, közénk és a török közé be vagytok ékelve. Vigyázatok, hogy keletről és nyugatról egyidőben támadás ne érjen ...”

Mátyás halálakor, III. Frigyes fia, Miksa, akkor még főherceg, a soproni egyezményre hivatkozva magának követelte a trónt, és Bécsen elfoglalva betört a Dunántúlra. De a magyar rendek jelöltje a Jagelló II. Ulászló volt. Így tehát ellenálltak. Miksa vereséget szenvedett. De II. Ulászlót és híveit más trónkövetelők is szorongatták, s így 1491-ben, Pozsonyban békeszerződést kötöttek Miksával: Ulászló saját gyermektelensége esetére elismerte Miksa trónöröklési jogát és lemondott Mátyás ausztriai hódításairól. E kizárólagosan dinasztikus szerződés nem vált közzjoggá, hiszen a szabad királyválasztás feladását jelentette volna. A magyar országgyűlések sohasem iktatták törvénybe.

Közben Európában a Habsburg-család terjeszkedése felkeltette a francia Valois-dinasztia félelmét és XII. Lajos Ulászlóhoz fordult, francia hercegnő feleséget, szövetséget és örök barátságot ajánlva a királynak. Miksa sem volt rest, és leánya kezével toldotta meg alkudozásait. Ulászló a francia feleséget választotta, de nem politikai okokból, hanem mert őszintén és váratlanul beleszeretett. Egy pillanatra felmerült benne egy erős francia-cseh-magyar-lengyel (Ulászló öccse lengyel király volt) hatalmi csoportosulás lehetősége, amely ellensúlyozhatta volna a Német Birodalom nyomását. Az ifjú királynő 1502-ben érkezett Budára. A házasság tehát létrejött, de a francia magyar szövetség mégsem valósult meg, és amikor a királyi pár első gyermeke, Anna, 1503-ban megszületett, az újszülött körül azonnal megindultak a dinasztikus tervezetek.

Nem lehet véletlen, hogy már a következő évben a nemzeti párt királyjelöltje, Corvin János váratlanul meghalt, és követte őt a halálba a Hunyadi-család óriási vagyonának minden örököse, rövid őt éven belül.

S a Habsburg-család hatalma tovább növekedett. Miksa kisebbik fia, Fülöp 1504-ben házassággal megszerezte a spanyol trónt, maga Miksa pedig, aki már 1493 óta német-római császár volt, elhatározta a pozsonyi szerződés kieroszakolását a magyar nemzeti párt ellen. 1505-ben a kölni birodalmi ülésen 4000

fegyverest kért és megígérte, hogy *Magyarországot a német birodalomhoz fogja csatolni*. Hadat is üzent, de nem a magyar királynak, hanem a magyar rendeknek és Szapolyai János szepesi grófnak, s újra betört a Dunántúlra. A köznemesség böszülten gyűlt egybe a rákosi országgyűlésen, hozta végzését az idegen királyok ellen, és fegyveresen sietett az ország nyugati részének megvédésére.

Miksa követi Budán a rákosi végzés megsemmisítését követelték, de Ulászlónak erre hatalma nem volt. Viszont újabb családi szerződést kötött a Habsburgokkal 1506-ban, abban az új helyzetben, amit a trónörökös, Lajos, várva várt megszületése jelentett. Jagelló Anna Habsburg-utóddal való eljegyzésének tervét kiegészítették a trónörökös eljegyzésével, aki Máriát, Miksa unokáját kapta jegyesül. A trónörökös gyámja Ulászló halála esetén a német császár lett.

S végül a személyes tragédia: az ifjú királyné 1506-ban a gyermekágyban meghal, s az ország feje mély melankóliába merül, a közdolgoktól teljesen visszavonul. Gyászruhát, nagy haját, szakállt, hosszú körmöt visel. A magyarság élén egy beteg király, majd egy megkoronázott gyermek áll, a legnagyobb veszedelmektől körülvéve.

Tudom, hogy zsúfolom az adatokat, amelyeket alig ismer az olvasó, de az események maguk is zsúfoltak voltak, s valahogy szeretném érzékeltetni a nemzeti párt dühét, ahogy védekezni igyekezett az udvari párt intrikái és homályba vesző, burkolt cselekedetei ellen. Hallgassuk meg a rákosi végzés részleteit. Az ország romlása nem következett volna be – mondja a határozat –, ha: „a magyar nép saját kebeléből választott volna magának alkalmas királyt. Azok közül, akik a magyar nemzet törzsökéből emelkedtek királyi polcra, egy sem ütött csorbát az országon, hanem hasznára voltak és öregbítették: holott az idegen nemzetből behozottak nemcsak veszélybe ejtették, hanem olykor-olykor kegyetlen ellenségként az országlakók ellen irgalmatlanul dulaodva, e népet tenger gyalázatba süllyesztették. Ezen roppant bajnak és mindnyájunk kárának valahára elejét akarván venni, nehogy tehát ha mostani kegyelmes urunk e világból fiúörökös nélkül talál kimúlni, ez országot *idegen fejedelem bitorolja* és minket örökös szolgaságra juttasson ... királyunkká külföldit egyszer sem választunk, hanem csakis ilyen hivatalra képes és alkalmas magyart fogadunk urunkul és királyunkul. Ha pedig idegen fejedelem kísérletet tenne, hogy a trón birtokába fegyver hatalmával helyezkedne be, ellene az egész ország köteles fegyvert fogni. Akik pedig e végzések ellen cselekednének, mint hűtlenek és az ország ellenségei, örök szolgasággal lakoljanak.”

A király búskomorsága miatt az országlás az udvari párt embereitől, az országnagyoktól és a királyi tanácstól függött. S dacára annak, hogy a váradi végzést Szapolyain kívül Bakóczcal és a kalocsai érsekkel együtt összesen tíz püspök, a vranai perjel, a nádor, az országbíró, a zászlósurak, az országnagyok, a főispánok nagy része, a királyi törvényszék tagjai és 51 vármegye képviselője, összesen 121-en írták alá, az udvari párt annak kivitelezésére egy percig sem gondolt. De miután a köznemesség a gyűlésre fegyveresen vonult fel, s a vármegyék hadakat fogadtak, sem a királyi udvar, sem a főpapság, sem a nagyurak nem mertek ellentmondani.

Kis belátással megvilágosodhatott volna a nemzeti párt és vezetői szemében – mondotta Ferdinandy –, hogy a kisebbség, a nagyurak – és maga a király is – minden esetben engedni fognak ugyan, de ahogy a gyűlés eloszlik, azt fogják tenni, amit jónak látnak, *hiszen a szervezett hatalom az ő kezükben van*.

1516-ban meghalt Ulászló. Ugyanebben, az évben, Spanyolországban Habsburg Fülöp fia, Károly, Miksa unokája lépett a trónra, akit 1519-ben V. Károly néven német császárrá is koronáztak. A magyar trónt kettős házasság biztosította: az ifjú II. Lajos Máriát vette feleségül, Miksa unokáját, és a német császár testvére pedig II. Lajos nővérét, Annát vitte nászba.

A Habsburgok és a francia Valois-család küzdelmei ezideig Olaszország birtokaiért dúltak már 1494 óta, váltakozó szerencsével, de a válság 1525-ben következett be, amikor I. Ferenc francia király Pávia mellett csatát veszített és Habsburg-fogságba került.

„A türelmetlen, s erkölcsi-vallási skrupulusokat különben is nem nagyon tekintetbe vevő fogoly – írja Ferdinandy –, részben anyja segítségével is, szorult helyzetében Szulejmánhoz fordult.” A *középkor keresztény egysége bomlott tehát* meg politikai téren, ugyanakkor a vallás egységét Luther fellépése bontotta meg. „Egy fontos alapelv került egyszerre az illúziók lomtárába, midőn éppen ő, a legkeresztényibbnek nevezett király, szűrte össze a levét a kereszténység legnagyobb ellenségével.”

A török Friaulon keresztül készül Milánó ellen, hogy a kiszabadult Ferencsel szövetségben a lombard síkságon verje tönkre a Habsburgokat és elérje Rómát. A szultán el is indult hadseregével. Közben Ferenc mást gondolt és 1526. május 26-án összehozta Cognacban az európai hatalmak és a pápa ligáját V. Károly ellen. A német császár és spanyol király elszigetelődött és ebben a politikai helyzetben még akkor sem siethetett volna sógora, II. Lajos segítségére, ha akarta volna: *a Habsburgokkal együtt Magyarország is elszigetelődött*. V. Károly pedig nem a törökök, hanem a pápa ellen vonult.

Európa sokáig bizonytalanságban maradt a szultán végső szándékai felől. Ám Ferencnek már nem volt reá szüksége. Szulejmán tervei csak akkor lepleződtek le, amikor északnak fordult és átkelt a Dráván. Már nem a lombardiai síkságra igyekezett: *Budát* akarta elfoglalni. A sors különös fordulata, hogy 1527. május 5-én nem Szulejmán janicsárjai és szpáhijai rabolták ki Rómát, hanem V. Károly Landsknechtjei. Nemcsak a

magyar Regnum pusztult el, hanem a középkori Európa keresztény életformája és emberi lélekalkata is.

A mohácsi csatavesztés után az udvari párt Habsburg Ferdinándot választotta urává, a nemzeti párt pedig az erdélyi vajdát, Szapolyai Jánost koronázta meg. Magyarország kettészakadt.

Az Önálló Erdély. Barokk Magyarország. Báthory és Pázmány

Az ember – mondotta Goethe – „tűzből és sárból kevert torzszülött”. Minden embernek megvan a maga árnyéka – mondotta Jung.

Az ember öröklött természeténél fogva önző, nagyratörő és kegyetlen, de képes eszményképei szolgálatában önzetlen áldozathozatalra, az irgalom és megértés békés cselekedeteire is. Ha a Mohács utáni évszázadok vezető államférfiainak cselekedeteiről szólunk, nemcsak indítókokaikat kutatjuk, hanem azoktól függetlenül azt, hogy döntéseik és elhatározásaik az adott esetben elősegítették-e a magyar nép fennmaradását és boldogulását Közép-Európában, vagy pedig ártalmára voltak-e?

Az *önérdekekkel* minden emberi viszonylatban számolnunk kell. Szapolyai János nemcsak a magyar nemzeti királyság eszményképét szolgálta, hiszen ő maga akart magyar király lenni. Werbőczy sem volt teljesen önzetlen híve a nemzeti királyságnak, hiszen a király után az első, tehát nádorispán akart lenni és védeni akarta nagy vagyonát, amit az udvari párt veszélyeztetett. Az udvari párt előkelőségei, bár aláírták a rákosi végzést, önnön befolyásukat és vagyonukat védték, amikor a Habsburg trónkövetelőhöz csatlakoztak és nemcsak azért tették ezt, mert V. Károlytól, a német császártól és spanyol királytól, Ferdinánd testvérétől remélték a török veszedelem elhárítását, hanem személyes érdekből is. A történelem szereplői esendő emberek, nem angyalok, és boldog az a nép, amely válságos időkben jó ítélőképességgel bíró vezetőkre talál.

„Jóllehet – mondja Werbőczyről Ferdinandy Mihály –, magánélete ugyanolyan meggazdagodni vágyó társadalmi és politikai feltörekvőnek mutatja, mint szerepet játszó kortársainak legnagyobb részét, mégis – politikája következetességében kétségtelenül van egy nagy vonás: *a magyar nemzeti királyság, egy minden ízében független Magyarországnak, mindvégig meggyőződéses szószólója, szinte fanatikus megszállottja volt.*”

A különbség tehát a két párt között éppen abban mutatkozott, hogy mi volt az a *nemzetpolitikai gondolat*, amelynek szolgálatában és győzelmétől várták a szereplők saját boldogulásukat is?

Ha ezek után a magyar nép életérdekei szempontjából bíráljuk az eseményeket, akkor nyilvánvaló, hogy a rákosi végzést hozó nemzeti párt hívei döntöttek helyesen, mert a magyarságot a maga eredetiségében csakis a minden idegenségtől mentes, önálló állami lét helyreállítása tarthatta életben.

A katasztrófát, a magyar Regnum végleges bukását, nem a mohácsi csatavesztés, hanem Ferdinánd osztrák hercegnek és cseh királynak, a spanyol király és német császár testvérének, magyar híveivel egyetemben, a nemzeti párt által megkoronázott magyar király elleni támadása okozta.

Szapolyai képtelen volt egyedül az erős német támadásnak ellentállni. S mikor a Habsburgok ellen, a fennálló hatalmi harcban részt vállalt és a francia-török szövetséghez, tehát gyakorlatilag a szultánhoz fordult segítségért, oly helyzetet teremtett, amely az elkövetkező százötven évig meghatározta a magyar történelmi sorsot és a magyarságot állandóan megismétlődő, konok és pusztító háborúkba sodorta.

A magyarságot jellemző, keleti és nyugati tradíciókból táplálkozó kulturális és biológiai egyensúlyállapot megbomlott. Az ország kettészakadt. Létrejött a nyugatra támaszkodó Királyi Magyarország és a politikájában a törökre támaszkodó, keleti orientációjú Erdélyi Fejedelemség. A kettő között pedig a török hódoltság.

Mindkét fél az önálló Magyarország teljes restaurációjára törekedett. (Restitutio in integrum). De mindkét fél e restaurációt másként képzelte el. A kettő közül az Erdélyi Fejedelemség volt a magyar lényegét, hagyományt, gondolkodás- és viselkedésformákat, értékrendszert még mindig a legváltozatlanabbul fenntartó és megőrző társadalom, menedékvár. Itt tanulmányozhatjuk a magyar állampolitikai bölcsesség legtisztább újkori megnyilatkozásait.

Igyekezünk megérteni a helyzet rendkívüli bonyolultságát. A német támadással hirtelen kettészakított magyarság nemcsak egymás ellen küzdött, hanem ugyanakkor kétféle szerepet is vállalt: egyrészt a Habsburgokkal a török ellen, másrészt a törökkel a Habsburgok ellen harcolt. *A két felől ért támadásra a magyarság szétszakadt ugyan, de összességét tekintve mindkét fronttal egyszerre fordult szembe.*

Mindjárt kezdetben, 1534-ben Jurisics Miklós 38 katonával és 700 fegyverforgatásban, katonailag kiképzetlen férfival, Kőszeg vára védelmében három hétig tartóztatta fel a Bécs ellen vonuló 250 000 főnyi török hadat, anélkül, hogy a közben Magyarország határán gyülekező európai keresztény sereg Kőszeg felmentésére sietett volna. A nagyvezér hadserege három hetet vesztett, s nem maradt elég idő az ős és tél beállta előtt Bécs ostromának megkísérlésére. A török visszavonult.

Az *önálló Erdélyt* Szapolyai halála után, bizalmasa, a horvát származású Utjeszenovics-Martinuzzi

György pálosrendi barát, majd váradi püspök vezetésével az 1542. és 1544. évi tordai és az 1543. évi kolozsvári gyűléseken egybegyűlt rendek hozták létre, az Árpádok Regnumára jellemző *önkormányzatok* megismétlésével. A népi és kulturális *önrendelkezést* a székelyek, a magyarok és a német városok és telepések szövetkezése, federációja biztosította. A közigazgatás a fejedelemre és annak tanácsára hárult, ahol mind a három „nemzet” képviselte magát. Martinuzzit pedig, akit a magyarok Fráter György néven ismertek, megválasztották, Szapolyai fia, a csecsemő fejedelem helytartójának, a fejedelemség ország-bírájának és kincstárnokának. A *közigazgatást* minden „nemzet” a maga területén és körében látta el. Feltehető a kérdés, hogy miért nem szerepeltek a fejedelemség felépítésében a románok, akik pedig akkor már jelen voltak Erdélyben, hiszen már a XIII. század végével megkezdődött Erdélybe és Magyarországra való bevándorlásuk.

A feleletet a kor közjogi gondolkodásában kell keresnünk. Mind a székelyek, mind a német városok letelepedett formában, még az Árpádkorban elnyert, közjogilag a királytól adományozott önkormányzattal, privilégiumokkal bírtak. A magyarok pedig a Mátyás király alatt véglegesen kiépített nemesi vármegye helyi szervezeteinek kötelékében éltek. Szervezeteik tehát készen állottak. Ezzel szemben az oláhok (vlachok) szétszórva érkeztek kenézeik vezetésével, és szerződéseikben nem a királyhoz igazodtak, hanem a földesurakhoz, akik hegyi pásztorként, szerződéses jobbágyokként alkalmazták őket. Nomád mozgásszabadságukat csak igen későn adták fel és a XIV. század közepéig egyetlen román képzésű helynév sincs Erdélyben. Bevándorlásuk csak a XV. században erősödött meg, a török előrenyomulása elől kitérve. A szakadatlan beköltözés a XVI. században is folytatódott. A vlach lakosság nagy része tehát jobbágyviszonyba került és közjogilag biztosított szervezete nem volt, de oly szervezete sem, amely népi összetartozási érzését már akkor kialakíthatta volna. Népi öntudatuk és a negyedik „nemzetté” való elismertetés igénye csak a XVIII. században keletkezett, jellemző módon, az ősi, helyi leszármazás elképzelésével együtt. Önálló vlach vajdaságok a Kárpátokon túl alakultak ki.

Az európai késő renaissance és barokk világa új embertípust és új politikusokat teremtett. Kifejlődött az II Principe, az egoista, pompakedvelő ember, az oligarcha, aki a keresztény középkor erkölcsi értékrendszerétől háborítatlanul elégitette ki uralkodási vágyait. Az államvezetésben a kort a *központosított abszolutizmus* jellemezte. Evvel szegült szembe a magyar köznemesség nemzeti pártja, amely az idegennek érzett társadalmi fejlődéssel szemben a Hunyadi-kor tradícióját őrizte. Hiszen Werbőczy fiatal korában még Mátyás király kisebb kancelláriájának volt tagja.

Az udvari párt, mikor a mohácsi csatában katonai ereje megsemmisült, az érintetlen hadsereg fölött rendelkező Szapolyai-párt leküzdésére *idegen hatalomhoz*, a Habsburgokhoz folyamodott. Ferdinánd katonai betörésével viszont a nemzeti párt került hátrányba, s most *Szapolyai is idegen hatalomhoz*, a törökhöz fordult támogatásért. Láthatjuk, hogy az így kialakult helyzetet a küzdelem és a súlyos ellentétek belső logikája teremtette. A szereplők, ha uralmon akartak maradni, mást nem is tehettek. De ügyeljünk arra, ami a királyi Magyarország és Erdély vezető embereit *céljaikban* különböztette meg. Mindketten a kárpát-medencei Regnum helyreállítására, a restitutio in integrumra törekedtek. De amíg a királyi Magyarország vezető emberei *véglegesen* a Habsburgokhoz kötötték sorsukat, addig az erdélyi fejedelmek a törököt csak szükséges rossznak tekintették és legjobbjai: Báthory István, Bocskai István, Rákóczy György, Bethlen Gábor, az ősi, sokkal archaikusabb, sokkal inkább a magyar hagyományokat megőrző alkotmányt, a *független Regnumot* akarták feltámasztani. Ezért folytatták tárgyalásaikat a királyiakkal, ezért viselték háborúikat. Emlékezzünk vissza, hogy az *Árpádok Regnumának alapját nem az abszolutizmus, hanem a részek, a társadalmi rétegek nagy vonalakban való egymás mellé szervezése jellemezte, a kizsákmányolás megakadályozása, amely az Anjouk és Mátyás király törvényhozásában is fellelhető.*

Az *erdélyiek hagyományőrzése* nemcsak Erdély három nemzetének föderációs alkotmányrendszerében valósult meg. A nagy fejedelmek „mélymagyar” ösztöne (Németh László szóhasználatát idézve) nemcsak Erdély alkotmányának formálásában öltött testet.

A különbséget a két Magyarország között Bethlen Gábor és Pázmány Péter levélváltása világítja meg. Az immáron száz éve tartó háborúban pusztuló ország helyzetét 1626-ban Pázmány Péter így írja le: „Mert úgy tetszik, mint a küszöb és az ajtó közt lévő ujj, *úgy vagyunk mi a hatalmas császárok között és mind ortalomtól, mind ellenségtől romlanunk kell*”.

Való igaz. És mégis Pázmány a végsőig ragaszkodott a Habsburgok eszményképéhez, a központosításra, kizárólagosságra törekvő ellenreformációhoz. Ezzel szemben a fejedelmek és országgyűlések a lelkiismeret szabadságáért, a vallásszabadság biztosításáért nemcsak küzdöttek, hanem meg is valósították. „Hogy Erdélyben különböző felekezetek egymás mellett éltek az újkor egyik legnagyobb művelődési tette volt” – írta Miskolczy Gyula. Már az 1550. évi tordai országgyűlés mondta ki az elvet Európában először, hogy mindenki maradjon meg az Istentől neki adott hitében és ne háborgasson mást a vallásában. 1552-ben pedig az országgyűlés elrendelte, hogy senkit se lehessen vallása miatt hivatalából kizárni és a vallási kisebbségeknek biztosították a szabad vallásgyakorlatot. Bocskai István 1606-ban a bécsi békében Rudolf királytól kierőszakolta Magyarországon a vallások szabad gyakorlatát, de utódja, Bethlen

Gábor már 1619-ben új hadjáratot volt kénytelen vezetni a békekötés cikkelyeinek betartásáért és újabb békekötéssel, a nikolsburgi békével biztosítani 1622-ben a bécsi béke engedményeit.

Az Erdélyben megnyilatkozó „mélymagyarság” itt a keresztény humanizmussal, a pluralisztikus türelmesség erényével találkozott és felülemelkedett a kor elfogultságain.

S mindez, miközben a magyarság pusztá létéért harcolt és örökös hadiállapot pusztította az ország lakosságát. A szerencsétlen falusi nép mindkét oldalon ki volt téve a német zsoldos és a török hadak zsarolásának, gyilkolásainak. A falvak százai pusztultak el, mert a török a lakosságot rabszíjra fűzte, vagy pedig a török jövetelének hírére az emberek szétfutottak. Az Alföld nemessége a Felvidékre menekült.

1604-ben írta egy ismeretlen poéta:

*Hogyha az őrülség nem hajtja a németet erre
Buda falán sose vert volna tanyát a török
Állna még Budavár, s országunk véd fala lenne,
Nem dúskálna ma sem kincsei közt jövevény.*

(1985)

IRODALOM

László Gyula: A kettős honfoglalás, Budapest 1978.

Ferdinandy Mihály: Sobre el Poder Temporal en la Cultura Occidental Alrederor del Anno 1000. In: Annales de Historia Antigua y Medieval, Buenos Aires 1948. – Tres Retratos. In: Annales de Historia Antigua y Medieval, Buenos Aires, 1949. – Pázmány, az államférfi, Katolikus Szemle, 1970 – Magyarország romlása (1490-1526), Róma 1979.

Varsányi Gyula: Regionalism in Practice – The Ethnoprotective role of the Semi-Autonomous Country System in Historical Hungary. In: Revue de Droit Internatioonal, Genève, 1985(1):57–91).

GOSZTONYI PÉTER

Budapest ostroma 1944-45-ben

Budapest azon kevés európai nagyváros közé tartozott, amelyet 1944 tavaszáig a második világháború megkímélt a pusztítástól. Az ország német megszállása után ugyan többször jelentek meg Budapest légterében angol–amerikai nehézbombázó kötelékek, bombaterhüket azonban jórészt az elővárosok ipartelepei fölött oldották ki. Arra, hogy a magyar főváros pár hónap múlva ostromlott erőddé válik – amelynek falai 51 napig tartják fel Sztálin seregeit és a területén zajló harcról a szovjet hadtörténelem később úgy emlékszik meg, hogy heveségét tekintve Sztálingrád visszafoglalásával vethető össze, – még azok sem gondoltak, akik 1944 nyarán hivatalból foglalkoztak Budapest védelmének kérdéseivel.

1944 augusztusának közepén a szovjet Vörös Hadsereg az Északkeleti-Kárpátok bevételeért harcolt. A Honvéd Vezérkar főnöke, Vörös János igen bizakodó volt. Többek előtt kijelentette, hogy a magyar hadsereg német segítséggel hosszú időn keresztül képes az oroszokat a Kárpátokban feltartóztatni. Augusztus végére azonban gyökeresen megváltozott a délkelet-európai hadihelyzet. Románia fegyverszünetet kötött a Szövetségesekkel. Csapatok beszüntették a Vörös Hadsereg elleni harcot. Az orosz csapatok szinte alig ütköztek ellenállásba, amikor megszállták Romániát, ideértve Dél-Erdély területeit is – vagyis a Kárpátokon *belülre* kerültek. Szeptember elején a Honvéd Vezérkar illetékeseiben először vetődött fel Budapest esetleges védelmének problémája. Pest előterében tábori állások kiépítésére adtak utasítást. A védelmi rendszer alapjául azokat az 1915-ből származó terveket vették figyelembe, amelyeket még a császári és királyi vezérkar dolgozott ki, amikor II. Miklós cár hadserege az Északkeleti-Kárpátokból fenyegette a magyar fővárost. Tekintettel az első világháború óta bekövetkezett haditechnikai fejlődésre, elmondhatjuk, hogy ezek az erődítési elképzelések a szovjet hadsereggel szemben illuzórikusak voltak.

Szovjet részről Budapest elfoglalásának terve 1944 októberében merült fel először. Ekkorra már a német és magyar csapatok kiszorultak Erdélyből, Malinovszkij marsall csapatai Kecskemét–Cegléd térségében 100 kilométernyire közelítették meg Budapestet. A marsall, széles arcvonalon támadva, egy-két hét alatt kívánta a főváros alá érni. Magát Budapestet november közepén akarta elfoglalni. Ez a stratégiai optimizmus uralta egyébként a moszkvai vezérkart is. Szergej Styemenko hadseregtábornok memoárjaiból ma már tudjuk, hogy a hadművelési tervek szerint a Vörös Hadseregnek 1944 karácsonyán Bécs alatt kellett volna állnia, hogy aztán onnan kiindulva 1945 márciusában Brünnig, illetve München előteréig nyomuljon előre. Csakhogy a terv – terv maradt. A 2. Ukrán Front, Malinovszkij hadseregei a Duna–Tisza közén kemény ellenállásba ütköztek. Sztálinnak és vezérkarának az az elgondolása, hogy ha már Horthy Miklósnak október 15-én nem sikerült kiválnia a német szövetségből, a bekövetkezett német ellenlépések legalább a magyar csapatok harci kedvének megtörését idézik elő, nem vált valósággá. Október 24-én Malinovszkij kezében volt Sztálin direktívája, amely kimondta: *„Tekintve, hogy a magyar csapatok tovább folytatják harctevékenységeiket, csapataink Főhadiszállása megparancsolja, hogy a magyar csapatok ellen ugyanúgy kell harcolni, mint a németek ellen, semmilyen különbséget nem téve közöttük ...”*

Október közepén Churchill és Eden Moszkvában tartózkodott. Sztálinnal tárgyaltak. Szóba került a magyar térségben folyó harc is. A brit miniszterelnök elutazása előtt kijelentette: reméli, hogy az angol–amerikai csapatok mielőbb elérik Jugoszláviában a ljubljanai „kaput”, és így segítséget tudnak nyújtani a Duna-medencében a szovjet hadseregnek. Több sem kellett Sztálinnak! Styemenkot idézem: *„Churchill e szavait természetesen a leggondosabban megvizsgáltuk. Bejelentése semmi mást nem takarhatott, mint kormányának azt a szándékát, hogy Ljubljánán keresztül, délről megkerülve az Alpok hegygerinceit, a szovjet csapatokat megelőzve jussanak el Magyarországra és Ausztriába. Ismét felmerült tehát a 'balkáni variáció', csak más körítéssel. A Legfelső Főparancsnok természetesen rögtön észrevette ezt!”*

Október 28-án Sztálin felhívta főhadiszállásán Malinovszkijt és utasította: már másnap kezdje el Budapest irányában a támadást. A magyar fővárost „napokon belül” el kell foglalnia. A marsall öt napot kért a parancs végrehajtásának megkezdéséig. Sztálin hajthatatlan volt: *„Mit makacsodik? Nem érti? Ez politikai kérdés is. Holnap meg kell kezdenie a Budapest elleni támadást!”*

Október 29-én Kecskemét térségéből a 46. hadsereg egy keskeny sávon megindult Budapest felé. Az ellenállás a vártnál keményebb volt. A szovjet csapatok az első napon csupán néhány kilométerrel

nyomulhattak előre. Hiába vetette be Malinovszkij a Belgrád alól felrendelt, friss, gépesített hadtestet – az eredmény elmaradt. Jóllehet egyes vörös csillagos páncélosok november 4-én elérték Soroksárt, zömük egy német ellentámadás következtében elpusztult. Malinovszkijnak át kellett csoportosítania csapatait. Most már Moszkvában is belátták, hogy Budapestet „menetből” nem lehet elfoglalni. Az új szovjet támadás, széles arcvonalon, november közepén indult meg. Sztálin külön 200 páncélossal és 40 000 katonával erősítette meg a 2. Ukrán Frontot, amelynek csapatai december elejéig Egert, Hatvant, Szolnokot, Ceglédet elfoglalva, Vácnál kiértek a Dunához, és így a német-magyar védelem pesti hídfőjét a Duna vonaláig futó félkörben átkarolták.

És a németek? Hogyan vélekedtek ők Budapest védelméről?

A német szárazföldi hadsereg főparancsnoksága már november elején eldöntötte, hogy Budapestet „mindenképpen” tartani kell. Ha szükséges, akkor akár „házzal-házra” menő harccal! December 1-jén Ottó Winkelman SS-Obergruppenführert nevezték ki Budapest védelmének parancsnokává. Ez az SS-tábornok már 1944 március vége óta Magyarországon tartózkodott és ismerte a helyi körülményeket. A németek attól tartottak, hogy a magyar főváros lakossága esetleg nem nézi majd tétlenül Budapest pusztulását, hanem képes lesz partizánmódra hátbatámadni a védőket. Egy ilyen eshetőség kivédésére éppen egy SS-tábornok volt a legalkalmasabb.

Winkelman – miként azt ő maga, évekkel ezelőtt, a teutoburgi Meinberg városkában, e sorok írójának elmondta – „teljhatalommal” rendelkezett. Számára Pest megerősítése látszott a legfontosabbnak: a szovjet támadókat ebből az irányból várták. Először arra gondolt, hogy a munkáslakta negyedeket kiüríteti: ezekben sejtette ugyanis az ellenállás góciát. December 5-én azonban Winkelmannt elmozdították pozíciójából. Hans Friessner vezérezredes, a Magyarországon működő német „Dél” hadseregcsoport parancsnoka nem bízott a rendőrtábornok katonai képességeiben. Miután a budai Várban december 4-én megbeszélést tartott Szálasi Ferencsel, Friessner úgy döntött: „erődde” minősíti Budapestet. December 5-én egy másik SS-tábornok került Winkelman helyére: ez a tábornok Kari Pfeffer-Wildenbruch SS-Obergruppenführer volt, a Waffen-SS IX. hegyi hadtestének parancsnoka. Melléje egy Wehrmacht-tiszt került katonai szakértőként: Usdau Lindenau vk. alezredes, aki kinevezését szabadsága alatt, 1944. november végén Warthegauban kapta kézhez.

December közepén Budapesten mintegy 50-60 ezer katona volt. Ezeknek nagy része ekkor már a pesti rész előterét képező falvakkal húzódó arcvonalat tartotta. A magyar csapatok felett Hindy Iván altábornagy parancsnokolt. A hadműveletekbe neki nem volt beleszólása. Ez teljes egészében Pfeffer-Wildenbruchra tartozott. A német tábornok a pesti hídfő védelmére a neki alárendelt három német hadosztállal biztosította. Meglehet, lebecsülte a magyar csapatok harci értékét, kiadatlan feljegyzéseiben azonban megjegyzi: tudomása szerint három erősen megcsappant magyar hadosztály is a védelemhez tartozott.

December közepe után, a szovjet csapatok nyomására, a pesti hídfőállásban tartózkodó védők megkezdték visszavonulásukat a főváros felé. Friessner, a helyzetet mérlegelve, engedélyt kért feletteseitől a pesti hídfőállás feladására. Ezt megtagadták tőle. Sőt, december 22-én maga Hitler adott utasítást a „Dél” hadseregcsoport parancsnokságának, hogy a „budapesti keleti hídfőállást” minden erő bevetésével védeni kell. Pestnek egyetlen kerületét sem szabad harc nélkül feladni.

A Budapestet védő németek számára 1944. december 24-e gyásznappá vált. Ezen a napon ugyanis a 3. Ukrán Front Dunántúlon felvonult csapatainak sikerült Székesfehérvár és a Velencei-tó körzetében áttörni a németek „Margit” vonalát, és ezt az áttörést két napon belül hadműveleti átkarolással fejleszteni. December 26-án Esztergom térségében a 2. Ukrán Front kötelékében harcoló 7. gárdahadsereg csapatai találkoztak a 46. hadsereg páncélosaival, amelyek december 12-én a Csepel-sziget magasságában átkeltek a Dunán, és most már a 3. Ukrán Fronthoz beosztva végrehajtották Budapest *nyugatról* való bekerítését.

Pfeffer-Wildenbruch írja már említett feljegyzéseiben, hogy a december 24-i események őt és vezérkarát teljesen meglepték. Vezérkari főnöke, Lindenau, fiatal Wehrmacht vk. alezredes december 19-én éjjel jött meg szabadságáról Budapestre. A 30 éves tiszt a (még mindig) menetrend szerint közlekedő bécsi gyorsrali érkezett a Keleti pályaudvarra s miként visszaemlékezéseiben írja: „*az úton az étkezőkocsiban még jól megvacsoráztam*”. A Baross térről taxival vitette fel magát a várbeli Hatvány-palotába, ahol a IX. SS hegyi hadtest parancsnoksága működött. (Nem sokáig. Pár nap múlva Pfeffer-Wildenbruch és vezetési törzse leköltözött a Vár kazamatáiba, az ottani modern légvédelmi óvóhelyre, ahonnan – többek között – az Alagút egyik titkos nyílásán keresztül lehetett kijárni....)

Usdau Lindenau vk. alezredes 1969-ben írt kéziratosa visszaemlékezéseiben részletesen ismerteti a törzsnél talált, nem éppen dicséretes helyzetet. Idézzük: „*A hadtest vezetési törzsének nem volt önálló híradó részlege. E helyett Budapest nyilvános telefonvonalait használta. Ez az ostrom alatt néha olyan paradox helyzetet teremtett, hogy a hívott számon nem a mi embereink, hanem már az oroszok jelentkeztek. Elképzelhető ezek után, hogy beszélgetéseinket mások is lehallgatták. Továbbá: a IX. SS hegyi hadtest vezetési törzse a harci vezetés területén gyakorlatlan volt. A magyar csapatok vezetőjével, Hindy Iván tábornokkal való együttműködésünk sem volt ideálisnak mondható. Az ostrom teljes időtartama alatt sem*

tudtuk eldönteni, vajon a tábornok a velünk való együttműködés területén mennyire őszinte? Egyébként: alighogy átvettem a hadtest vezetési törzsének dolgait december 24-én, Budapest körül bezárult az orosz ostromgyűrű ..."

December 24-én Budán alig tartózkodtak német vagy magyar katonák. Senki nem gondolt arra, hogy a magyar fővárost nyugat felől is érheti támadás. Sőt: számos budai lakos még a délelőtti folyamán átjött Pestre, hogy a még szükségesnek vélt karácsonyi bevásárlásokat elvégezze. A városban jártak a villamosok, taxik közlekedtek, az üzletek nyitva voltak. Jóllehet a pesti elővárosokból a Belvárosig hallható volt a front „dübörgése”, Budapest 800 000 főnyi lakossága egyszerűen nem vett tudomást a főváros kapuiból álló szovjet csapatokról.

Pedig az első vörös csillagos páncélos már december 24-én, a délutáni órákban Budakeszi felől begördült a ma Vörös Hadsereg útjának nevezett Hidegkúti útra és a Szent János-kórház magasságában megállva, lövegét párszor megforgatva, jól rájlesztett a sarki rendőrré, akinek jelentéséből viszont – párszoros áttétellel – Pfeffer-Wildenbruch generális arról értesülhetett, hogy a szovjet csapatok a „Budapesti Erőd” hátába kerültek.

A németek hamar kapcsolak. Órákon belül megszervezték Buda nyugati részeinek támpontszerű védelmét. Ehhez jól jöttek azok a csapatok is, amelyeket a 46. hadsereg támadása a „Margit”-vonal áttörése után Buda felé szorított vissza. Ezekkel a részegységekkel együtt Pfeffer-Wildenbruch tábornok 70 000 katonával rendelkezett Budapesten. Ezek felét magyarok alkották. Megint Lindenau vk. alezredest idézzük: „A rendelkezésünkre álló csapatok és összetételük egy olyan nagyváros védelmére, mint Budapest, kezdettől fogva elégtelennek bizonyult. Hiszen a házlabirintusokban mit is kezdhettünk páncélos, páncélgránátos és lovas egységekkel?” Egyébként is: a város védőit a „Dél” hadseregcsoport parancsnoka a december 20-a óta a „Margit”-vonalban folyó harcokról nem is tájékoztatta. Lindenau maga is megírja: a Budán, a német védelem hátában felbukkanó szovjet csapatok parancsnokának csak egy merészebb elhatározásra lett volna szüksége. Ha nem állítja le páncélosai előrenyomulását az Olasz fasor (ma Szilágyi Erzsébet fasor) elején (és máshol Budán), a szovjet csapatok már december 24-én este (a Várhegy kivételével) Buda urai lettek volna. Ez esetben pedig Pest már csak napokig tarthatta volna magát...

De a szovjet hadtestparancsnokból hiányzott a kezdeményezési készség. Megállt, óvatoskodott és így a következő 24 órában lehetőséget nyújtott Pfeffer-Wildenbruchnak, hogy Pestről átvezényelt csapatokkal és egyéb egységekkel sebtében egy nyugatra néző „frontot” építsenek ki Budán az oroszok ellen. Ezzel azonban csak ideiglenesen oldotta meg a problémát. December 27-én a IX. SS hegyihadtest vezető törzsében arra az elhatározásra jutottak, hogy Budapestet fel kell adniuk. Amíg még „lehet”, meg kell kísérelni nyugati irányban áttörni az orosz gyűrűt, és csatlakozni más, kinti német erőkhöz. A kiürítési előkészületek már folyamatban voltak, sőt Pfeffer-Wildenbruch arra is hajlandó volt, hogy a fővárosba szorult nyilaskeresztes pártszolgálatosokat is magával vigye. December 28-án azonban Hitler megtiltotta a kitörést. Himmler közvetítésével további harcra utasította Budapest védőit. A várost minden körülmények között tartani kell. Sőt: a dunai hidakat is meg kell óvni a rombolástól. Ezekre szükség lesz tavasszal, amikor a német hadsereg ismét megindul kelet felé. Hitler egyben arról is biztosította a „Budapesti Erőd” védőit, hogy nem hagyja cserben őket. A felmentő csapatok már gyülekeznek is a Dunántúlon ...

Ez valóban így is volt. Ma is érthetetlen, hogy mi sarkallta Hitlert a magyar főváros „minden áron való” megtartására. Az Ardenneknél ekkor már összeomlott a nagyreményű német offenzíva. A Vörös Hadsereg keleten Lengyelországban, Varsó alatt állt. És éppen innen, Varsó alól küldte Hitler Magyarországra a IV. SS páncélos hadtestet, nem kevesebb mint 200 páncélossal, hogy az 1945 január legelején Tata-Tóváros térségéből támadva „folyosót” nyisson Budapest irányában.

Időközben azonban a szovjet csapatok sem tétlenkedtek. December végére nagyjából birtokukba kerültek Budapest elővárosai. Kezdetét vehette Pest ostroma. De a Vörös Hadseregnek számos, nem várt nehézséggel kellett megküzdenie. A város nagyarányú kiterjedése, illetve az orosz településektől eltérő jellege, (pl. az hogy a házak „többsége főleg kőből épült”, ahogyan egy szovjet hadtörténész 1965-ből származó jellemzése hangzik Budapestről!), no meg maga az a tény, hogy a szovjet csapatoknak 1944-ben még nem voltak kellő tapasztalatai egy közép-európai nagyváros ostromát illetően – ismeretlen problémák elé állította a két ukrán hadseregcsoport parancsnokait. Ezenkívül szorította őket az idő is. Budapest 18 hadosztályt, majd 300 000 embert kötött le. Rájuk Malinovszkijnek és Tolbuhinnak sürgősen szüksége volt a „főirányban” – vagyis a Bécs elleni támadáshoz. Így történt, hogy Sztálin beleegyezésével a szovjet hadvezetőség úgy döntött: kapitulációra szólítja fel a valóban elszigetelt helyzetben lévő budapesti német–magyar helyőrséget.

A Vörös Hadsereg ultimátuma – meg kell hagyni – számos nagyvonalú kedvezményt ajánlott fel az ellenfélnek arra az esetre, ha beszünteti a harcot és leteszi a fegyvert. Így a magyaroknak megadásuk esetére megígérte kihallgatásuk utáni elbocsátásukat. A német katonák megtarthatják rendfokozati jelvényüket, kitüntetéseiket, a magántulajdonukat képező tárgyakat és értékeket – szolt a javaslat. Sőt: a törzsisztéktől és tábornokoktól szűrőfegyvereiket sem veszik el.

A szovjet ultimátumot 1944. december 29-én egy-egy szovjet százados Pesten és Budán fehér zászló alatt, hadiköveti minőségben kívánta átadni Pfeffer-Wildenbruch tábornoknak. Azonban mindkettőjük küldetését balszerencse kísérte. Steinmetz százados gépkocsija Kispesten a magyar állások előtt aknára futott és felrobbant. A budai oldalon Osztjapenko százados eljutott ugyan Pfeffer-Wildenbruch törzsszállására és átadta az ultimátumot tartalmazó okmányt, de visszafelé jövet, a német állásokból távozva, saját, tehát szovjet aknatűz áldozata lett. Az ultimátumot a németek egyébként elutasították.

1945 januárjának első felében a harcok nagy része Pest birtoklásáért folyt. Budán az oroszok nem nagyon mozogtak. Viszont a késő éjszakai órákban a királyi Várig volt hallható a Pilis felől érkező harci zaj. Ott Gille SS-tábornok Buda felé való áttöréssel próbálkozott. Így január 12-én az első német harckocsik már elérték Pilisszentlélek térségét. Gille úgy észlelte, a szovjet ellenállás lankadóban van. „Még két nap és elérjük Óbudát!” Már csak 21 kilométer választotta el őket a budai védőktől – amikor „hátulról” megjött a parancs: visszavonulás! Tolbuchin marsall ugyanis időközben átcsoportosította erőit, és Gille hátában offenzívába kezdett. A Waffen-SS páncélosait a bekerítés veszélye fenyegette.

1945. január 11-én Malinovszkij és Tolbuhin – a „Budapest Erőd” gyors leküzdése érdekében – szovjet részről létrehozta a „Budapest-csoportot”, melynek élére Afonyin vezérőrnagyot állították. Most már ő irányította közvetlenül a magyar főváros birtoklásáért folyó harcokat.

Az idő a németek ellen dolgozott. A lőszer- és fegyverutánpótlás akadozott. Bár kezdetben légi úton sikerült bizonyos mennyiségű anyagot a városba hozni és egy dunai hajó is próbálkozott a blokád áttörésével –, a védők mindennapi katonai szükségleteit mindezekkel sem tudták biztosítani. A magyarokkal való kapcsolat is hagyott maga után kívánnivalókat. A honvédeket – érthetően – lehangolta, hogy szemük láttára pusztul a főváros. Egyes hadosztályparancsnokok még decemberben megpróbálták Hindyvel szót érteni és rábírníni őt arra, igyekezzék felettes parancsnokságánál Budapest „nyílt várossá” való nyilvántartását elérni. András Sándor vezérőrnagy szerint Hindy hajlott is erre –, de végső sorban a németek döntöttek Budapest helyzete felett. Egyébként is Hindynek nem sok szava volt a város védelmében. Amikor 1945 januárjának első hónapjaiban a magyar polgári ellenállásnak sikerült az altábornaggyal egy találkozást az akkor már kiégett Corvin-áruház óvóhelyén létrehozni, Hindy az együttműködési ajánlatot azzal hárította el magától, hogy ő legjobb akaratával sem tud segíteni. *„Egy katonatiszt csicskása is többet tud tenni, mint én.”* – panaszkolta.

Egyébként az ellenállási mozgalom – Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János november 22-i letartóztatása után – szétesett. Egyes csoportcsoportok, magukra hagyva, itt-ott igyekeztek a németek védelmét szabotálni, megzavarni. Amikor ezek felől érdeklődtem Karl Pfeffer-Wildenbruchnál és Usdau Lindenaunál, ők – egymástól függetlenül – csak a fejüket rázták: *„Nein, von einer ungarischen Partisanenbewegung haben wir nichts gehört!”* Annál inkább meggyűlt a bajuk a nyilas pártszolgálatosokkal, akiknek front mögötti garázdálkodásait a végén már maguk a németek is megsokallták. Január közepén Pfeffer-Wildenbruch német őrséget küldött a pesti gettó védelmére, mert eljutott hozzá a hír: Pest küszöbön álló feladása előtt Szálasi bilgercsizmás-zöldinges legényei zsidóvérről kívánják visszavonulásuk gyászát enyhíteni...

Január 15-én a harcok Pesten már a Városliget és a Keleti pályaudvar, illetve a Nyugati pályaudvar környékén folytak. A védők ellenállása egyre gyöngült. Moszkva várta Budapest „küszöbön álló” elesését. Ekkor történt, hogy a szovjet „Budapest-csoport” alárendeltségében harcoló VII. román hadtest parancsnoka, Nicolae Sova hadtesttábornok kézhez vette Malinovszkij parancsát: hadosztályai szüntessék be a harcot és vonuljanak el a városból. Szlovákiába irányították őket, ahol ez időben a Vörös Hadsereg irányítása alatt a többi román hadosztály harcolt. Sova – így mondták el ezt nekem Bukarestben, 1980-ban – valóságos dührohamot kapott. Most, hogy Budapest eleste küszöbön áll, most hagyja ott a pesti csatateret? Azt a csatateret, ahol Szolnoktól jövet katonáinak ezreit veszítette el? Persze, megértette, honnan fúj a szél! Az oroszok Budapest bevételének győzelmét nem kívánták a románokkal megosztani. Ez a dicsőség csak a Vörös Hadseregnek járt! A bukaresti Nagy Vezérkar erélyes közbenjárására volt szükség, hogy a Rákóczi út és a Nagykörút keresztezéséig, illetve a Baross utcáig eljutott román csapatok parancsnoka teljesítse a szovjet marsall utasítását. Sovának január 17-én el kellett vonulnia. (Magatartását, renitenskedését nem felejtették el az oroszok. Sovát pár hónappal később mondvacsinált ürüggyel letartóztatták és kiszállították a Szovjetunióba. Csak Sztálin halálát követően térhetett vissza hazájába. Így is majd tíz esztendő telt el a Gulág világában...)

Január 16-án Hitler végre szabad kezet adott a pesti hídfővel kapcsolatban Pfeffer-Wildenbruchnak. Ekkor már a Nagykörút volt a védők „első vonala”. Január 17-én éjszaka a német generális utolsó csapatait is visszavonta Pestről. A Duna-hidak, mindegyik, még a csonka Margit-híd is, a levegőbe repült. A magyar katonai ellenállás egyik tagja, Gidófalvy főhadnagy igyekezete, hogy legalább a Ferenc József-hídat (a mai Szabadság-hídat) megmentse, nem sikerült. Ő maga soha nem került többé elő. Valószínűleg éppen akkor robbant fel a híd, amikor kis csoportjával megpróbálta a pillérekre szerelt gyújtózsinórokat elvágni.

A pesti gettó viszont megmenekült a pusztulástól. Pfeffer-Wildenbruch 1963-as találkozásunkkor maga mondta el, hogy Hitschler rendőrtábornoknak azt a parancsot adta: akkor húzódjon csak vissza katonáival a

gettő területéről, amikor megbizonyosodott róla, hogy a „másik oldalon” már az oroszok állnak.¹

Pest elestével a harcok súlypontja a budai városnegyedekre helyeződött át. Afonyin vezérőrnagy átcsoportosította csapatait; a pesti Duna-parton csak kislétszámú egységek maradtak. Innen tábori ágyúkkal lötték Budát. Folyami átkelést meg sem kíséreltek.

Január 18-án egyébként Várpalota és Berhida térségéből Hitler újabb kísérletet tett Buda felmentésére. Gille SS-tábornok most négy páncélos hadosztállal tört előre, a Duna felé. Offenzívája kezdetben sikeresnek bizonyult. A támadó ékek jobb szárnyát fedező 3. páncélos hadosztály január 20-án Dunapentelénél (ma Dunaújváros) elérte a Dunát. A balszárnyon támadó 1. páncélos hadosztály közben, a Velencei-tavat maga mögött hagyva élesen északnak fordult. Az SS páncélos hadosztályok Ercsi térségéig törtek előre. Így január 26-án délnyugati irányból a német élpáncélosok 18-20 kilométerre közelítették meg Dél-Budát. Az itt védekező Dörner-féle harciscsoport már közvetlen rádióösszeköttetést teremtetett Philipp alezredessel, az élpáncélosok parancsnokával: „*Szívélyes gratuláció sikerekhez és a mi felmentésünkhöz! Sebesültek tízezrei várnak titeket!*”, köszöntötték őket. De még az est beállta előtt a német páncélosok visszavonulási parancsot kaptak. A Gille-féle előretörést délről a bekerítés veszélye fenyegette, miután Malinovszkij sietve segítséget küldött Tolbuhin szorongatott csapatainak. A német főparancsnokság el akarta kerülni, hogy Gille hadosztályaival az oroszok Ercsi körzetében katlanba zárják, így a következő napokban a Dunától egészen Székesfehérvárig vonta vissza csapatait.

Pfeffer-Wildenbruch ekkor ébredhetett rá, hogy Buda felmentésére tovább nem számíthat. De nem adta fel a harcot. Sőt, a budai belső kerületek elfoglalása még Pest birtokbavételénél is keményebb diónak bizonyult az oroszok részére. Január 26-án maga Afonyin vezérőrnagy is megsebesült, amikor a Déli pályaudvar környékén az első vonalakat látogatta. Helyébe Managorov altábornagy került. Január végén őt szovjet hadtest, 13 hadosztály szorongatta a védőket. A IX. SS hegyihadtest 30-i jelentése szerint: „*A csata a Várbegyért megkezdődött.... A helyzet nagyon kritikus....*” Egy nappal később a Budára szorult Hindytörzs jelentette felettéseinek: „*Buda-Észak, a Margit körút (ma Mártírok-útja) a Kékgolyó utca, az Istenhegyi útig, a Margit-szigettel együtt elvesztek. A Vár és a Krisztinaváros romokban hever... A csapatok fáradtak és kimerültek – A kiütéses, lázas megbetegedések a siralmas, szűk barlangokban egyre szaporodnak....*” Január utolsó napjaiban a Vérmező az oroszok kezére került: ezzel megszűnt a német léghíd is. Most már vitorlázógépeken sem tudtak a védőknek löszert és élelmiszert szállítani. A 8. és 22. SS lovashadosztály lovait ekkorra már levágták, részint azért, mert a lóutápszert rég kifogyott, részint pedig azért, hogy a levágott lovak húsából élelmezni tudják a katonákat.

Február elején egyes német hadosztályparancsnokok azzal a javaslattal éltek: ki kell törni Budáról és csatlakozni kell a „közelben” lévő német arcvonalhoz. Úgy tudták ugyanis, hogy az a Vértesben húzódik. Pfeffer-Wildenbruch azonban Hitler parancsára hivatkozott: Budát továbbra is védeni kell! A „Dél” hadseregcsoporthoz új parancsnokának, Ottó Wöhler gyalogsági tábornoknak jól jött, hogy Malinovszkij a budai csata lekötötte. És az is, hogy Buda körül őt szovjet hadtest vesztegelt. Ezek a csapatok hiányoztak az oroszoknak a dunántúli hadszíntéren.

Február 5-én elesett a Sas-hegy. Az Erzsébet-híd budai hídfőjénél szovjet tengerészgyalogosok gyülekeztek. Ők mászták meg a következő napokban a Gellérthegy is, hogy kézitusában foglalják el a Citadellát. A Déli pályaudvar környékén Managorov altábornagy tisztekből képzett harccsoportokat: nekik kellett az egyes, harcítámpontokká kiépített házakban a védőket lángszóróval, illetve közelharcban megsemmisíteni. Usdau Lindenau írja: A német alezredes még a legsúlyosabb napokban is kijárt az első vonalakba. Pfeffer-Wildenbruchról ez nem volt elmondható. Sőt, akik átérték a budapesti csatát, úgy mondják, hogy a tábornok az ostrom teljes 51 napja alatt ki sem dugta az orrát a „Horthy-bunkerből”.

Buda ostromában, az utolsó napokban, a szovjet hadsereg oldalán magyar katonák is harcoltak, önkéntesek voltak, akik hadifogságból jelentkeztek a frontra. Létszámuk 1945. január 20. és február 13. között elérte a 2500 főt. Február 10. körül a budai harcokban erősen kivérzett századokat külön egységbe vonták össze. Váriházy Oszkár alezredes lett a parancsnokuk. Elnevezésük hivatalosan is a Budai Önkéntes Ezred volt. Egy szovjet hadtest alárendeltségében kerültek felhasználásra. Igaz, nem sokáig. Buda eleste után, február közepe táján, az oroszok a magyar ezredet őrség kíséretében, gyalogmenetben a jászberényi hadifogolytáborba irányították. Ott lefegyverezték őket. Később, tiltakozásuk eredményeként és a debreceni

¹ Pfeffer-Wildenbruch nem volt „igazi” SS-tiszt. A rendőrségnél szolgált, majd Hitler alatt a „gyarmati rendőrség” parancsnoka lett. Ez a „gyarmati rendőrség” Hitler rögeszméje volt, aki arra számított, hogy Németországnak afrikai gyarmatai lesznek és már jóelőre képezte erre a „kádereket”. 1942 után, amikor Hitler látta, hogy gyarmatai egyelőre nem lesznek, Wildenbruchot és stábját átadta a Waffen-SS-nek. Wildenbruch mint „General der Ordnungspolizei” került a W-SS kebelébe. Amikor megkérdeztem, miért védte meg a gettót a nyilasokkal szemben, azt válaszolta: „mint egykori rendőr, gyerekek, asszonyok és öregek ellen nem viselek háborút!” A nyilasokat megvetette, csúrhéknak tartotta. — Később Bernben megkérdeztem Svájc volt budapesti konzulját, Charles Lutzot, aki az ostrom alatt végig a Várban volt; ő igazolta Pfeffer-Wildenbruch állítását a gettók megvédését illetően.

Honvédelmi Minisztérium közbenjárására március végén belőlük alakult meg az Ideiglenes Kormány első hadosztálya.

Február 10-én tulajdonképpen már csak a Várhegyre és közvetlen környezetére korlátozódott Pfeffer-Wildenbruch ereje. A védők száma ekkor kb. 26 000 főre csökkent: közöttük kb. 4 000 honvéd volt. A várbeli kazamaták tele voltak sebesültekkel. Igen sok nyilas pártszolgálatos a családjával együtt a Várba szorult. Február 11-én a védők helyzete reménytelen lett. Alig volt lőszer és élelem. A sebesülteket is csak úgy tudták ellátni, hogy az orvosok a halottakról szedették le a használható kötszert.

Pfeffer-Wildenbruch ekkor elhatározta, hogy a hitleri kitartási parancs ellenére otthagyja Budát és északnyugati irányban, az orosz ostromgyűrűt áttörve, csatlakozik a dunántúli német csapatokhoz. Lindenau alezredes így emlékezik: *„Felderítőink, nagy részben magyarok, azt jelentették nekünk, hogy az orosz gyűrű mögött alig számíthatunk ellenállásra. Ott az oroszoknak csak hadtáp alakulatai, jórészt idős emberek állnak!”* A IX. SS hegyihadtest parancsnoksága a Várból való kitörést február 11-én 20 órára rendelte el. Az SS tábornok a kitörés előtt két órával sem merte feletteseivel valódi szándékát közölni. Legvégül ezt adatta le a rádiótávirón: *„Lőszerünk elfogyott. Élelmünk nincs. További kitartásunk Budán csak azt eredményezné, hogy hagynánk magunkat lemészárolni vagy feltétel nélkül kapitulálnánk. Mindkettőt elutasítom. Ezért most elhagyom csapataimmal Budát és a további harcra új bázist keresek!”* Alig kerültek az éter hullámaira ezek a szavak, Pfeffer-Wildenbruch parancsot adott saját rádióvevő-készülékeinek felrobbantására. Tizenöt évvel később, amikor házában beszélgettünk erről, kis mosollyal ajka körül megjegyezte: *„Így vettem elejét annak, hogy egy ellenparanccsal Budán tartsanak ...”*

A kitörés maga teljes fiaskó volt. Pfeffer-Wildenbruch törzskarával és Hindyvel egyetemben az Ördögárok csatornán keresztül igyekezett a budakeszi erdőbe kijutni. Közben a német és magyar katonák a Várból a Széli Kálmán téren (mai Moszkva tér) és a Retek utcán keresztül az Olasz fasorhoz igyekeztek, hogy a Hidegkúti úton át elérjék a budai hegyeket. Még ma is homály fedi azon személy vagy személyek nevét, aki vagy akik a kitörés idejét és helyét a szovjet hadvezetőség tudomására hozták. Az oroszok ugyanis felkészültek a kitörők „fogadására”. A Városmajort, az Olasz fasort pokoli aknatűzzel árasztották el. Már a kitörés kezdetén százával hullottak az emberek. Majd a Széli Kálmán tér és környéke következett. A kitörési kísérlet egyik résztvevője így emlékezett meg az átéltekről: *„Az oroszok pontosan 20 órakor kezdték 'beborítani' a Várat elképzelhetetlen méretű pergőtűzzel. Ugyanakkor a Várból kifelé tódult a tömeg. Ezt megelőzően ugyanis azt mondták nekik, hogy alig tíz kilométert kell majd megtenniük. Odakint, a budai erdőben már ott áll a felmentő sereg. A tömegbe véres rendeket vágtak a gránátok, a bombák, a félelmetes Sztálin-orgona lövedékei. A szűk utcákban összetorlódott minden. Torlaszok emelkedtek hullákból és gépkocsironcsokból: képtelenség volt továbbjutni...!”*

A kitörési kísérlet alatt egy sor magas rangú tiszt és tábornok is elesett. A két SS lovashadosztály parancsnoka, Zehender és Rumohr öngyilkos lett. Pfeffer-Wildenbruch és törzskara február 12-én esett fogságba. Az ördögárok-csatorna torkolatánál, a Bolyai Akadémiánál az oroszok már lesben álltak, és a közeledő, mit sem sejtő német-magyar csoportba beletűzeltek. Aki ott nem esett el, az valamelyik szellőztető lyukon hagyta el a csapdává vált csatornát. Pfeffer-Wildenbruch egy budai villába menekült. Ott adta meg magát Szkripka szovjet őrnagynak, aki a német parancsnok elfogásáért „Vörös Zászló” érdemrendet kapott. (Pfeffer-Wildenbrucht másnap Malinovszkij marsall elé vezették. *„A tábornagy igen dühös volt. Rámkiabált és tolmács útján azt mondta: 'Ha nem kellene a fejével Moszkvában elszámolnom, Buda főterén akasztanám fel!' Hat hétig tartottam fel csapatait. Már rég Bécsben kellett volna lennie!”* – így az SS-tábornok, akit a szovjet fogságból 1955-ben engedtek haza Németországba. Ott hunyt el 83 éves korában, baleset következtében, 1971. január 29-én.)

Mi lett a kitörési kísérlet résztvevőivel?

A teljes zűrzavarban csupán 785 embernek sikerült az ostromgyűrűn keresztül a német állásokat elérni. A többi elesett, megsebesült, illetve fogságba esett. A budai hegyekben még február 13-án és 14-én is folytak a harcok. Az oroszok hajtóvadászatot rendeztek: keresték a kitörőket. Magát a királyi Várat és a kiégett Palotát február 12-én egy Cseresznyés Árpád nevű főhadnagy, felsorakozott százada előtt adta át a szovjet csapatoknak. Managorov altábornagy a Budai Önkéntes Ezred nagy veszteségeinek jutalmaképpen engedélyezte, hogy a győzelmi vörös zászló mellé a királyi palota díszes vaskerítésének egyik kiemelkedő pontjára a magyar zászlót is kitűzzék.

Egyáltalán: az oroszok az elfogott magyar katonákat, az adott körülmények között, a németekkel szemben előnyben részesítették. A polgári lakossággal való bánásmód, egyes kirívó esetektől eltekintve (és összevetve a kelet-németországi városi lakosság sorsával), nem adhatott okot nagyobb panaszra.

Budapest maga viszont igen megsínylette az 51 napos ostromot. 32 753 ház pusztult el teljesen. Egész városnegyedek – pl. a Várban – váltak romhalmazzá. Hivatalosan 18 718 személy halt meg az ostrom következtében. A „Budapesti Erőd” katonáinak több mint a fele esett el, illetve sebesült meg a harcokban: 30-35 000 ember. A szovjet hadsereg veszteségei a mai napig ismeretlenek: külföldi hadtörténészek szerint 60-70 000 katonát veszthetett Buda ostrománál. Egyébként a szovjet politikai szóhasználat szerint a Vörös

Hadsereg Budapestet nem „felszabadította”, hanem ellenséges városként „bevette” – „vzjatyje” – (mint pl. Königsberget, Boroszlót és Berlint).

Erről tanúskodik többek között a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1945. június 9-én adományozott emlékérmé is, amelynek ez a felírása: „Budapest elfoglalásáért”. Ilyen éremmel nem kevesebb mint 350 000 szovjet katonát tüntettek ki.

(1984)

GÖMÖRI GYÖRGY

József Attila: Levegőt!

1956 októberében kevés verset éreztünk annyira magunkénak, mint József Attilának ezt az 1935 novemberében írt vallomását, s egyben hitvallását az emberi méltóság és a jelzetlen szabadság mellett. Az életérzés, amit a vers kifejez, hittük, ránk is érvényes. A tiltakozás, amit megfogalmaz, bennünk is tüzelt. A fiatal lélek nagy érzésekre koncentrál, s e koncentráció közben egyszerűsít is: akkoriban leegyszerűsítve, bár a lényegét illetően helyesen olvastuk ezt a nemes anyagból felépített, de összetett szerkezetű, többértelmű verset. Megpróbálom most újraolvasni, körüljárni és elemezni.

Már maga a nyitás kitűnő. Pontosabban azzal a kontraszttal kell kezdenünk, ami a vers címe és az első versmondat között feszül. A címben a költő olyan jogot igényel, ami minden embert megillet: a (szabad) lélegzetvételhez való jogot. Ez a legelemibb jog, még annál is alapvetőbb, mint amit József Attila hajdan *Tömeg* c. versében követelt (*Munkát! kenyeret!*). Ezt a követelést, a maga lakonikus tömörségében felkiáltójelnek kell nyomatékosítania. Az első két sor viszont kérdés, legalább is formailag. Valójában olyan retorikus kihívás, amire a költő nem is vár választ. „Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott...”

Az ilyen kérdő technikájú nyitás viszonylag ritka József Attila költészetében. Hirtelenjében csak az *Ady emlékezete* és a *Mondd, mit érlel* jut az eszembe, de egyikben sem követi a keményen csattanó kérdést egy olyan látszólag lágy, *andante* hangulatú leíró részlet, mint a „Levegőt!” esetében. A kihívó kérdés már előrevetíti a költő zaklatott lelkiállapotát, s mintegy felállítja azt az ellentétet, ami az egész versen végigvonul az *egyén* és az elnyomó *hatalom* között. Jóllehet a kihívás a hatalom határait is jelzi. Ha ugyanis az nem totális, nem teljes parancsuralom, nem tilthatja meg a rosszkedvű, ilyen vagy olyan oknál fogva letört egyénnek, hogy depressziójáról nyilvánosan valljon az olvasónak. Másszóval a versnyitó kérdés lényegében azt az állítást takarja, hogy „(ma még) senki sem tilthatja meg, hogy elmondjam”, stb.

De még mielőtt erre sor kerülne, a költő káprázatos előkészítéssel, súlyos mondanóját. Már az első versszakban felbukkan egy, egyéb József Attila versekből jól ismert motívum, a megvert gyermeké. A sötétség leple alatt hazafelé sétáló költő lába olyan falevelekbe ütközik, amelyek „álmatlan forogtak, / ütött gyermekként csendesesen morogtak”. Az álmatlanság oka lehet a korábbi bántalmazás, de lehet az éhség is, hiszen a levelek jelzője a „sovány”. Ez a meglepő megszemélyesítés (hány más költőnek jutna *éppen* ez az eszébe?) a következő versszakban folytatódik, méghozzá, mint korábban, elsősorban cselekvő igék segítségével: a bokrok „fűrkészve guggolnak”, mintegy lesben állnak, az őszi szél óvatosan járkal („vigyázva botlott”) köztük. Még maga a föld, a költő gyakran használt szavával, a „televény” is gyanakszik, a vadkacsa fölriad és zajt csap a tóban – vagyis a természet olyan, mint az ember, szüntelenül fél és tart valamitől. Ez a széljárta, lombjavesztett, hűvös őszi liget (ha a költő hazafelé tart Zuglóba, azonosítható: a Városliget) teljesen kihalt. Ezt a tényt még jobban aláhúzza a harmadik versszakban felvázolt minidráma-lehetőség: az ismeretlen férfi megjelenése, s József Attila ezzel kapcsolatos gondolatai, annak beismerése, hogy nem csupán az elhagyatott táj csábít útonállásra, hanem a költőnarrátor maga szinte ajánlkozik (belső üressége, közönye, inerciaja folytán) arra, hogy kifosszák. Ennek a csüggedtségnek, azonban, megtudjuk, nyomós külső okai vannak:

*hisz védekezni nincsen semmi kedvem,
míg nyomorult vagyok*

A „nyomorult” itt a „megnyomorított”-tal egyenértékű: mindaddig, amíg az Állam megnyomorít, amíg a kormányzati rendszer megfoszt jogaimtól, nem bánom, ha egy bűnöző megfoszt jelentéktelen értéktárgyaitól. Meghökkenő gondolat. A párhuzam mégis kézenfekvő, máskor is felbukkan József Attilánál: „se késed nincs, se kenyered”. Ha nincs kenyered, nem érdemes kést rántani önvédelemre.

A negyedik versszak leírja a jogfosztás módozatait. Az alany elhagyása az első sorban fokozza az elidegenedettség érzését: „Számon tarthatják...” Kik? A hatóságok, vagy egyszerűen: „ők”. Az újabb kori ipari társadalmakban a „mi-ők” ellentét felel meg a hűbéri társadalmak „jobbágyok/hűbéresek-hűbérurak” ellentétének; azzal a jelentős különbséggel, hogy a mai urak semmilyen metafizikai igazolást nem hozhatnak föl kiváltságaik megtartására. A lényeg mégis az, hogy: „számon tarthatják” minden lépésemet. Azt, hogy

„mit telefonoztam" (kicsit ódonnak hat már ez a variáns az elterjedt „telefonáltam" helyett), s kikkel beszéltem és miről. „Aktába írják, miről álmodoztam / s azt is, ki érti meg." Az „akta" itt a rendőri nyilvántartást jelenti, amibe József Attila már elég fiatalon bekerült; de az aktába írás mozzanata, úgy hisszük, itt egy Kosztolányi versből került bele a *Levegőt!* költőjének a tudatába. „Beírtak engem mindenféle Könyvbe / és minden módon számon tartanak" írta Kosztolányi *A bús férfi panaszaiban*. Ennek a rövid, mindössze tizenkét soros Kosztolányi versnek a hatása egyébként másutt is kimutatható a *Levegőt!* nyelvi szövetén: „hogya rab vagyok és nem vagyok szabad" (Kosztolányi) – „ha nem vagyok szabad!" (J. A.); „nem az enyém már a kezem, a lábam / és a fejem az is csak egy adat" (Kosztolányi) – „szívünk míg vágyat érlel / nem kartoték-adat" (J. A.). Nem hinném, hogy itt tudatos utalásról, vagy parafrázisról lenne szó, inkább olyan áthallásról, ami elég gyakori még a legkiválóbb költőknél is.

A hasonlóság mellett azért a különbség is lényeges: Kosztolányi panaszát lehet ugyan a közép-európai alattvaló panaszának minősíteni, de végül is az általános emberi elem elnyomja benne a konkrét partikularitást; József Attila már vádat farag a panaszából, vádja az adott társadalmi rendszer és politikai viszonyok ellen szól. Hiszen nem csupán azt rögzítik a hatóságok, milyen elképzelései vannak a jövőről a költőnek, mint egyénnek, hanem azt is, kikkel „szervezkedik" a fennálló rend megdöntésére („s azt is, ki érti meg"). A jelenlegi följegyzések tehát egy későbbi felelősségre vonás lehetőségét alapozzák meg, egy olyan hatósági beavatkozását, „mely jogom sérti meg". Erős hangsúlyt kell itt adnunk a „jogom" szónak. Van úgy, hogy József Attila gúnyosan használja („jogállam"), de itt, ebben a kontextusban értelme egészen világos: a hatalomnak az a szokása, hogy „nyilvántartja" ellenzékét, megcsorbítja az egyéni szabadságjogokat. Mivelhogy egy demokratikus berendezkedésű államban az egyénnek joga van ahhoz, hogy nyilvánosan bírálja a hatalom kézzben tartóit.

Talán nem fölösleges rámutatnunk, hogy a *Levegőt!* negyedik versszakában József Attila nem „a fasizmus rettenetes rendjéről" ír, mint ahogy azt a költő egyik újabb hazai méltatója, s nyilván vele együtt még számos fiatal hiszi.¹ Az a referenciamező, amit itt és a következő versszakokban a költő befog, egyszerre szűkebb és szélesebb is. Szűkebb, ha az adott magyarországi helyzetre gondolunk; az 1935 végén már nyilvánvaló volt, hogy Gömbös Gyula bukni fog, nem utolsósorban azért, mert a nagybirtokos és a polgári osztályon belül is jelentős ellenzékét szerzett magának.

Egy újabb történelemkönyv így foglalja össze a helyzetet:

„Az 1935-ös választások hallatlan terror jegyében folytak le. Gömbös többséget szerzett, de a gömbösi totális fasiszta kísérlet órái már meg voltak számlálva... A munkáskorporációk megbuktak a munkásosztály ellenállásán."²

Gömbös a legjobb esetben fasizálni szeretne Magyarországot, de ez nem sikerült neki; 1935 végén már azok a népi írók sem támogatták, akik korábban még bizonyos várakozással tekintettek „reformkísérlete" elé. Ami pedig Horthy Miklós és Bethlen István konzervatív-ellenforradalmi Magyarországot illeti, szembetűnő, hogy a bíróságok általában mennyire enyhén kezelték az ún. „irodalmi felforgatást." Maga József Attila több ízben állt bíróság előtt, először a *Lázadó Krisztus* c. verse miatt még 1924-ben, más versek miatt 1931-ben és 1933-ban, de a rá kirótt elég enyhe büntetést egyszer sem kellett leülnie.³

Fasiszta rendszerek esetében ilyesmiről szó sem volt, nem is lehetett. József Attila a Horthy-rendszer egyetlen kormányának programját sem fogadhatta el, s a rendszer olyan intézkedései, mint pl. a statárium bevezetése (1931 őszén), szemében tökéletesen kimerítették a jogsértés fogalmát. Az viszont, hogy erre egyáltalán hivatkozni lehetett, ti. arra, hogy „jogom van" mutatja, hogy a „törvényesség" és az egyéni szabadságjogok még a Horthy-rendszer által szűken megvont határok között is védelmezhetőek voltak. Maga a *Levegőt!* napilapban jelent meg, s közlése nem járt retorziókkal.

Ugyanakkor a vers negyedik versszakában leírt helyzet nemcsak egy fasiszta vagy ellenforradalmi államra volt érvényes, hanem (és ezt József Attila akkor pontosan nem tudhatta) arra az államra is, amelyet például Roy A. Medvegyev az „álszocializmus" megvalósításaként ír le,⁴ vagyis a sztálini önkényuralomra. A tisztogatások Oroszországában aztán igazán állt a tétel, hogy „és nem sejthetem, mikor lesz elég ok / előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg". Jegyezzük azért meg, hogy a *Levegőt!* megírása idején József Attilának már vajmi kevés illúziója maradt a „szovjet modell" érvényességét illetően. „A szocializmus bölcselése" című, elég ritkán idézett cikkében (1934 novemberében) ezt írja: „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete... politikai tevékenységével is az ellenkezőjét

¹ Székér Endre a *Forrás* 1980/4 számának, 53. lapján.

² Unger Mátyás - Szabolcs Ottó, *Magyarország története*, Budapest, 1973, 321 lap.

³ M. Pásztor József, *József Attila műhelyei*, Budapest, 1975, 324 lap. Ezzel kapcsolatban egy újabbkori kutató a következőket írja: „A bírói szervek eljárását az irodalmi sajtóperekben a törvényes formák szigorú betartása és az ítéletekben bizonyos fokú liberalizmus jellemezte."

⁴ Roy A. Medvedev, *Let History Judge*, London, 1971, 550-552. lap.

éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útnak.⁵ A cikk további részeiből kiderül, hogy József Attila nem veti el az osztályharcot és a forradalmat sem, mint az átalakulás lehetséges eszközét, de igenis elveti „a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni”.⁶

De térjünk vissza a vershez. A személyi jogok megsértéséről a költő figyelme a parasztság jogfosztottságára terelődik. „És az országban a törekény falvak... az eleven jog fájáról lehulltak” folytatja voltaképpen az első versszak levél-hasonlatát, „mint itt a levelek”. A földkérdés megoldatlanságából származó falusi nyomorúságot, és az ezt nyílt szavazással és csendőrszuronyokkal tartósító rendszert vádolják ezek a sorok. Ami joga a parasztnak van, csak papíron van: figyeljünk itt a „jog” jelzőjére, „az eleven jog” nem az övé. Ki van szolgáltatva a hatalomnak, nem vitatkozik vele, csak hanggal jelzi nyomorát: „megcsörren, hogy nyomorát jelentse”. A balszerencse jelzője itt „felölt”, tehát a falu itt érzelmileg a gyermekkel azonos; azt viszont nehéz megmondani, miért „csörren”. A falevél zizeg, vagy zörög, esetleg megzörren; a költő által használt ige ócskavasat, pénzdarabokat idéz föl, esetleg olyan silány anyagból készült pénzt, ami az erős nyomástól „elporlik, szétperereg”. Ha a kép értelme nem is tisztázható teljesen, funkciója világos.

Ez után az erősen képi szakasz után egy fontos kijelentő mondat következik, ami egyszerre értelmezhető filozófiai és politikai kijelentésként: „óh, én nem így képzeltem el a rendet”. Mikor? Korábban, amikor az ideális államformáról töprengtem; vagy pedig gyerekkoromban. A hatodik versszakban a költő csalódását iróniával enyhíti: „Lelkem nem ily honos” (a rím rá „alattomos”) – azaz nem tartom magyarságom ismérvének az errefelé hagyományos „úr–szolga” viszonylat passzív elfogadását. S mennyi gúny van a következő sorok választékos megfogalmazásában! A „lélek” a merő „léttel” van szembeállítva; a szolgasors csak létezés, nem igazán élet, tengődés, nem öröm. Az egyén nem képes megvalósítani önmagát, s a nép nem mer véleményt nyilvánítani. Itt József Attila nem csupán a nyíltszavazásos rendszer megalázó, gyakorlatát tüzi tollhegyre, hanem a magyarság többségét alkotó nép eltorzult reakcióira is fényt vet, ez a nép már magától a tényről retteg, hogy *választania kell*. A választás ugyanis mindig felelős cselekvés. A halotti tor nem az; a nép saját halotti tora sem, hiszen a számlát az urak fizetik. Persze azért a nép rettegésébe itt a sorok között évszázados jogfosztottsága is belejátszik, az attól való félelem, hogy megbüntetik, ha „urak dolgába” avatkozik.

A hetedik versszak megismétli, s nyomatékosítja a tagadást. „Én nem ilyennek képzeltem el a rendet.” Itt némileg megváltozik a főnév szemantikai tartalma. A mikrovilág rendje: a család. S nem véletlen, hogy itt tér vissza a vers egyik legsúlyosabb motívuma, „az ült gyermek” – az emlékezés tükrében. Felvillan a gyermekkori elhagyatottság, kitaszítottság, az öcsödi nevelőszülők emléke: „sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket”.⁷ Függetlenül attól, hogy hányszor, s hogyan verték meg az embert gyerekkorában, egy-egy verés emléke később mitikus méreteket ölt. S érdekes szerepe van a fenti idézett sorokat megelőző „pedig hát engemet” szavaknak. Azt szuggerálja bennük a költő, hogy az ember gyermekkori emlékei alapján alakítja ki képét a rendről, vagyis a REND-ről, s hogy az ő élményei alapján nem lenne logikátlan, ha az általa elvárt rend tekintélyuralmi, fegyelmező-büntető jellegű lenne... Az a gyerek, aki hiába vár a „jó szóra”, az igazságos rend modelljét csupán képzeletében tudja kialakítani. A félárva gyerekkorban tapasztalt, megélt „rend” csakúgy, mint a kizsákmányoláson alapuló, az egyént munkájától elidegenítő ipari társadalom rendje – szívtelen, rossz rend. Nem véletlen, hogy ennek a versszaknak a legfontosabb rímei éppen a kulcsszavakra esnek: „rendet / vertek / idegenek”. Mint ahogy az öcsödi helyzetben (ahol Attilából Pista lesz, s ahol nem verik ugyan meg gyakran, de akkor nagyon) a frusztráció fő forrása az igazi anya távolléte, a felnőtt költő boldogtalanságának egyik alapvető oka az igazi társadalmi-politikai rend hiánya – a fennálló rend idegensége.⁸

A gyermekkori fájdalmas felidézését lakonikus tömondat zárja le: „Felnöttem már.” Ennek a felnöttségnek a jelképe a betömött fogakban szaporodó „idegen anyag”, amit frappáns hasonlat emel költőivé: „mint szívemben a halál”. Testi erőnk, épségünk fogyatkozása barátkoztat meg a halál gondolatával. Vagy kissé másképp értelmezve: a felnöttség Attilában kibontakoztat egyfajta életidegenséget, s egyszersmind elszántságot. Ahogy fogy az ember élettartama, s vele csökken önmegvalósításának távolabbi lehetősége, úgy növekszik benne az „itt és most” cselekvés igénye. A fenti hasonlatot József Attila már korábban is

⁵ József Attila összes művei, III. Budapest, 1958. 148 lap

⁶ Uo. 149 lap.

⁷ Vö. az *Elégia* e soraival: „Anyjához tér így az a gyermek, / kit idegenben löknek, vernek.

⁸ Vö. József Jolán, *József Attila élete*, Budapest, 1955, 51 lap, valamint Szabolcsi Miklós, *Fiatál életek indulója*, Budapest, 1963, 69 lap. Bár József Jolán és József Eta emlékei Attila öcsödi éveiről némileg ellentmondanak egymásnak, abban mindketten megegyeznek, hogy a nevelőszülők legalább kétszer nagyon megverték az akkor még nem is iskoláskorú Attilát. Lehetséges, hogy ezt a sérülést a felnőtt költőben csupán a pszichoanalitikus kezelés tudatosította, hozta napvilágra.

fölhasználta *Majd emlékezni jó lesz* c. versében, ahol a „mint a halál is szívemben” variánst ez követi: „Hanyag / társadalmunkra szabatos szavam van”⁹ majd egy versszakkal később az önmegvalósítás programja is megfogalmazódik:

*De majd fölállok s zúgom nemsokára
adjátok meg a munka örömét...*

A *Levegőt!*-ben ugyanez tiltakozásban, tagadásban jelentkezik:

„De jogom van / és lélek vagy anyag / még nem vagyok s nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szótlanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!” Az eredeti szövegben az első sor nincs kurzívval kiemelve, de fontossága nyilvánvaló. Egy olyan államban, amely állandóan a törvényre és jogra hivatkozva sérti meg állampolgárai jogait, szembe lehet az állammal fordítani ezt a fegyvert, A „de jogom van” kitétel elsősorban a szólásszabadsághoz való jogot jelenti. S ez a jog „él”, mivel maga a szubjektum, akinek ez birtoka, lélegzik, mozog, beszél, s jöllehet már barátkozik a halállal, még nem bomlott anyaggá és leiekké (illetve a versben léiekké vagy anyaggá), s nem is megfélemlített gyermek, hogy elhallgassa, ami bántja. A legnagyobb megaláztatás, a legsúlyosabb szenvedés, mondja itt a sorok között a költő, a szótlan belenyugvás a dolgok „rossz rendjébe”. A módhatározós szerkezet („érett fővel”) itt természetesen visszaüt az előző versszak „apró gyermekére”, aki csak sírással tiltakozhatott az őt ért inzultusok ellen. De a szabadságért való szólás követelése itt nem jelent hősies pózt, vagy mártírszerepre való elkötelezettséget: a „nem oly becses az irhám” humorának éppen az a szerepe, hogy a szókimondáshoz szükséges bátorságot mindennapian emberivé, *természetessé* tegye.

Többen rámutattak már a *Levegőt!* tagadózavas szerkezetére, sőt Török Gábor külön tanulmányban vizsgálta a tagadózavas gyakoriságát József Attila különböző költői korszakaiban.¹⁰ Mégis érdemes újra számba venni ezeket a tagadásokat: az első a harmadik versszak feltételes módban használt igéi után bukkan föl („rám törhet”, „kifoszthatna”): „védekezni nincsen semmi kedvem”; a következő a „számon tarthatják” fenyegetését teszi valósággá: „és nem sejthetem, mikor lesz elég ok ...” Ezután a 6-8. versszakban kiemelt szerep jut a „nem” szónak, a hatodik versszak első három sorában egyenesen három alkalommal fordul elő, a későbbi „sem”-mel együtt ebben a versszakban összesen négyszer, ami rendkívüli erővel hangsúlyozza a költőnek az általa leírt valósággal szembeni elutasító álláspontját. A tagadás folytatódik a következő szakaszokban (a 7. versszakban kétfő, a 8. versszakban három), hogy aztán a legutolsóban még kétszer előjőjön, méghozzá igen fontos szöveghelyzetben. Itt ugyanis érzésem szerint József Attila nem csupán a kor Führerjei és Ducéi, s persze az őket gyengén utánzó Gömbös ellen tiltakozik „Az én vezérem bensőmből vezérel!” szavakkal, hanem egyáltalán, a tömegek külső manipulációja ellen, ami ilyen vagy olyan formában a huszadik század legjellegzetesebb vonásai közé tartozik.

A következő sorokban szabatos szavakban fogalmazza meg gondolatait, két egymást ki nem záró, de egymással ellentétes közlés segítségével: „Emberek, nem vadak – elmék vagyunk!” ez az első. A fasizmus ideológiája törzsi mítoszt, „Wotan-vallást” tűz zászlajára, s aki ennek a maszlagnak bedől, a költő szerint primitív vadak módjára viselkedik; ennek a demagógiának csakis az ész, a gondolkodó humánus lehet az ellenszere. A második kijelentés viszont: „Szívünk, míg vágyat érlel, / nem kartoték-adat” nem mondható csak fasizmusellenesnek. Mint már korábban jeleztük, a kartoték-nyilvántartás nem jellegzetesen fasiszta jelenség, más totalitáriánus államokban is alkalmazták szép sikerrel, sőt még egy elbűrkraizálódott demokráciában is előfordulhat, még ott is visszaélhetnek vele (pl. tudjuk, az FBI-nak is volt politikailag nem szélsőséges emberekről adatbankja). Másszóval József Attila itt azt jegyzi le költői gyorsírással, hogy az elme és a szív egyenrangú fontosságúak, s egyiket sem lehet (sem szabad!) kiiktatni a jövő emberéből. S ugyancsak kétfősség, kétfőssé kívánság hangzik a szabadsághoz intézett verszáró invokációban: „Te szűlj nekem rendet, / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!”

A szabadság nőnemű formában való megjelenítése nem új a magyar lírában, de új, minőségileg új József Attila költészetében a *Levegőt!*-ben használt szabadságfogalom, hiszen korábban ez a szó, ha nem tévedünk, utoljára a *Szocialisták*-ban fordult elő József Attilánál, s akkor is „leleplező”, negatív értelemben („a szabadsággal, mely elnyomás lett, amíg a munkás megszületett”). A *Levegőt!* utolsó versszakában a szabadság az új, emberibb, az emberségesen szocialista rend anyja, de egyúttal az is feltehető róla, hogy a költő mellett a szerető, illetve feleség szerepét játssza, hiszen: „Te szűlj nekem rendet”. De még hogyha úgy is értelmeznénk ezeket a sorokat, hogy nem a költő, hanem a forradalom termékenyíti meg a szabadságot, s ebből születik olyan rend, amibe mindenki beleilleszkedhet, még akkor is ki kell emelnünk, hogy a feltételezett új rendnek, „jó szóval” oktató funkcióján kívül még egy szeretetteljes-elnező arca is kell hogy legyen, ami a játéklehetőségben jut kifejezésre. Fontos ezt hangsúlyoznunk, hiszen más források mellett

⁹ József Attila minden verse és versfordítása, Budapest, 1980, 387 lap.

¹⁰ Vö. Török Gábor, *A líra: logika*, Magvető, 1968.

ebből is bizonyítható, hogy a rend, amit József Attila 1935-ben ideálisnak képzelt el, nem egyszerűen „szocializmus”, hanem „demokratikus szocializmus” volt. Nem egy rideg parancsuralom, amely rákényszeríti akarát az emberekre, hanem egy olyan rend, amelyben (az eredeti ideális marxi elképzelésnek megfelelően) kibontakozhat az ember lényege.

1936 áprilisában egy szerkesztői üzenetben József Attila megvédi a *Szép Szó*-ban a lap címét: „Félek a játszani nem tudó emberektől... Mi, amikor szép szóval akarjuk kifejezni azt az emberi öntudatot, amelyet a világszerte föllépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít, nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölényét azáltal, hogy az általa kigúnyolt szép szótól megfutamodunk . . . Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése. . . érvényesül.”¹¹

Magyarán mondva a „szabadság” itt és általában József Attila életének utolsó négy évében mint a „diktatúra” szöges ellentéte jelenik meg, már-már a demokráciával szinonim értelemben; és mivel a demokratikus államforma a harmincas években kizárólag kapitalista termelési feltételek mellett létezett, s annak hátrányairól a szocialista meggyőződésű költőnek nem voltak kétségei, természetes az a mozdulat, amellyel a jövőhöz fordul, amellyel a szabadságon alapuló rendet csak mint eljövendőt, még meg nem valósultat köszönti: a „nemzeti” és a bürokratikus szocializmus helyett az emberi arcú szocializmust.

Hosszan lehetne beszélni azokról a nyelvi eszközökről, amelyeket József Attila ebben a versben alkalmaz – ezt a feladatot inkább a nyelvészekre hagyom. Csak a vers műfajáról szólnék még néhány szót; a *Levegőt!* tiltakozó-vers, ellen-óda, olyan lírai monológ, amely programot is fogalmaz meg: a huszadik században érvényes emberi szabadságjogok védelmét. A versben elégikus hangok keverednek a pamflet ironiájával, s utolsó versszakában a vers az ellen-ódából átcsap a (szabadsághoz intézett) ódába. Jellemző módon, a vers, bár világnézeti-politikai kérdéseket bolygat meg, azokra keres választ, azt a legszemélyesebb szférába ágyazva teszi – az „idegen rend” anya-hiányt, szeretet-hiányt, az élettől való elidegenítést, s az óhajtott rend egyszersmind az Anyához való visszatérést jelent, hiszen a „szép, komoly fiad” kitétel, bár lehet általános értelmű, ki másra illenék jobban, mint a költőre? Akinek belső széthullását (és talán ez az egészben a legszörnyűbb) ekkor már a legideálisabb társadalmi forma sem akadályozhatta volna meg, s akinek vágyai ekkor már csakis a képzelet szférájában találhattak megfogalmazásra és teljesülésre.

(1981)

¹¹ József Attila összes művei, III., Budapest, 1958, 186 lap.

HAJNAL LÁSZLÓ GÁBOR

„Lejátszani hibáinkat . . .”

(A nemzetféltő művek körüli csatákról)

„Irodalmi viták önmagukért nem léteznek. Szíthatók ugyan mesterségesen is, a pezsgő szellemi nyilvánosság pótlására, de ilyenkor a tárgykezelés módjai azonnal leleplezik önmagukat. Vitát mindig a valamely szempontból jelentős produkciók, a jelenség, azaz: a konvenciók rendszerét megbolygató új minőség képes jelenteni. Hogy az újabb magyar regény módosította vagy formálta volna napjaink epikáról való gondolkodását – ma még aligha eldönthető kérdés. Tény azonban, hogy talán legtöbb, a szűkre szabott irodalmi nyilvánosság keretein is túlmutató szellemi izgalmat ez a műfaj kelt... Nem azért kezdeményezünk tehát eszmecserét az utóbbi 20-25 esztendő regényéről és regénykritikájáról, mintha cifra vívómozdulatokkal, nagy riposztokkal kívánnánk gyönyörködtetni az olvasót... Ez a vita nem itt indul el, lényegében már jó néhány éve folyik. Az új magyar regényt olykor homlokegyenesen másként látja az idősebb és fiatalabb esztéta, publicista és szakkritikus, konzervatív és modern szemléletű irodalmár ...”

Ezzel a bevezetővel kezdődött a Kortárs-ban, 1983 októberében az a disputa, amely 1984 júniusában ért véget Kulcsár Szabó Ernő vitázó cikkével. Hogy tényleg szükség van-e ilyen polémikra avagy teljesen fölöslegesek, arról hosszasan lehetne diskurálni. Az elmúlt negyedszázadban szinte periodikusan csaptak magasba a nyilvánosság előtti „kinyilatkoztatások”, ám a csatározások mindezidáig meddőnek bizonyultak. Mert mi változott a Valóság 1972-es úgynevezett „prózavítája” után? Ezt a témát csócsálták az 1975-ös Debreceni Irodalmi Napokon, a Jelenkor 1977-es kerekasztal-beszélgetésén, majd..., de ne folytassuk a felsorolást. Ungvári Tamás érvei, hogy ritkán írtak és mondtak ennyi felesleges általánosítást műfajról, mint a kortárs magyar regényről – teljességgel logikusak!

„1972-ben azzal vádolták meg a fiatal magyar prózát, hogy privatizál, magánélményeket ábrázol, rossz hangulatot terjeszt. 1975-ben arról hallhattunk a fő referátumban, hogy a realizmus defenzívába szorult. A kritikai pesszimizmus erőteljes dobpergésének hangjainál egyenesen csoda, hogy megszületett a 'Csontmolnárok', az 'Egy családregény vége', vagy az 'X-ek', hogy a még mindig fiatalnak minősített alkotók remekeit soroljam el. Spiró 'Kerengő'-jéről épp az 1975-ös vita egyik résztvevője jelentette ki, hogy nem regény, s egyáltalán, megtudhattuk, hogy a regényvilág szubjektivizálódik, az írók csakis a saját élményeiket hajlandók megírni, stb. Az egyetlen józan hang távolból érkezett, egy olyan író műhelyéből, aki különböző okok miatt nem jutott el a konferenciára. Bertha Bulcsú, késői hozzászólása a reá jellemző és korántsem defenzív realizmussal mindenesetre helyreütötte az elvont esztétizálás és kritikai semmitmondás mérlegét azzal, hogy kijelentette: a regényhez meleg szoba, családi élet és magasabb honorárium szükséges. No meg tehetség.”

A kilenc hónapon át tartó disputában tizenegy kritikus fejtegette elképzeléseit, s a vitában résztvevők névsora önmagában is jelzi, hogy a folyóirat nem csupán nemzedéki jellegű eszmecserének kívánt helyt adni: Ungvári Tamás, Kiss Ferenc, Sükösd Mihály, Béládi Miklós, Domokos Mátyás, Bata Imre, Balassa Péter, Szegedy-Maszácz Mihály, Fogarassy Miklós, Sötér István, Kiss Pintér Imre, valamint a polémiaát bevezető és lezáró Kulcsár Szabó Ernő szándékuk szerint arra törekedtek, hogy a várható nézetkülönbségek s a módszertani variánsok mögül kitessék a megközelítés feltételeinek (szakmai értelemben vett) rokonsága is. Ám egy gyermek kihordásához és világra hozásához elegendő – szükséges – idő alatt most is abortáltak a gondolatok. Az irodalmi reszpublika gazdagodott ugyan néhány szép és okos elképzeléssel, de az életképes – használható – dialógus megszületésére tovább kell várni. Meglehet, hogy összefoglalónkban mi is tévesen ítéljük meg a lényegét, mert a szubjektivitás tőlünk sem idegen, s a posztmodern epikát, a Joyce-szerű minták lekopírozását nem helyezzük – rangsorban – a realista próza elé. Úgy véljük, hogy a modernségnek nevezett jelrendszer, a magyar regényhagyományoktól nagyrészt idegen változatokra támaszkodik. Ez ugyan még nem lenne baj, hiszen színesíti a skálát, helyet is kell biztosítani minden kísérletező stílusnak, ám fölöslegesnek és gyakorta károsnak tartjuk a neoavantgarde túlzott előtérbe helyezését, érdemén jóval felüli dicséretét. Béládi Miklóssal értünk egyet, amikor, azt írja:

„A fő kritérium mindinkább az lett, hogy az alkotás legyen eredeti, újszerű, önálló értékeket felmutató mű, avassa önmagát érvényessé. Ennek ellenére, semmi kétség afelől nem lehet, hogy az irodalomnak mint intézménynek igen fontos szerepe van továbbra is a társadalom életében. De az irodalomnak, mint művek

rendszerének sem változott meg gyökeresen a hivatása, noha társadalmi rangja, kulturális elhelyezkedése rengeteget módosult az elmúlt időkben. Az önmagát irodalmilag szavatoló irodalom kívánalma és az irodalomnak a témák sokfélesége révén megvalósuló feladatvállalása nem játszható ki egymással szemben. Mit sem veszített igazából, amit Illyés Gyula nem egészen tíz évvel ezelőtt figyelmeztetésül papírra vetett: « Ki ír korszerűen, európaian, ez volt az ismerv. Ma sincs más és végzetes lenne, ha volna; irodalmunk őrszemének kilobbanását jelentené. »"

Az őrszemem, a nemzetféltő-közéleti próza kitesszékelésén fáradozók minden lehetőséget megragadva beszélnek arról, hogy a „haladó” és a „hazafias” karakterű ábrázolás elképzelhetetlen ugyanazon alkotásban. Nem is kell ezt erőltetni, de a prioritás jogát sem szabadna a népünk sorskérdéseit tudatosan mellőzőknek csordába verődve és erőszakoskodva birtokolni, vagy ideológiai csukaszürkébe öltöztetni. Konfliktusok mindig voltak, ezért szükségesek a gyűlölködések feloldását elősegítő higgadt, tárgyilagos eszmecserék, amelyek elősegítik az egyenrangúságon alapuló többszólamúság fenntartását. Ezt diktálja a magyar kultúra létérdeke is, ám ha a modernség és a nemzeti közömbösség közé egyenlőségjel kerül, az bizony nem a magyar próza megújulása, inkább végvár robbantgatás. A *Kortársban* publikált tanulmányok némelyike mentegethető azzal, hogy nem tartozik az alaposan átgondolt eszmefuttatások közé – erre utalnak a logikai hibák is –, de akadnak rafináltul züllesztő hozzászólások; a szellemtudomány gomolygó ködébe rejtik a realista magyar prózát eleve lekezelő göggyüket. Mások viszont meglepő őszinteséggel és tisztességgel vettek részt ebben a tollharcban, s bár állításaikkal néhol nem értünk egyet, de azt mindenképpen rokonszenvesnek tartjuk, hogy mondandójukban nem akarnak senkinek hízelegni. Kiss Ferenc véleménye szerint:

„... hol és ki készíti ma az írói igényes, lelkiismeretes munkára. Azt hiszem, ma megjelenő regényeink jó harmada olvasmányoknak unalmas, kísérletnek meddő. S nem is a fiatalok írásaira gondolok, velük még tényleg történhet valami, hanem a rég íróvá avatott szorgalmas szerzőkre, s el sem tudom képzelni, hogy a népgazdaság, a kiadók vagy a kritika mit tehetne e szorgalom folyamatos üzemelése ellen. Ennél azonban nagyobb baj, hogy a jelenlét állandósága, a publikáció szédülete jobb tehetségeket is ígézetébe vont, s a gyöngye produkció, a kudarc már nem is szégyen. Be van tervezve. Ezért aztán a kritikus, hogy magával békében élhessen, túldicséri azt, amiben valami szikrát lát. Kivált, ha a maga revírjében észleli. Ki-ki műveli a maga kertjét, minden csoportnak megvannak a maga élő klasszikusai. Nagy fordulat, tisztító vihar támadhatna, ha a csoportok, például a fiatalok remekül felkészült esztétái irodalmunk egészéről, az élemedett pályatársak pedig a fiatalokról egymással nyíltszíni eszmecserét kezdenének. Aggasztó tünet, hogy ha valaki elszánja magát ilyen kísérletre, gondolatait a közeg nem dolgozza fel, hanem elnyeli.”

Nem kevesebbet jelent ez, mint hogy a sorompók – noha eléggé korhadtak már – még mindig jól működnek. Németh László 1948-ban feltette a kérdést, hogy *„mi reprezentálhat teljesebben és hatásosabban egy népet, mint egy igazi regény”,* de faggatódzása csak ingerültséget váltott ki, s válasz azóta is késik. Ép ésszel szinte fel sem lehet fogni, hogy a próza és vele a kritika miért viselkedik gyakran halálfélelemmel küzdő struccként: gyors vágatás helyett különböző izmusok, misztifikációk és absztrakciók homokjába dugva fejét. Mi a garancia arra, hogy a recenziók hangvétele őszinte, s a gerjesztett skizofréniában az írók képesek jobbik énüket hámba fogni? Ebben a nagy hullámverésben nagy szükség lenne jó navigátorokra, de alkalmazásuk helyett inkább olyan gonoszkodó emberek működését engedélyezik, akik minduntalan zavart keltő vasdarabokat dugdosnak a szellemi és kulturális élet célját mutató iránytű alá, hogy a viharba kerültek véletlenül se találjanak rá az évtizedek óta keresett szigetre.

Pedig nem csempészárut visz ez a hajó, bár az kétségtelen, hogy sok gondolat még ma sem elváromlható a kiadói irodákban. Ott ülnek tucatszám a csonkolásra kiképzett lektorok. Jól replikázik Kiss Ferenc, amikor a tudományos mezbe öltözött akarnokságot, amely szózuhataggal akarja dogmáit ráerőszakolni a magyar irodalomra, Mátyás István *Teleki téri legendáinak* Blúz bácsijához hasonlítja, aki a nyakban szűk, derékban bő, piros kulikabátot rádumálja Irénkére. Mi ér többet manapság – töprengünk: a nyíltszíni dicséret vagy a pad alatti taps. Köttőködésnek vélhető kedvünk nem pillanatnyi szeszély, noha akadnak pillanatok, amikor tágkeblű gesztussal lelkendezünk egy-egy érdekesnek, fontosnak vélt alkotást, bírálatot olvasva, de kedvünk gyorsan lohad, mert a folytatást hiába várjuk. Domokos Mátyás részvétele a *Kortársban* folytatott disputában magára emelte a nívót, s tényleg valódi élvezet mondait böngészni:

„Sohasem tudtam magamban elfogadni, hogy egy valódi eszmecseréhez való hozzászólásnak csakis az ellentmondás lehet a jogos és erkölcsi ihletője. Ellenkezőleg: mennél fontosabb volt a tárgy, az ellentmondásnál, s főként a részletköttőködéseknél általában izgalmasabbnak és hasznosabbnak éreztem az ilyen alkalmakkor mindig felmerülő új gondolatok, új nézőpontok, új igazságok közös továbbgondolását. Azaz: éreztem volna, de hát nálunk az irodalom kérdései köré szervezett ankétok liturgiája (is) rendszerint csak a részletkérdésekben való különvélemény megfogalmazásának jogát szentesíti, ellenben a kérdések lényegének egyetértő kibontását éppúgy szentségtörésnek érzi, mint a teljes kétségbe vonását... Azt mondják, hogy az élet teljes kioltásához a Földön elegendő fél óra. Egy folyóiratcikk kinyomtatásához jó negyedévre van szükség. Ez a viták kioltásának technikai biztosítéka, vagy ha tetszik: a magyar valóság

regényének egyik kis cikkelye és kritikája...

Ha a viták teljes szövegét összeadjuk, kötetre való anyag olvasható. Fő- és felelős szerkesztők, védettek és türtek, sűrűn publikálok és ritkán jelentkezők, kritikusok és megbíráltak vetették papírra magánvéleményüket. Ám majd mindegyikből hiányzik a belső szabadság, s ebből következik a regény elrakosodását gyógyítani akaró diagnózisok sokfélesége. A gyötrelmekről valamennyien tudnak, ki hiány-, ki vesztésglistát állított össze, de a daganat eltávolítását senki nem akarja, meri vállalni. Süketnéma szájmozgással mondják a lehetséges teendőket, pengék is villognak, de a kimetszéstől rettegnek. A várakozás oka nem szorul külön magyarázatra, a csodában reménykedők vigasza is logikus: a „beteg” még lélegzik, tehát él.

A kényelmes kritikusok azon pedagógusokra emlékeztetnek, akik a kedvenc, ám nem túlságosan tehetséges diákjaik dolgozatát osztályozzák: külalak négyes, tartalom kettes, s ez az átlagot tekintve közepes. Íme, az egyensúlydekázás receptje. Így nem lehet félreértés, probléma, a zsenikkel különben is csak baj van. Ajánlatosabb megteremteni a vegetálást, mint a színvonalat, mert akkor nem lesz igény – a fölösleg. A hang-, de nem mértékadó recensensi módszer abból áll, hogy semmi konkrétum, csupán körülírás. Az érdemtelen túldicsérest aztán lehet nagyvonalúsággal magyarázni, az alkotói bátorságot idomíthatatlansággal, stb. Ennek következménye aztán, hogy lassan egyetlen szó sem jelenti többé önmagát, közvetlenül semmi sem lesz megnevezhető, s ebben a duplafenekű értelmezésben szinte minden többszörös jelentéstorzuláson át mondatik ki. Imigyen enyésznek el az alapszabályok, miközben Balassa Pétert idézve:

„Megfeledeztünk például az irodalomról mint kultúráról. Kultúra: nem valami szépelgő, lihegéstől kísért műgyűjtemény értendő rajta, nem is közvetlenül az úgynevezett irodalmi élet, hanem élő, lélegző organizmus, főként pedig a fennállásába vetett hit, a szellemi magatartás tétje, öntudat tehát, akkor is, ha alkalmanként ennek semmi érvényessége, rövidtávú értelme nincsen. Ma azonban – a kritikai ítéletekben, irányultságokban, és jó- vagy rossz hiszemű figyelmetlenségekben – a rövidtávú gondolkodás elképesztő – nivelláló – túlerejével találkozhatni, mindenfajta hosszútávú gondolkodás rovására. Mindaz, ami ez utóbbira emlékeztet: eleve gyanús, melyet olykor babonás előítélet övez. Minden túlélő szellemi magatartás, mely minden kultúra lehetséges előfeltétele, elértéktelenedett.”

Kik a felelősek a szavak kaoszáért, az értelem inflálódásáért: a politika jelen esetben nem vádolható egyértelműen. Elősegíti ugyan a laposodó etikai magatartást, ám a körületekintő egyoldalúsággal alkotók – bírálók – felelősségének kérdése inkább előtérbe helyezendő. A disputában megpendítettek olyasmit is, hogy a kritika irodalmi legyen, de amíg nem az, addig nem támadható úgy, mintha az lenne. Az értelmiség néhány tagjának sunyisága nem mai találmány, Babits-tól kölcsönözve a definíciót: „Az írástudók árulása” az élet szinte minden területén – régóta – megtalálható. Ezért nem is csodálkozunk a köntörfalazásokon, de az már megdöbbentő, hogy mily kevesen mernek folytatólagosan kezességet vállalni saját gondolataikért. Ritkul a „rögeszmések”, az „elkötelezettek” csapatának tábora, kik felvállalnak terhes örökségeket is (lásd: népi írók). Béládi Miklós alighanem halála előtti utolsó cikkében figyelmeztetett arra, hogy „a megújulás kikerülhetetlen parancsa a magyar prózának”.

A változás szükségszerűsége nyilvánvaló, ám az „egészért gondolkodni” Németh László-i jogos óhaj megszívlelése nélkül a továbblépés helybenjárásáá prolongálódik. A tények makacsul igazolják, hogy a kritikai figyelmetlenség, petyhüdt recenzálgatás olyan írók kedvét szegi, mint Sánta Ferenc, Balázs József. Az elbizonytalanodás elősegítése azon szüklátókörű kritikusok bűne, akik a gurgulázó ostobaságokat abszolút érvényűnek hirdetik, miközben irodalmunk más értékeit lesöprik az asztalról. „Egy vita mégsem állhat abból, hogy priuszokat ütünk egymás szellemi útlevelébe!” – jelentette ki a diskurzus intellektuális nívójának zuhanására utalva Ungvári Tamás, de valójában a kritikusi hiúsága és sértett önérzete védelmében hozakodott elő mindezzel. Ám így is rátapintott a lényegre, hogy a klikkek, klánok, szekértáborokba verődve lövöldöznek egymásra, s az ilyen öncélú kartácstüzek miatt odázódik ismét tovább az elfogadható szemléleti formák létrehozása és meggyökeresítése.

Gyalogjáró gondolataink gyakorta bukducsolnak, ha a mai magyar színházi életről szeretnénk valamit szólni. Józan felismerésünk ugyan azt diktálná, hogy ragaszkodjunk saját véleményünkhöz és vállaljuk az egzaltált hazafiaszkodás, túlzott nemzetieskedés vádját is, de tegyük fel konkrétan a kérdést: mi történik odahaza a Thália otthonaiban? Hová tűnt a régi dicsőségünk, az alkotó műhelyek miért válnak annyiszor a hatalom szemében veszedelmes lövészárkokká, ahonnan – ha ezt engednék! – nacionalistának, sovínisztának ítélt mondatokat durrogatnának a szerzők. Ez a folyamat persze nem most kezdődött, hiszen a népet féltő írókat már 1949-ben le- és megintette Horváth Márton. Azóta természetesen a helyzet sokszor változott, akadtak pillanatok, amikor a társadalmi valóságot vizsgáló és bemutató darabok nyilvánosságot kaphattak, ám az utóbbi esztendőkhöz ismét hibázik valami a pódiumok környékén. Szakonyi Károly mondotta: „A színház szertartás: lejátsszuk hibáinkat!”

E pompás meghatározás a lényegre mutat rá, mert némelyek pontosan ezt nem akarják. Siránkozni, sajnálkozni viszont szabad, mi több, hovatovább évente tartanak vitát arról: *Mit tehet a mai magyar dráma a*

mai magyar színházért? Ilyenkor szakemberek hümmögnek, morgolódnak, érvelnek; oly sok az írásztalban heverő mű, annyi kitűnő munka jelenik meg folyóiratokban, antológiákban, hogy szükség lenne ezeknek rivaldát biztosítani. De nem, a párbeszédet sürgető útegyengetők javaslataira minduntalan legyintenek. Pedig a különböző tanácskozásokon elhangzottak számos konstruktív javaslatot tartalmaznak. A szombathelyi *Életünk* 1983 október végén háromnapos összejövetelt szervezett Bozsokon, ahol rendezők, színháztörténészek, dramaturgok, drámaírók, kritikusok beszéltek a válság okairól. Illés Jenő – a *Film Színház Muzsika* munkatársa – a pályakezdőkről így vélekedett:

„A kontinuitás hiánya taszította, szorította légüres térbe és marginális helyzetbe a fiatal drámaírókat. Nem lehet csodálkozni azon, hogy róluk szólva megszülethetett a hiánydramaturgia tetszetős teóriája. Nem állíthatjuk, hogy a cselekvő hős hiánya, a társadalmi, közéleti csatáktól való távolságtartás, a közösségi tudat nélküli létezés, a cselekvéshiányból származó cselekvésképtelenség teszi eleve egysíkúvá ezeket a drámákat. De az bizonyos, hogy a drámaiság lényeges hatáselemeitől fosztja meg a műveket ez a fajta dramaturgia. Súlytalanná válhat ily módon mindaz, ami a színpadon történik. Esetleg bagatell magánüggé. Némely fiatal drámaíró azért sem tud kijutni a színpadi nyilvánosság elé, mert a színház szerint nincs meg bennük a mérsékelt érdeklődés kiváltásának reménye sem. De így bizony felnőni sem tudnak. Úgy járnak, mint ifjú Lebodovics, a Halleluja főhőse, akinek tragédiája és katasztrófája az, hogy fölötté hiába múlnak, az évek, ő valamiféle visszamaradott gyerek marad.”

Ezért nehéz a kritikus dolga, hiszen ha az ide-oda csapongó fecsegés helyett okkal s joggal bírálják a felkent és védett művészeket, az ostor rajtuk csattan. Ezért aztán „jobb a békesség” alapon inkább arról motyognak, hogy a rendező nem tudott teljesen azonosulni a művel, a színészek olykor gépiesek, a díszletek és jelmezek kissé elnagyoltak, de egyébként-amúgy-tulajdonképpen a koncepció sikeresnek tekinthető. A bölcsekedésre hajlamos ítések alkalomadtán még azt is hozzátesszik, hogy az ember tragédiája nem más, mint maga az élet. Hiszen ennél nincs veszélyesebb, mert idáig ebbe mindenki belehalt. Bizony, s ez így igaz, de akkor miért a túlságos óvatosság, hogy semmi meghökkentőt. Csoóri Sándor imigyen töpreng a *Faltól falig* című kötetében:

„A remény, mint valami kálváriahegy, mindig felkínálja megmászható meredélyeit, a kétségbeesés pedig földrebuktatja lejtőjét. Vörösmarty végszónak is beillő 'Nincsen remény! Nincsen remény!' verssorára szinte az önkívület rímelteti rá a Vén cigány főlészáryaló sorait: 'Lesz még egyszer ünnep a világon!' Madách jéghideg álmát, a Tragédiát, egyetlen gyertyaszál próbálja fölolvasztani: 'Ember küzdj és bízva bízzál!' S mi más Jókai megkésett romantikája is, mint puha tollal kitömött párna? A nemzet hajtja le rá álmodni fejét. Szembefordulás helyett fordul a fal felé... Állandóan a nemzetet gyömködni bele egy kémcsőbe, lehetetlen vállalkozás. Hiszen még a legtörékenyebb nemzet is mindig túl nagy szikla ahhoz, hogy a lét sejtekre is kiható törvényeit rajta vizsgáljuk. A vizsgálendő anyag már tömegével is ellenáll. És különben is, az ember csak a saját fájdalma ismerheti igazán – egy korszakét, egy nemzetét vagy másokét csupán csak vállalhatja.”

De vajon mennyien teszik ezt, s ha netán valaki hazafias szemléletű drámával jelentkezik, kap-e zöld utat? A válasz többnyire az, hogy nem. Ilyés Gyula *Különc* című darabja, amelyben Teleki Lászlónak állít emléket, másfél évtizedig porosodott, Németh Lászlót sem engedték túlságosan „mély-magyarkodni”, s ezt látva a fiatalok felrántották a kalózlöbögőt és modern-abszurd-groteszk művekkel próbálkoznak, amikben általában csak annyi a magyar, hogy ezen a nyelven írják. Az igény viszont nagy, hiszen amikor sikerül egy-egy nemzeti érzéseket közvetítő produkciót bemutatni, nincsenek „fantomnézők”. Zuhoghat az eső, sugározhat focimérkőzést a televízió, a széksorok teltek. Elég csupán a *Csiksomlyói Passiót* említeni. Az el-elkalandozásunk oka, hogy a sikeresnek hangoztatott színházi műsorpolitika és a közönségigény közötti szakadékot akarjuk valamiképpen átugrani, de túl nagy a távolság.

A Magvető Kiadó gondozásában 1983-ban jelent meg Tarján Tamás *Százszorszínház* című kötete, s ez a gyűjtemény az elmúlt évtized alatt készült bírálatainak nagyjából felét tartalmazza. Amikor az elsőt vetette papírra, alig húsz esztendő diák, s most, túl a harmincon, irodalomtörténetet tanít a bölcsészkaron. Kritikus munkássága közismert, az úgynevezett „nagyreményűekhez” tartozik, s újszerű stílus-törekvésével méltán szerzett híveket magának. Könyve ugyan hullámozó színvonalú, ám a színházművészet aszályos esztendeiben is igyekezett megtalálni azokat a bemutatásokat, ahol hazai szerzők magyar gondolatvilágú műveit tűzték műsorra. Tudósításait, észrevételeit olvasva egy kicsit meghökkenünk, amikor azt látjuk, hogy az első darab, amelyet elemez, Shakespeare *János király* című drámája, Ruszt József rendezésében. No, nem azon csodálkozunk, hogy a kitűnő angol szerző művével kezdi kötetét, hanem a hatalom olyan képviselőjét mutatja be, aki gyilkolni gyáva, de ármánykodó, Hamletként vívódó, ám közel sem annyira tehetséges uralkodó, és későn jut el a fölismerésig: „Vérben vetett alap nem biztosít; / Mások halála életet nem ad.”

Tarján Tamás 1975-ben írta eme bírálatát, ügyelve arra, hogy ne legyen semmi „áthallás”, de az idők múltával szétrepedeztek az öncenzúra abroncsai. A kortalan történelmi párhuzamok így lesznek nyilvánvalók, s ha az 1983 augusztusában, Budapesten bemutatott *István, a király* rockoperára gondolunk,

borzongásunk nem ok nélküli. Az ismert szamizdat újság, a *Hírmondó* 5. számában közölt kritikában a cinizmus ritkán tapasztalható eleganciájával ékelődik a szerző azon, hogy a kádárizmus elmélete mennyiben hasonlít a szentistváni gondolatokhoz. A zsémbeskedésből nem hiányoznak a morbid humorú fejezetek sem:

„Úgy szól a fáma, hogy a budapesti pártbizottság első titkára – hála néki is – személyesen fogadta a darab alkotóit, hogy maga, valamint Kádár elvtárs nevében gratuláljon a jól sikerült produkcióhoz, s összekacsintva hozzátegye, hogy 'János király' is megértette ám a célzást, sőt ő még azt is meg tudná mondani, hogy kit jelképez Koppány, ha a hely szelleme – s itt kezével a lehallgató berendezésekre utaló mozdulatot tett –, nem készítené őt is hallgatásra.”

Számosan vélik úgy, hogy a magyar színházak feladata a szellemi önvizsgálat. Természetesen kellene a szórakoztató, bulvár darabok is, de az egyetemes mondanivalókat nem száműzhetik véglegesen a rivaldák világából. Az bár kétségtelenül igaz, hogy ősbemutatókban sem lehet gondolkodni, de sokkal jobban kellene vigyázni a komoly mondandókkal bíró szerzőkre, hiszen drámairodalmunk egéről olyan csillagok potyogtak le, mint *Galgóczi Erzsébet, Mátyás Iván, Kertész Ákos, Raffai Sarolta, Vészi Endre, Szász György*. Ám a „menők” közül is sokan panaszkodnak, hogy a színigazgatók szerint, ha a járdát is telepingálják egy új magyar darab reklámjával, akkor sem megy be senki. S ez egy sarkalatos pont; a közönség bizalmát nehéz úgy megnyerni, hogy közben kultúrpolitikai gyanakvásokkal kell küzdeni, sok az aggályoskodás. Szakonyi Károly a szombathelyi *Életünk* 1984 februári számában publikált tanulmányában a következőket fejtegette: *„Hírek keringenek remek drámákról, amelyeket nem lehet bemutatni, a színházak nem kapnak rá engedélyt. Nem ismerjük az intézkedések okait, sokszor nem is értjük, miért kell megnehezíteni valamely darab útját. Tavasszal vitadélutánt rendeztünk az Írószövetségben Weöres Sándor: A kétéjú fenevad című művéről. A jeles munka méltatása mellett arról is hallottunk, hogy mikor és milyen mondvacsinált kifogásokkal tiltották be a próbáit Pécsen, mégpedig nem is éppen tegnap, de hiába volt eddig minden buzgalom, a darab csak nyomtatásban jelenhetett meg. Levelet írtunk az illetékeseknek, hogy mennyire méltatlan dolog egy ilyen remekművet hevertetni. Protestálásunknak lett is foganatja, csakhamar értesítést kaptunk, hogy a Vígyszínház műsorára tűzheti.”*

A kritikai gyűjtemények elsősorban azoknak okoznak szellemi izgalmat, akik látták az elemzett darabokat. Így fokozatosan felismerhető, hogy mi a különbség a neofita és a felelősen gondolkodó ítések között. Az ízlésteror és kóklerség nem távoleső fogalmak, s ha eszünkbe jut, hogy 1981-ben az ország első színházában, a Nemzetiben senki magyar szerző darabját nem mutatták be, mert az akkori vezetőség kijelentette, nincs megfelelő színvonalú dráma, nos, az ilyen sommázás elfogadhatatlan, mi több – érthetetlen. Mert csak az erdélyiek között találni négy olyan író (Sütő Andrást, Székely Jánost, Csiky Lászlót, Kocsis Istvánt), akiknek újhangú drámái jelessel osztályozhatók. Tarján Szászszínház kötetében is elsősorban az a rokonszenves; jogos bírálatainál ügyel arra, ne úgy küzdjön a magyar drámáért, hogy eközben halálos sebeket ejtsen a létrehozókra.

Természetesen a jóindulat nem mindig hasznos, miként a tartalmas eszmefuttatást nélkülöző vagdalkozások is károsak. A *Magyar Hírlapban*, 1983. október 15-én jelent meg Mészáros Tamás beszélgetése Vámos Lászlóval, a Színházművészeti Szövetség főtitkárával. Az interjú érdekessége, hogy a higgadtan induló társalgás miképpen csap át személyeskedésbe, sértegetésekbe. Vámos a hazai kritikusok kilencven százalékát alkalmatlannak nevezte arra, hogy megfelelő visszajelzéseket adjon a produkciókról. A disputa odáig fajult, hogy az újságíró szemére vetette, azért ilyen morcos a vezető rendezőkre, mert annak idején nem vették fel a Színházművészeti Főiskolára, mások pedig prekoncepcióval dolgoznak, nem ritkán inszINUÁLNAK, noha a „*belügyeket*” ismerők tudják, hogy a kritikusnak előadatlan darabja van a megbírált színháznál, nem az ő fordításában játszanak egy drámát és így tovább.

Hubay Miklós azt panaszolta az *Élet és Irodalom* 1982. február 26-i számában, hogy a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa hiába hívott össze egy fórumot annak megvitatására: milyen módszerekkel lehetne véget vetni a színházaknál tapasztalható, tüntetően magyar-drámátlanítási szisztémának – erre a tanácskozássra egy rendező jött el, míg a színházigazgatók közül senki. A két véglet konfliktusa tehát kibékíthetetlennek látszik, s ennek a csatározásnak a vesztese a „nagyérdemű”. Itt is, ott is rubrikaagyúak bizonygatják saját igazukat, kipipálандó feladatként kezelnek fontos ügyeket, és csak néhány futtatott szerző művével árasztják el – záporként – a színházakat.

Szinte komikus, hogy amikor a különböző nyilatkozatokat egymás után bogarásszuk, azt látjuk; majd minden rendező pufogatja a szép frázist, *„derék, magyar emberek vagyunk mi, szeretjük az írókat, de hát nem azt csinálják, amire szükségünk van”*. És különben sem lehet a színházat a társadalom egészétől szétválasztani. Főleg a megkövesedett szabályok miatt van szükség a magántheátrumokra. Alakult is gyorsan néhány, így például a *Hököm*, amely ugyan Végh Antal *„Miért bántják a magyar futballt? avagy Te is totóztál, haver?”* – című aréna játékával hatalmasat bukott, de – minő csoda – kiheverte a botrányt, és utána Aszlányi Károly *„Amerikai komédia”* darabját sikerrel játszották az elektronika és televíziós képernyők segítségével. A *Magyar Színkört*-t viszont folyamatosan – okkal – támadták. A *Színház* 1984 áprilisi

számában ezt írta Róna Katalin:

„Félkész, hányaveti, összekapkodott, ízléstelen, a gyerektörténetből idegen játék folyik ugyanis a Ludas Matyi előadásán. Primitív táncok nyitják, amelyet a táncosok alig ismernek, közülük az egyik az előadáson már-már elhagyta a színpad előterét, amikor a társai visszaszóltak: tart még a zene, tart még a tánc. Ludas Matyit egy szerelmes lánnyal, Iluskával 'ellátni' is meglehetősen csacsкасág, s talán csak arra jó, hogy aztán legyen kit Döbröginek rendkívül gusztustalanul és semmiképpen sem gyermekelőadásra valóan ágyába kényszeríteni. Tessék végre tudomásul venni, és a Magyar Színházban ebben a tekintetben érheti a legnagyobb elmarasztalás, nem csupán frázis az, hogy a mai gyerekközönségből lesz a jövő, vagy ha ilyen benyomások érik, nem lesz a jövő színházba járó nemzedéke.”

Pesszimista lenne a kritikusnő, vagy inkább a reális veszélyre figyelmeztet? Mert mi is történik tulajdonképpen! Csaták; közös felelősség nélkül, próbálkozások; handabandázó mellébeszélések; tisztességes szándékok; politikai gáncsoskodásokkal, s ebben a harcban mind több a sérült, visszahúzódo alkotó, és elvesznek a mondanivalók. Talán a párbeszéd képessége hiányzik és az írók, kritikusok, rendezők együtt-lélegzése. De vajon „János király” birodalmában lehetséges-e a kapcsolatok válságának feloldása, elúzni a gyanakvást az egymásra szoruló társak közeléből, s a közügyeket azzá emelni ami, és nem sutba dobni a forradalminak ítélt gondolatokat. A sokasodó téveszmék jótollú szerzőinek nem teret nyitnak, hanem ajtót mutatnak. Nagy Péternek a *Kritika* 1975 szeptemberi számában közölt véleménye (úgy tűnik) sokáig érvényes marad:

„Ha ma a magyar színház – nem városi vagy vidéki vetületben, hanem nemzeti mértékben – válságban van, annak meggyőződésem szerint elsőrendű oka a színház és irodalom megromlott viszonya. Tudom, hogy erre minden 'színházművész' elhúzza az orrát: micsoda avítság! De vállalom. Brecht vagy O'Neill, Ben Jonson vagy Schiller lehet mazsola a kuglófban, de a tészta, amelyről megismerjük a cukrász, s amiért bejön a kuncsaft, az mégiscsak a magyar dráma.”
(1986)

HARMAT PÁL

A tékozló ország

— A magyar pszichoanalitikus emigráció —

Az osztrák tévé közkezdvelt Club 2 műsorában 1985-ben vitára került sor az egészségügyi ellátásról. A résztvevők szokás szerint szidták a gyógyító intézményeket; egyikük Bálint-csoportok létesítését sürgette a személyzet kiképzésére. „Mik azok a Bálint-csoportok, miért éppen Bálint-csoportok?” – kérdezte kíváncsian a vitavezető Günter Nanning, a neves szocialista újságíró, a *Neues Forum* c. folyóirat főszerkesztője. „Nem tudom” – felelte a javaslatot előterjesztő ápolónővér; a minden bizonnyal az átlagosnál tájékozottabb vitarésztvevők közül senki sem volt képes válaszolni Nanning kérdésére.

Egy osztrák fiatalember, aki ambíciózusan és szakértelemmel foglalkozik Ferenczi Sándor és Bálint Mihály működésével, egyetemi disszertációjában a tévé-vitára hivatkozva keserűen írta: túl optimista, aki azt hiszi, hogy Bálint működése jelentőségének megfelelően ismert és elismert. Tudja isten. Nekünk magyaroknak persze inkább fájhatna, hogy a sok kiváló, magyar származású pszichológusról híveik és olvasóik között is csak kevesen tudják, melyik országból jött mesterük. A dolog másik oldala: Bálint nevéből („Bálint” formában – óh, azok a lehulló ékezetek!) köznév lett. „Ki gondol arra, mit érezhet az öreg Cinzano, mikor véletlenül meghallja, hogy dupla adagot rendeltek belőle, jégbehűtve” – kérdezte Bálint György. Szerintem büszkeséget érezhetett.

Bálint Mihály pályafutása a magyar pszichoanalízis sorsát, a Duna-Tisza táján be nem teljesedhetett és az idegenben beteljesedett lehetőségeket jelképezi. És messze nem ő az egyetlen, akinek élete ennek a tételnek a bizonyítására szolgálhat.

Ha ló nincs...

Az évtizedek során igen sok pszichoanalitikus hagyta el Magyarországot – a legkorábban közülük kétségtelenül Abraham A. Brill, eredeti nevén Brüll Ábrahám. Igaz, alig tizenöt éves korában érkezett meg Amerikába, s életkorán kívül azért sem lehetett akkor még pszichoanalitikus, mert a mélylélektannak kivándorlása idején, 1899-ben egyetlen híve volt csak: az elmélete publikálása előtt álló Freud.

Mégis érdemes Brillről is írni, hiszen érdemei a pszichoanalízis amerikai meggyökerezésében kiemelkedők. Ki hinné például, hogy egy magyar – tehát Brill – nyomán lakik a New York-i pszichoanalitikusok többsége ma is a Central Park West negyedben? Látogatása idején Freudnak is nagyon tetszett ez a környék.

Freud és Brill kapcsolata kétértelmű maradt. A bécsi mester becsülte amerikai helytartóját, hiszen az fordította angolra jó néhány művét. Ehhez persze kivételes bátorság kellett, hiszen Brillnek, mint magyarnak természetesen sem az angol, sem a német nem volt az anyanyelve. Fordításainak némely passzusát olvasván egyik-másik aggályosabb pszichoanalitikusnak égne meredt a haja. Közvetett formában végül maga Freud is elismerte, hogy talán mégsem Brill a megfelelő fordító, amikor így nyilatkozott: „Inkább legyen egy jó barátom, mint egy jó fordítóm”.

Brill negyvenezer dollárt gyűjtött össze a New York-i pszichoanalitikus intézet számára, ami az európai analitikusokat csodálattal és irigységgel töltötte el. Freud afféle „ha ló nincs, számár is jó” alapon becsülte Brillt – tudattalanja nyilván nem tudta elfogadni, hogy valaki az Osztrák-Magyar Monarchiából Amerikába emigráljon. Freud közismerten szkeptikus volt az amerikai életforma és kultúra iránt, az volt a véleménye, hogy tanait leegyszerűsítik és meghamisítják az Egyesült Államokban. A pszichoanalízis mégis az újvilágban lett népszerű (1945-ben a Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesület tagjainak 64 százaléka Észak-Amerikában élt), és Freud tanainak sorsa ebben a tekintetben hasonlított a marxizmuséra: Marx is mindig megvetette Oroszországot.

Brill természetesen nem volt valódi pszichoanalitikus emigráns: a mélylélektant Amerikában ismerte meg, az orvosi diplomát is ott szerezte meg. A magyar pszichoanalitikus emigráció első hulláma az 1919 augusztusa utáni időkre esik.

Intrikák az udvartartásban

A Tanácsköztársaság még nem fedezte fel, hogy a pszichoanalízis „a szubjektív idealizmus egyik válfaja, az imperializmus hanyatló korszakának misztikus szükségleteit elégíti ki, eltereli a tömegek figyelmét az osztályharcról” – és így tovább; minden ostobaságot, amit a marxisták állítottak a freudi tanokról, itt úgysem lehet felsorolni. A pszichoanalízis első egyetemi professzorát Budapesten nevezték ki: Kunfi, a kommün idején, Ferenczit, Két pszichoanalitikus, Radó Sándor és Hárnik Jenő szoros kapcsolatban állt a tanácshatóságokkal, szobájuk is volt az egyik népbiztosságon.

Az ellenforradalom, a fehérterror idején aztán e hivatalos támogatás bőjtjét is el kellett viselniük a pszichoanalitikusoknak. Ferenczi Sándort kizárták az iránta mindig ellenséges budapesti orvosegyesületből, jó ideig az utcára sem mert kimenni az antiszemita atrocitásoktól való félelmében. Radó és Hárnik Németországba emigrált.

Kettőjük közül Hárnik nem futott be jelentős pályafutást; később, Amerikában állítólag az elméje is elborult. Radó viszont ismert figurává vált, Berlinben Karl Abraham képezte ki, Freud (Ferenczin kívül) elméleti szempontból legtehetségesebb, ám Ferenczinél jóval színtelenebb egyéniségű tanítványa. Radó maga Wilhelm Reichet, az ismert freudo-marxistát, a 68-as diákmozgalmak egyik bálványát analizálta, továbbá Otto Fenichelt és Heinz Hartmant az ismertebb analitikusok közül. A magyar orvos a depresszióval, a kábítószerrel, a női szexualitással, a vallás lélektanával és a gyógyító technikával foglalkozott elméleti munkáiban.

Radó fényképszerű emlékezőképességgel rendelkezett: nemcsak szóról szóra idézte Freudot, de meg is mondta, hányadik oldalon ír a bécsi mester erről vagy arról a témáról. Amikor a pszichoanalitikus folyóirat szerkesztői széke üressé vált, Radó kapta meg a tisztséget, amiért sokan irigyelték. Freud, bár nem rokonszenvezett Radóval, elismerte, hogy sokat dolgozik a pszichoanalitikus mozgalomért.

1931 márciusában a New York-i analitikusok meghívására Radó Amerikában telepedett le. Úgy tűnt, hogy csak ideiglenesen, de aztán végleg ott ragadt. Freud neheztelt rá: nem elég, hogy az újvilágba távozott, de még másokat is az Egyesült Államokba költözésre bátorított! Radóban kialakult a meggyőződés, hogy Freud bécsi udvartartásában intrikálnak ellene. Egyik könyvét Freud ösztönzésére egy holland pszichoanalitikusnő ízekre szedte a pszichoanalitikus folyóiratban. 1938-ban a zsidó Freud szinte antiszemita stílusban jelentette ki: az amerikai analitikus csoport messzemenően zsidó, amelyet Radó ural, de a nem zsidó analitikusok sem sokkal jobbak. Freudra általában nem volt jellemző a zsidó öngyűlölet, de ezúttal nagyon elragadhatták indulatai. A valóságban Radó hatalmi helyzete soha nem volt olyan szilárd, amilyennek a bécsi mester képzelte – olyan kis analitikus csoport nem is létezik a világon, amelyben ne vonná kétségbe az egyik vagy a másik klikk bárki autoritását.

Az ifjabb Freud analitikusa

A húszas évek elején mások is elhagyták Magyarországot: Bálint Mihály csak átmenetileg, Melanie Klein, a gyermek-pszichoanalízis nagyja és Alexander Ferenc azonban véglegesen. Melanie Klein nem volt magyar: Bécsben született osztrák zsidó szülők gyermekeként, de a tízes években üzletember férjével áttelepült Budapestre. Megtanult magyarul, Ferenczi tanítványa lett, gyökereket eresztett. Ebben az időben – bár kevésbé, mint a múlt században – még Ausztriából is települtek át hébe-hóba Magyarországra; nem kétséges azonban, hogy a Horthy-rendszer első éveinek agresszívan antiszemita légköre hozzájárult Melanie Klein elhatározásához, hogy Berlinbe távozzék.

A német fővárosba költözött Alexander Ferenc, az ismert Alexander-család sarja, Alexander Bernát fia is. Hamarosan a berlini pszichoanalitikus intézet egyik oszlopának számított. Freud nagyra becsülte a fiatal magyart, sokat levelezett, majd 1925 húsvétján személyesen is találkozott vele. Állítólag Alexander analizálta Freud fiát, Ernst Freudot is – a pszichoanalízisben a kiképző analízis nem kisebb jelentőségű beavatási szertartás, mint a vallásokban a keresztelezés, az ifjabb Freud analízise tehát a bécsi mester respektusát fejezi ki. Alexander tanítványai közé sorolják Bálint Mihályt és Erich Fromm első feleségét, a neves Frieda Fromm-Reichmant is.

Alexander 1930-ban átköltözött az Egyesült Államokba. Finom orra volt, a weimari köztársaság végét ekkor legfeljebb még csak sejteni lehetett. „Remélem, Amerika meghagy valamit a valódi Alexanderből!” – búcsúztatta a szkeptikus Freud.

Alexander Ferenc nevét a pszichoszomatika megalapítása tette maradandóvá. A pszichoszomatika a testi betegségek lelki eredetével foglalkozik, mára tekintélyes irányzattá duzzadt, de akkor még kevesen hittek benne. Ma nincs olyan pszichoszomatika-tankönyv, amely ne hivatkoznék Alexander érdemeire; a tárgyáról írott műve a műfaj klasszikusa.

A magyar pszichoanalitikusok második emigrációs hulláma a harmincas évek második felére esik, 1933

májusában a németországi könyvmáglyákra kerültek Freud művei – ugyanebben a hónapban halt meg Budapesten a nagybeteg Ferenczi Sándor. A magyar főváros mint pszichoanalitikus központ nemzetközi jelentősége – 1919 után másodszor – tovább csökkent. A náciizmus előretörésével a mélylélektan súlypontja fokozatosan áttevődött az angolszász nyelvterületre, mindenekelőtt az Egyesült Államokba. Magyarországról és más európai országokból Ágoston Tibor, Bak Róbert, Bálint Alice, Bálint Mihály, Feldmann Sándor, Gyomrai Edit, Hann Fanny, G. Lázár Klára, Lóránd Sándor, Rapaport Dávid, Róheim Géza, Székely Lajos és Vértes Kató hagyta ott a fasizálódó országot vagy kontinenst.

Bak Róbert mindenekelőtt József Attila pszichoanalitikusaként ismert. Újabban egyes adatok arra utalnak, hogy Illyés talán róla vagy róla is, és nem Szondi Lipótról mintázta a *Lélekbúvárbán* doktor Szmuk szatirikusan elrajzolt figuráját. „Kedves Doktor Úr! Sok szeretettel üdvözlöm. Hiába kísértette meg a lehetetlent.” Ezek voltak József Attila utolsó sorai Bak Róberthez, kezelőorvosához szóltak. Bak összesen öt tanulmányában írt a költőről, a leghíresebb persze *Szép Szó*-beli visszaemlékezése.

Bak Amerikában megbecsült pszichoanalitikussá vált: megválasztották a New York-i pszichoanalitikai egyesület vezetőségi tagjává és az Albert Einstein College of Medicine tanáraként működött. 1969-ben, Hermann Imre nyolcvanadik születésnapjára még hazalátogatott Budapestre – 1974-ben halt meg.

A skót higiéné

Az Angliában élő Bálint Mihályt is várták a pszichoanalízis magyarországi rehabilitációját jelző nyilvános születésnap ünnepségekre, de a beteg Bálint már nem jöhetett el. Pedig jelenléte minden bizonnyal emelte volna az összejövetel fényét: a hagyományos freudi egyesületből szakmai körökben kétségtelenül ő vitte a legtöbbre.

Igaz, Bálint Mihály és Hermann Imre a harmincas években még riválisnak számított. Az egyesület tagjainak egy része az egyikhez, másik része a másikhoz csatlakozott, a legtöbben óvatosan középre húzódtak, (Ugyanezt tette egyébként Bálint is Londonban az Anna Freud és a Melanie Klein közötti csatározások során.) Ferenczi utódjául Hermannnt jelölte ki, de nagyra becsülte Bálintot is; a Freud-Ferenczi levelezés például Bálinthoz került. Hermann inkább a mélylélektan elméleti vonatkozásaira összpontosított, Bálintot viszont – mint kifelé forduló, nyílt, barátságos embert – a pszichoanalízis emberi oldala érdekelte. Kettőjük közül Hermann-nak sikerült közelebb kerülnie Freudhoz, ami Bálintot mély szomorúsággal töltötte el. 1939-ben feleségével, az ugyancsak neves pszichoanalitikus Bálint Alice-szal Manchesterbe emigrált. Angliában letette a honosításhoz szükséges vizsgákat. Mesélik, hogy a közegészségügyi szigorlaton a skót higiénés rendelkezésekről kellett beszélnie. Bálint azt mondta, hogy ezt a tételt nem ismeri, de a skót nemzeti karakter alapján megpróbálja kikövetkeztetni. És ez sikerült is neki.

Újításait eleinte bizalmatlanul fogadták, de az idő végül megtette a magáét: a mindig jónevű Bálint a hatvanas években világhírű lett. Fő érdeme talán az általános orvosok (Magyarországon körzeti orvosok) pszichoterápiás képzésének megalapozása volt.

„A biztosítási rendszer – mondotta (Vikár Györgynek a budapesti *Egészségügyi Dolgozó* hasábjain) – minden beteg számára magas szintű orvosi ellátást nyújt, kivéve a neurotikusokat. Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy annyi pszichiátert és pszichoanalitikust képezzünk ki, amennyi a neurotikusok százezreinek pszichoterápiás kezeléséhez szükséges. Az egyetlen megoldás, ha a körzeti orvost képessé tesszük arra, hogy megoldjon egyszerűbb pszichoterápiás problémákat úgy, ahogy elvégzi az egyszerűbb sebészeti beavatkozást vagy belgyógyászati kezelést.”

Bokszer és konyhakés

Angliába került Gyömrői Edit is, aki valószínűleg ugyancsak József Attila révén kerül majd be a magyar szellemi történetbe. Az akkor már súlyosan beteg József Attilán Gyömrői sem tudott segíteni, s amikor a költő azt követelte az analitikusnőtől, hogy legyen a szeretője, és az elutasítás után konyhakéssel, majd öklölvással leselkedett rá, az analitikusnő átadta a kezelést Bak Róbertnek.

József Attila agresszióinak mértékét jól tükrözi a Gyömrői Edithez írt, jellemző című *Aki szeretni gyáva vagy néhány részlete*: „Te rongy”, „fordított ringyó”, „elpusztítalak”. A *Magányban* így ír:

*Bogár lépjen nyitott szemedre. Zöldes
bársony-penész pihézzé melledet.
Nézz a magányba, melybe engem küldesz.
Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.*

„Halj meg!” – kívánja végül; s ha azt kérdezzük, hogy megérdemelte-e Gyömrői ezt a költőtől, egyet kell értenünk Gyertyán Ervinnel, aki – minden, józan eszű emberrel egyetértésben – egyértelműen nemmel felelt...

Gyömrői Editből a kommunisták csináltak bűnbakot. A kommunista párt – amely kitaszította soraiból, lefasisztázta József Attilát – mindenféle felelőseket keresett (például Fejtő Ferenc, Ignó Pál, Hatvany Bertalan, Koestler Artur, Németh Andor, a pszichoanalitikusok személyében), hogy „bebizonyítsa”: József Attilának nem azok voltak az igazi barátai, akik utolsó percéig kitartottak mellette, s a maguk eszközeivel fáradoztak egy súlyosan beteg ember megmentéséért.

A József Attilával kapcsolatos csatározásokból, a pszichoanalízis elleni támadásokból 1945 után a rossz emlékü Vértés György különösen élénken vette ki a részét. Gyakran vádolják a freudi tanok híveit azzal, hogy ellenfeleik tárgyi érveinek cáfolatát motivációkutatással helyettesítik. Ebben persze van igazság, de Vértés esetében lehetetlen fel nem figyelni arra a körülményre, hogy nővére, Vértés Kató ortodox pszichoanalitikus volt (Svédországba emigrált), maga Vértés – otthon maradván – viszont eszelős dühvel támadta a mélylélektant,

Bálinthoz hasonlóan híressé még két magyar pszichoanalitikus vált az emigrációban: Spitz Árpád René és Róheim Géza. Spitz a tízes években a budapesti Vasárnapi Kör törzstagjának számított – Gyömrői Edithez hasonlóan, akivel kapcsolata a társaságon belül egy időben különösen szoros volt. Az első világháború idején katonaeorvosként szolgált, Balázs Béla így örököltette meg naplójában:

„Itt volt Spitz René szabadságon. A Russz-különítmény orvosa. Egy legrosszabb pesti lipótvárosi környékről szakadt fiú, aki ma saját akaratából a legveszedelmesebb és legkalandosabb gerillacsapat orvosa, és gyakran lovas küldönce is, ha nincs más. Görbe orra felett a sapkán a huculok jelvénye és mellén két vitézségi érem.”

Spitz útja Bécsbe, Berlinbe, Párizsba, majd 1939-ben az Egyesült Államokba vezetett. A gyermekkori, mindenekelőtt a csecsemőkori lelki fejlődés kutatása tette világhírűvé. Leírta a csecsemőotthonokban, kórházakban fejlődő gyermekeknél fellépő hospitalizmust és az életveszélyessé válható ún. analitikus (megvonásos) depressziót – az egyén legkorábbi „magánybetegségét.”

Arandául bizalmasan

Amikor nemrég, évtizedek után végre megjelent Budapesten egy magyar nyelvű Róheim Géza-kötet, a bibliográfusok kiderítették, hogy Lukács György után Róheim az idegen nyelven leggyakrabban megjelenő magyar szerző. A legtöbb pszichoanalitikussal ellentétben Róheim nem orvosi, hanem bölcsészdiplomát szerzett. A néprajz érdekelte: megengedhette magának a külföldi tanulmányokat, hiszen jó módú családból származott. Ezt az a paradox tény is bizonyítja, hogy Tisza Istvánt is Róheim Géza apjának Hermina úti villájában lőtték le.

A Tanácsköztársaság idején néprajzprofesszorral neveztek ki, a kommün után azonban nemcsak a tanszékeről, hanem munkahelyéről, a Nemzeti Múzeumból is kipenderítették. De régi kollégái még évekkel később is megkeresték, ha nem találtak valamit – tárgyat vagy információt –, s Róheim mindig meg tudta adni a kért felvilágosítást. Anyagi körülményei megromlottak, külföldi publikációkból és analízisből kellett élnie.

Freud sokra becsülte ezt a sokoldalú zsenit, aki angol nyelvű előadásokat rögtönzött, kitűnően vívott (az olimpiai csapat edzőpartnere volt) és feleségével – ha társaságban valamit bizalmasan meg akartak beszélni – aranda, pitcsentára vagy más bennszülött nyelven társalgott. Számos expedícióban vett részt, ahol az ún. természeti népek lelki tulajdonságait tanulmányozta.

A harmincas években kivándorolt az Egyesült Államokba, de a hazatérésről ábrándozott. A második világháború után anyagilag is támogatta a Néprajzi Múzeumot és a magyar analitikusokat. Mindig igyekezett élénk kapcsolatot fenntartani a magyar tudománnyal – ez azonban élete utolsó éveiben, a Rákosi-időkben az Ortutay-féle gleichschaltolt magyar néprajzzal nem sikerülhetett. Holttestét kívánságára magyar nemzeti zászlóba burkolva helyezték örök nyugalomba, és a sírnál magyarul emlékeztek meg róla.

Dávid Rapaport (tulajdonképpen Rapaport Dezső Dávid) Palesztinában töltött évek után vándorolt ki a tengerentúlra. Az ún. én-pszichoanalízis egyik úttörőjeként tartják számon. Székely Lajos Németországon és Hollandián keresztül emigrált Svédországba. A svéd pszichoanalízis legkiemelkedőbb művelői közé tartozik; főleg művészetpszichológiai munkássága jelentős. Egy másik skandináv országban, Dániában működött Gerő György, egy időben Wilhelm Reich tanítványaként.

Az amerikai Thomas Szászt – Szász Tamást – az antipszichiátria pápájának nevezik. Műveiben élesen bírálja a pszichoanalízist is, mégsem képzelhető el munkássága a mélylélektan ihlető hatása nélkül. 1938-ban került fiatalemberként az Egyesült Államokba. Az *elmebetegség mítosza* című könyve óta afféle enfant terrible-nek számít a pszichiátriában.

Egyik kritikusa szerint Szász individualizmusa, a kollektivista mozgalmakkal szemben az egyén jogainak védelme életművében Szász magyar származásával is összefügg. Előbb a náciizmus kollektivizmusa elől kellett menekülnie, majd a távolból követhette nyomon, miféle következményekkel jár szülőhazájában a kommunista kollektivizmus. Szász individualizmusa odáig megy, hogy öngyilkosság, alkoholizmus vagy kábítószerélvezet esetén sem tartja megengedhetőnek az egyén akarata ellenére történő beavatkozást.

A tudós és a bölcs

Mint a legtöbb országban, Magyarországon is a pszichoanalízis freudi törzse maradt a legerősebb. Adler és Jung hívei azonban nálunk is szervezkedtek, s létrejött egy önálló mélylélektani irányzat is: Szondi Lipót sorsanalízise.

Szondi a belgyógyászatban és a pszichiátrián keresztül jutott el a pszichoanalízisig. De elégtelennek érezte a freudi tanokat: megszilárdult benne a meggyőződés, hogy az örökléstan kiegészítésére szorulnak. Elmélete szerint az ember sorsát ösztönös választások határozzák meg (párválasztás, pályaválasztás, betegségválasztás és bizonyos értelemben a halálválasztás is). Ezeket a választásokat jelentősen befolyásolják az öröklődés elemi egységei, a gének, mégpedig Szondi szerint mindenekelőtt a látszólag elfojtott, latens recesszív gének.

Hazája nem hálálta meg Szondinak mindazt, amit orvosként, tudósként az országért tett: a zsidótörvények alapján elbocsátották állásából és megfosztották főiskolai tanári címétől. Egyszer egy csendőrtiszt közölte vele: a vidéki csendőröket felrendelték Budapestre, s azt tervezik, hogy egy ál-légiriadó kapcsán, amikor a keresztényekkel ellentétben a zsidóknak a lakásokban kell maradniuk, kiirtják őket. Szondi ekkor három napra tanítványánál, Benedek Istvánnál bújt meg. A tervet a beavatottak szerint Horthy fújta le.

A rémhír ebben a formában nem volt igaz. 1944 júliusában a csendőrség „csak” a zsidóság deportálására – nem közvetlen, hanem közvetett meggyilkolására: német fennhatóság alatt álló koncentrációs táborokba történő szállítására készült. Horthy sebtében a fővárosba vonultatta az esztergomi páncélos hadosztályt, s így akadályozta meg az akciót.

Végül azonban Szondit is deportálták. Igaz, a németek azt ígérték, hogy – néhány neves tudós és művész kíséretében, s mindenekelőtt mélyen a zsebükbe nyúló gazdag, cionista zsidókkal együtt – Palesztinába szállítják őket. De a náciik úgy tartották be a szavukat, ahogy szokták: a szállítmány a bergensbelsen haláltáborban kötött ki. Szondi Lipót csodával határos módon életben maradt, és az év végén felszabadult. Nem tért vissza Magyarországra, hanem Svájcba költözött.

„Tudós férfiútól váltam el 1944 nyarán, a tudósból azóta bölcs lett” – írta Benedek István, amikor 1970-ben Zürichben újra találkozott mesterével. Hozzátehetne volna: neves pszichoanalitikustól vált el egy negyedszázaddal azelőtt, akiből világhírű tudós lett. Szondi munkásságát az öt világrész után újabban már Magyarországon is kezdik újra el- és megismerni – még ha műveiből a fordulat éveit óta nem is nyomtatott ki egy sort sem a magyar könyvkiadás.

Az árja tudatalatti

Jacobi Jolán a zürichi C. G. Jung tanításait követte. Az Anschluß elől menekült el Bécsből, svájci mestere tanításait élete végéig népszerűsítette és védelmezte. Jung környezetében, a helvét hegyek között telepedett le. Emlékezetes marad amerikai körútja, amikor az analitikus pszichológia megalapítóját éles politikai támadások érték. Jacobi – a közbekiáltások és a fűtty elcsendesedése után – így válaszolt egy előadáson: „Zsidó vagyok, a férjem is zsidó. Azt hiszi valaki a jelenlevők közül, hogy védelmezném dr. Jungot, ha antiszemita lenne?”

A kérdés persze nem ilyen egyszerű. Hogy Jung – svájci lévén minden kényszer nélkül – a harmincas években együttműködött a gleichschaltolt német pszichológiával, s lelkesen nyilatkozott az „árja tudattalanról”, ma már sokszor bizonyított. Igaz, aránylag korán, 1935-ben visszavonulót fűjt, később példaszerűen viselkedett, s egész életművét nem lehet csupán ennek az epizódnak az alapján megítélni. Valószínű, hogy később megbánta magatartását, a nyilvánosság előtt azonban csupán a tagadás és a felháborodott tiltakozás gesztusait mutatta. Hűséges tanítványa és híve, Jacobi Jolán minden bizonnyal őszintén és jóhiszeműen vette át mesterétől ezt a beállítottságot.

E hosszára nyúlt felsorolás után – melyet néhány névvel még folytatni lehetne – aligha szorul bizonyításra, hogy a magyar pszichoanalízis iszonyú vérvesztést szenvedett a náciizmus németországi uralomra jutásától a második világháború végéig eltelt időszakban. Pedig most csak az emigránsokat vettük sorra, az odahaza elpusztultakat, meggyilkoltakat, akik tovább gyarapították a budapesti iskola mint

tudományos irányzat veszteséglistáját, nem is említettük.

1945 után néhány évre mégis úgy látszott, hogy az otthonmaradottak, a megmaradottak képesek lesznek az újrakezdesre. A pszichoanalitikusokat egyetemi katedrákra nevezték ki, fontos feladatokkal bízták meg, megjelentették könyveiket, elhalmozták őket a megbecsülés jeleivel. 1948, a fordulat éve után azonban a kommunista rombolás (az ún. szocialista építőmunka) során oly sok más irányzattal együtt a pszichoanalízist is megpróbálták leradírozni a magyar szellemi élet térképéről.

Az egyesületet saját vezetőivel likvidáltatták: a fenyegetések hatására Hermann Imre, Gimesné Hajdú Lilly és Pető Endre kénytelen volt aláírni egy, a pszichoanalízist elítélő nyilatkozatot. Nem sokkal később Pető átgyalogolt az osztrák-magyar határon (akkor még lehetett). Távozása jelzi a pszichoanalitikusok harmadik emigrációs hullámának kezdetét: ezúttal nem egy konzervatív autoriter államból, a növekvő náci befolyás elől, hanem egy állítólag haladó rendszerből menekültek vagy távoztak a pszichoanalitikusok.

A budapesti iskola vége

A harmadik emigrációs hullám egyik jellemzője, hogy Bálint Mihályhoz, Spitz Renéhez vagy Róheim Gézához hasonló kiemelkedő egyéniség nem volt a távozók között. A magyarázat egyszerű: a nagy nevek kifogytak, a harmincas évek óta tartó politikai szorítás légkörében utánpótlás alig-alig nevelődött. És mindenekelőtt hiányzott a szellemi pezsgésnek az a légköre, amely a Monarchia utolsó másfél évtizedében a felszínre lökte a magyar mélylélektan nagy alakjait – hiszen fiatal emberként valamennyien ekkor kapták meg az indító lendületet.

Az ötvenes években sikerült emigrálnia Balkányi Sárinak, aki Londonban telepedett le. Az angol fővárosban élt Wagner Lilla is. Nevét *A negyedik Petőfi* című tanulmánya tette ismertté, amelyben mélylélektani módszerrel elemezte a nagy magyar költő személyiségét és életművét. Bár a könyv jó néhány állítása vitatható, megérdemelte volna, hogy Magyarországon is tárgyi bírálatban részesüljön – mert ehelyett éles elutasítás, sőt inkább csak idétlen röhögés fogadta az irodalmárok között. Pedig a magyar irodalomtudománynak mindig gyengéje volt a pszichológiai megközelítés, így Wagner Lilla könyve legalábbis kihívást jelenthetett volna.

A dunántúli származású Fleischmann Ottó gyermekkorától Bécsben élt, de az Anschluß előtt ismét Magyarországra menekült. A háború idején együttműködött Raoul Wallenberggel, majd a nagy világgégés befejeződése után az Egyesült Államokba távozott.

Grunberger Béla Nagyváradról indult el. Már külföldön fordult a pszichoanalízis felé, s végül a mélylélektan egyik legnevezetesebb franciaországi művelőjévé vált. A narcizmus (önszeretet)-probléma ismert kutatója, de nagy hatású könyvet írt a freudomarxizmus, Wilhelm Reich ellen is. A Franciaországban élő, magyar származású pszichoanalitikusok közé tartozik Nicolas Abraham, Mária Torok és Georges Devereaux is.

Még hosszan sorolhatnánk a neveket a második és a harmadik hullámból: Balázs Péter (Brazília), Böszörményi-Nagy István (Egyesült Államok), Brachfeld Olivér (Spanyolország), Haynal András (Svájc), Kolnai Aurél (Kanada), Kőrössi Zsuzsa (Ausztrália), Kulcsár István (Izrael), Láng Júlia (Nagy-Britannia), Lantos Barbara (Nagy-Britannia), Lévy Lajos és Lévyne F. Kata (Nagy-Britannia), Mahler Margit (Egyesült Államok), Paál János (Németország), Schossberger János (Izrael), Szecsődy Imre (Svédország), Székely Béla (Argentína), Vas Ilona (Egyesült Államok). De a további névsorolás helyett (nem a szerző hibája, ha ilyen hosszúra nyúlt) megkíséreljük összegezni a magyar pszichoanalitikusok három emigrációs hullámának tanulságait.

Az országok közötti jövés-menés nem mindig politikai üldözés következménye. Svájciak is emigrálnak az Egyesült Államokba, svédek is vándorolnak ki Ausztráliába. A magyarországi pszichoanalitikusok emigráció-mértéke azonban messze meghaladja a normálisat. Felmérhetetlen, hogy mit ajándékozott Magyarország a külvilágnak – és mit veszített el, mit vett el saját magától.

Az események szinte paradigmátikusán mutatják, milyen szorosan összefügg egy tudomány története a politikai eseményekkel. A huszadik századi Magyarországon egymást követték a jobb- és baloldali autoriter vagy diktatórikus politikai rendszerek, de a pszichoanalízis iránti ellenséges beállítottság – néhány rövid évtől eltekintve – mindig megmaradt. Csoda-e, ha ilyen körülmények között sokan érezték úgy: tudásukat, képességeiket ott érdemes kamatoztatniuk, ahol jobban megbecsülik? Világhírré vergődhetett volna-e egyikük vagy másikuk Budapesten is?

A magyar pszichoanalízis története is tükrözi a közép-európai zsidóság tragédiáját. A budapesti mélylélektani iskola számára a legnagyobb érvágást a második, a harmincas évekből emigrációs hullám jelentette. És amikor aztán a Rákosi-korszak pszichoanalízis-ellenes tudománypolitikája azt is kiirtotta, ami megmaradt vagy ami újra csírázni kezdett, a hazai pszichoanalízis teljesen elvesztette nemzetközi jelentőségét. Az egykori nagyok közül egyedül Hermann Imre maradt otthon, de legfontosabb műveit ő sem

az 1948-49 utáni időszakban alkotta meg.

Nemrég kis könyvecske jelent meg egy otthoni pszichoanalitikustól; a fűlszöveg „a Budapesti Iskola mai élgárdájának egyik kiemelkedő analitikusaként” emlegeti. A munka írója valóban jeles szakember. De a budapesti iskola – nem létezik többé. Szétrombolta Hitler, Szálasi, Rákosi, Révai, s hogy későbbi politikusokat nem kell emlegetnem, annak minden bizonnyal nem Freud iránti rokonszenvük az oka, hanem az, hogy nekik már nem maradt mit elpusztítani.

A pszichoanalízis a klinikai pszichológia ágaként a lelki betegségek, mentálhigiénés kórképek gyógyításával és megelőzésével foglalkozik. Magyarország hosszú idő óta vezető helyet foglal el az öngyilkossági, alkoholfogyasztási és a lelki betegségeket nyilvántartó statisztikában. Lehetséges-e, hogy ne lássunk semmiféle összefüggést a magyar pszichoanalízis sorsa és a mai helyzet között?

(1986)

ILLYÉS ELEMÉR

Magyarok Romániában a nyolcvanas években

Tények és esélyek

A közelgő ezredforduló előestéjén két látszólag különböző, de kihatásaiban összefüggő folyamat határozza meg a romániai magyarok létfeltételeit: az elnyomórendszer állandósulása és fokozása, s a belpolitikai helyzet elbizonytalanodása. Románia fő gondja a katasztrofális gazdasági helyzet, s ezen belül az általános elszegényedés és az ebből eredő elégedetlenség. A belpolitikai természetű gondok s nem utolsósorban a megoldatlan nemzetiségi kérdés intézkedéseiben kiszámíthatatlanná s az eszközeiben nem válogató egzekutorrá teszi Bukarest politikai és állami vezetőségét. Az általános romlás nyilván nemcsak a nemzeti kisebbségeket, hanem az ország egész lakosságát sújtja. A megállapítás – ami egyébként a román emigráció egyik fő argumentuma is – első látszatra helyénvalónak is tűnik. De ha figyelembe vesszük, hogy a romániai kisebbségek a művelődési, társadalmi és gazdasági fejlődésből kizáródtak és emellett még egy totalitárius rendőrállam elnyomórendszerében élnek, akkor megváltozik a helyzetkép. A teljesség érdekében nem elfelejtendő az ország mizériáit ellensúlyozni célzó, a mintegy pótlásként nyújtott patriotikus légkör megteremtése s a sovén nacionalizmus és annak levezető csatornáit: a nemzeti gyűlölködés és az elszántság a magyar etnikum minden lehető eszközzel való eltüntetésére. Megsokszorozódtak és radikálizálódtak a felszámolás eszközei és félelmetesen apadnak a kisebbség létbiztosító feltételei. A megmaradás biztosítékai. Olyan állapot, melyet teljességében csupán a benne élők érzékelhetnek és foghatnak fel. A kiszivárgó hírek csak sejtetik, de nem vetítik a maguk valóságában a felszín alatt végbemenő változásokat.

Ebben a helyzetben felvetődik a kérdés: újjáteremtődhet-e a romániai magyar társadalom, vagy csak – a belátható határokon belül – meghosszabbítódik létformája? Mi az, ami visszafordíthatatlan, ami mint létfenntartó elem végképp megszűnt és mi az, ami még egy esetleges regenerációhoz megmaradt? A kérdések a hatalom körén belül mozognak s ez megkérdőjelez minden lehető alternatívát. Marad tehát a tények és esélyek reális felmérése.

Ha valamikor, hát éppen az ezredforduló előestéjén vált sorsfordítóvá az anyanyelv léte vagy nem léte; éppen akkor, amikor visszaszorítása eddig soha nem tapasztalt ütemben folyik és térvészése máris beláthatatlan következményekkel jár. Tudjuk, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség anyanyelvének az 1945–1949-es évek oktatásából való kizárása egy emberöltő eltelte után is érezteti hatását.

Többször hírt adtunk arról, hogy a nemzeti kizárólagosság elvére épült román nemzetiségi politika diszkriminációs rendszere a romániai magyar kisebbséget a művelődési, társadalmi és gazdasági élet periferiáira szorította s ennél fogva egyenlőtlenségi helyzetbe került a többségi néppel szemben; elmaradt a modern társadalmi fejlődés követelményeitől. A nemzetiségi arányeltolódás egy-két évtized leforgása alatt nyilvánvalóvá vált.

Már az ötvenes évek végétől, a magyar és román iskolák összevonása után nyomon követhető az anyanyelv használatának és az iskolai továbbképzés lehetőségének a fokozatos visszaszorítása. A nemzeti érdekek megvalósítását és megvédését szolgáló intézményes keretek nagy részét megszüntették, s ugyanakkor megkezdődött a még meglévő autonóm intézmények fokozatos felszámolása. Ismert tény, hogy a kisebbség végső menedéke az anyanyelv és fennmaradása attól függ, milyen mértékben tudja értelmiségi utánpótlását biztosítani. A nemzeti identitásában megtört, saját nyelvétől, kultúrájától és szellemi vezetőitől megfosztott népeket könnyű beolvasztani.

Az utolsó húsz év fejleményeinek a vizsgálatánál súlyos törések észlelhetők a romániai magyar társadalom kulturális életmegnyilvánulásaiban, aminek közvetlen következménye a nemzeti-nemzetiségi kultúra megtorpanása, csökkent értékűvé válása és az értelmiségi réteg fokozatos társadalmi eljelentéktelenedése. A nyolcvanas évek elejére végképp megfogalmazódott a román kultúrpolitika valóságos célja: az anyanyelvi oktatás teljes felszámolása, a kisebbségnek a lehető legalacsonyabb művelődési szintre való visszaszorítása s az értelmiségi utánpótlás folytonosságának az elvágása. Ennek a politikának a gyakorlata példák példája annak, hogyan lehet, milyen módszerek bevetésével egy etnikum kultúráját fokozatosan elszorvasztani és túlélését megrövidíteni. Az iskolai ellátásnak központi jelentősége

van a kisebbség életében s egyik fő determinánsa szellemi életképességének.

A hivatalos statisztikai adatokat véve alapul, induljunk ki abból az általános megállapításból, hogy a magyar oktatási nyelvű intézményekben tanulók létszáma jóval kevesebb, mint amennyi a magyar lakosság országos arányszáma alapján megilletné. Ez a megállapítás érvényes – a hivatalos statisztika manipulációi ellenére is – az anyanyelvi oktatás minden szintjére és még szembetűnőbb, ha az arányokat országos viszonylatban vizsgáljuk. Nem véletlen, hogy a hivatalos iskolapolitika az anyanyelvi oktatás legalsóbb – az alapfokú – és legfelsőbb – a felsőfokú – hálózatát rombolja szét; e két oktatási lehetőség kikapcsolása ugyanis önmagától kizárja az oktatás közbeeső szintjét. Ennek az alapvető megfontolásnak a rendszerében a kijátszhatóság megszámlálhatatlan fondorlata váltakozik.

A nyolcvanas évek közepétől különös elszántsággal folyik a még meglévő székelyföldi anyanyelvi iskolahálózat legapróbb részletekre is kiterjedő megsemmisítése. A hivatalos oktatásügyi politika módszerei itt különös módon érvényesülnek, a száraz adatok csak részben érzékeltetik a központilag irányított elnemzetietlenítő törekvés folyamatát; ezen belül egyes oktatási intézményként változó árnyalásokra lenne szükség, hogy kibontakozhasson az elrománosítás közvetlen valósága. Példának lehetne felhozni a sepsiszentgyörgyi 2. számú ipari líceumot, ahol az állami biztonsági szervek és a megyei hatóságok kádereit helyezték a pedagógiai állásokba. Az ugyancsak Sepsiszentgyörgyön működő és a közoktatásügyi minisztérium hatáskörének közvetlen alárendelt textil líceum óromániai területekről Erdélybe irányított román nemzetiségű tanulók egyik összekötő csatornája.¹

Az 1985-ös évre elrendelték a magyar pedagógusoknak a kötelező nyelvvizsgát s ugyanakkor minden szakon megtiltották, hogy a magyar gimnáziumot végzett tanulók magyar nyelven írassák a felvételi dolgozatot.² Ez megint csak azt eredményezte, hogy a sikertelen nyelvvizsga következtében állását vesztett magyar óvónők és tanárok helyébe román – gyakran ókirálysági – pedagógusokat helyeznek. A kötelező román nyelvű főiskolai felvételi vizsga az elrománosítási törekvés újabb eszközévé vált: ha a magyar tannyelvű iskolát végzett tanuló nem felvételizhet sikerrel, akkor elmarad a továbbtanulástól; ha ezt el akarja kerülni, akkor nem anyanyelvű, hanem román tannyelvű iskolába iratkozik. A felvételi vizsgák bukaresti vizsgáztató bizottság előtt folynak, verseny jellegűek, az ország területéről bárki beiratkozhat. A román jelöltek mindenképpen nagyobb eséllyel rendelkeznek. A vizsgát csak egy alkalommal engedélyezik. Az alulról irányított románosítási program már az óvodákban kezdődik, ahol az úgynevezett vegyes csoportokban a foglalkozás kétnyelvű; a lassú sorvadás előtt álló magyar csoportban naponta kötelező egy román foglalkozás.

A magyar és román iskolák ötvenes évek végi összevonásával az anyanyelvi oktatást irányító nemzetiségi szervek, a tulajdonképpeni tanfelügyelőségek megszűntek, illetve a megyék adminisztratív átszervezése után csak megyei szinten működhettek; innen fokozatosan kiszorították, helyükbe úgynevezett szaktanfelügyelőket szerveztek. Az 1984-85-ös iskolai évben csupán öt megyében volt még magyar nemzetiségű szaktanfelügyelő: Kovászna, Hargita, Maros, Kolozs és Szatmár megyékben. A fő tanfelügyelői állásokat csaknem kivétel nélkül románok töltik be. Így például a 80 százalékban magyar népességű Hargita megyében a nyolcvanas évek elején majdnem az összes magyar nemzetiségű tanügyi vezetőt leváltották és helyüket románok foglalták el.³ Ezzel a másik székely megye, Hargita anyanyelvi oktatása is, a Kovászna megyeihez hasonlóan, a teljes felszámolás előtt áll. A Kovászna megyében legutóbb kinevezett 109 tanár közül 102 román nemzetiségű, többnyire óromániai, a Hargita megyében kinevezett 123 tanár közül 115 román; a szintista magyar lakosságú Székelyudvarhelyen 27 tanárból csupán 2 tanár magyar nemzetiségű. A számok megszólaltatása már önmagában is eléggé szemlélteti a románosítást, illetve az elnemzetietlenítés méreteit. S nem kell mondanunk, hogy a román tanárok a magyar pedagógusok helyét foglalták el, akiket viszont óromániai megyékbe helyeztek át.

Az új típusú szakközépiskolák 1966-67. évi megszervezése után megszűnt a nemzetiségek nyelvén való szakoktatás: a 196 intézményből például egyetlen egyben sem létesült magyar tanítási nyelvű osztály, az ipari tanulók képzése is kizárólag román nyelven folyik. Ismeretes, hogy az elméleti vagy általános líceumok – a régi gimnáziumok és főgimnáziumok utódai – 70 százalékát román tanítási nyelvű szaklíceummá, illetve szakmai iskolává alakították át. Már előzetesen eltörölték a több százados hagyománnyal rendelkező erdélyi kollégiumok történelmi nevét és számokkal, vagy román történelmi személyiségek nevével helyettesítették.

Az értelmiségi utánpótlás ellátását felsőfokú anyanyelvi oktatás a nyolcvanas évek közepére gyakorlatilag megszűnt. A negyvenes évek második felétől még fennálltak a teljesen magyar nyelvű oktatási intézmények, a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, a mezőgazdasági, képzőművészeti és zenei főiskola, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet és az ugyancsak Marosvásárhelyen működő és a színészképzést ellátó Szentgyörgyi Istvánról elnevezett színművészeti intézet. A nyolcvanas évek első

¹ Egy magát megnevezni nem kívánó, Nyugaton élő volt romániai pedagógus szíves közlése.

² Uo.

³ *Erdélyi Magyar Hírlap* (a továbbiakban *EMH*), 102/1985. számú jelentése, Székelyudvarhely, 1985. dec. 16.

felében már csak két intézmény látta el az erdélyi magyar tudományosság szükségleteit: a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem és a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet. Az anyanyelvi oktatást azonban mindkét intézményben minimálisra csökkentették, s ezzel működésük formálissá vált. A kolozsvári egyetemen, az ideológiai tantárgyakon és a magyar nyelv- és irodalom szakon kívül alig adnak elő magyar nyelven; 1983-tól megszűnt a magyar nyelvű történészképzés, a magyar nyelvi és irodalmi szakra az 1985-86-os tanévre mindössze négy magyar hallgatót vettek fel. Egyes fakultásokra, mint például a jogi karra, csak a helybeli hatóságok írásbeli jóváhagyásával lehet beiratkozni. Míg a román diplomások túlnyomó többsége erdélyi – gyakran magyarok – megyékben helyezkedhet el, addig a magyar végzősök kizárólag óromániai vagy erdélyi román iskolákban kapnak állást. Pedig egyedül a székelyföldi magyar oktatási intézményekben 30-40 magyar szakos tanár helye vár betöltésre.⁴

A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetvel kapcsolatban tudnunk kell, hogy 1945 után mint a kolozsvári egyetem orvostudományi részlege működött, majd 1948-tól, Kolozsvár magyar szellemi központjának a felbomlasztása során, mint önálló magyar tannyelvű intézményt Marosvásárhelyre helyezték. Magyar jellegét egy kormányrendelet törte meg, mely az intézményt kétnyelvűvé alakította át, amennyiben keretében román tagozatok létesítését is elrendelte. Ettől kezdve fokozatosan elrománosították. Az intézmény sorsára az 1982-83-as tanév tanári karának nemzetiségi összetétele vet leginkább fényt: míg például az 1970-71-es és az 1982-83-as tanévek között a kisebbségi tanárok száma együttesen 56-tal, ezen belül a magyar nemzetiségűeké 44-gyel csökkent, a román nemzetiségű tanárok száma 33-mal nőtt.⁵ Ugyanabban az időben a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a magyar tanárok száma 55-tel fogyott, míg a románoké 33-mal növekedett.

A tervszerűen és központilag irányított etnikai szétszórás politikájának a gyakorlata legkövetkezetesebben a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet végzőseivel szemben érvényesült: egész évfolyamokat helyeztek az utolsó tíz év alatt Erdélytől 300-400 kilométerre eső óromániai megyékbe. Hiteles forrásból vett értesülesem szerint, egy székelyföldi tanárnak például tizennyolc órás utat kell megtennie vonattal, hogy az orosz határhoz közel eső moldvai faluban tanító feleségét meglátogathassa. Másrészt, bekövetkezett az a paradox helyzet, hogy magyar oktatási nyelvű iskolákba magyarul nem beszélő és a szakmában járatlan óromániai pedagógusokat helyeznek.

A széttelepítési politika végső célja az etnikai váltás: az a kétirányú intézkedés, mely Erdély tömör magyar nemzetiségű vidékeinek fellazítására törekszik, ugyanakkor az óromániai lakosság tömeges betelepítését irányítja, s ezáltal erőszakos változást okoz az erdélyi megyék nemzetiségi és társadalmi arculatán. Szerves részét képezi ez a terv annak a törekvésnek is, mely a kulturálisan jóval magasabb fokon álló Erdély és a társadalmi és művelődési fejlődésben messze visszamaradt ókirályság közti szintkülönbséget igyekszik 1920 óta kiegyenlíteni. Az áthelyezésekkel egész tanárnemzedékek esnek ki a magyar közművelődés folytonosságából. És nemcsak családi kötelékeket rombol szét és tudatzavarokat okoz, hanem megfosztja a magyar társadalmat saját értelmiségi rétegétől, magyar nyelvközösségeket s így azok oktatási intézményeit változtatja kétnyelvűvé és a saját nyelvi és nemzeti közösségéből kiszakadt családok gyermekeit pedig kizárja az anyanyelvi oktatásból. A hetvenes években meghirdetett úgynevezett társadalmi-kulturális homogenizálás – a románosítás kodifikálása – következményeként másfél évtized leforgása alatt jelentékeny nemzetiségi eltolódások észlelhetők az erdélyi városok lakossága etnikai összetételében. Kolozsvár román többségűvé vált, Marosvásárhely lakossága már csak ötven százalékban magyar, ezt követik a székelyföldi városok: Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Kézdivásárhely és Székelyudvarhely. Kéthárom évtized óta folyamatban van az erdélyi városok magyar történelmi múltjának az eltüntetése is. Ebben az időben kezdődött a Székelyföld iparosítása, a nemzetiségi politika pozitív megnyilvánulásaként elkönyvelt gazdasági fellendülés, mely azonban rövidesen a románosítás és etnikai váltás egyik hatásos eszközének bizonyult. Az üzemek vezetésére ugyanis román diplomásokat alkalmaznak s egyidejűleg olcsó román munkaerőt telepítenek a magyarok városokba. Így a nemzeti közösségtől elszakadt magyar szakember kénytelen az óromániai iparban felkínált, számára csak hátrányos munkalehetőséget elvállalni, s a szakképzésből kizárt helybeli magyar munkás legfennebb mint segédmunkás nyerhet alkalmazást. Az ipartelepítési politika tízezres tömegeket érint.

Az önálló magyar kulturális intézmények működésének fokozatos megszüntetése után, a romániai magyar értelmiség, ha szűkreszábot határok közt is, de gyarapíthatta kulturális javait és jelentős értéktöbbletet tudott felmutatni. Miután a nyolcvanas évek közepétől a felsőfokú anyanyelvi oktatás s egyben az értelmiségi utánpótlás gyakorlatilag megszűnt, a kulturális értéktermelés esélyei is minimálisra csökkentek. Ezzel együtt a százados hagyományokra tekintő erdélyi tudományosság folyamatossága is megtört.

A frusztráció menekülésre kényszeríti a romániai magyar értelmiséget. Olyan – már feltartóztathatatlan

⁴ EMH, 89/1985. sz. jelentés, Kolozsvár, 1985. oki. 25.

⁵ EMH, 39/1984. sz. jelentés, 1984. júl. 26.

vált – folyamat, mely elhatározó jelentőségű lehet majd az ezredforduló felé haladó romániai magyar társadalom további létének alakulására. Kezdetben esetenként, az anyaországba való áttelepülés formájában mutatkozott a jelenség, később, az elnyomás eldurvulásával nagyobb arányú, de még mindig nem riasztó hatású meneküléssé duzzadt. Ekkor már nemcsak a szomszédos Magyarország volt az új egzisztenciák célja, hanem a nyugati, sőt a tengerentúli országokba is megindult a kivándorlás. A magyar hatóságok egy ideig nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget e folyamatnak, bár nem fogadták szívesen az újonnan érkezőket; a menekülők számának a növekedésével azonban megnehezítik az áttelepülést azzal indokolván, hogy ne néptelenedjenek el az erdélyi magyarlakta területek, s a magyar lakosság ne maradjon vezetők nélkül. De vajon egy bekövetkezendő exodus nem teszi-e próbára az anyaország teherbíró képességét?

A nyolcvanas években napirenden lévő inkvizíciós körülmények, rendőrsikánok, üldöztetések, öngyilkosságba hajszolások, az egzisztenciális félelem, az általános pogromhangulat, s nem utolsósorban a rezignáció, a veszített ügy tudata, különösen a fiatal székely értelmiséget állította a maradás, vagy az önfeladás alternatívája elé. A saját bőrükön tapasztalt mindennapi élmények legtöbbjüket a szülőföld kényszerelhagyására indította. Olyan fiatalokról van szó, akik mindeddig hitet tettek az otthonmaradás mellett, s akik – ha már kénytelenek történelmi szerepüket feladni – továbbra is az anyanyelv közegében szeretnének maradni. Ezt azonban nem csupán a már említett magyarországi korlátozások akadályozzák, hanem a román hatóságok is inkább hajlandók a nyugati országokba való kivándorlást támogatni. A kivándorlók ugyanis a fennálló rendelkezések szerint többé nem térhetnek vissza Romániába. Így nemcsak pótolhatatlan ürt hagy maga után ez a nemzedék az új helyzethez viszonyuló értelmiség újratermelődésében, de – épp fiatal életkoruk miatt – a nemzeti identitás feladásának a veszélye is nagyobb náluk, mint az idősebb nemzedéknél; új jövőjük formálása, az új helyzethez való alkalmazkodás teljes életformaváltást követel.

A maradás vagy a menekülés alternatívájának lelki indítékait kutatva, nehéz lenne ítéletet alkotni az egyik vagy a másik szándék jóváhagyására vagy elítélésére. Mindkét döntés, bármilyen oldalról is tekintjük, torokszorító: a menekülőknél, vagy az otthonmaradóknál egyformán. De vajon lehet-e a nyomorúság lelkiállapotában a történelmi sors távlataiban gondolkodni?

A felsőfokú anyanyelvi továbbtanulás lehetőségétől való megfosztás után, a román párt- és államvezetőség 1986 novemberétől tervbe vette a középfokú magyar tanítás felszámolását is. Erről ad hírt egy bizalmas jelentés. A rendelet még nem került nyilvánosságra, s ismerve az ilyen természetű román jogszabályok fondorlatait, előreláthatólag nem is fog. A tervek szerint, középfokú szinten a magyar nyelvű oktatás mindössze a magyar nyelvre és irodalomra redukálódik; ilyen értelemben rendelték el az új iskolai tankönyvek összeállítását is. Hasonló tervek már a hetvenes években érlelődtek, de csak most lettek beilleszthetők az elnemzetietlenítés programjába.

Az egyetemekre és főiskolákra való kötelező román nyelvű felvételi vizsga és a numerus clausus gyakorlatának a bevezetése után, újabb lényeges számbeli eltolódások várhatók a többségi nép javára, mely társadalmi, gazdasági, közügyi és művelődési téren a kulcspozíciókat eddig is a maga javára igyekezett kisajátítani. Ezzel szemben, már a hatvanas évektől nyilvánvalóvá vált a kisebbség egyenlőtlenségi helyzetbe jutása. Így például 1966-ban minden tízezer városban lakó 12 éven felüli románra 494,34 felsőfokú diplomával rendelkező jutott, ellenben minden tízezer városban lakó 12 éven felüli magyarra csupán 255,87. Országos viszonylatban a 12 éven felüli románoknál minden tízezer közül 219,64-nek volt felsőfokú végzettsége, ugyanakkor a magyaroknál csak 150,69-nek.⁶ A hatvanas évek óta további jelentős nemzetiségi eltolódások mentek végbe: a kisebbségi diplomások száma újabb csökkenést mutat és a román értelmiség nagyarányú számbeli növekedésével szemben a nyolcvanas évekre már szinte elenyészővé vált.

Az érdemleges anyanyelvi oktatás felszámolásával és az értelmiség számottevő rétegeinek eljelentéktelenedésével vagy teljes kikapcsolásával, az állambiztonsági apparátus egyik fő feladatának tekinti a kultúrtevékenységek végző személyek – mint például tanárok vagy papok – lelki megtörését, vagy fizikai megsemmisítését. Ez a jelenség egyelőre vidéken figyelhető meg olyan személyeknél, akik az állami hatóságok által megszabott kultúrtevékenységen túlmerészkedve, munkájukat nemzetmentő feladatnak tekintették, elkötelezettségükkel és erkölcsi kiállásukkal a hatalmi elnyomás elleni magatartás jelképévé váltak. A hatósági megtorlásokat a szokásos házkutatások előzik meg, ezeket különböző természetű rendőrsikánok, üldöztetések, az illetők évtizedes munkájának – többek között falumonográfiáknak – a megsemmisítése, végül megfélemlítések és többeknek az öngyilkosságba való kergetése követi. A vidéki népművelők elleni drasztikus intézkedésekkel az államhatósági szervek példát statuálnak.

Egyidejűleg a magyar kisebbség érdekvédelmét szolgáló – még meglévő – intézmények vezetői és az erdélyi magyar egyházak ellen is megindult a támadás. Így például a nemzetiségek nyelvén publikáló

⁶ Uo

Kriterion Könyvkiadó önálló szervezetének a további sorsa is bizonytalanra vált, felszámolása vagy teljes átszervezése csak idő kérdése; sorsával a Román Kommunista Párt – a kisebbségek nyelvét nem ismerő – úgynevezett „különleges” brigádja foglalkozik. Magyar nyelvű könyvkiadása az utóbbi harmincöt év folyamán egyharmadára csökkent, s így is a kiadott könyvek nagy része pártbeszéd és román írók műveinek a fordítása. A valóságos helyzetet tükröző statisztikai számok megdöbbentő képet mutatnak: évente általában egy magyar nyelvű könyv jut egy romániai magyar főre.⁷

Az újabb intézkedések során leváltották vagy önkéntesen lemondatták a fontosabb magyar nyelvű sajtóorgánumok vezetőszervezőit, amit – az Erdélyi Magyar Hírügynökség jelentése szerint – általában „betegnyugdíjazással” álcáznak. A leváltottak vagy „nyugdíjaztatottak” helyére a rezsimet kiszolgáló személyek kerülnek, s ennek megfelelően romlik a lapok színvonala is. Az erdélyi magyar közművelődés egyetlen és leghatékonyabb fórumának, a *Művelődés* című folyóiratnak a megjelenését 1985 elején betiltották, s ezzel majdnem egyidejűleg megszüntette a Román Televízió a magyar nyelvű műsorok eddigi 180 perces sugárzását; fokozatosan csökkentették a magyar, német és szerb nyelvű vidéki stúdiók rádióadásait is, csupán Bukarest közvetít félórás, illetve 15 perces műsort – többnyire híreket – a kisebbségek nyelvén.⁸

A román egyházpolitika minden lehető eszközt felhasznál az erdélyi magyar egyházak fokozatos gyöngítésére, szegregációjára s végül szórványegyházzá csökkentésére. Az egyházak központi vonzásköréből kiszakadt szórványegyházak teljes elszorvasztása csak idő kérdése. Kedvez a bomlasztás munkájának az egyházak nemzetközi elszigeteltsége, a katolikus egyház legális státus nélkülsége és az ateizmust szentesítő szocialista állam. Az iskolapolitikában alkalmasnak bizonyult eljárások az egyházak oktatási intézményeiben is érvényre jutottak: a numerus clausus bevezetése máris lényegesen csökkentette a lelkesítő utánpótlást s ezáltal egész egyházközségek maradnak pásztor és anyanyelvi védelem nélkül. Az istentisztelet ugyanis az egyetlen hely, ahol a magyar nyelvet még korlátlanul lehet használni.

Az egyházak ellen folytatott aknamunka bevált módszerei szerint először is korlátozni kell az egyházkormányzat szabad cselekvőképességét és kollaboránsokat kell helyezni az egyházi vezetés soraiba. Kollaboráns személyek végzik el ugyanis azt a belső bomlasztó munkát, amit az állami egyházi hatóságok az egyházon belüli ellenállás miatt csak részben vagy egyáltalán nem tudnak megvalósítani. Ők az ellenállók denunciansai, az elnemzetietlenítő politika megbízható cinkostársai és a megfélemlítési légkör megteremtői; időközönként hűségnyilatkozatokban fejezik ki az állam iránti teljes lojalitásukat.⁹ A totalitárius rendszerben kipróbált kontraszelekció nemcsak a hatalom gyakorlásában, hanem az elnemzetietlenítési politika intézményrendszerében is bevált. Különös jelentősége van a hagyományos román fanarióta-bizantin jellegű államapparátusban. A párt Központi Bizottságában vagy magasabb tisztségekben, valamint fontosabb társadalmi és művelődési kulcspozíciókban olyan magyar nemzetiségűeket alkalmaznak, akik meggyőző tanújelét adták a párt- és államvezetőséggel szembeni lojalitásuknak és nemcsak cinkostársai, hanem aktív támogatói is a magyar etnikum erőszakos asszimilációjának. Ezek a személyek rendszerint román házastársat választanak, gyerekeiket román szellemben nevelik és a besúgórendszernek is hasznos szolgálatot tesznek. Magyar nyelvű román asszimilánsok előnyben részesülnek a kontraszelekció pozíciórendszerében: magyar vagy magyarosan hangzó név azt a látszatot kelti, hogy a vezetésben olyanok is részt vesznek, akik a magyar társadalom érdekeit képviselik; ezenkívül az arányos nemzetiségi összetétel elvének ily módon való szemléltetése a külföldi propaganda céljait is szolgálja. A gyakorlatban bebizonyosodott, hogy a soknemzetiségű Romániában a nemzeti jogegyenlőség sohasem valósult meg. A romániai nemzeti kisebbségek nincsenek sem a közigazgatásban, sem a kulturális-, gazdasági-, társadalmi-, vagy igazságügyi szerveknél országos arányszámuknak megfelelően képviselve. Az egyenjogúság politikai elve alapján a kisebbségeket nem csupán az egyetemes emberi jogok, de sajátos kollektív-autonóm jogok illetnék meg. Romániai viszonylatban azonban a helyzet másként fest. A gyakorlatban még nyomát sem találni annak a nemzetiségi politikának, mely faji és nemzetiségi egyenjogúságot, nyelvi és vallási szabadságot biztosítana az ott élő kisebbségeknek; kötelezettségek, melyeket a több nemzetiségű Románia egykor magára vállalt és amelyeket külföldi propagandájában hamis statisztikák és statisztikai kiértékelések által ma is terjeszt.

Az ezredforduló küszöbén a romániai nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek létformájában új helyzet teremtdött. A soknemzetiségű Románia közel háromnegyed századnyi idő elteltével sem volt képes megoldani a jelentős számot kitevő nemzetiségek problémáit. A német kisebbség nyolc százados erdélyi létét feladva, többségében a kivándorlás mellett döntött, s ugyanazt a kényszermegoldást választotta a romániai zsidók közössége. Jelen van mintegy két és fél millió magyar, akiknek a léte fejtörést okoz Bukarest

⁷ EMH, 1984. szeptemberi-októberi száma.

⁸ EMH, Kolozsvár, 1985. aug. 14.

⁹ Az erdélyi református egyház válságáról részletes leírást ad Illyés Elemér, *Meghosszabbítani az agóniát?* című cikkében (*Irodalmi Újság*, 1986. 1. sz.)

politikai és állami vezetőségének. Másképp kifejezve: nem tud mit kezdeni a történelmi és számbeli súlyánál fogva is jelentős nemzetrésszel, jóllehet felszámolását – tragikus módon – senki sem akadályozza. S éppen abból a tényből kifolyólag, hogy a hatalom úgy bánhat el a két és fél millió magyarral ahogy akar, megteremtődött – a román államvezetőség szerint történelmileg és logikailag is megokolt – beolvasztás elve. Ehhez csak úgy lehetett eljutni, ha a román közvéleményt és a vezetőséget magyar-ellenességre hangolják át, ami részben sikerült is. Az áthangoláshoz szükséges volt előzetesen létrehozni a romániai magyarok történelmi bűnösségének a doktrínáját, amit viszont magyarellenes pamfletek kiadásával lehetett a közvéleménnyel elhitetni. Így lett a romániai magyar társadalom egészére rá szabott történelmi bűnösség hamis vádja a magyar etnikum erőszakos beolvasztásának a fő érve és a nemzeti identitás megtörésének egyik eredője. A történelmi bűnösség sztereotip vádjának tervszerű manipulálása azt a célt szolgálja továbbá, hogy eleve megfossa a magyar nemzetiséget minden védekezési lehetőségtől, a román tömegekben viszont a nemzeti államon belüli beolvasztás szükségességének és Erdély elvitathatatlan történelmi jog alapján való birtoklásának a tudatát táplálja.

A nyolcvanas években nem kevesebb, mint egy tucat magyarellenes pamflet jelent meg s a román sajtó egyre sűrűbben publikál uszító hangvételű írásokat, amelyeket a romániai magyar lapoknak is közölniük kell. Nem kell hangsúlyoznunk az írott szövegek történelmietlenségét, primitív okfejtését és kíméletlenül indulatos – gyakran útszéli – stílusban fogalmazott közhelyeit. Viszont alkalmasak arra, hogy megteremtsék a faji gyűlölködés sovíniszta légkörét, az agresszív nacionalizmust és a magyarellenességet magyarüldözésre hangolják át. Amilyen mértékben fokozzák a magyar társadalom történelmi diszkreditálását, ugyanolyan mértékben táplálják a román nemzeti nagyság és felsőbbrendűség eszméjét. S ezt olyan módon, hogy a magyar kisebbség már-már idegen, szinte fölösleges testként hat ebben a közegben.

A nyolcvanas évekre egységes és intézményes formát nyert a magyarellenes kampány. Egységesítése abban áll, hogy Bukarest a „revizionizmus” és „irredentizmus” jelszavával a nyugati román emigráció jelentős rétegeit is mozgósítani tudta. Ebben a tekintetben – paradox módon – a különben rezsimmelenes román emigráció és a bukaresti párt- és államvezetőség teljesen egyetért. Árnyalati különbséget kell tennünk azonban olyan értelemben, hogy a román emigrációt voltaképpen az Erdély-kérdés köti Ceaușescuhoz: szervezeteik programjában az Erdélyért való síkraszállásnak rangos helyet szántak. Felfogásuk szerint a mai Romániában az elnyomás egyformán sújt magyart és románt is, következésképpen a romániai magyarok sérelmei alaptalanok, nem más, mint a nyugati magyar emigráció koholt propagandája, a valóságban revizionista és irredenta eszmék forrása. És ez, ami elválasztja a magyar és román emigrációt. Nem lehet a magyar emigráció kiállását a romániai magyarok emberi jogaiért a propaganda szintjére süllyeszteni, vagy a régen elkoptatott revizionizmus szólamával azonosítani. Az igaz, hogy a román emigráció hangja jóval mérsékeltebb és áttételesebb mint Bukaresté, s közülük többen elítélik nyilvánosan is a hivatalos román nemzetiségi politikát. Továbbmenve, a román emigráció többségének a felfogása szerint, Ceaușescu nyílt kisebbségellenes politikája okozati összefüggésben áll Románia nemzetközi hitelrontásával. Ez a felismerés azóta nyert értelmet, amióta a nyugati idegen nyelvű sajtó élénkebb érdeklődést mutat a romániai magyarok helyzete iránt. Kitérőként érdemes megjegyezni, hogy a nyugati sajtó híradásának nagy része másodforrásból, a helyzet belső összefüggéseit nem ismerő újságírók tollából kerül nyilvánosságra, történelmi múltunkat illetően gyakran elfogult hangnemben és pontatlan adatokkal. El kell ismernünk azt is, hogy a nyugati közvélemény közömbössége – épp a sajtó híradásai következtében – megtört: lassanként behatolt a köztudatba a bukaresti párt- és államvezetés nacionalista kormányzati rendszere és kisebbségellenes politikája.

Többször felvetődött a magyar és román emigráció közeledésének a kérdése s ilyen tekintetben kísérlet is történt.¹⁰ Az általános hatalmi elnyomás s ezen belül a romániai magyarok diszkriminálása ellen fejezte ki tiltakozását több Nyugaton élő román író és tudós egy közösen aláírt manifesztumban, melyet a román nyelvű emigrációs lap, a *Lupta* közölt. Ám a jószándékú közeledés mögött ott lappang a két nép múltjára nehezedező történelmi teher s nem egy esetben a román biztonsági szervek nyílt fellépése vagy fenyegető magatartása.

Románia többet áldoz külföldi propagandájára, mint az ország kulturális fejlesztésére. A győztes dunavölgyi népek történetében egykor oly hasznosnak bizonyult „propaganda” azonban közel háromnegyed század óta elvesztette fogalmi jelentőségét: faji gyűlöletté vált. Mert mi más lenne a magyarellenes pamfletek és sajtóhadjárat értelme, ha nem a nemzeti gyűlölködés szítása?

A magyarellenes kampány következetes felszínén tartása szempontjából éppoly fontosnak bizonyult a román nép veszélyeztetettségének a hirdetése. Szórványosan elhangzott beszédek, sajtóközlemények gyakran utalnak nyíltan vagy burkoltan Magyarország Erdéllyel kapcsolatos aspirációira, s ebben a Szovjetunióknak is bizonyos szövetséges szerepet tulajdonítanak. Ebbe a gondolatmenetbe épül bele a

¹⁰ Nehéz dialógus. Ion Rațiu és Illyés Elemér levélváltása, Irodalmi Újság, 1985. 1. sz

nemzetiségi kérdés, mely – a román vezetőség hivatalos kinyilatkoztatása szerint – régen megoldódott, létezését csupán a magyar irredenta táplálja Moszkva sugallatára.

E kontextusban kerül felszínre a besszarábiai (Moldvai Köztársaság) románok helyzetének az egyenrangúsítása a romániai magyarok helyzetével. A román vezetőség szerint semmi ok nincs arra, hogy a romániai magyarokkal szemben gyakorolt nemzetiségi politika különb legyen, mint a besszarábiai szovjet nemzetiségi politika, ahol közismerten teljes diszkrimináció folyik. A párhuzam abszurditása persze nem szorul további magyarázatra.

A román nép veszélyeztetettségének a tünete idővel tömegpszichózissá duzzadt, tetszés szerint alkalmazható a tömegek mozgósítására, magyarellenességre, az ország gazdasági mizériáiból származó elégedetlenség és a személyi kultusz túlkapasainak az elterelésére. Összefüggésben áll ezzel az állami függetlenség és szuverenitás jelszava.

A nyugati megfigyelők által gyakran tévesen értelmezett román függetlenségi politika hangoztatása a valóságban azt a célt szolgálja, hogy elterelje a figyelmet a nemzeti kisebbségek problémáiról, illetve semlegesítsen minden kívülről jövő politikai, gazdasági vagy más természetű nyomást, továbbá, hogy az országot gazdasági előnyökhöz juttassa és a hatalom belső állásait biztosíthassa. Az általános elégedetlenség ellenére is a román tömegek nagy része meg van győződve Ceaușescu nemzeti érdekeket védő politikájáról. S amiről már többször szó esett, a román párt- és államvezetőség tudatában van annak, hogy a kisebbségek helyzetének az érdekében csakis kívülről lehet nyomást gyakorolni, következésképpen vigyáz arra, hogy az elnyomórendszer gyakorlatát az emancipációs politika hangoztatásával ellensúlyozza és tart attól, hogy az elnyomás bizonyítható tényei nyilvánosság elé kerülnek.

A román nép veszélyeztetettségének a pszichózisa, rémhírek terjesztése (a magyar hadsereg felvonulása a román határra) nem véletlen, hanem a magyarellenos hírverés tervszerű manipulálásának fontos alkotó része. A helyzet megdöbbentően emlékeztet az 1944 októberi pogromhangulatra, azzal a különbséggel, hogy akkor sajtó és érdekvédelmi szervezet állt a megfélemlített erdélyi magyarok mögött s a magyarellenos kilengések inkább rögtönzött jellegűek voltak, míg a jelen körülményeit a teljes etnikai kiszolgáltatottság és az évtizedek óta érlelődő tervszerűség határozza meg.

Aki figyelemmel kísérte a romániai magyarok utolsó harminc évének a történetét, megállapíthatja, hogy a nemzetiségi politika változásait a kommunista párt előzetes döntései határozták meg. Így nyertek a Román Kommunista Párt 1984. november 19. és 21. közt megtartott 13. kongresszusán a magyar etnikum beolvasztására utaló határozatok végleges megfogalmazást. Ezek közt szerepel a magyar lakta területek gazdasági-közigazgatási átrendezésének a terve is a magyar etnikum fellazítása céljából.

A 13. pártkongresszus után a jogvédelemnek még a minimális lehetősége is megszűnt. Ellenben megerősítették a hatalmi mechanizmus erőszakos szervezeteit, átépítették az ország távbeszélő hálózatát, hogy az állambiztonsági szerveknek lehetővé tegyék minden magánvonal lehallgatását. Növekedett a besúgók száma és a belügyi szervek emberüldözése. Erre utal az új titkos államvédelmi intézmény megszervezése Ceaușescu vezetése alatt. A szervezet semmiben sem különbözik a Vasgárda két világháború közötti legionárius-hitlerista mozgalmi csoportosulásaitól, céljuk ugyanaz: faj- és kisebbségellenesség. A szervezet úgynevezett „különítményekkel” rendelkezik, melyek feladata a milícia és a titkosrendőrség állásainak a megerősítése és preventív közbelépésével az ellenzék megtörése. A különítmények tagjai, kizárólag román nemzetiségűek, magyar lakta vidékeken is.

Új értelmet kapott a Magyarországtól való elszigetelés politikája: kíméletlenebbé és megalázóbbá váltak a határsíkoknak s teljesen elzárták a Magyarországon megjelenő könyvek behozatalát. Tömörebben kifejezve: fokozottabbá és türelmetlenebbé vált minden, ami a romániai magyar lét eltüntetésére törekszik. Mindezek függvényében, ha realisan mérjük le a romániai magyarok fennmaradási esélyeit, további tűnődésekre, spekulatív következtetésekre sok idő már nem marad.

Kényelmes álláspont volna az országon belüli demokratikus megújulásban, vagy bármily hatalmi változásban reménykedni, vagy a magyar-román viszony javulására várni. Románia politikai rendszere blokkon belüli, a magyar-román viszony közel háromnegyed évszázad óta a holtponton vesztegel. Nem feltételezhető, hogy a közeljövőben egyik vagy a másik állapot megváltozna.

Magyar-román viszonylatban a romániai magyarok helyzete a háborút lezáró békeszerződések után kialakult felfogás függvényévé vált, ami a nemzeti kisebbségek kérdését „belső ügynek” nyilvánította. Hosszú ideig irredentizmusnak minősült, ha Magyarország érdeklődést mutatott a szomszéd államokban élő magyar anyanyelvűek sorsa iránt. Ez a felfogás alapján máig sem változott. A romániai magyarok helyzetével kapcsolatos hivatalos vagy félhivatalos magyarországi kijelentésekre a román kormány – az ország belső ügyeibe való beavatkozás elvére hivatkozva – mindenkor elutasító, támadó hangon reagált.

1956 novemberében és 1957 januárjában Gheorghiu-Dej akkori pártfőttitkár és Chivu Stoica miniszterelnök vezetésével román küldöttség érkezett Budapestre azzal a feladattal, hogy a magyar kormány képviselőjétől, Kádár Jánostól Erdélyre vonatkozóan lemondási nyilatkozatot kapjanak. Kádár a parlament 1958. január 27-i ülésén elhangzott beszédében ki is jelentette, hogy „a Magyar Népköztársaság sem

területi, sem más igényeket nem támaszt más országokkal szemben".¹¹ Egy hónappal később, februárban tett romániai látogatása alkalmával, megerősítette irredentaellenes álláspontját: „Magyarországnak nincsenek területi követelései Romániával szemben”.¹²

Először a hatvanas évek közepén bírálta a magyar kormány hivatalosan is Románia külpolitikáját Komócsin Zoltán cikkében, melyet a *Pravda* 1966. szeptember 16-i száma közölt, majd Kádár János beszédében, melyet a *Népszabadság* 1966. október 8-i és 29-i száma tett közzé. Ugyancsak a *Népszabadság* közölte az 1966. július 2-i számában Kádár János interjút, amelyben Kádár a trianoni békeszerződést a „Magyarországot területeitől megfosztó imperialista diktátum”-nak nevezte. 1968 őszén újabb megfogalmazásban nyilvánította ki a magyar kormány határain kívül élő nemzeti kisebbségeihez való viszonyát: „Egy nép sem tépi szét kapcsolatait elszakított részeihez, amelyek ugyanazt a nyelvet beszélik és azonos történelmük és kultúrájuk van. Nincs nép, mely hasonlóan cselekedne anélkül, hogy ne adná fel saját magát. Elengedhetetlen kötelességünk ezeket a kapcsolatokat őrizni és ápolni.”¹³ A kijelentések akkor hangzottak el, amikor a Szovjetuniótól való román külpolitikai és gazdasági függetlenségi kísérletek első jelei mutatkoztak, illetve amikor Ceaușescu kritikus hangon bírálta Csehszlovákia 1968 augusztusi szovjet megszállását.

Maga a kisebbségi kérdés Magyarország és Románia között először 1971 nyarán került nyilvánosságra, amikor – röviddel Ceaușescu kínai látogatása után, tehát ugyancsak szovjet kezdeményezésre – Komócsin Zoltán politikai bizottsági tag kijelentette, hogy „Magyarországot érdekli a Romániában élő magyar nemzeti kisebbség sorsa”.¹⁴ Komócsin nyilatkozatát a román kormány képviselője, Paul Niculescu-Mizil, Románia belső ügyeibe való beavatkozásnak minősítette.¹⁵

Feltűnést keltett Kádár János a helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten 1975. július 31-én elhangzott beszéde, amelyben Magyarország 1919–1920-as területi veszteségeit, a „történelmi tragédiát” és „Trianon igazságtalanságát” idézte emlékezetbe.¹⁶ A hetvenes évek második felétől, miután a nyugati sajtó is foglalkozni kezdett a romániai nemzeti kisebbségek helyzetével, fokozódott a magyar-román feszültség is: sajtóviták indultak, magyarellenos pamfletok láttak napvilágot, de maga a nemzetiségi kérdés nem jutott el a politikum fórumáig. A magyar kormánynak ma sincs kialakult koncepciója a romániai – és általában a szomszéd államokban élő – magyar etnikai közösségek jövőjét illetően, elnyomatásuk ellen képtelen jogvédelmet nyújtani, helyzetükről is csak tartózkodó, óvatos fogalmazású írárok jelennek meg; a román sajtó legújabb támadásaira csak általánosító, vitát kerülő utalásokkal válaszolnak a hazai lapok.

Elhatározó befolyással lesz a romániai magyarok további sorsának az alakulására a magyar kormány magatartása és a külföldi közvélemény támogatásának a megnyerése. Tudni kell azonban, hogy a nyugati magyar sajtó közleményei, vagy magyar nyelven publikált munkák elégtelenek, hatástalanok a nemzetközi közvélemény felvilágosítása szempontjából. A romániai – és általában a szomszéd államokban élő – magyar anyanyelvűek helyzetének a köztudatba való bevitelére tárgyilagos józansággal megírt idegen nyelvű közleményeket és munkákat igényel. Sok minden múlik a határon kívül élő magyarok szellemi tartalékainak az életképességén és nemzeti identitásukhoz való ragaszkodásán. Az önfeladás vagy az önmegvalósítás vállalásán. A nemzetiségi kérdés továbbra is bizonytalansági tényező marad a közép-kelet-európai térségben. Sikertelennek bizonyult eddig minden olyan kísérlet, mely erőszakos intézkedésekkel, diszkriminációs politikával, vagy hosszú távra tervezett beolvasztási módszerekkel keresett megoldást. Nehezen lehet a kisebbségek problémáit „belső ügynek”, vagy elszigetelt jelenségnek tekinteni, gyökerei európai távlatokba, világmértekekbe ágaznak.

(1986)

¹¹ *Népszabadság*, Budapest, 1958. január 28.

¹² Bukaresti rádió, 1958. február 27.

¹³ *Népszabadság*, 1968. október 6.

¹⁴ *Népszabadság*, 1971. június 25.

¹⁵ *Scinteia*, Bukarest, 1971. július 9.

¹⁶ *Népszabadság*, 1975. aug. 1.

KEMÉNY ISTVÁN

Bibó István emlékezete

Bibó István neve összeforrt az 1956-os magyar forradalommal. Ha Bibóra gondolunk, a forradalom jut eszünkbe, 1956. november 4-e, 5-e, 6-a, amikor a parlament épületében szövegezte tervezetét a magyar kérdés megoldására. Ha a forradalomról beszélünk, két szimbolikus alak jelenik meg előttünk, Nagy Imre és Bibó István, akik akkor, azokban a napokban, szavaikban, tetteikben, magatartásukban, a legteltesebben és a legpontosabban tudták kifejezni mindnyájunk akaratát. Nem ismerek a történelemben olyan forradalmat, amelyben nép ilyen egységesen vett volna részt, de arra sem ismerek példát, hogy államférfi vagy gondolkodó ennyire azonos lett volna népének ügyével. Ez az azonosulás nemcsak a forradalom hónapjaira érvényes. 1956-ban a magyar nép évszázadok óta folyó pert akart dűlőre vinni, olyan tervet akart megvalósítani, amelynek alapvázlatát a 18. század végén és a 19. század első felében készítették el magyar gondolkodók, államférfiak és társadalomtudósok, és amelynek szövegezésén tovább munkálkodtak a következő nemzedékek. A szövegezők egyike Bibó István volt.

Ha meg akarjuk érteni azt a valószínűtlen befejezettséget és hibátlanságot, amellyel 1956 novemberében és az azt követő hónapokban, majd években előttünk áll a gondolkodó és az államférfi, ismernünk kell azt a munkásságot is, amellyel a terv szövegéhez 1945–1948 között hozzájárult, de még előbb ismernünk kell azt az iskolázódást, amelyen szelleme nevelődött.

Első mestere a legjelentősebb magyar társadalomtudományi és politikai gondolkodó, Eötvös József volt. Mit tanult Bibó Eötvöstől? Mindenekelőtt módszert a társadalmi kérdések megközelítésére. E módszernek lényege az empirizmus, az a meggyőződés, hogy „*a haladásnak egyetlen biztos ösvénye csak a tapasztalás lehet*”. Az empirizmust, a tapasztalás elsőbbségét nem Eötvös vezette be a magyar gondolkodásba. Bibó egyik legkedvesebb idézete e tárgyban a 16. és 17. század fordulójáról, Bocskaytól származik: „*sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük*”. A társadalomtudományos és politikai gondolkodás kiépített, következetes módszerévé mégis Eötvös tette nálunk. Többek között, vagy inkább elsősorban azzal, hogy megjelölte a teret, amelyen tapasztalatokat gyűjthetünk. Ez a tér a történelem. Közelebről 2000 év európai történelme, az az időszak, amelyben a „mienk alapjául szolgáló polgárosodás” alakulását napjainkig kísérhetjük.

A kézzelfogható történelmi valóság hajlékony kutatása vezette már Eötvöst és nyomában Bibót korunk nagy, tartós mozgalmainak, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére, a nemzeti függetlenségre, és az egyéni szabadság növelésére irányuló törekvéseknek megértéséhez: annak belátásához, hogy a fél vagy az egész világra kiterjedő, egy egész korszakon át ható áramlat sohasem lehet teljesen önkényes, hanem csak az egész történelmi múltnak eredménye; annak felfogásához továbbá, hogy az egyes egyén hiába küzd az ilyen mélyen gyökerező, sodró erejű tendenciák ellen.

Eötvös és Bibó életművének jelentős részét annak szentelte, hogy önmagának és nekünk megmagyarázza, milyen történelmi és emberi tényezők hozták létre e sokszor homályos, sokszor katasztrófába vezető törekvéseket. (Jól tudjuk, hogy abban a formában, ahogy nacionalista, szocialista és kommunista vezérek e célokat megfogalmazták és a célok eléréséhez vezető módszereket kijelölték, egyrészt ezek a célok összeegyeztethetetlenek egymással, másrészt önmagukban is megvalósíthatatlanok, végül pedig megvalósulásuk csak keserves csalódást okozhatna azoknak, akik őket magukévá tették.) Korunk nagy mozgalmainak alapos ismerete és belső megértése alapján azt is meg tudták mutatni, milyen mélyebb szükségletek vezetnek a tömegeket, az embereket tévesen fogalmazott célok és katasztrófa felé sodró módszerek elfogadásához, valamint azt is, hogy e mélyebb szükségletek nem mondanak ellent egymásnak és ki is elégíthetők. Bibó tevékeny élete során sokszor adódott az a látszat, hogy politikájának lényege az egymással ellentétes érdekek, értékrendszerek, világnézetek kölcsönös engedményekre épülő kiegyezésének, kompromisszumának az elérése. „*A jó kormányzat alapja a megegyezés*” – mondja egyik kommentátora. A megegyezés Bibó politikai filozófiájának valóban egyik alapköve, de abban az értelemben, hogy olyan mély törekvések, mint pl. a nemzeti érzéshez való ragaszkodás, vagy a minél teljesebb demokrácia megvalósítása belső lényegük szerint nem ellenkeznek egymással.

A második mester a két háború közötti korszak nagy történésze és szociológusa, Hajnal István volt. 1945 és 1948 között írt tanulmányaiban Bibó mindig Hajnal történelemszemléletéből indul ki. Akár a

zsidókérdésről ír, akár a választások előtti politikai helyzetet kívánja elemezni, akár az 1945-ös társadalmi átalakulás értelmét keresi, az általános keret az európai és ezen belül a magyar társadalomfejlődés, úgy, ahogyan ezt Hajnal értelmezi. Az európai társadalomfejlődést Bibó Hajnal nyomán úgy fogja föl, mint a szabadság és egyenlőség viszonyainak fokozatos terjedését és általánossá válását. A sötétnek minősített korai európai középkor világát például így jellemezte: *„A társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották ... a teljes és egyoldali kiszolgáltatottságnak az ókori, bizánci és közel-keleti társadalmakra oly jellemző viszonyait... Nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek... A szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak így, amelyek szívósan ellenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni”.*

Nyugat-Európa ezekből a kezdetekből kiindulva jutott el mai állapotáig, beleértve azokat a küzdelmeket is, amelyek még korunkban sem záródtak le. *„A legmodernebb társadalomfejlődés ... során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy a sokféle kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő s erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegezéséhez. Ebben a perspektívában a modern szocializmus nem jelent mást, mint ennek a folyamatnak a további korrigálását és teljessé tételét: azoknak a társadalmi rétegeknek, elsősorban a bér munkásoknak a szabadságigényét, akik a középkori szűk, de biztosított keretek lebontásával nem az egyetemes szabadság javaihoz jutottak”.*

Hogyan illeszkedik be ebbe az európai fejlődésbe Magyarország? Bibó ugyancsak Hajnal nyomán úgy látta, hogy *„a keleti kereszténység területén is fel-felbukkantak olyan belső erők vagy külső hatások, melyek az egyoldalú alávetés, kiszolgáltatottság és kizsákmányolás tényével szembefordultak, azonban a keleti kereszténység megmerevedése s az államhoz való másféle viszonya, valamint az egészen rideg alávetésen alapuló török-tatár katonai szervezetek hatása ezeket az erőfeszítéseket hamar megakasztotta”.* Ezzel szemben Ausztria, Csehország, Magyarország, Lengyelország *„egyaránt mutatnak társadalomfejlődésükben nyugatias és kevésbé nyugatias vonásokat”.*

Közismert tény, hogy a magyar társadalomfejlődés a török behatolásig és hódoltságig közelebb állt a nyugati fejlődéshez, mint a 16. századtól kezdődő korszakban. Ettől az időponttól kezdve fokozatosan létrejön a magyar nemesség érdekközössége a „szabad polgári és paraszti fejlődés rovására”. Ám az egész több száz éves időszak során *„szüntelenül élnek, s a többé-kevésbé reménytelen feladatnak újból meg újból nekifutnak a szabadabb fejlődés felé igyekvő erők”.*

A magyar reformkor volt a leghatalmasabb erőfeszítés Bibó szerint arra, hogy Magyarország visszatérjen a nyugati fejlődés fő vonalára: *„A polgárságból és jobbágy fiakból egy minden eddiginél nagyobb méretű és függetlenebb értelmiségi kultúra körvonalai alakulnak ki”.* A szabadságharc leverése után azonban a magyar társadalom újra megmerevedik és változott formában újra létrejön az immár 300 esztendőes egyensúly.

Az 1918-as forradalom rövid időre megteremti a szabad társadalmi fejlődést akaró társadalmi rétegek szolidaritását. *„A történelmi magyar terület szétesése azonban olyan pánikot okoz”* a magyar politikai osztályban, hogy ebbe belebukik a demokratikus forradalom, és a két háború közti korszakban *„újából helyreáll a restaurált nagybirtok és a megriadt középrétegek évszázados szolidaritása”.*

A 30-as és a 40-es évek politikai áramlatai közül Bibó személyesen a népi mozgalomhoz, ezen belül is Erdei Ferenchez és Szabó Zoltánhoz állott legközelebb. Bibó a népi mozgalomnak és a belőle kibontakozó Márciusi Frontnak jelentőségét a következőkben látta: *„Arra nézve, hogy a magyarság szabad-e vagy sem, igazán biztos mértéke van: a magyar paraszti milliók emberi állapotának foka”.* Ezen túlmenően a Hajnal szemléletén nevelkedett társadalomtudós rokon törekvésekre talált a népi mozgalom néhány képviselőjénél. Ti. arra a törekvésre, hogy a társadalmi és politikai kérdések megoldásához csak akkor juthatunk el, ha először magát a valóságot vesszük szemügyre, mégpedig elfogulatlanul. Nemcsak a magyar értelmiség köreiben volt akkor és maradt ma is divatos, hanem világjelenség, hogy a társadalmi valóságra általános elveket akarnak ráerőszakolni, majd ezeket az eleven tényekkel semmiféle kapcsolatban nem álló általános elveket panaszokban, nyilatkozatokban, vádiratokban fogalmazzák meg újra meg újra, a valóságos cselekvést a cselekvés látszatával helyettesítve. Bibó és osztályos társai viszont a kézzelfogható, konkrét valóságok tanulmányozására vállalkoztak, s e tanulmányozásból elindulva igyekeztek a tényleges cselekvés útját megtalálni.

1945-ben készen állott a tudós, a gondolkodó és az államférfi, és színre is lépett 1945 szeptemberében, a *Valóság* folyóiratban közreadott *„A magyar demokrácia válsága”* című tanulmányával. Ha ma visszanezünk,

azt kell gondolnunk, hogy azoknak az éveknek ez a tanulmány volt a legfontosabb politikai eseménye. A tanulmány legnagyobb része a kommunista párt karakterével foglalkozik, Összegezése e tekintetben a legkorábbiak közé tartozik, alapossága, elmélyültsége és árnyaltsága páratlan, érvényessége máig tartó. „A kommunista párt taktikai nevelése elsősorban egy válogatott gárdának abszolút fegyelemhez való szoktatásán, földalatti szervezkedésen, konspiráción, az ellentétek dialektikus kiélezésén, minden ellenféllel szemben való bizalmatlanságon, és a világnak a legszigorúbb módon társakra és ellenségekre való felosztásán alapszik, az 'aki nincs velem, az ellenem van' elve alapján”.

Bibó rámutatott arra, hogy ez a magatartás alapvetően hozzájárult Hitler győzelméhez. Rámutatott továbbá arra, hogy a céltudatos kisebbség direkt akciója és a győzni akarás ellenállhatatlan lendülete a kommunista pártoknak olyan vonása, amelyet megosztanak a hitlerista párttal, és hozzáteszi: a világ „megtapasztalta saját bőrén azt, hogy nemcsak előrevívő forradalom képzelhető, hanem torz forradalom is.” Hadd tegyem hozzá, egy pillanatra kilépve Bibó cikkének gondolatmenetéből, ezt azóta újra megtapasztalta a világ. A kommunista pártok további jellegzetessége az, hogy látszólag rugalmasak, valójában teljesen rugalmatlanok. A rugalmasság látszata úgy áll elő, hogy a kommunista pártok mindenre képesek és mindenkor az ellenkezőjére is, a legnagyobb könnyedséggel a legmerészebb bakugrásokat hajtják végre, bevallott programjukat gátlás nélkül változtatják és mindennap készek szövetkezni azzal, akit az előző napon halálos ellenségüknek nyilvánítottak. A valóságban azonban, mondja Bibó, lélektani fixáltságban élnek és 1917 októbere óta semmi mással nem foglalkoznak, mint azzal, hogy hogyan lehet megismételni azt, ami Oroszországban lezajlott. E gondolkodásmód jegyében a nemzeti szocializmust azonosítják a fasizmussal, a fasizmust a reakcióval, a reakciót a konzervativizmussal és a tradicionalizmussal, ez utóbbit pedig minden olyan törekvéssel, amely valamiféle konszolidált társadalmi állapotot akar létrehozni vagy megvédeni.

Bibó felismerte, hogy a kommunista párt politikájának sarokköve a rendőrség volt. A párt a rendőrséget politikai pozícióként értékelte, amiről Bibónak az volt a véleménye, hogy ennek az álláspontnak csak polgárháborúban lehetne politikai értelme. Véleményét jóslatnak is tekinthetjük: 1948 és 53 között a párt a rendőrséget valóban polgárháborús eszközként használta fel.

Bibó emlékezetes cikke azonban nemcsak a kommunista párt jellemzését adta meg, hanem a magyar demokrácia lehetőségeivel is foglalkozott. Ez ügyben, azt a felismerését szeretném hangsúlyozni, amelyet így fogalmazott meg: „Bizonyos szocialista gondolatok és értékítéletek, pl. a szerzett jogok merev érvényesítése elleni idegenkedés, a tulajdoni jogrend alapján 'jogosan', de munka nélkül szerzett jövedelem elleni ellenérzés, és az elsősorban a szükséglet kielégítéséhez igazodó jövedelemelosztás gondolatai ... igen nagy mértékben átjárták a társadalom egészét”. A magyar társadalom tehát 1945-ben készen állott egy szocialista demokrácia megvalósítására.

Ám mégsem állott készen –, mondta Bibó. Ehhez mindenekelőtt hiányzott „a fejlődés útjának világos tudata”. A magyar társadalom nem akarta a kommunizmust, nem akarta a Horthy-rendszer visszatértét, nem kívánta a nyugat-európai típusú kapitalizmus meghonosítását (függetlenül attól, hogy nem sok fogalma volt ennek mibenlétéről és működéséről), nem akart túlságosan nagy társadalmi egyenlőtlenségeket, de nem tudta pontosan, hogy mit akar. És még inkább hiányzott egy másik feltétel. Bibó klasszikus megfogalmazását adja cikkében a demokrácia lényegének: „Demokrácia: a nép uralma, közelebből egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni. . . A demokráciához a nép tudatában kell lennie valaminek . . . : annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze ... először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbágyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni”.

Az, amit Bibó e szavakban megfogalmazott, 56-ban bekövetkezett.

A magyarok 1945-ben a szociális demokráciához vonzódtak, de nem volt világos tudatuk arról, hogy miképpen képzelik is el. És nem álltak készen a méltóság felkelésére. 1956-ban már tudták, hogy mit akarnak és végbe is vitték azt a felkelést, amelynek során megtapasztalták a maguk erejét, tehát megteremtették egy jövőző magyar demokrácia szükséges előfeltételeit.

1945 szeptemberében, Bibó természetesen nem kívánhatott ilyen felkelést. Amit kívánt ebben az időpontban: a határozott forradalom, vagyis a demokrácia felé való fokozatos haladás. Ennek négy területét jelölte meg: a közszolgálatot, az önkormányzatot, az oktatást és a szövetkezetet. Legfontosabbnak ezek közül az önkormányzatot látta. E ponton megint a legszorosabban és legközvetlenebbül kapcsolódik Eötvös tanításához. A helyi önkormányzat mindkettőjük számára a legfőbb biztosíték volt arra nézve, hogy a nép, vagyis az átlagemberek megtapasztalhassák saját erejüket, szembe tudjanak szállni a hivatalbéli hatalmasságokkal és birtokukba tudják venni a maguk fölötti igazgatás legközvetlenebb egységeit. Nem lehetséges itt részletesen ismertetnem Bibó közigazgatási reformtervezetét. Ennek lényegét nem is a város-megyéék megtervezésében látom, hanem abban a felismerésben, hogy a helyi önkormányzat az

államhatalommal szembeni egyéni szabadságnak talán legfontosabb garanciája. Már ebben a tanulmányában nagy szerepet játszik, de még inkább hangsúlyt kap több más, 1945 és 1948 között készült írásában a nemzet és a demokrácia viszonyának kérdése. Álláspontja világos. Az emberek számára az egyéni szabadság a legfontosabb. Ha képességeiket, adottságaikat szabadon ki tudják bontakoztatni, akkor boldogok, ha ebben korlátozzák őket, boldogtalanok. Az egyéni szabadság egyik legfontosabb területe a nemzethez való tartozás. Vannak pontok, törekvések, amelyek összekötik az egy nemzethez tartozó embereket. Ha ezeken a pontokon, ha ezekben a törekvésekben korlátozzák őket, akkor e korlátozás mindennél sérelmesebbé válik számukra, és felszabadulási vágyukat elsősorban nemzeti küzdelemben juttatják érvényre.

„Miről volt szó 1848-ban? – kérdezi – Ugyanarról, amiről 1918-ban, majd a Márciusi Front megalakulásának napjaiban, a német csizma sarkai alatt 1944-ben és 45-ben, a demokratikus Magyarország alakulásának első hónapjaiban. Arról, hogy a közösség, a nemzet ügye egy üggyé tudjon válni, egy üggyé tud-e válni a haladás, a szabadság, a teljes emberi felszabadulás ügyével. Azok a nemzetek szerencsések és boldogok, amelyeknél ez az összetartozás tartóssá és állandóvá tudott válni és azok a szerencsétlenek és meghasonlottak, melyeknél a történelem mostohasága és saját erőfeszítésük elégtelensége folytán ez a két ügy egymással szembe fordíthatónak mutatkozott.”

„Az a nyugtalanító – írja Bibó 1947-ben –, hogy 1945 első felének világos pillanatai után ma már ismét kétségessé válik, hogy a magyarságnak az ügye és a teljes emberi felszabadulás ügye egy ügy...”

Ebben a cikkében már félreérthetetlenül jósol. Megjósolja, hogy ha a két ügyet szembe fordítják egymással, akkor az 1945-ös nemzedéket ugyanaz a sors fogja érni, mint a reformkorit: ez a sors *„az egykori egységes csoportot a politikai siker, érvényesülés, igazodás, helyezkedés, kompromittálódás, félrehúzódság, megzavarodás, meghasonlás, emigráció, börtön, mártírhálál, extravagancia, örület és öngyilkosság lehetőségei között”* osztja majd szét. Tudjuk, hogy a jóslat beteljesedett.

Igen sok nép van a világon, amelynek számára a nemzet és a demokrácia viszonyának kérdése elválaszthatatlanul összekapcsolódik a kisebbségi kérdéssel. A magyarok is e népek közé tartoznak. Bibó legterjedelmesebb tanulmányát, *„A kelet-európai kisállamok nyomorúságát”*-t e kérdésnek szentelte. Művében leírja az érintett kis nemzetek politikai nyomorúságát: *„a területi viták sokaságát, a nemzetek nacionalizmusának szűk és agresszív voltát, a decens politikai módszerek elhagyására való politikai hajlandóságot, a demokratikus szellem hiányát, a politikai irrealizmusra való hajlandóságot, továbbá azt, hogy nem annyira teljesítményeikből, mint inkább jogcímeikből és igényeikből akarnak megélni, hogy kölcsönösen utálják egymást, hogy állandóan szomszédai és sorstársaik rovására akarnak előnyöket szerezni, hogy az egyetemes európai kérdésekben végsőleg felelőtlenek, s politikai döntéseikben nem komoly gyökerű eszmények, vagy hosszú lejáratú komoly politikai koncepciók, de még csak nem is saját jól felfogott érdekük, hanem elsősorban szomszédaiakkal való, főleg területi vitáik determinálják őket”*. A kérdés megoldását Bibó 1946-ban nyelvi alapon álló határok megvonásában, illetőleg a nyelvi határok kritikus pontjain népszavazás alkalmazásában látta.

1948 és 1956 között Bibó hallgatásra kényszerült. Az Egyetemi Könyvtárba osztották be szakozónak. Nyomorúságos fizetése ellenében az akkori idők silány irodalmát kellett szakrendbe állítania.

Az 1956-os forradalom közvetlen előkészítésében nem vett részt, de 1945 és 1948 között írt tanulmányai – Révai András szavait idézem – *„már magukban hordták az 56-os forradalom ideológiai és gyakorlati rendszerét”*. Rá várt az a feladat is, hogy a szovjet csapatok második, november 4-i beavatkozása után végleges formába öntse ezt a rendszert. November negyedikének reggelén, mint Nagy Imre utolsó, koalíciós kormányának minisztere, minisztertanácsra siet a Parlament épületébe. A kormány tagjai közül már csak két minisztert talál ott: ők is hamarosan távoznak. Bibó két napig marad a megszálló szovjet katonák között az épületben. Ezen a két napon fogalmazza meg előbb Nyilatkozatát, majd Tervezetét a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. A Tervezet a munkástanácsok, forradalmi bizottságok egybehangzó programjain alapul, a nép dokumentáltan egységes akaratát fejezi ki, kristálytisztá formában, vitathatatlan véglegességgel. Leglényegesebb pontjai:

Kormányzati kiindulópont a november 3-án megalakult utolsó törvényes magyar kormány, Nagy Imre elnöklete alatt. A kormány törvényességét az 1956. október 23-i forradalomból vezeti le.

Magyarország kormányformája az 1948. évi III. törvénycikk szerinti független felelős kormányon, népképviselőt és szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia.

A társadalmi rend a kizsákmányolás tilalmán alapul, ami jelenti:

- az 1945-ös földreform fönntartását;
- a bányák, bankok és a nehézipar államosításának fönntartását;
- a meglevő gyáraknak munkásigazgatáson alapuló közösségi tulajdonát;
- az egyéni és a szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét; a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal; a magántulajdon szabadságát;
- a munkások szervezkedési szabadságának teljességét; általános társadalombiztosítást.

Itt meg kell állnom egy pillanatra. 1960-ban a londoni *Könyves Céh* Szabó Zoltán szerkesztésében kiadta Bibó legfontosabb tanulmányait. A kötet előszavában a szerkesztő rajzolja meg maradéktalan tökéletességgel Bibó emberi és szellemi portréját, A hatvanas években Bibónak alkalmá nyílt az előszót korrigálni. A kitépett noteszlapra egyetlen elvi természetű javítás található. Ott, ahol Szabó Zoltán Bibó Tervezetének lényegét foglalja össze, elhagyta a munkásigazgatásra vonatkozó passzust. Bibó ezt újból beírta, hűségesen ragaszkodva a forradalom teljes programjához.

Bibó Istvánt 1957 májusában tartóztatták le. A Fő utcai fogházba, a magyar politikai rendőrség székhelyére került. Vizsgálati fogsága 15 hónapig, 1958 júliusáig tartott. 15 hónapig tartó vizsgálati fogság bármilyen perben jogi abszurdum, de különösen azzá válik olyan ügyben, amelyben semmi nyomozni való nincs. Bibó ellen az volt a vád, hogy Tervezetét megírta, és azt külföldi követségekre eljuttatta. A vádiratban szereplő tényeket nem tagadta, hiszen fellépése nyilvános volt és törvényes. További jogi abszurdum volt az, hogy a 15 hónapos vizsgálati fogság alatt védőügyvédjével nem érintkezhetett, amint hogy másokkal sem, levelet nem küldhetett, nem kaphatott. 1,70×3,40 m méretű cellájában az ablak be volt bádогоzva, eget, felhőt, csillagokat nem láthatott. Sétára a 15 hónap alatt talán 15-ször vitték, egy negyed órára 2×2 méteres börtönudvaron, magasba nyúló falak közé. Cellájában minden éjjel égett a villany, hogy az ő megfigyelhesse, nem tervez-e valamilyen különleges gonosztettet. Arcát a villanykörte től el nem fordíthatta, kezét, karját szeme elé nem tehetette. Csak találgathatom, miért találták ezt így ki, bosszúból-e, vagy azért, hogy megtörjék ellenállását. Ha az utóbbira számítottak, csalódniuk kellett.

A tárgyalásra 1958 júliusában került sor, egy időben Nagy Imre perével, hiszen ugyanarról a perről volt szó. Csupán valamilyen rejtélyes okból választották nem is két-, hanem háromfelé „Nagy Imre és bűntársainak” perét, amit az is mutatott, hogy Bibó két vádlott társa közül az egyiknek részben az volt a „bűne”, hogy Bibó Tervezetét vitte el egyes külföldi követségekhez, részben pedig az, hogy Nagy Imre emlékeztetés könyvét juttatta külföldre. A harmadik per két vádlottja viszont ugyancsak Nagy Imre könyvének külföldre juttatása miatt került bíróság elé, a harmadik pedig azért, mert Bibó Tervezetét a jugoszláv követség tanácsosának adta át.

Felváltva tárgyalták a három pert. Először Nagy Imréék ügyét zárták le, többszörös, jogi mezbe öltöztetett gyilkossággal, ezt követték augusztus elején a másik két perben hozott ítéletek. Bibót életfogytiglani börtönre ítélték. Az összefoglaló vád valamennyi vádlott ellen az volt, hogy „a magyar népi demokrácia államrendjének megdöntésére szervezkedtek”. Fogalmazzunk világosabban: azért kellett bűnhődniük, mert a magyar demokrácia megvalósítására törekedtek.

1963-ban szabadult. Pontosabban: a szűk börtöncellából térben tágasabb börtönbe jutott. A Statisztikai Hivatal Könyvtárának szerzeményezési osztályára került, lépteit, lakását figyelték, külföldre nem engedték, akkor sem, amikor a genfi egyetem hívta meg előadások tartására. Írása – egy kisebb cikk – egyszer jelenhetett meg, 1973 decemberében. Az életfogytiglani börtönbüntetést tehát – Szabó Zoltánt idézem – mégis végrehajtották.

Bibó azonban nehéz körülményei ellenére is tovább dolgozott. „A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai” című könyvét a hetvenes évek elején fejezte be. Alapeszméjét szó szerint idézem: „Az önrendelkezési elv a nemzetközi államközösség egyetlen lehetséges és érvényes államalakulási és területrendezési elve, ezért alkalmazásának elmulasztása súlyos válságokat, csatlódásokat, politikai hisztériákat és nemzetközi konfliktusokat okoz”. Az önrendelkezési elv elfogadása és érvényesítése nélkül „a nihilben találjuk magunkat”. A könyv teljes kiadása sehol, rövidített kiadása csak angolul jelent meg. Magyar nyelvű kiadása egyik sürgető kötelezettségünk.

Ha most visszatekintünk Bibó életpályájára, nem hallgatható el a keserű tanulság. Életében kétszer – egyszer három évig, egyszer néhány napig – volt módja és alkalmá alkotnia, teremtenie. Ebben a két időszakban olyan írásokkal ajándékozott meg bennünket, amelyek a magyar társadalomtudományos és politikai gondolkodás összegezését ígérték. Az összegezés azonban töredékben maradt. Töretlen magatartásának példája kötelez bennünket, hogy szerényebb eszközeinkkel folytassuk megkezdett munkáját.

(1979)

* Azóta megjelent Bibó István összegyűjtött munkái (EPMSz, Bern 1984) 4. kötetében. (A Szerk.)

KENDE PÉTER

Szellem és korlát

1. A hatalmi nyelvezet furfangjai

A politikai nyelvezet elemzése viszonylag elhanyagolt területe a szemantikának. Első percben ez hihetetlenül hangzik, hiszen még a köznyelv is kritikailag használja a „propaganda” fogalmát, s közismerten torzító, leplező, ferdítő értelmet tulajdonít neki. A politikai nyelvet azonban nem lehet egyszerűen a propagandára leszőkíteni, pláne arra a fajta érzelemkeltő, öndicsőítő vagy idegengyűlöletre uszító propagandára, amellyel kapcsolatban a szó eredetileg divatba jött. A szó legáltalánosabb értelmében természetesen minden politikai kommunikáció célja – ha nem is egyedüli célja – a *befolyásolás*. A befolyásolás technikái azonban sokat fejlődtek a húszas-harmincas évek óta. A hetvenkedés és az átlátszó, vaskos hazugság helyébe olyan árnyaltabb eszközök léptek, mint az elhallgatás, az értelmi csúsztatás, az információk elemek megszűrése, illetve tendenciózus csoportosítása, a hamis azonosítás, az analógiákra – esetleg azoknak megcsavart használatára – épülő bizonyítás... Ezeknek elemzése tudományosan lehetséges is, kíváncsú is, de csak akkor, ha a kutató érdemben elemzi a vonatkozó szövegeket, vagyis nem riad vissza attól, hogy a szavak és a valóság összefüggését illetően *állást foglaljon*. Ez pedig bizonyos fokig ellentétes az „értékmentes tudomány” eszményével.

Az alábbi fejtegetés is ilyen kockázatos vállalkozás. Tárgya pedig nem a politikai nyelvezet általában, hanem annak az a területe, amellyel kapcsolatban a szerző elfogultságai – érzelmi és emberi elkötelezettségei – a legerősebbek, vagyis a mai magyar közélet, annak is a hivatalos oldala. Mint ilyen, adalék egy szélesebb körű tanulmányhoz, melynek neve ez lehetne: a kizárólagos hatalom nyelvezte.

*

Kiindulópontom a „kommunista pártosság” meglehetősen közismert fogalma. A „pártosság”, azaz a múlt és a jelen tényeinek „helyes”, az Úgy érdekét szolgáló tálalása minden pártkommunikáció alfája és omegája, melyet a maga módján köteles szolgálni nemcsak a hivatásos propagandista, hanem a párt szolgálatában álló író, újságíró, történész és társadalomtudós is. (Hadd említsem meg, hogy „propaganda” szócím alatt a Magyar Értelmező Kéziszótárban, annak 1978. évi harmadik kiadásában, ilyen értelemek szerepelnek: „valamely eszme, elmélet terjesztése, hirdetése”, „a marxizmus-leninizmus tanainak megismertetésére irányuló rendszeres, szervezett tevékenység”, s szinte csak eldugva, mellesleg kap említést a valami érdekében vagy valaki ellen folytatott „tervszerű hangulatkeltés” ...)

A pártos kommunikáció elvi megalapozása az, hogy értékmentes kommunikáció nem létezik, ennél fogva minden gondolat- vagy hírközlés valamilyen burkolt értékítéletet hordoz. Ez egészen végletes értelemben talán igaz is, de gyakorlatilag ennél fontosabb igazság az, hogy különböző kijelentések igazságtartalma között nagyon nagy fokozati különbségek lehetnek. Így például egy utcai csetepaté után egészen másképp számol be arról egy igazságszerető tanú vagy a verekedés egyik résztvevője. Ha teljes tárgyilagosság nincs is, van tárgyilagosságra való törekvés s van olyasmi is, mint igazságszeretet. Az igazságszerető embert például az is jellemzi, hogy a számára kellemetlen tényeket nem hallgatja el, nem akarja hallgatóira saját véleményét ráerőltetni, s amennyire lehet, leküzdje elfogultságait. A „pártos kommunikáció” pontosan az ellenkező elvet hirdeti, s amennyire tudja, meg is valósítja.

Itt lép be a kizárólagosság problémája. Ha elfogadjuk, hogy a szenvedélyesség és az elfogultság az emberek közötti kommunikáció egyik alapadottsága, a „pártosság” elve ellen magában véve nem emelhetünk kifogást, sőt annak – egyesek részéről való – kultusza még abban sem fog minket akadályozni, hogy adott esetben a tények valóságához eljussunk. Már ti. abban az esetben, ha az ellenkező előjelű elfogultságok többé-kevésbé szabadon megütközhetnek. De baj van akkor, ha az elfogultságok egyike hegemon, vagy éppen kizárólagos státuszra tesz szert. Márpedig éppen ez történik a totális államrendszerben, ahol is a politikai hatalom – amely egyben lelki hatalom is akar lenni – magának követeli a tényközlés és az értelmezés feletti teljes uralmat.

Az ilyen hatalmi szervezet szükségképpen ideológiai, amin azt értem, hogy van egy átfogó értelmezése a

világról és egy kötelezőnek tekintett jövőképe. „Totalitárius”, vagyis kizárólagos jellege abban áll, hogy ezt az értelmezést *minden* tényre rá akarja erőltetni. Ha jövőképe nagyon irreális, akkor ebből az következik, hogy a valóságosan létező dolgoknak egy részét tagadásba kell vennie, vagy úgy, hogy elhallgatja, vagy pedig úgy, hogy ördögi erőknél tulajdonítja őket. Ez jellemezte például a sztálinizmust, Kínában pedig a maoizmus legörjögőbb korszakait. (Hasonló jelenségek tapasztalhatók a mai Irán hivatalos megnyilatkozásaiban is, de valamivel alacsonyabb tökéletességi fokon, mint a fentebb említett példákban.) A totalitárius értelmezés nem ismeri el, hogy vannak tárgyi lehetetlenségek vagy véletlen balesetek: Mao eszméivel például hegyeket is el lehet mozdtítani. Minden baj vagy kudarc mögött ellenséges erőt, sátáni kezet kell keresni. Erre a beállítottságra vezethető vissza a koncepciós perek egy része, nevezetesen azok, amelyek valóságos bajokhoz kerestek bűnbakokat, s néha éppen azokban találták meg, akik a bajt előre megjósolták. Magyarországon még 1958-ban is volt ilyen per: Nagy Imréék ellen. Nagy Imrét és társait nem olyan cselekedetekért ítélték halálra és végezték ki, amelyeket ténylegesen elkövettek, hanem olyan szándékokért („fegyveres ellenforradalom szervezése”, az „imperialistákkal” való összeesküvés), amelyeket bíráik tulajdonítottak nekik, s melyeknek „bizonyítéka” az volt, hogy 1956 októberében Magyarországon fegyveres fölkelés volt.

E megjegyzéssel el is jutottunk elemzésünk tulajdonképpeni tárgyához, az 1958 utáni Magyarországhoz, illetőleg a mai magyar közélet nyelvezetéhez. Itt mindjárt felmerül a kérdés, vajon „totalitáriusnak” tekinthető-e a mai Magyarország, vagyis érvényes-e rá a „kizárólagosság” fentebb körülírt kategóriája?

A mai magyar közéletet az teszi érdekessé, hogy a fenti kérdésre a válasz igenleges is, meg nemleges is. Igenleges annyiban, amennyiben az intézmények fennálló rendje továbbra is összeférhetetlen a másként gondolkodással továbbra sem tűri a nyílt és hangos ellentmondást. Nemleges azért, mert van ellentmondás (ez a társadalom csendes ellenállásával függ össze), sőt, mert az MSZMP kultúrpolitikája hivatalosan is lemondott a „kizárólagosságról”, beéri az általa marxizmusnak nevezett ideológia úgynevezett hegemoniájával.

Ez a felemás helyzet aztán azt eredményezi, hogy a pártállami sajtóban és könyvkiadásban egymás mellett él az ún. marxizmus-leninizmus és a – hallgatólág – más értékrendszerekből táplálkozó gondolkodás. Sőt, a mai Magyarországon még a hivatalos marxizmus sem ugyanúgy érvel, ugyanúgy hangszerel, mint mondjuk a Szovjetunióban. Szemmel látható, hogy képviselői megalkusznak a környezettel, szellemi portékájukat úgy csomagolják, hogy az még az ideológiailag közömbösöknek is valamennyire elfogadható legyen. Más szóval, a marxizmustól eltérő szempontok még a hivatalos szövegekben is jelen vannak.

Ezzel együtt szívosan tartja magát a szovjet típusú hatalmi rendszerekre jellemző hivatalos kifejezésmód, más néven bikkfanyelv. Formai tökélyét ez a nyelv a párthatározatokban és az ideológiai célokat szolgáló tankönyvekben éri el, különösen az oroszról fordított legesleghivatalosabb szövegekben. Szovjet szövegekben végzett szemantikai tanulmányok szerint e bikkfanyelv szókinccse nem haladja meg az ezer szót (egy átlagos nyugati közíró 4-5000 szót használ, a szépírók természetesen ennél többet is). Azt hiszem, semmi sincs messzebb a mozgósító és hangulatkeltő propagandától, mint ez a sztálinizmus idején kialakult hivatalos pártnyelv. Már csak a zártsága miatt is, de főleg mert – szegénysége folytán – kulcsszavai fárasztóan ismétlődnek, szinte lehetetlenné teszik a plasztikus, képszerű és konkrét asszociációt. Továbbá feltűnő tulajdonsága a bikkfanyelvnek, hogy – élesen „osztályharcos” szándékai ellenére – minden kijelentését valamilyen vattázott letompítottság jellemzi. Vegyük például az alábbi szöveget, amely az MSZMP Központi Bizottságának egy 1983. áprilisi határozatából való:

„A Magyar Szocialista Munkáspárt 1980 márciusában megtartott XII. kongresszusa kijelölte a szocializmus építésének soron levő feladatait. Belpolitikánk fő céljaként a szocialista társadalmi viszonyoknak, a nemzeti egységnek az erősítését, a szocialista demokráciának a fejlesztését határozta meg, gazdaságpolitikánk fő céljaként pedig azt, hogy a minőségi tényezők kibontakoztatásával, a termelés nemzetközi versenyképességének fokozásával javítsuk a népgazdaság egyensúlyát és őrizzük meg az elért életszínvonalat. A kongresszus külpolitikánk feladatává tette, hogy járuljon hozzá az enyhülés vívmányainak megszilárdításához, a béke megvédéséhez.

A Központi Bizottság átfogóan megvizsgálta az elmúlt három évben végzett munkát, és megállapította: népünk egyetértése a XII. kongresszuson megfogalmazott célokkal az élet minden területén kifejeződött a mindennapos helytállásban, a javuló teljesítményekben. A párt és a nép összefogásának, a kölcsönös bizalomnak az eredményeként a kongresszuson megjelölt fő irányban haladtunk előre. (...) A párt politikai irányvonalát a gyakorlat igazolta.

Az előttünk álló években változatlanul az a legfontosabb feladat, hogy a XII. kongresszus határozatainak a végrehajtására, a VI. ötéves terv teljesítésére összpontosítsunk minden erőt. Arra kell törekedni, hogy az eddiginél jobb munkával, nagyobb erőfeszítésekkel a kongresszuson megfogalmazott fő politikai, gazdasági és kulturális célokat elérjük. Előrehaladásunkban meghatározó szerepe van társadalmunk vezető erejének, a pártnak, a kommunisták egységes fellépésének és példamutató helytállásának, a párt és a nép összefogásának.”

Ebből a szövegből egyetlen szókapcsolat lóg ki valamennyire, bikkfanyelvi viszonylatban majdhogynem üdítően: „a termelés nemzetközi versenyképessége”. Minden egyéb kifejezés abba a bizonyos ezer szóba tartozik, valódi dolgokra csak következtetni lehet belőlük, így pl. a népgazdasági egyensúlyról – amely a külföldi eladásodásra utal – nem azt mondja a szöveg, hogy helyre kell állítani, vagy meg kell találni, hanem azt, hogy „javítani kell”. Mint ahogy a teljesítmények is „javulnak”, a nemzeti egység „erősödik”, a szocialista demokrácia (?) a „továbbfejlesztés” útján van, s még a nemzetközi feszültségre is úgy történik utalás, hogy „meg kell szilárdítani” az enyhülés vívmányait. (Ennek persze már politikai jelentése van: enyhe, lehetőfinom elhatárolódás a szovjet politika 1983-ban dívó fenyegető hangnemétől.) Egészében véve az idézett szöveg hangulata – ha stílusának személytelensége nem is – olyan, mint amikor egy orvos nagybetűt nyugtat állapotra felől: „szépen gyógyulunk, János bácsi, a láz is csökken, s egyre pirospozsgásabb a becses orcánk”. Ezt a hangvételt nevezném a politikai kommunikáció leszerelő, duruzsoló, szekurizáló funkciójának. Olyan kitételeknek, mint – teszem – „most látjuk, mekkora baklövéseket követtünk el az elmúlt években”, nyilvánvalóan nincs helye az ilyen szövegekben.

Ebben a vonatkozásban a kommunista bikkfanyelv persze minden más kormányzati nyelvvel összehasonlítható. Amiben viszont jelentősen eltér, az a hallgatóságos értéktételek és a minősítések technikája. Ez a „technika” bizonyos szókapcsolásokban és az előjelszerű jelzők használatában jelentkezik. De tévedés volna azt hinni, hogy itt is rutinról van szó, mint az egyhangúság esetében, vagyis hogy egyes jelzők gyakorisága, mások elhanyagolása pusztán a fantáziahiánnyal és a biztonságosság keresésével függ össze. Nem; a minősítések a marxista-leninista politikai kultúra alapfeltevéseire utalnak vissza. Úgyszólván nincsen olyan hivatalos, vagy akár egyszerűen „pártos” szöveg – itt különösen a publicisztikára gondolok –, amely ebből a szempontból „ártatlan” volna. A leninista értelemben vett propaganda – úgy, ahogy azt a Magyar Értelmező szótár meghatározza – mindent átitat.

Mit értek „leninista politikai kultúrán”? Ismert tételekre célok, mint például arra, hogy a történelem egyirányban – „a szocializmus” irányában – halad, hogy ez a bizonyos szocializmus (pontosabban: a kommunista hatalmi rendszer által teremtett viszonyok összessége) magasabb rendű, mint „a kapitalizmus” (vagyis mindaz, amit *nem* a kommunista hatalmi rendszer hívott életre) s ezért visszafordíthatatlanul, örök időkre helyben van. További, hallgatóságosan vagy nyíltan hangoztatott alapfeltevések: az osztályharc elkerülhetetlensége és mély erkölcsi igazoltsága (mármint a jó oldalról); a világszínpadon működő két „főerő” – a világproletariátus és a világimperializmus – kibékíthetetlen ellentéte; az osztályelnyomás igája alól felszabadult „dolgozó nép” érdekeinek alapvető egysége s áttekinthetősége; a tudatos forradalmi erőszak igazoltsága a polgári – „tehát formális” – joggal és a véletlenszerű többségi akarattal szemben. A felsorolást folytathatnám, de az eszmerendszert már e néhány tétellel is körülhatároltam.

Mint tudjuk, a leninista politikai cselekvés nemcsak épít ezekre a feltevésekre, hanem igazoltságát is ezekből meríti. Az ideológia a rendszer legfőbb jogforrása. Ennélfogva a hatalmi stabilitás szempontjából igen-igen kívánatos, hogy ezekben a feltevésekben minél több ember higgyen, elsősorban persze maguk a kommunisták. Ha a társadalmi valóság, azaz a dolgok menete nem támasztja alá az alapfeltevéseket, esetleg egyenesen cáfolja őket: annál rosszabb a tényeknek! Ugyanis ez esetben sorsuk az, hogy átírják vagy legalábbis átminősítik őket. Ilyen helyzetben ugranak be a szövegbe az olyan szavacskák, mint a „még” vagy a „már kezd”: János bácsi – elnézést, hogy oly sűrűn hivatkozom rá – *még* nem értette meg, hogy helye a szövegkeletkezésben van, de *már kezd* a téveszeseket „faggatni” arról, hogy „bevált-e a számításuk”. A Szaharai Szocialista Köztársaságban *még* nincsen minden rendben, egy kis rossz hangulatot okoz, hogy kifogyott a homok, de az újabb ötéves terv *már kezd* meghozni eredményeit. Jászi Oszkár, bár a század eleji progresszió fontos személyisége volt, „nem jutott el a forradalmi szocializmus eszméihez” (a „még” itt hallgatólág beleértendő). Ezzel a minősítéssel – amelyet az utóbbi időben legalább ötször láttam leírva Jászival kapcsolatban – nemcsak az a baj, hogy önkényesen hosszabbít meg egy kettészakadt élvonalat, hanem hogy a tényekkel homlokegyenesen ellentétes feltevést sugalmaz. Jászi igenis „eljutott” a forradalmi szocializmus eszméihez, ugyanis elutasította őket, azután pedig túljutott rajtuk. De például olyan mondat, hogy XY „túljutott a marxizmuson”, a mai magyar pártcenzúrán nem csúszhat át. Még gondolatnak is nevetséges, hogy a kiteljesedett végső igazságon s annak legesleghaladóbb „módszertanán” valaki túllépjen. „Vissza” igen, akkor tudvalévő, hova kell helyezni, de „túl”, olyan nincs.

A közvetett, sőt kerülő úton visszacsatoló minősítésekre szép példákat szolgáltat a Rényi Péter-, vagy Hajdú János-féle mai magyar háromnegyed-hivatalos publicisztika. Előtem van a *Népszabadság* 1982. december 11-i számának Rényi által szignált „Nem babra megy a játék” c. cikke. A cikkíró – rangja szerint a pártlap főszerkesztő-helyettese – a külföld rokonszenvét élvező ellenzékieket pellengérez ki, név szerint Konrád Györgyöt, aki azzal hívta ki maga ellen a pártvezetés haragját, hogy nyugati tartózkodása során néhány fölöttébb szabad szájú nyilatkozatot tett. Erről Rényi:

(Konrád) „nem sokkal előbb járt Lengyelországban és lelkesen nyilatkozott; az 1981 elejei nyomozási viszonyokban (...) annak jelét látta, hogy 'Lengyelország osztályviszonyai sok tekintetben fejlettebbek a mieinknél'. Mit sem törődve azzal, hogy a Lengyelországban nagyon is szükségessé vált megújulás ügyét

anarchiába fullasztotta az ellenzék, a Szolidaritás fellépését akként üdvözlötte, hogy 'kilép a történelem színterére az a bizonyos új munkásosztály, amely artikulálni tudja érdekeit' (...) Mindmegannyi tézis, amely kiválóan szolgálta Kuron és társai felforgató akcióit, de remekül beleillett az 'új munkásosztály' olyan 'barátainak' politikájába is, mint Ronald Reagan ..."

El kell ismerni, hogy Rényi technikája rafinált: minősítései utalásszerűek, inszINUÁCIÓI közvetettek. Így például Lengyelország 1981-es viszonyairól az, hogy „nyomasztóak”, csak mellékesen van a mondatba beleszöve, s Konrádnak a lengyel munkásságról adott méltató szavait visszakézzel veri vissza az a közlés, hogy hasonló nézeteket vall a Kuron-féle felforgató társaság is; a népbíróságszerűen hangzó „és társai”-ból már eleve tudni lehet, hogy Konrád rossz társaságba keveredett. Az érvelés azonban Reagan-nal éri el a tetőpontját: szállj magadba, olvasó, hát lehet munkásbarát az olyan álláspont, amelyet az imperialista Egyesült Államok elnöke is magáévá tesz? S ami még ennél is fontosabb: lehet-e tisztességes az a Konrád, aki... ? Itt a leninista minősítő technika egy régi, bevett fordulataival állunk szemben, amelyet *amalgám* címen tart számon a szakirodalom. Nem az számít, hogy mit mondott Konrád, hanem hogy ugyanazt a jelzőt két nappal korábban már Pityipalkó is használta. Hát nem kell ezen elgondolkozni, elvtársak?

Rényi művészetével kapcsolatban még külön méltatni szeretném azt a csalfa-szerényen meghúzódo kis félmondatot, mely szerint „Lengyelországban a megújulás nagyon is szükséges volt”, vagyis hogy ezt a jó ügyet a Konrád-Kuron-féle anarchisták kompromittálták, de Rényi azért igazságos, s a világért sem állítaná, hogy 1980 előtt minden rendben volt Lengyelországban. Megjegyzésem tárgya kettős. Egyrészt a „megújulás” szó, amely – mint az előbb elemzett MSZMP párthatározatban – megint valami olyasmit sugalmaz, hogy a dolgok *alapvetően* rendben voltak, csak éppen egy kis felfrissítésre szorultak, sőt ez már megvalósulóban is volt, amikor játékrontónak odajött az ellenzék. Másrészt a megújulás fogalmához kapcsolódó rejtett – s Rényi által nem szellőztetett – viták. Tudnivaló, hogy a „megújulás” szót a defenzívába-szorult lengyel pártvezetés maga is használta 1981 decembere előtt –, de nem a szovjet pártvezetés. A hivatalos szovjet álláspont a lengyel munkáskövetelésekkel kapcsolatban végesvéig az volt, hogy az egész mögött imperialista aknamunkát kell keresni, a Gdansk-i történelmi kompromisszumról pedig egyszerűen nem esett szó. A párturalmak közötti lojalitás szigorú szabályai szerint Rényinek tehát a „megújulás” szót 1982-ben már nem is lett volna szabad használnia, s az a gyanúm, hogy általában nem is nagyon használta, kivéve ez alkalommal, a Konrád elleni kirohanás meggyőzőbb hangszerelése végett.

Másik példamát Hajdú János „Utószó egy előszóhoz” c. cikkéből merítem (*Élet és Irodalom*, 1983. szept. 16.). Ez az írás, melyet szerzője hivatalos megbízásból írt – ez Budapesten köztudomású –, ritka szemléletességgel mutatja, hogyan lehet a redukálást és a szimplifikálást a pártszerű megbélyegzés szolgálatába állítani.

Hajdú cikke Csoóri Sándor ellen íródott abból az alkalomból, hogy Csoóri előszóval látta el a pozsonyi Duray Miklós önéletrajzi írását („Kutyaszorító”, Püski Sándor kiadásában New York, 1983). Azon felül, hogy Amerikában jelent meg, ezzel az önéletrajzi vázlattal az a baj, hogy a szlovákiai magyarok keserű sorsát panasolja fel minden hangfogó nélkül („púder nélkül”, ahogy ma Budapesten mondanák). Csoóri bűne pedig az, hogy előszavában néhány kemény igazságot mond ki nemcsak a kisebbségi helyzetről, hanem a kommunista politikai rendszerekről általában. Ezért őt Hajdú elpáholja – a szilenciumot már előbb kiszabták Csoórirra –, de azért arra ügyel, hogy Csoóri írói rangját valahogyan meg ne sértse. Durayval szemben viszont nincsenek gátlásai; e rang nélküli s bizonytalan helyzetű kisebbségi harcossal szemben minden sértést megengedhető: szövegének „irodalmi értéke nincs”, „tudományos igényű állítást egyetlen sornyit nem találni benne”. (Aki Duray működését egy kicsit is ismeri, ezt az állítást – éppen vele kapcsolatban, s éppen egy Hajdú János részéről – komikusnak fogja tartani. Hajdú úgy tesz, mintha nem tudná, hogy Durayt a szlovákiai magyar kisebbség körében végzett tudományos felmérései miatt állították bíróság elé.) De lássuk a kérdés irodalmi oldalát.

Püski Sándor bizonyára megbocsát, hogy a sajtótörvények által megengedettnél hosszabban idézem Duray könyvének első mondatait:

„Hogyan születhet valaki csehszlovákiai magyarnak?

Egyszerűen úgy, hogy az adott állam területén elő apa és anya magyar, s a nagyszülők, dédszülők és talán az ükszülők is azok voltak. Ez a legegyszerűbb mód. Persze mindenki számára nem adatott ilyen egyértelműség. Az évszázados európai népmozgások okozta keveredések, a betelepülések és telepítések létrehozhattak sokkal bonyolultabb képletet is, melynek végső jellege csak a tizenkilencedik század sarkító hatásai következtében tisztázódott.

Példaként vegyük a következő lehetőséget. Volt egy középkorig visszavezethető augsburgi patricius család, a Welserek, akik nemcsak a Fugger-családéhoz hasonló gazdagságról voltak híresek, hanem Franz Welser Filippine nevű leányáról is, aki I. Ferdinánd másodszülött fiához, Ferdinánd osztrák főherceghez ment feleségül. A család egyik ága – számomra ismeretlen módon – Magyarországra szakadt, s végül Nógrád vármegyében lelt otthonra. Majd a Wertheimer-család – talán osztrák zsidó nemesek – egyik leány sarja, akinek édesanyja Khaán Sophie volt, megismerkedett a múlt évszázad közepe táján az egyik Welser

ífiúrral, amiből házasság kerekedett, s ők lettek apai részről nagyanyai dédszüleim.

E nemes családkról mit sem tudva települt Magyarországra valamikor a tizenharmadik század végén egy Müller nevezetű német üvegfúvó mester és szintén Nógrádban telepedett le, az lpoly felső völgyében, ahol minden biztonnal boldog családi életet élt, míg meg nem halt. Utódai közül az egyik tiszteletre méltó férfiú anyai részről nagyanyai ükapámként került életem történetébe.

Közben az elmúlt évszázadok folyamán, de mindenképpen 1750 előtt kerül Árva vármegyébe a bizonyára francia eredetű Duray (y, i, j) család, melynek az Alsó Rubin-Bezine-i (Dolny Kubin Bziny) katolikus egyház anyakönyvében fellelhető őse szabómester volt, a múlt század folyamán azonban a család egyik fiú sarja megunva az északi dombvidék zord éghajlatát, nősülés útján a Nógrád vármegyei Vácra költözött. Így kérhette feleségül Duray nagyapám a Welser-Wertheimer frigyből született nagyanyámat, aki számára ez ugyan mésalliance volt, még a Durayak állítólagos nemesi származása ellenére is. Mésalliance vagy sem, hat gyermeket nemzettek. A legkisebb fiú, Endre 1908-ban született és később alapvetően befolyásolta a sorsom, mivel ő lett az apám.

Apám zsenge ifjúkorában megismerkedett anyámmal, aki 1910-ben jött a világra, szülei negyedik élő és egyben utolsó gyermekeként, s összes számon tartott őse iparos volt. Anyai nagyapám családnéve szerint ítélve szlovák származású lehetett, hiszen Zvodának hívták. Igen kiváló lakatos hírében állt, országos szabadalmi is voltak. Anyai nagyanyám édesapja szabó volt, és családnéve – Csonka – alapján egyedül nála biztos, hogy régtől magyar származású."

Hajdú János szerint ennek a szövegnek irodalmi értéke nincs; az olvasóra bízom az ítéletalkotást. Saját mondanivalóm azonban csak most következik. Ugyanis Hajdú az említett cikkben a következőképpen foglalja össze a fentebb idézett genealógiai vázlatot:

„A ma is Csehszlovákiában élő önjelölt kisebbségi érdekvédő hosszadalmas elmondása szerint egy félig polgári, félig dzsentrí család 1945-ben született sarja, ami adatként azért kínálkozik ide, mert Duray Miklós létét és tudatát – saját szövege alapján – ez határozza meg első sorban.”

Kommentár úgyszólván felesleges. Az ostor attól csattan, hogy családok szövevényes összefonódását Hajdú rövid káderminősítéssé zsugorítja össze (mit várhatunk egy félig polgári, félig dzsentrí család sarjától? Csodálkozhatunk-e, hogy nem képes beleilleszkedni a szocialista Csehszlovákiában épülő új világba?). Én inkább csak azon akadok meg, hogy cikkírónk „önjelölt”-nek csúfolja Duray érdekvédő tevékenységét. Tisztelettel kérdem: kinek kell kijelölnie az érdekvédő szerepre való jogosultságot? A csehszlovák állampártnak? A magyar kormánynak? Lehetséges, hogy a magyar külügyminisztériumnak van egy kisebbségi jogvédő irodája, burgenlandi, szlovákiai, kárpátaljai, romániai és vajdasági részlegekkel, s hogy erről Hajdú János tud, e sorok írója pedig nem?

(1984)

2. Ritkuló tilalomfák

A szovjet világ több más országához hasonlóan Magyarországon sincs kifejezetten a cenzúra gyakorlására hivatott kormány- vagy párhivatal. A közületi telefonkönyvben hiába is nyomoznánk valamilyen cenzúrahivatal címe után. Sőt, a fennálló törvények szerint a kiadvállalatok sincsenek formálisan alávetve valamiféle előzetes cenzúrának.

Azt jelenti-e ez, hogy a cenzúra csak a lelkekben él, nincs szabályokhoz kötve és csakis hallgatólagosan működik? Korántsem. Mint a zsarnokság Illyés Gyula nagy versében, a cenzúra is ott van „*orrban, szájban, hidegben és homályban*”, „*ott van jelenvalóan mindenkiben, ahogy rég lstened sem*”. A napilapok szerkesztőségétől a színházigazgatóságokon, tudományos intézeteken és alkotóműhelyeken keresztül egészen a gyerekkönyveket publikáló könyvkiadóig, az ország minden kulturális intézményének elsődleges funkciója a cenzúra gyakorlása. Nincs olyan vezető, aki ezt ne tudná és ne igazodnék ehhez; aki ne értené, hogy hivatalát ellenőrzési képességének (is) köszönheti. Ha megbízatásának erről a sarkalatos pontjáról megfelelkeznie – ami persze merőben elméleti hipotézis –, nyomban akadna környezetében olyan figyelmes és megbízható munkatárs, aki emlékeztetné rá.

A cenzúra láthatatlan várának első és legfontosabb bástyája tehát a szerkesztők tudatállapota. Az esetek többségében egyébként ez a tudat szakmai éberséggel és kifinomult politikai ösztönnel párosul. Egy akármilyen csekély tapasztalattal rendelkező kulturális vezető pontosan tudja, milyen stílusokat, mondanivalókat, kifejezéseket, érvelési típusokat, kimondott utalásokat vagy burkolt célzásokat engedhet át minden további nélkül, illetve, melyek azok, amelyekről mindenképpen „ki kell kérnie a felsőbb szervek véleményét”. (Aligha kell mondanunk, hogy ez az idézőjeles kifejezés eufemizmus, hiszen „a felsőbb szervek véleményének kikérése” egy szöveg vagy mű kapcsán nem jelent egyebet, mint végső soron a szerző feljelentését.)

A cenzúra tehát szervesen beleilleszkedik a kultúra terjesztésével foglalkozó intézmények mindennapos

tevékenységébe. Folyamatosságát és hatékonyságát a vezetők gondos kiválasztása, állandó kioktatása s adott esetben munkájuk szankcionálása biztosítja. E tekintetben Magyarország nem tér el a szovjet tömb általános gyakorlatától. Függetlenül attól, van-e cenzúrahivatal vagy nincs, a szerkesztőségek és a kiadványvállalatok gondolatellenőrző hivatalok is.

Ezenfelül minden kiadványvállalat, tudományos intézet, stb. a Központi Bizottság nagyhatalmú „tudományos és kulturális osztályának” tartozik felelősséggel. E munkatársakkal bőven ellátott hivatal mondja ki a döntő szót a szóban forgó intézmények kulcspozícióiba történő kinevezésekről, noha formálisan ezek a kinevezések a Tudományos Akadémia, valamint a Művelődésügyi Minisztérium hatáskörébe tartoznak. Ebből adódik, hogy minden kulturális felelős, így a kiadványvállalatok illetékes személyzete is, nagy gondot fordít arra, hogy rendszeresen kikérje az említett párhivatal munkatársainak véleményét, tudván, hogy ők a szakma valódi irányítói és ítélőbírái.

Magyarország más tekintetben sem tér el a kommunista pártállami normáktól. A hatalom itt sem engedélyez kiadói tevékenységet saját ellenőrzőhálózatán kívül és semmilyen technikai eszközt, még egy fotókópiázó gépet sem bocsát a felügyeletén kívül álló közösségek rendelkezésére. Ide tartozik az is, hogy minden eszközzel akadályozza a külföldön kinyomtatott könyvek, folyóiratok és más kiadványok bejutását az ország területére. Ez azért érdemel külön említést, mert a magyar vezetőség fennhangon hirdeti, hogy híven tartja magát a Helsinkii Megállapodásokhoz. Valójában egy pillanatra sem hagyott föl az eszmék szabad áramlásának akadályozásával. Köztudomású, hogy a határőrök „utaznak” a nyomtatványokra s a „vámkezelési” gyakorlatban még Shakespeare szonettjei is felforgatónak kezeltethetnek – azaz elkoboztathatnak –, ha ez ellenőrző közeg a szokásosnál gyanakvóbb és nem túlságosan járatos a világirodalomban. Az elkobzásnak súlyosabb következménye többnyire nincsen, de ha a „könyvcsempész” magyar állampolgár, előfordulhat vele, hogy egy időre megtagadják kiutazási kérelmeit. Egy másik határvédelmi szervezet „posta” néven ismeretes. A magyar posta normálisan nem továbbítja a külföldről érkező magyar nyelvű nyomdatermékeket. Az egyszerű küldeményeket elkobozza és nyilvánvalóan az illetékes szervekhez továbbítja. De ha ajánlott küldeményről van szó, akkor az azzal a törvényességet színlelő megjegyzéssel kerül vissza a feladóhoz, hogy nem áll összhangban az 1947-es Lausanne-i postaegyezmény 33 §-ának 2f cikkelyével. Mondani sem kell, hogy az illető cikkely eredeti értelme szerint semmiféle eszmei termékre nem vonatkoztatható.

Ha azonban tárgyilagos összehasonlítást akarunk tenni a nyolcvanas évekre vonatkozóan Magyarország és a szomszédos országok cenzúragyakorlata között, két enyhítő megjegyzéssel kell az előbbieket kiegészítenünk. Az első az, hogy a terjesztési eszközök állami monopóliuma nem akadályozta meg egy új, ellenzéki, párhuzamos kultúra megjelenését Magyarországon a hetvenes évek közepén. A hatóságok ugyan sokat tettek ennek korlátozására, *valamennyire* azért mégis hagyták létezni. Köztudomású, hogy a magyarországi „szamizdat” összehasonlíthatatlanul kevésbé szigorú megtorlásoknak van kitéve, mint pl. a csehszlovákiai vagy a Szovjetunióbeli. A nyolcvanas évek eleje óta az ellenzéki folyóiratok és könyvsorozatok (*Beszélő*, *Hírmondó*, *AB* stb.) szerkesztőit furcsa módon „engedély nélkül folytatott iparűzésért”, nem pedig a kiadványaikban terjesztett eszmékért üldözik. Ennélfogva bírságot ugyan bőven fizetnek, de börtönbe nem kerülnek.

Másodszor, az sem elhanyagolható körülmény, hogy Magyarországon a cenzúra csak informális módon működik, vagyis olyan véleménycsere formájában, ahol a kiadó is némi rugalmassággal értelmezhet. Ez a gyakorlat ugyanis lehetővé teszi – különösen amikor a politikai légkör egy csöppet bátorítóbb –, hogy némi huzavona után szokatlan, és a hatalom szemében aggályos művek is napvilágot lássanak. Mennél homályosabb a hatósági utasítás, annál több tér marad egyéni értelmezésekre. Így például közlésre kerülhet az ellenzéki szerző, mivel a neve formálisan soha nem volt feketelistán. Egy „rázós” vers egy-két-három visszautasítás után végül is talál egy negyedik folyóiratszerkesztőt, aki – az Ég tudja milyen okokból – megkegyelmez neki. Mennél kevésbé égető a téma, annál nagyobb „bátorsággal” döntenek a szerkesztők.

Ugy tűnik, hogy Magyarországon néhány éve már nincs is teljesen tiltott szerző, mert pl. olyan kiátkozott nevek is forgalomba kerülhettek, mint Jászi Oszkár, Bibó István vagy – Uram bocsá! – Trockij. Az ideológiai gyanús vagy történelmileg kényelmetlen szerzőknek nyújtott nyilvánosság persze igen-igen korlátozott; Jászi 1919-es írásai tilalom alatt maradtak és Bibó teljes kiadásáról sincsen szó. (Trockijnak még kevesebb szerencséje volt: valahányszor bővebben hivatkoztak rá, a kiadvány végül is – talán „külső” beavatkozásra? – elkobzásra került...) Minden kiadó tudja, hogy a hatalomnak igenis vannak változó terjedelmű, hallgatolagosa feketelistái. A magyar rendszer eredetisége abban áll, hogy *egyedi engedéllyel* a tilalom felfüggeszthető, s még a legfeketébb szerző is publikálható, legalábbis olyan mű erejéig, amely magában véve nem túl borsos.

Ha vizsgálat alá vesszük a tabuk alakulását a hatvanas évek közepe óta, a változás meghökkentő. Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a szóban forgó időszakban a tömb minden országában enyhült a cenzúra, még a Szovjetunióban is. De Lengyelország kivételével sehol nem volt olyan látványos a fejlődés, mint Magyarországon.

A sztálinizmus éveire képest a cenzor alapállása változott meg: a pártigazság harcos oktatójából defenzív szerepbe vonult vissza, a fennálló rend politikai érdekeit védelmezi rövid- és középtávon. Ha eltekintünk a párttagok belső használatára készült kiadványoktól, akkor már sehol sincs szó arról, hogy minden kimondott vagy leírt mondatnak összhangban kell állnia az ideológiával. A cenzúra piros lámpára hasonlít, s nem pozitív utasításokat továbbít. Az irodalom és a művészet terén ez odavezetett, hogy teljesen ejtették a szocialista realizmust s egyáltalában minden kötelező irányzatot. A történetírás, a társadalomtudományok és a filozófia területén kevésbé általános a visszakozás, de ahhoz elég, hogy legalább tompított formában a hivatalos marxizmustól eltérő irányzatok is megnyilatkozhatnak. A hivatalos keretekben működő magyar tudós mind a mai napig jól teszi, ha nem marxista nézeteit csak csendben alkalmazza. A hatvanas évek eleje óta nagy lendületet adott a szellemi életnek, hogy végre – vagy újra – megjelenhettek magyarul a társadalomtudományok nem marxista klasszikusai. A magyar közönség megint kapcsolatba került a nyugati szellemi élettel, de persze továbbra is korlátok között: egy Galbraith vagy egy Jean-Paul Sartre gondolatai inkább bejuthattak a magyar közönséghez, mint egy Raymond Aroné vagy Milton Friedmané. A marxista hegemoniára való törekvés továbbra is jelen van a könyvkiadásban: ha már kinyomtatott szót nem hathat át, legalábbis az elő- és utószavak privilégiumát követeli magának.

A cenzúrának van emellett még egy közvetlenebb formája is: a szövegalkítás. Még külföldi neves szerzők műveinek magyar változatai sem feltétlenül hűségesek: teli vannak ügyes kihagyásokkal és átalakításokkal, melyeknek célja, hogy ne maradjon a műben „antimarxista” kitétel vagy szövegrész. Ezeket gyakran maga a fordító eszközli (mert érzi, hogy a szöveg különben nem „menne át” a szűrőn), más esetekben pedig a kiadói szerkesztő, néha a fordító beleegyezése nélkül is. Az effajta művelet azért alattomos, mivel a magyar olvasónak csak a legrikkább esetben van módja arra, hogy a fordítást az eredetivel egybevesse. Az érintett szerző pedig nem is sejtetheti, hogy ilyen csonkítások áldozata lett. A cenzor szemében viszont ez a művelet semmilyen morális problémát nem vet fel, neki csak az a fontos, hogy egy máskülönből használható szövegben ne legyenek „közölhetetlen” kitételek, mint mondjuk az, hogy Marx ostoba volt, Lenin zsarnok, a Szovjetunióban ez vagy az nincsen rendjén, stb. A magyar cenzúra jelenlegi gyakorlatában esetleg még ilyen kitételek is átmehetnek, ha nincsenek túl nyersen megfogalmazva és nyomban tompítja őket egy ellenkező előjelű megállapítás („igen, Lenin zsarnokoskodott, de nem volt más választása”, „van szegénység a Szovjetunióban, de minden eszközzel küzdenek azért, hogy ...”).

Itt elérte a hivatalos marxizmus „hegemoniájának” alapszabályához. (Tudjuk, hogy a magyar kultúra diktátorai ebbe a szóba foglalták a többi ideológiához való viszonyukat: csak hegemoniára törekcsenek, nem monopóliumra.) A hivatalos marxizmus tehát már nem akar minden terepet elfoglalni, elviseli, hogy szerényen, nem túl hivalkodóan éldegéljenek mellette más eszmerendszerek is, azt azonban nem tűri el, hogy explicite bírálják vagy nyíltan érveljenek ellene. A máselvűség csak homeopátiás adagokban szolgáltatható ki, s még akkor is lehetőleg csak szakmai kiadványokban vagy kis példányszámú nyomtatványokban. De a máselvű még akkor is jól teszi, ha minél ártatlanabb nyelvezetben fejezi ki magát és látszólag konform megállapításokkal bátyázza körül rejtett ellentézeit.¹

A legbonyolultabbak a szabályok a társadalomtudományokban. Elvileg a kutatás szabad, de csak addig, amíg olyan következtetésekre nem jut, amelyek mégiscsak megkérdőjeleznék a kommunista hatalom alapjait. Következésképp a szociológusok, közgazdászok, történészek kedvükre dolgozhatnak a tényeken, majdnem akármilyen tényanyagon, csak arra kell ügyelniük, hogy az elméleti általánosítás pillanatában megfelelő önmérséklettel éljenek. Magyarországon mindenről lehet a sorok között beszélni, a szókimondó következtetésekkal azonban csínján kell bánni.

A tilalomfák tehát visszaszorultak, de nem tűntek el. Ha össze akarnók állítani a jelenleg érvényes tilalmak listáját, három nagy kérdéskör rajzolódna elénk.

Az elsőben a szovjet uralom tabuját találunk. Nemcsak azt, hogy senkinek nincs joga megkérdézni, mért vannak még mindig, negyven évvel a háború befejezése után orosz csapatok az országban, hanem hogy mindenkinek úgy kell tennie, mintha oroszok nem is volnának jelen s orosz fennhatóságról szó sem volna. Ugyanakkor minden politikai írásnak el kell fogadnia azt az axiómát, hogy a szovjet tömbhöz való tartozás visszafordíthatatlan – és örömteljes – „történeti adottság”. („Geopolitikai szükségszerűségnek” nevezni ugyanezt már üdítő újítás volna...) Már nem kötelező rituálisan ünnepelni a szovjet élenjáróságot, de tiszteletlennek még mindig nem szabad lenni semmivel kapcsolatban, ami szovjet és orosz, legfeljebb olyasmit szabad leírni, hogy létezik a világon még az orosznál is jobban működő mezőgazdaság, vagy hogy nem minden technikai újítás származik a Szovjetunióból. Maga az orosz történelem is valamelyest kiszabadult a tabuk alól: már szabad érinteni az orosz múltban fellelhető ázsiai örökség kérdését, s még a közvetlen múlt „kényesebb” tényei is említhetők (Trockij katonai szerepe, a Hitler–Sztálin-paktum). Ellenben semmilyen bírálat nem érheti a Szovjetunió külpolitikáját és a magyarnak, aki hivatalosan ragad tollat,

¹ A marxizmussal való nyílt vitára mégis akad legalábbis egy példa az elmúlt években: Bibó István. De csak abban a gyűjteményes kiadásban (Magvető, 1986), amely e sorok megírása óta látott napvilágot. – *A szerző utólagos beszúrása.*

szolidárisnak kell lennie minden olyan állammal, rendszerrel, politikai áramlattal vagy fegyveres csoporttal, amely a szovjet politika szövetségese. Ez azt jelenti, hogy Magyarországnak nincs joga hivatalosan bírálni a romániai vagy szlovákiai hatóságok kisebbségi politikáját (Kárpát-Ukrajnát még említeni sem szabad) s legfeljebb akkor lehet Ceausesucba szúrni, amikor az oroszoknak is éppen bajuk van vele.²

A tilalomfák második csoportja a magyar kommunista párt vezető szerepével kapcsolatos. Arról ugyan már nincsen szó, hogy a kommunista párt – a magyar – mindig is tévedhetetlen lett volna, de hatalomra jutását kötelező természettörténeti fejleménynek illik tekinteni, olyasminek, mint azt, hogy a tejfogak kihullása után a gyermek szájában végleges fogak nőnek ki. Hogy a kommunista pártnak kellett a hatalmat átvennie: olyan axióma, amelyet senkinek nincs joga megkérdőjelezni, mint ahogy arról is tilos kérdezősködni, hogy miért egyetlen párt gyakorol minden hatalmat és e párt „vezető szerepe” miért nincs választásnak alávetve? Ugyanakkor a dogmák elvesztették néhai merevségüket. Szűkebb szakmai publikációkban a történészeknek joguk van a magyar kommunista mozgalom hibáiról vagy eltévelyedéseiről értekezni, mégpedig nemcsak azokról, amelyeket az MSZMP jelenlegi vezetősége is mint ilyet könyvelt el. Ha azonban e kutatások a Kominternt, vagy a sztálinizmus idején Moszkvában élő kommunisták balsorsát érintik, a budapesti cenzúra fölöttes énjeként megjelenik a szovjet cenzúra, s szükség esetén még a kifogásolt művek bevonását is eléri. (Erre számos példa volt a hetvenes évek óta.) A nyolcvanas évek egyik legmeglepőbb újdonsága az, hogy olyan tények is felidézhetők, amelyek kétes fényt vetnek a párt hatalomra jutására, így pl. a *História* című folyóirat 1984-ben hiteles leírást közölt arról, milyen körülmények között érte el Rákosi 1947-ben Nagy Ferenc miniszterelnök lemondását. Néhány évvel korábban ugyanebben a folyóiratban Vas Zoltán elismerte, sőt részletesen leírta az 1947-es választási csalásokat (az ún. kék cédulák ügyét).

A magyar történelem egyetlen fejezete, amely még nem került ki a módszeres elferdítés purgatóriumából: 1956. De még ez a megállapítás is finomításra szorul. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek vége óta számtalan kibúvót talált arra, hogy 1956 fejleményeit ne egészen hivatalos szellemben idézze fel. Számos regény háttérében, néha előtérben is úgy megy végbe a forradalom, mintha forradalom volna és nem ellenforradalom. A film- és színházrendezők pedig a maguk eszközeivel szabotálták a hivatalos történelemszemléletet: a sok lehetséges példa közül hadd említsem csak azt a színházi díszletet, amely a francia forradalom egy jelenetét az Üllői út házai között ábrázolta.

A tabuk harmadik csoportja a rendszer természetére vonatkozik: nem vonható kétségbe – még közvetve és a sorok között sem –, hogy mind a hatalom, mind a társadalom lenini értelemben „szocialista”. Ezért aztán szociológusok nem is folytathatnak kutatásokat a hatalom gépezetének tényleges működéséről, s az állampolgárok, társadalmi rétegek tudatállapotáról is csak nagy megszorításokkal értekezhetnek. A közvéleménykutatások többsége eleve vakvágányra fut, vagy torzképet fest, mivel senki sem nyilatkozhat „a szocializmus” ellen. Érdekes módon, a marxizmus mint olyan, kevésbé szigorú védelmet élvez. Szabad hivatkozni heterodox marxista irányzatokra (Althusser, Frankfurti iskola), sőt egy sereg társadalomfilozófiai vagy jogi problémát nyugodtan lehet taglálni minden marxizmus nélkül, ha nem épp homlokegyenest ellenkező álláspontból kiindulva; csak arra kell ügyelni, hogy a marxizmus megkerülése vagy megopponálása ne legyen szabadszemmel is látható. Megfelelő mimikrirel azután a szerző lehet liberális vagy konzervatív, keresztény vagy agnosztikus, misztikus vagy pozitívista. Elmúltak azok az idők, amikor a marxizmus-leninizmus osztatlanul uralkodott: ún. hegemoniája merőben verbális, felszíni, miközben a mély rétegekben a legkülönbözőbb átgondolt vagy ösztönös meggyőződések munkálkodnak. Magyarországon ma már senkit sem lehet az Ideológia nevében a szellemi életből kiközösíteni: 1973-ig kell visszanyúlni ahhoz, hogy olyan párthatározatra találjunk, mely megtorló intézkedéseit az ideológiai tisztasággal indokolja.

Hogyan magyarázhatók az utóbbi években végbement változások? Azt hiszem, a legfontosabb szerepet e tekintetben a magyar vezetők pragmatizmusa játszotta. Az a körülmény, hogy ábrándkergetések helyett a cél a tényleges hatékonyság lett minden vonalon, elkerülhetetlenül az „objektív tények” nagyobb tiszteletben tartásához vezetett, még olyan területeken is, amelyek elvben az ideológia hatáskörébe tartoznak. Egy második döntő körülmény, hogy a politikai rendszerre és vezetőire állandó nyomás nehezedett a társadalom részéről. Harmadszor: a nyugat felé való nyitás. Negyedszer: a korlátokkal meg nem békülő, szabadabb munkafeltételeket kereső értelmiség. A végeredmény az igazság részleges visszahódítása lett, s összefoglalóan elmondhatjuk, hogy ezt a „hódítást” – mert erről van szó – az értelmiség nyugtalanabb része vitte véghez egy külmesebbé, s a nyugat felé való nyitás miatt kedvezőbbé vált atmoszférában, egy olyan közvélemény aktív közreműködésével, amely – ha módja nyílt rá – mindig a bátrabbak oldalára állt.

A hetvenes évek valójában új korszakot nyitottak a magyar szellemi életben: az aktív ellenállás időszakát. 1956 óta először megtört a csend és visszaszorult a kerületési stratégia. Gyakorlatilag minden területen egyre több alkotó értelmiségi (tudós, művész, író) akadt, aki valamilyen módon kitört az igazságra nehezedő tabuk szorításából és a nyelvezeti engedelmességből. A filmművészet volt a lázadás egyik élharcosa. Az

² Az utóbbi időben itt is vannak változások: 1987 eleje óta a magyar kormányzat, habár visszafogottan, de a nyilvánosság előtt panaszlik a román vezetésre. – (1987 április)

utóbbi időben a történetírás került az előtérbe, annak különösen az a részlege, amely Magyarország háború alatti helyzetéről és szerepéről próbálja föltárni az igazságot. Ugyancsak említést érdemel néhány nagyobb példányszámú budapesti és vidéki folyóirat, amelynek szerkesztői időről időre látványosan dacolnak a hatóságokkal: kiátkozott szerzőket közölnek, s olyan kérdésekről „mondják ki az igazságot”, melyekről a közönség már régóta várja a tájékoztatást, illetve a pártzsargontól megtisztított állásfoglalást. Példaként idézhetnénk a *Valóságot*, a *Históriát*, a *Medvetáncot* és a (korábbi) *Mozgó Világot*, a vidéki lapok közül pedig a *Forrást* és a *Tiszatájat*. Egy ideje a *Heti Világgazdaság* tűnt fel tárgyilagosságra törő stílusával, tiszteletlen őszinteségével és imponáló jólinformáltságával; ez a hetilap szemmel láthatóan nemcsak a vállalatok vezetőinek szól.

A tényálláshoz persze az is hozzátartozik, hogy amióta a belső nyomás állandóvá vált, számos rendbontó szerzőt s főképp engedetlen folyóiratszerkesztőt sújtott kisebb-nagyobb szankció. Ezek közül a leglátványosabb a *Mozgó Világ* eredeti szerkesztőségének feloszlata volt. (Még pontosabban: a szerkesztőségi gárda oszlott föl a lap felelős vezetőjének leváltása miatt.) A szankciók azonban mindenkiben azt az érzést hagyják, hogy a hatóság voltaképpen defenzívában van a magyar társadalommal szemben. Erről árulkodik az a hivatalos szájból gyakran elhangzó kifejezés is, hogy ez vagy az a szerkesztő „opportunistá módon” engedett a szakmabeli közhangulatnak. De minthogy – részben nemzedéki okokból – a nyomás tömegjelenséggé vált, a hatóságok megértették, hogy pusztá ijesztgetéssel nem sokra jutnak. Alkudniok is kell, amit elővigyázatosságban nevelt vezetők módjára meg is tesznek. A letiltás és a kizárás már csak azért is módjával adagolandó, mert tömeges alkalmazása esetén túl sok alkotó értelmiségit sodorna az ellenzék, a párhuzamos kultúra szerzőinek táborába. Első látásra úgy tűnik, hogy a „második nyilvánosság” nem veheti fel komolyan a versenyt a hivatalossal. Míg a szamizdat nyomtatványok példányszáma csak ritkán éri el az ezret, a hivatalos orgánmok tízszer vagy akár százszor nagyobb közönséghez jutnak el. Az a kérdés is minduntalan felmerül, hogy a folytonos bírságokkal sújtott és más módon is üldözött független sajtónak van-e reális esélye a túlélésre. Fennmaradása már évek óta csak egy maroknyi önkéntes élharcos és napszámos elszánt kitartásának köszönhető. Személy szerint sokan rokonszenveznek a hivatásos ellenzékiekkel, de sorsukat nem szívesen osztják meg, mert az a normális érvényesülés minden csatornáját elzárja. A hivatalos propaganda egy idő óta még a szánalmat is ellensúlyozni szeretné (pl. olyan élcelődéssel, hogy a hivatásos ellenzékiesség állandó nyugati meghívásokkal jár); az elszigetelődés fő oka azonban nem a társadalmi rokonszenv csökkenése, hanem a józan önérték.

A hivatásos ellenzékiek azonban még mint maroknyi csoport is felbecsülhetetlen hivatást töltenek be: ők azok, akik a szókimondás bátorságának újabb és újabb mérföldköveit rakják le. Voltaképpen a két kultúrhálózat közötti konkurencia e mérföldkövek körül folyik. Jó néhány folyóiratszerkesztő csak azért ad helyet egy-egy kényes-rázós írásnak, hogy lefőzze a *Beszélőt* vagy a *Hírmondót*, vagy hogy megelőzze, hogy az ajtaján kopogó szerző végül is a független sajtónál kössön ki. Ennek a hallgatolagos versengésnek az az eredménye, hogy állandóan messzebbre tolja ki a tűrési határokat. Az utóbbi évek hivatalos publikációi minduntalan újabb bizonyossággal szolgáltak arra, hogy az ideológiai és politikai tilalomfák nem olyan sérthetetlenek, mint azt sokáig gondolni lehetett. Eközben a szamizdatban még a legveszélyesebb téma, vagyis az orosz uralom viszonylag büntetlen taglalása is bekövetkezett. Másfél évtized fokozatos fellazulása után végül már – a legfelsőbb vezetőket is beleértve – senki sem tudja pontosan, voltaképpen hol is húzódnak a tolerancia határai.

Csak egy dolog bizonyos: az, hogy ami hivatalosan szabad, mindig kevesebb annál, mint amit a közvélemény hallani szeretne. Amiből következik, hogy a mindenkori egyensúly csak törékeny lehet, s hogy az elért eredmények ellenére is újabb konfliktusok vannak kilátásban.

(1985)

KIBÉDI VARGA ÁRON

Egy világ mesgyén

— Barokk irodalom és barokk világnézet —

Magyarországon is, Nyugaton is sok szó esik az utóbbi években az irodalmi barokról. A véres Krisztusok, extatikusan és erotikusan szép szentek, a szökőkutak és pásztorjátékok elmés és elkápráztató világát egymás után varázsolják elénk a különböző nemzetiségű kutatók. A barokk divatos téma lett, talán éppen azért, mert egyesek szerint valami lelki rokonság van e között az érzéki, mozgó, nyugtalan barokk és a mi korunk között.

Magát a fogalmat, mint ismeretes, az irodalmárok a művészettörténetből vették át. Wölfflin kategóriáit többé-kevésbé szabadon alkalmazták az irodalomra, formai és stilisztikai szempontok alapján vizsgálták az irodalmi barokkot.¹ Mások társadalompolitikai és egyházpolitikai síkon igyekeztek meghatározni a fogalmat: rámutattak arra, hogy a barokk stílus a katolikus ellenreformációval és az arisztokrácia utolsó előretörési kísérletével esik egybe.² Végül azt is kiemelték egyesek, hogy milyen szerepet játszott a barokk kialakulásában a későreneszánsz irodalmi élete és esztétikája.³ Van azonban egy igen fontos terület, melynek — néhány, főleg angolszász tudóstól eltekintve⁴ — mind ez ideig igen kevés figyelmet szentelt az európai kutatás: nemigen tette fel a kérdést, hogy milyen teológiai és filozófiai világnézet húzódik meg e mögött a mozgalmas és színpompás barokk mögött.

Az alábbiakban tehát elsősorban azt szeretném vizsgálni tárgyává tenni, hogy milyen képet alkotott magának a barokk kor embere a világról és az élet értelméről, és hogy miként illeszkedik bele ez a kép a nemzetközi kutatás által már bővebben feldolgozott stilisztikai és történelmi kategóriákba. Példáimat elsősorban a magyar irodalomból veszem,⁵ de ezeket könnyen lehetne helyettesíteni bármely más európai nyelvből vett példával, mert a barokk, ha időben nem is, de tematikailag egységes európai jelenség, mely az utánzás elvét vallotta, a plágiumot nem tekintette bűnnek és az eredetiség romantikus elvét nem ismerte.

Ha csak a külsőségeket nézzük, a megjelenési formákat, könnyen eshetünk abba a hibába, hogy a barokk alapvető ismérvének a káoszt, a nyugtalanságot tekintjük. A barokk azonban nem „distorted vision of life”; csak látszólag volt nyugtalan, s csak azért lehetett nyugtalan, mert biztos alappal rendelkezett. Az állandó változás és mozgás elvét azért vallotta, mert ily módon akarta dialektikusan felmutatni, hogy megnyugvás csak Istenben van, hogy a jelenségek és elemek szüntelen harca mögött és fölött lakik Az, aki minden jelenség és minden harc változatlan Ura. A barokk kor a világot még egy zárt és hierarchikus felépítésű egésznek tekinti; ebbe a zárt hierarchiába ír bele Isten minden mozgást és változást. A természet Istené, minden Őhozzá tartozik. Wathay Ferenc 1604-ben így fordul Teremtőjéhez:

*Naggyal mert magasbak egeknél bölcsességid.
Az nagy mélységet is általhatják hatalmid.
Széles ez világot az benne valókkal
Jól látják szent szömeid.*

¹ E módszer eddig legtökéletesebb és legismertebb példája Jean Rousset: *La littérature de l'âge baroque en France* (Párizs, 1954) c. könyve.

² Werner Weisbach: *Der Barock als Kunst der Gegenreformation* (Berlin, 1921); Victor L. Tapié: *Baroque et classicisme* (Párizs, 1957); Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk* (Budapest, 1961).

³ G. M. Tagliabue: *Aristotelismo e barocco (Retorica e Barocco)* Róma, 1955; Bán Imre: *A barokk* (Budapest, 1962; Bán előszavában ügyesen összefoglalja az irodalmi barokk kutatás mai állását).

⁴ Erich Trunz: *Weltbild und Dichtung im deutschen Barock* (in: *Aus der Welt des Barock*, Stuttgart, 1957), főleg E. M. W. Tillyard: *The Elizabethan World Picture* (új kiadás, Peregrine Books, 1963) és Marjorie Hope Nicolson: *The Breaking of the Circle* (új kiadás, New York – London, 1960).

⁵ A magyar barokk irodalomra Klaniczay Tibor könyve előtt, többek között, az alábbi fontos tanulmányok hívták már fel a figyelmet: Horváth János, *Barokk ízlés irodalmunkban* (Tanulmányok, Budapest, 1956); Angyal Endre, *Magyar barokk költők* (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1938); Koltay-Kastner Jenő, *A magyar irodalmi barokk* (Budapesti Szemle, 1944).

*Csudán az eget az vizekre fondálád,
Az temérdek földet az mélységre alkotád,
Kinek külárait és erős oszlopit
Csak egy szóddal csinálád.*

*Im, kútfejeknek is ereit te hordozod,
Az magas hegyekben kűsziklák közt jártatod.
Az nagy széles tengert, benne sok csudákval
Egyedül csak te bírod.⁶*

Pázmány pedig így imádkozik hozzá:

*Te vagy, az én Istenem, minden jóknak kútfeje, eleje és vége minden állatnak. Te az eget és a földet
ujjaidon hordozod; a tenger vizeit tenyereddel méred; a föld kerekességét, az eget nagy voltát araszoddal
befogod. Tehozzád képest minden teremtetett állat csak olyan, mint egy por ócska.*

*Te kezdedben vannak e világnak határai; tebenned és teáltalad élnek, mozognak és vannak minden állatok.
Ha csak szemeidet ezekről elfordítod is, ottan semmivé lesznek. Megrendül a föld, hacsak megtekinted is; te
vetettél határt a tengernek, téged dicsérnek az eget és a csillagok, melyeket te nevükön nevezsz.*

*Te mindenekben vagy, de bé nem rekesztetel; mindenek felett vagy, de fel nem emeltetel; mindenek alatt
vagy, de le nem nyomattatol.⁷*

Az egész természetet a felfelé, Isten felé való törekvés hatja át; Bellarmin (1542-1621), a híres jezsuita teológus, akit Pázmány személyesen is ismert, ezt így fejezi ki: *A palotának célja a palota lakója; A fának célja a fa tulajdonosa és az ember célja egyedüli Ura, az Isten.* Ezt az általánosan elterjedt felfogást fogalmazza meg Nyéki Vörös Mátyás is, amikor több példával bizonyítván, hogy a természetben minden lény célja felé siet, végül arra a következtetésre jut, hogy *az embernek vége és célja az Istenben van.*⁸

A barokk világnézet elsősorban már az ókorban felbukkanó két tanra épül: a lények latorjája (*scala rerum creaturarum*) és a négy elem tanára.

A lények latorját több-kevesebb részlettel számos korabeli szerző leírta;⁹ lényege az, hogy a teremtés hierarchikus felépítésén belül grádicsokat különböztethetünk meg. A legalsó fokon a legkevesebb tökéletességgel bíró teremtmények vannak, azaz a kövek és ásványok, a legfelsőn pedig maga a tökéletesség, azaz Isten. A közbeeső grádicsok, alulról felfelé számítva: a növények, melyek már nemcsak léteznek, hanem élnek is; az állatok, melyek már nemcsak léteznek és élnek, hanem éreznek is; az ember, aki létezés, élet és érzésen kívül még értelemmel — vagy, ahogy Pázmány mondaná, okossággal — is rendelkezik; és végül az angyalok, akiket az értelem fűz az emberekhez, de egyébként fölötté állanak, mert a testi tulajdonságok béklyói nem kötik őket a földhöz. Isten áll legfelül és középen áll az ember: minden testi teremtmény tulajdonságaival rendelkezik, mikrokozmosz ő, a világnak, a makrokozmosznak mintegy sűrített esszenciája, lerövidített kiadása.¹⁰

Mi célt szolgál a teremtésnek e grádicsos felépítése? Bellarmin szerint Isten azt akarja, hogy az ember őt a teremtesen keresztül próbálja valamennyire megismerni; a tökéletlen teremtmények sokasága és változatossága arra van hivatva, hogy érzékeltesse az emberrel a Tökéletességet és Egységet, mely maga Isten. Közismert képet, a *speculum creaturarum* képét használja Pázmány, mikor e gondolatot az alábbi mondatban foglalja össze: *Miképpen azért a mennyei boldogságban Isten a dücsűltek tüköre, melyben a teremtetett-állatokat szemlélik: úgy a világon a teremtetett-állatokat tükörök gyanánt kell néznünk, melyek az Isten jóvoltát, hatalmát, bölcsességét ismértetik, és mint grádicsok Isten ismértire emelnek.*¹¹

⁶ Magyar költők. XVII. század (Budapest, 1956), 63. l.

⁷ Pázmány Péter Válogatott Írásai (Budapest, 1957), 17. l.

⁸ *Finis palatii, habitor eius: finis arboris, possessor eius: finis hominis, solus Dominus Deus eius.* Robertus Bellarminus, *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturarum*, Coloniae, 1615, 21. l. (magyarul: Elménnek Istenben fölmeneteléről, Bártfa, 1639; e cikkben Bellarmint mindvégig a latin kiadás alapján idézem); Nyéki Vörös Mátyás, *Tintinnabulum*, 316. versszak, a Régi Magyar Költők Tára, XVII. Század, 2. kötet (Budapest, 1962) alapján.

⁹ Vö. Tillyard, i. m. 39-40. l.

¹⁰ Vö. Nicolson, i. m. 11-46. l.

¹¹ Bellarmin: *Voluit enim Deus ab homine per creaturas suas utcumque cognosci & quia non poterat ulla creatura, infinitam creatoris perfectionem apte representare, creaturas multiplicavit & singulis bonitatem & perfectionem aliquam tribuit, ut inde iudicium fieret de bonitate, & perfectione creatoris, qui infinitas perfectiones sub unius simplicissimae essentiae perfectione complectitur (...)* (i. m., 31. l.); Pázmány Péter Válogatott Írásai, 51. l.; vö. Luis de Granada: *El cristiano sírvase de las criaturas como de unos espejos para ver en ellas la gloria de su hacedor* (Introducción del Símbolo de la Fe, Obras I., Madrid, 1856, 184. l.)

A természet tehát nem önmagában érdekes, hanem csak mint tükör, azaz teremtőjével együtt. Canfeldi Benedek francia misztikus szerint minden teremtmény létezik is és nem is, akárcsak a napsugár és a hőség. *Mert ha a sugarat nézzük a nap nélkül s a hőséget a tűz nélkül, akkor léteznek, de ha magát a napot és a tüzet nézzük, nincs többé sugár és hőség, csak nap van és tűz: hasonlóképpen ha csak a teremtményt nézzük a Teremtő nélkül, akkor van, de ha a Teremtőre szegezzük tekintetünket, akkor nincs többé teremtmény (...), a Teremtő magához vonzza, magába szívja fel a teremtményt.*¹²

A lét és nemlét effajta boncolgatása általában távol áll a barokk embertől: a barokk ember nem misztikus. Azt azonban ő is vallja, hogy a teremtmény csak annyiban érdekes és jelentős, amennyiben Istennel áll összefüggésben. A természetben a csodálnivalót keresi és a morális és vallásos tanulságot. Bellarmin szerint a forrásnak az a jelentősége, hogy az ő víztől függnek a folyók, ő azonban nem függ a folyótól, mint ahogy Isten sem függ az embertől. A hold két tanulságot rejt magában: éjjel sűt; és ezzel a vallás vigasztalását jelképezi a földi élet sötét árnyékai közepette; azáltal pedig, hogy a nap felé sötét oldalát mutatja, amikor a földre világít és viszont, a világi gyönyörök felé forduló bűnös és az isteni tisztaságra áhító hívő közötti különbséget példázza: nem lehet egyszerre keresni Isten és a világ kegyeit.¹³ Pázmány Péter a *Kalauznak*, a világ szépségeiről szóló, gyakran idézett fejezetében gyönyörű magyar nyelven világítja meg a teremtményekben *metczett pecsétit az isteni bölcsességnek és hatalmasságnak: Tekintsd-meg a búza-szárnak menyi csomója vagyon, hogy elbírja a nehéz búzafejet! a zab-szalmának ilyen térdecskéi nincsenek, mivel a zab könnyű, és nem kel nagy erő fentartására. Lásd menyi polyvába takarta, és mely hegyes kalászkok kopjáival, mint lator-kertekkel, környül-fogta a búza-szemet, hogy a madarak és férgek hozzá ne férjenek! Gondold-meg a nagy álló-fák ágogó gyökerének erős fundamentomit, melyet sok száz ember sem tarthatna igényesen! Jusson eszedbe, mi módon zöldülnek kikeletkor a fák, mint szíják az ágak titkos és megfoghatatlan csatornákon a nedvességet, ebből mi formán nevelnek vesszőket, leveleket és gyümölcsöket!*

*Az oklatan-állatokban ennél-is nyilvánban tetczik az Isten bölcsesége és gond-viselése. Mert noha okossággal nem élnek, eleit utollyát dolgoknak meg nem gondolhatták, mikor valamihez kezdenek: mind-azáltal táplálások, szaporodó nemzések és óltalmazások rendit oly jó móddal követik, mint-ha bölcs okossággal bévelkednének. (...)*¹⁴

Aki elolvassa Luis de Granada (1505-1588) fejtegetéseit¹⁵ — a népszerű spanyol író Bellarminnál és Pázmánynál jóval részletesebben taglalja a természet csodáit —, az elé úgy tárul az egész természet, mint egy elkápráztatón színes és rejtvényekkel teleplántált kert, melyet Isten minden részében az ember gyönyörködtetése és megtérítése végett teremtett.

A teremtés grádicsainak tana mellett fontos szerepet játszik a barokk világszemléletben a négy „elementum”-ról szóló tan; a két tan nem egészíti ki egymást pontosan, néha ellentmondanak egymásnak, és bizonyos feszültségekre adhatnak okot.¹⁶

Négy elem van és négy alaptulajdonság: minden elem két tulajdonsággal rendelkezik. A föld hideg és száraz, a víz hideg és nedves, a levegő meleg és nedves, és a tűz meleg és száraz. Ellentétes tulajdonságaik révén az elemek állandó harcban állnak egymással, más és más arányban vegyülnek a különböző teremtményekben, de az isteni világrend keretein belül mozgásuk mindig kiegyenlítődik, és végső harmóniába torkollik.

Egy zárt kozmoszon belül állandóan dúló és mégis feloldásra lelő harc: ez az alapvető dialektikus téma már magában is alkalmas arra, hogy átvitt szellemi értelemben magyarázzuk; az el nem múló elmúlás jelképe ez, és az elmúló dolgok állandó megújulásának példája. Az elemek tanának ilyenfajta értelmezése cseng vissza még azokban a versszakokban is, melyekben Gyöngyösi István a háború és a béke viszonyáról beszél:

*Amint a gyors idők szárnyakon repülnek,
Néha egészséges napokkal derülnek;
Néha országrontó hadakkal zendülnek,
Hol egyre, hol másra, változva kerülnek.*

¹² Beniot de Canfeld, *Règle la Perfection*, 1610. (O. de Veghel, *Benoit de Canfeld*, Róma, 1949, 316. l. 1. nyomán.)

¹³ l.m., 82. és 154–159. l.

¹⁴ *Összes Művei*, 3. kötet, 40. l.

¹⁵ l.m. 182–285. l.

¹⁶ Vö. Tillyard, i. m. 51. l. A szerzők többségével ellentétben Luis de Granada talált megoldást az elemek és grádicsok harmonikus egybekapcsolására, mégpedig úgy, hogy az elemeket beilleszti a hierarchiába: ők alkotják a legalsó grádicsot.

*Ellenkező dolog: háború s békeesség,
Nem különben mint az hideg és melegség,
Békeességgel épül a termő mezőség,
Pusztul s prédáltatik, támadván ellenség.*

*E pengig születik egyik a másikkól.
A háború támad a csendes napokból.
Ered a békeesség kóborló hadakból,
Mint napok az éjből; az éj meg azokból.¹⁷*

És kihangzik az elem harcának klasszikus tana még egy évszázaddal később, Kiss István *Jeruzsálemi Utazásának* leírásából: *Nem tsuda, hogy itt ezen a tájékon olly mérges ereje vagyon a tengernek az ujjazt jövevényeken és boszszontya a sós tengeri gőzös vizekhez nem szokott testeket, mert az levegőnek vastagsága, az napnak rendetlen heves sugáratnya, a tenger vizének gőzös, büdös felindult párolgása egyben keverednek, leginkább reggel, és együtt viaskodván ezek az emberi erőtlenséget meggyőzik. Reggel egy-két óráig az egész gállya olyan, mintha az víznek mélységes örvényéből bukkant volna fel. (...)¹⁸*

A négy elem külön-külön is alkalmas arra, hogy az ember Isten felé emelkedő elmélkedésének tárgya legyen. Bellarmin szerint a földben éppen úgy megnyugszik az emberi test, mint az emberi lélek Istenben¹⁹ a levegő a szubtilitás, a szél a szeszély és a hűtlenség közismert barokk jelképe. A víz és a tűz – a két legellentétesebb elem! – példájával magyarázza Pázmány a Szentlélek munkáját: *Ezeknél bővebben ismerteti a Szentírás bennünk való cselekedetét a Szentléleknek, mikor ötlet víznek és tűznek nevezi: mert az ellenkező elementumok viaskodó tulajdonságaival és cselekedeteivel azon egy Szentléleknek a hívekben csudálatos cselekedeti ismertetnek: melyekkel melegít az isteni szeretetre, hidegít a világi dolgokra; nedvesít az üdvösséges gyümölcsözésre, szárazsít a testi indulatokra, felemel a mennyei kívánságokra, alányom a magunk aláztatára. (...)²⁰*

A legnemesebb elem a tűz: *a láng soha nem nyugszik*, írja ugyancsak Pázmány, hanem a földtől mindenkor ég felé siet; és Hajnal Mátyás figyelmezteti kegyes olvasóját: *Gondoljad, hogy az szeretet tűzének tulajdonsága az, hogy ne csak maga verekedjék fel; de a szívet is, melyben találattik, magával felemelje.²¹*

A világ tehát nem más, mint a Teremtő tükre. Minden teremtett lény kapcsolatban áll egymással, az ásványoktól és férgektől az angyalokig. A barokk világ végső fokon a szimbolizmus, az analogia universalis világa. Írókra és tudósokra hárul a feladat, hogy a rejtett összefüggéseket felfedezzék, a természet jelenségeiben megbúvó titkos jelképeket feltárják és megmagyarázzák. *Aki a természetet valóban meg akarja érteni*, írja Daniel von Czepko, a korabeli német költő, *annak meg kell tanulnia minden dolog egybeépítésének és felbontásának művészetét... Mert csak ez a tudomány mutatja meg, hogy a világ miként teremtett, és tárja fel azt, hogy miként található meg a legalsóban a legfelső, a külsőben a belső, a földiben a mennyei.²²*

Az összefüggések felkutatása, a szimbólumok keresése gyakran valóban „szimbólumhajhászassá” fajul, ahogy Koltay-Kastner Jenő írja. Nem szabad azonban megfélemednünk arról sem, hogy a korabeli írók eme törekvésének szebbnél szebb költői képeket köszönhetünk, melyek titkos kapcsolataikkal és keresztutalásaikkal mintegy behálózák az egész természetet. Mikor Padányi Bíró Márton Szűz Máriát a „malaszt tengeré”-nek, más helyütt pedig a „harmat anyját”-nak nevezi, a kor ismerője arra gondol, hogy a harmat a kegyelemnek közismert jelképe.²³ És kedve támad utána járni, összehasonlító alapon, a virágok

¹⁷ A Márssal társalkodó murányi Vénus, *Előjáró Beszéd*, 12–14. versszak (Gyöngyösi István válogatott poétai munkái, kiadta Toldy Ferenc, Budapest, 1864, 1. kötet, 37–38. l.)

¹⁸ Pásztor Lajos kiadása (Róma, 1958) 85. l.

¹⁹ *Quemadmodum igitur non potest corpus humanum in aere, quantumvis latissimo, nec in aquis, quamvis profundissimis requiescere, quia centrum eius terra est, non aer, vel aqua: sic animus humanus nunquam requiescet in aereis dignitatibus, vel luteis divitiis, vel aqueis, id est, mollibus et sordidis voluptatibus, nec in humanae scientiae falso splendore, sed in solo Deo, qui centrum animorum, & verus, ac solus locus quietis eorum est. (i.m., 55. l.)*

²⁰ Válogatott Írásai, 34. l.

²¹ Pázmány Péter Válogatott Írásai, 46. l.; Hajnal Mátyás, *Az Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokról való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske*, 1629 (új kiadás, Budapest, 1932, 29. l.)

²² *Wer die Schöpfung recht verstehen will, der muss die Kunst der Zusammensetzung und Vonsammenscheidung aller Dinge auf ein Ende ausgelernet haben. (...) Dann sie allein stellet uns vor Augen, wie die Welt gemacht ist, (...) wie das Oberste im Untersten, das Innerste am Eusersten, das Himmlische im Irdischen sey (...).* (E. Trunz idézett cikke nyomán, 11-12. l.)

²³ Megtalálható többek között szalézi Szent Ferenc és Etienne Binet írásaiban. Padányi Bíró Koltay-Kastner cikke

szimbolikájának, amikor olvassa, hogy miként házassítja össze Hajnal Mátyás a virágokat és az erényeket: (...) az mennyei Vőlegény virágokat hinteget; mely virágok nem egyebek, hanem a Te jóságos cselekedeteidnek sok és szép tökéletessége, melyekkel a Szent Lélek felékesítette az te lelkedet, tebeléd helyeztette az hitnek szederjes hyacinthusát; beléd oltotta az reménységnek kék violáját; beléd plántálta az szeretetnek nap után forgó sárga virágját; beléd ültette az ájtatosságnak izzadó balsamumját; beléd az tisztaságnak fehér liliumját; beléd az szemérmességnek piros rózsáját; beléd az mértékletes szólásnak gyöngyvirágát; beléd az kegyességnek fodormentáját; az alázatosságnak izsópját; erősségnek szekfűjét; tűrésnek rozmarinját; állhatatosságnak puszpángját, több tökéletességnek gyönyörűséges virágait. Virágok és emberi tulajdonságok hasonlóan hosszú párhuzamos leírását találjuk „profán” áttételben, Gyöngyösi Istvánnál.²⁴

E rövid vázlat is elegendő talán ahhoz, hogy megértesse velünk: miért beszél a modern barokk-kutatás állandó, nyugtalan változásról; a grádicsok között átmeneti jelenségek is léteznek, a teremtmények célja tükrözés, léte relatív és istenhez kötött, jelképes értelmük változhat, egyik jelenség felváltja a másikat és az elemek állandó harcban állnak egymással. De a szüntelenül mozgó kaleidoszkóp, e látszólag nyugtalan világkép alapja egy pontos, zárt és egységes világnézet.

A felvázolt világnézet nem új és nem eredeti, de különös erővel lép fel a barokk korban,²⁵ mert új ösztönzéseket kap a korabeli esztétikától és az ellenreformációtól és talán azért is, mert egyre inkább támadják, tehát tudatosabb és harcosabb világnézeté válik.

Az arisztoteleszi esztétika három célt tűz ki az íróknak; e közül a három cél közül a barokk kor szerzői elsősorban a gyönyörködtetést emeli ki. Sperone Speroni, akit mint a legkorábbi barokk esztétikust szokás számon tartani, azt írja 1550-ben, hogy a tökéletes szónok feladatát inkább a gyönyörködtetéssel, mintsem tanítással vagy megindítással tölti be. Speroni a szónoki mesterségről beszél ugyan, de szavai minden irodalmi műfajra értendők. A korabeli teoretikusok ugyanis csak külső megkülönböztetéseket képesek adni a műfajokról; minden ezirányú tudatos törekvésük ellenére a barokk korban a szónoki és költői műfajokkal szemben támasztott követelmények – és maguk a műfajok is – erősen egybefolynak.

Beszél Speroni arról is, hogy mimódon lehet elérni ezt a legfontosabb célt, a gyönyörködtetést: a tréfák, elmés mondások, szentenciák, szóalakzatok, képek, a választékosság, a ritmus, a szavak elhelyezése és azok a kitérések, amelyek – pihenésre vágyó emberhez hasonlóan – a szomszédos dolgok kertjében kalandoztatják az elmét, mindezek, már természetüknél fogva is igen-igen gyönyörűségesek, s lelkünk hasonlatosképpen leli bennük kedvét, mint testi érzékeink gyönyörködnek a természetes illatokban, hangokban és színekben.

A legradikálisabb álláspontot mindig egy-egy korszak végén, utolsó már-már „dekadens” képviselőinél kell keresnünk. Az olasz irodalmi barokk utolsó nagy teoretikusa, Emmanuele Tesauro 1655-ben már minden józanság és mértéktartás nélkül, extatikus hangon beszél az elmésségről, és egy örült pontosságával dolgozza ki például pontokban azt, hogy milyen szónoki fogásokra alkalmas a Mária Magdolna-téma. Maga az elmésség Tesauro szerint minden szellemes mondás hatalmas szülőanyja, a szónoki művészet és költészet ragyogó világossága, a halott könyvtapok élető szelleme, a polgári társadalom kedves fűszere, az ész legnagyobb erőfeszítése, az istenség nyoma az emberi lélekben, Nincs az ékesszólásnak oly kedves folyama, amely ez édesség nélkül ízetlennek és kedvetlennek ne látszanék számunkra, nincs a Parnassusnak oly kecses virága, amelyet ne az ő kertjéből plántálnának át; nincs oly erővel teljes szónoki okoskodás, amely enélkül az elmei nélkül ne tetszenék eltompulniak és erőtlenné; nincs oly vad és embertelen nép, amelynek borzasztó arca ne derülne kedves mosolyra e csábító Szirének megjelenésekor; még maguk az angyalok, a Természet, a nagy Isten is az emberekkel való beszélgetés során ily szavakban vagy jelvényekben megnyilvánuló elmésségekkel fejezték ki legbonyolultabb és legfontosabb titkaikat.²⁶

Az elmés gyönyörködtetés tehát nemcsak érzékeinket, hanem agyunkat is foglalkoztatja; meg akarja lepni az olvasót, erőfeszítést kíván, a nyelv érzéki szépségén érzett örömmel meg akarja toldani a meglepő, elmés rejtvény megfejtésén érzett örömmel. Az elmés gyönyörködtetés legkedveltebb költői eszköze a szokatlan, egymástól távol eső dolgokat összekapcsoló metafora („métaphore prise de loin”).²⁷ Rimay János egyik korai versében például így szól kedveséhez:

nyomán idézem (129. l.).

²⁴ Hajnal, i.m., 17. l.; Gyöngyösi István, *A porából megéledett Phoenix*, 1. könyv, 4. rész, 19-30. versszak (idézett kiadás, 2. kötet, 36-37. l.).

²⁵ A barokk korszak határai az egyes országok szerint erősen eltolódnak. Nyugaton általában előbb kezdődik és előbb is ér véget, mint Latin-Amerikában és a közép- és kelet-európai államokban.

²⁶ Mindhárom idézetet Bán Imre fordításában közlöm (i.m., 42-44., és 119-120. l.).

²⁷ Barokk és klasszikus szerzők között heves vita folyt a metaforáról Franciaországban; érdekes beszámolót nyújt erről Jean Rousset *La poésie baroque au temps de Malherbe* című cikkében (megjelent a *XVIIe Siècle* folyóirat 31. számában (1956)).

*Mert az te szerelmed engem úgy környül vett, mint pézsmát ó szelence,
Az én szívem kívül szintén úgy hevült el, mint tűz miatt kemence,
Mert te szépségedbe szívem úgy merült be, mint tengerben Velence.*²⁸

A három sorban három hasonlatpárt találunk: én-pézsmá, te szerelmed-szelence; és szívem-kemence, te-tűz; szívem-Velence, te szépséged-tenger. A hat kép közül négy külön-külön is „elmés” és meglepő, mert nem megszokott vonatkozásokat fejez ki; az olvasó intellektuális élvezetét pedig a képek gyors pergése is növeli: a sorok és képek egymást üzve futnak tova, éppen hogy csak felderengenek előttünk a rejtett összefüggések és utalások: az igék feszülése (*környül vett — hevült el — merült be*), az elemek harca (*tűz miatt — tengerben*), a meglepő rímek képtelen analógiákat sejtető csengése (*szelence — kemence — Velence*).

Kevésbé tömör, de mindig az agyhoz, az elméhez is szól az a kép, mellyel az alábbi, gyakran idézett sorokban Gyöngyösi István a szerelmes Lónyai Anna pirulását festi:

*Láng- és rózsaszín itten összeegyvelednek,
Az Anna személyén jönni s menni kezdenek.*

*Hallgat ugyan nyelve, de beszél orczája,
Elárulja az mit titkolna az szája,
A szemérmességnek piruló rózsája
Nem szokott titokhoz: sok ennek példája.*

*Oly az mint az gyenge papirosnak teste)
Kin innét is látni, ha ki túl mit feste,
Azmely dolgot sokszor a szű elrekeszte,
Az orczának kulcsa azokhoz ereszte.*²⁹

Az arc beszél, és árulkodik; az arc kulcs; az arc áttetsző, vékony papiros, amin a túloldalra, belülré írt szavakat is el lehet olvasni: három metafora, az első szokványos, nem meglepő, a harmadik pedig – az itt felállított sorrendben – a „legelmésebb”.

A barokk kor esztétikai felfogásait az itt röviden említett pár fogalom természetesen nem meríti ki. Világos azonban, hogy ez az esztétika és kedvelt módszerei tökéletesen illeszkednek bele az analógiákon és tükröződésekben nyugvó színdús barokk világképbe. Ebben az összefüggésben a gyönyörködtetés úgy tűnik, mint az első lépés a csodálkozás majd a vallásos megismerés felé; az elmésség elengedhetetlen tulajdonság és követelmény, ha a világot Isten jelképekkel és rejtvényekkel telített kertjének tekintjük; a metafora pedig kiváltságos „figura”, a legalkalmasabb arra, hogy felfedjük a rejtett analógiákat és a grádicsok tükröződéseit érzékeltesük.

A barokk világkép és a korabeli esztétikai elvek hatásukat és erejüket elsősorban az ellenreformációnak köszönhetik. A harcos és konkrét célokért küzdő ellenreformáció kezében a hierarchikus természetfelfogás és a gyönyörködtetés elve igen hatásos eszköznek bizonyulnak. A hívők visszaszerzéséért, a hitélet fellendítéséért csak pontosan, fegyelmezetten kidolgozott módszerekkel lehet harcolni; ezt a célt szolgálja elsősorban a meditáció gyakorlata. Loyolai Szent Ignác igen fontos szerepet tulajdonít a „beleélés”-nek, annak a módszernek, mely a hely és a kép felelevenítéséből indul ki, onnan emelkedik személyes helyzetünk, Istenhez való viszonyunk vizsgálata felé. *Meditációnkat a maga rendje szerint kell végeznünk*, írja Joseph Hall 1606-ban, *értelmünkben indulva, érzelmeinkbe torkollik; agyunkból indul ki és szívünkbe száll alá; a földről indul el, de az égbe emelkedik.*³⁰ A beleélés nem más, mint negatív gyönyörködtetés; a földi siralomház részletes leírása az ég felé fordítja tekintetünket. Igen népszerű a világi élet múlandóságának és hiúságának elrettentő részletezése, az úgynevezett *vanitas*-téma:

Bár tiszták és elegyítés-nélkül volnának is a világ javai, írja Pázmány Péter, oly rövidek ezek és oly veszendők, hogy szeretést nem érdemelnek.

Mert az erőt és szépséget egy hideg-lelés elfogyattya: a gazdagságot egy szikra megemészti: a felséget egy óra földhöz veri.

Azért, sűrűbb és világosb hasonlatosságokkal nem adhatta a Szent Lélek, életünknek és javainknak

²⁸ *Összes Művei* (Eckhardt Sándor kiadása, Budapest, 1955), 56. l.

²⁹ *Porából megéledett Phoenix*, 1. könyv, V. rész, 36-38. versszak (i. kiadás, 2. kötet, 46. l.).

³⁰ *The Arte of Divine Meditation*; idézem Louis L. Martz, *The Poetry of Meditation* (Princeton University Press, 1954, 25. l.) nyomán.

*múlándó hiúságát, mint mikor azt mondotta: hogy a mi világi életünk és minden állapotunk olyan, mint a kevés-ideig-tartó pára, mely hamar elenyészik: olyan, mint a kemencze füstje; mely késedelem-nélkül eloszol: olyan, mint a tajték; mely egy szelecskétől elszaggattatik: olyan, mint a szél; mely menten megyen és vissza nem tér: olyan, mint a virág; mely hamar meghervad, és szárad: olyan, mint az árnyék; mely ha délig nő, dellyest apad és azon állapotban soha nem marad: olyan, mint az álom; mely csak rövid hiúság.*³¹

Pázmány még akkor is gyönyörködtet, ha riasztani akar; mondatainak ritmusa mindig mértéktartó és harmonikus. Nála jóval érdekesebb és lázasabb hangon ír Nyéki Vörös Mátyás a *vanitasról Tintinnabulum* című hosszabb költeményében, melynek alcímei egyébként világosan mutatják a szentignáci meditációs gyakorlatok hatását:³²

*Mint a szép violát a hideg megsüti;
S gyenge fák-levelét a szél el-terjeszti,
A vagy aszszú polyvát földön el-szélleszti,
A jég-esső nádat ide s tova veti;*

*A ként e Világnak minden dichősége
El-múlik, s semmivé lészen ékessége,
S mint a jégre mettszett bötűt Nap-hívsége
El-törli: szintén úgy vész-el reménsége. (...)*

*Hasonló az élet téli Verő-fényhez,
Vízi-buborékhoz, és Kristály-üveghez,
Szalma tűz lángjához, s romlandó cheréphez,
Estveli árnyékhoz, egy-napi vendéghez.*

*Tekintsd jól meg, kérlek, gyűrűs újjaidat,
Gyöngyös füleidet, függős homlokodat,
Ezüsttel övedzett keskeny derekadat,
S arany-lánczal terhelt tündöklő nyakadat:*

*Ne-talán az éjjel meg-hágja házadat
A Halál, s hirtelen meg-mettszi torkodat; (...)*³³

Az elrettentő beleélés legnyersebb, már-már hallucináló példáját Nyéki Vörös másik hosszabb költeményének, a *Dialógusnak*, vége felé találhatjuk, ott, ahol a papköltő az elkárhozottakra váró ördögökről beszél:

*Fejek egyenetlen s hegyesen szélesült,
Hajók kígyó-módra csoportos elterült,
Homlokok rút ráncsal igen szemtelenült,
Tűzzel-megemésztő szemek vérben merült.*

*Tekintetek nékik mint villámlás vala,
Tűzet szikrázással kiokádnak vala,
Szarvok kecske-módra meghorgadtak vala,
Kiknek végeiből méreg csurog vala.*

*Orrok, mint kányának, hegyesek s horgadtak,
Kiknek likaiból kígyók kiforrottak,
Fülök, mint számárnak, éktelenül nyíltak,
Kikből dögletes gőzölgést bocsáttak.*

*Testek, mint az halhéj, páncélosnak látsztak,
Honnan gyulladt szikrák tüzesen hullottak,
Lábok tekeredett, körmek mint bikáknak,
Karjok és az ujjok szeges mint a sasnak.*

³¹ E Pázmány-részletet Sík Sándor, *Pázmány Péter, az ember és az író* (Budapest, 1939, 351-352. l.) nyomán idézem.

³² Pl.: *Hogy a Boldogságnak helyéről-való gondolkodás, a Világi örömtől elvonsza Embernek szívét.*

³³ 44–45. és 93–95. versszak.

*Szárnyak is hátokon szélesen terjedtek,
De olyatén, mint a szárnyas egereknek,
Kiknek az végei hegyes mint tövisnek
Fogok mint vadkannak szájokból kinőttek.*³⁴

Különös kettősség, vagy talán helyesebben, dialektikus feszültség jellemzi az *ember* helyét és szerepét a barokk világképben. A lények grádicsain az ember a középen áll, Isten képmása, minden anyagi lény ura. A barokk kor tehát egyrészt nagy és dicsőséges képet alkotott magának az emberről. John Donne szerint a mikrokozmosz fogalma nem is szabatos meghatározás az emberről, az ember több mint mikrokozmosz, hiszen minden teremtet lényt alája rendelt az Isten. Az általános felfogást fejezi ki Bellarmin, mikor azt írja, hogy *Gyarló anyagból vétetett az ember, de drága és kiváló formát kapott. Minden más élőlényvel közös tulajdonságai ellenére följük helyeztetett, mert ő különbözik tőlük, mert ő Isten képmása.*³⁵

Ugyanakkor azonban semmi is az ember, minden és semmi egyszerre. Pascal híres aforizmája, amely szerint az ember a Mindenhez viszonyítva semmi, de a Semmihez viszonyítva minden, a barokk emberképet is kitűnően jellemzi. A barokk ember szép és hatalmas, mert Istenre hasonlít; ugyanakkor azonban gyarlósága révén minden földi teremtménynél alacsonyabbra zuhant. A barokk emberkép hatalmasan feszülő kettőssége világosan kitűnik – és ezt sok további példával is alátámaszthatnók –, ha egymás mellé állítjuk a következő két Pázmány-idézetet:

1. *Halát adok néked, hogy tennen hasonlatosságodra teremtel engem; lelkemet értelemmel és szabadakarattal felékesítéd; énérettem az eget, földet és ezekben való állatokat teremted; engem a földnek, vadaknak, madaraknak urává től: és azt akarád, hogy az egek forgásai, a nap és égben tündöklő csillagok, a tél és nyár, az éj és nap, a fák, mezők és folyóvizek nékem szolgáljanak; sőt az égben lakozó boldog angyalok seregét is szolgálatunkra rendeled. (...) Okossággal felékesítéd lelkünket, hogy méltóságát megismerhetné és tekívéled senki szolgálatjára magát el ne vetné.*

2. *A mennyei Angyalokhoz képest, vajon micsodák vagyunk mi férgesekék? Az angyalok testetlenek, halandóságtól mentek, hatalmasok, gyorsak, igazak, mennyei boldogsággal tökéletesek: mi pedig rothadandó bűdös testben öltöztünk, halandóságaink nyavalyáival mindenfelől megkörnyékeztettünk, erőtlén gyarlók, késedelmes restek, veszedelemmel határosak, félelemmel és tudatlansággal teljesek vagyunk. A forgandó és változó időnek prédái, a szerencsének játéki, az állhatatlanságnak képei, a nyavalyáknak tárházi vagyunk. Gondolatunk csalatkozó, tanácsunk vakság, szólásunk hiúság, kívánságunk ocsmányság, értelmünk olyan az isteni dolgok látására, mint a bagoly szeme a nap sugári nézésére; a világi dolgokban amit tudunk, ezred része csak annak, amit nem tudunk.*³⁶

A barokk világnézet népszerű témáit és esztétikáját jól fel tudta használni az ellenreformáció a maga céljai érdekében; elhamarkodott volna azonban azt gondolni, hogy minden barokk irodalom a vallás függvénye. A tükröződés tana, a természetben rejlő analógiák, az elemek harca sok elmés hasonlatot, képet szolgáltatott a nem vallásos költészetnek is; ennek a profán barokk irodalomnak erősebb és gazdagabb hajtásai voltak Olaszországban vagy Franciaországban mint nálunk, ahol a barokk vallásos irodalom jelentősebb és a barokk témák vallásos és profán használata gyakran egybefolyik. Érdekes példa erre talán legutolsó barokk prózaírónk, Péter Kiss István, aki hol istenes céllal, hol profán gyönyörködtetésre használja a barokk stílus jegyeit, és így ír például a bécsi magyar gárdistákról: (...) *az magyar gárdisták királyi személyeket őriző gavallérok, Béts várossának olly ékességi, mint annyi magyar angyalok, vagy khinai tollakkal tündöklő pávák röpdösének a tágas utzákon, a népies piartzokon. Nints aki nyomok után is nem szemeskedne reájok és utánnok nem tekéntene. Ha paripákon hánytattyák kartsú testeket, égi vitézeknek láttatnak lenni.*³⁷

Elsősorban Gyöngyösi Istvánt kell természetesen említenünk, aki a *Rózsakoszorúban* a szentignáci meditációs gyakorlatot követi, de a beleélés hol pozitív, hol negatív gyönyörködtetését átviszi profán témákba is. *Itt figyelmesen álljunk meg, írja a Rózsakoszorúban, akár egy meditációs kézikönyv szerzője,*

*Istenünknek tekintsük meg
Illy csendes szenvedését:
Lássuk az ötet kénzóknak*

³⁴ Magyar költők. XVII. század, 175. l.

³⁵ Donnenal kapcsolatban vö. Nicolson, i.m., 26. l.; Bellarmin, i.m. 11-12. l.: (...) *quanto materia ex qua factus est homo vilior est, tanto forma quae homini data est, pretiosior & excellentior invenitur. (...) Prae est enim homo animantibus caeteris, non per id, quod habet commune cum illis, sed per id, quo distinguitur ab illis, & per quod similis factus est Deo.*

³⁶ Válogatott írásai, 71. és 75. l.

³⁷ I.m., 28. l.

*Kegyetlen hóhér zsidóknak
Rajta dühösködését.*

És e szavak után rátér a beleéléshez szükséges részletek realista és ijesztő festésére:

*Az keresztnek magos fala
Hosszabban fúratott vala
(Minthogy hozzá nem mérték)
Mint szent lábai nyúlhattak:
Azmíg oda nem húzattak
A fúrást el sem érték: (...)*

*Azért hogy oda érnének:
Az holott fúrást tevének,
Megrövidült inai:
Húzzák, vonják nagy erővel,
Azmíg az fúrás helyével
Megegyeznek lábai. (...)*

*Im miként megszakadoztak,
És egymástul eloszlottak
Ízei a csontoknak:
Oly részecske nincsen benne,
Mely helyéből ki nem menne,
Kénja miatt azoknak.*

*Általszögezett tenyere,
Meglyukasztott lába ere,
Áraszt vérfolyamokat,
Felszaggattatott háta is,
Tövissel font homloka is
Szaporítja azokat.*

Az egész részletet végül egy olyan versszak zárja le, mely a beleélés után feljebb emeli tekintetünket, a földről – Joseph Hall már idézett szavaival élve – az ég felé:

*Van ily gyötrelmes kénokban,
Ily nyomorult állapotban
Fia az nagy Istennek:
Ennyire sebesítetik:
Az kereszthez szögeztetik
Alkotója mindenek.³⁸*

Gyöngyösi István a beleélés technikáját, az elriasztó gyönyörködtetést nem vallásos témákra is alkalmazza. Közismert a *Porábúl megéledett Phoenixnek* az a része, ahol Gyöngyösi leírja, hogy miként készülnek a tatár kovácsok Kemény János vasraverésére:

*Melyek mintha jöttek volna az Aetnábúl,
Vulcánus mivének szennyos barlangjából,
Most is füst gőzölög némelyek szájából,
Hatan állnak elő kovácsok számából.*

*Vaspor szennye ülte hízott pófájokat,
Szenek pozdorjája füstölte nyákokat,
Sok szikra csipdezte feltűrött karokat,
Egyegy pöröly telte befogott markokat.*

*Ritkúlt a szakállak csapdozó tüzekkel,
Éktelen homlokok pörzsöllett szemekkel,*

³⁸ Horváth János, *A magyar versek könyve* (Budapest, 1937, 103. l.) nyomán.

*Orcázok varasúlt gyakor égésekkel,
Merő fél ördögök kormos személyekkel. (...)*

*Felgerjedvén a tűz a szikrák ropognak,
Hévül a vas, arrúl a rozsdák pattognak,
Az erős kovácsok mellett forognak,
Kezdett munkájukhoz serénységgel fognak.*

*A fúvó gégeje körül szít ez tüzet,
Pemete bojtjával az hint reá vizet,
A verő pörölyhöz készít némely kezét,
Fogók szájátúl falt vasat némely vezet.*

*Hajnal színt mutat már a vas setésége,
Megpirosította a tűz melegsége,
Minden mocska, szennye, rozsdája leége,
Engedelmeskedik lágyult keménysége.*

*Zúgnak a pörölyök felemelt kezekben,
Üti kiki, lehet mennél erősebben,
A munka és a tűz hevíti testekben,
A repülő szikrák dongnak a műhelyekben.*

*Húnt a nap: setéte van az éjtszakának,
Fényes tüze látszik akármely szikrának,
Mondanád a műhelyt lángozó Aetnának,
Azhol a nagy vason ezek kalapálnak.*

*Üstökös csillagot minden ütés csinál,
Sok ugrosó szikra szökdécsel a kohnál,
Tüzes lidérczeket éjjel ha ki tanál,
Itt minden fuvallás több szikrát ad annál.³⁹*

Érdemes összehasonlítani ezeket a sorokat Nyéki Vörös Mátyás már idézett ördögeivel, mert azonnal kidomborodik a közös vonások mellett a vallásos és a profán barokk beleélés közötti különbség. Gyöngyösi tablóba rögzíti a mozgást, leírása átmeneti jelenségnek számíthat a dinamikus beleélés és az epikus monumentalitás között: a jelenet nem kizárólag hátborzongató, hanem még legriasztóbb részeiben is már-már frivolan, perverzen szép.

Az ellentétek ilyenfajta elmés keresése, a gyönyörű kín, a szép öregasszony, a patyolatlelkű négerleány, stb., különösen jellemző a játékosabb profán barokkra. Ebből a témakörből származik Gyöngyösi szép özvegye is, a gyászában is erotikát idéző Lónyai Anna:

*Kesereg halálán szerelmes férjének,
Követvén példáját árva gerliczének,
Egy órát sem enged kedves örömének,
Lévén hű gyászolója társa elestének.*

*Szép szemöldökének, szemeinek íja
Most víg mosolygással a szívet nem víja;
Hanem szomorító siralomra híja,
Szerelme elestét keservesen síja.*

*A piros klárisok, kik ajakán ültek,
Elébbi mosolygó színekben kékültek;
Orczáján a rózsák, kik minap örültek,
Szomorún csüggenek, s hervadásra dültek.*

*Magas homlokának gyenge lilioma,
Egyenes nyakának szép alabástroma,
Gyümölcsös mellyenek két mozgó czitroma,
Elváltozott, búknak hervasztván ostroma.*

³⁹ II. könyv, III. rész, 18-20. és 24-29. versszak (i. kiadás, 2. kötet, 70-71. l.).

*Kövekkel csillagzó gazdag öltözete,
Fodorult bajának gyöngyös fürtözete,
Sok egyéb czifrának munkás készülete
Letétetett, s nincs most azoknak kelete.*

*Kedves állapotja költ kedvetlen gyászra,
Nyugodalmas szíve gondos óhajlásra,
Vígágos beszéde keserves sírásra,
Csendes elméje is habzó búsulásra.⁴⁰*

1624-ben azt követeli Paolo Beni hogy a költészet ne világos és pontos, hanem ragyogó legyen. 1637-ben pedig Descartes kijelenti a *Discours de la Méthode*-ban, hogy igazságként csak az fogadható el, amit világosan és pontosan észlelünk (*clara et distincta perceptio*). Mély űr tátong e két kijelentés között. Descartes világhírű kis könyvében hadat üzent a barokknak. És hadüzenet a barokknak a pascali filozófia is, azé a Pascalé, aki elutasít minden olyan érvelést, mely a természet szépségére és csodáira hivatkozva akarja bizonyítani Isten létezését.

A zárt és hierarchikus barokk természetre kell gondolnunk, amikor Pascal sokat idézett mondását olvassuk: „megrettent a végtelen űr csendje” (*le silence des espaces infinis m'effraie*). Mert a barokk világ véges világ és a barokknak akkor van vége, amikor Pascal, Newton és mások új tudományos elméleteik alapján e véges világgal a végtelen, nem emberközponti mindenséget állítják szembe. A barokk: határ, egy világ mesgyéje, melyet azonban ismernünk kell ahhoz, hogy megérthessük a mi világunkat, mely a Felvilágosodás korával kezdődött. A barokk író és gondolkodó egy olyan világ határán strázsál, melyet már minden oldalról veszély fenyeget; ezért olyan tudatosan és harciasan egységes és ugyanakkor mégis nyugtalan a barokk világnézet.⁴¹

Modern világnézeteink történeti hátterének ismeretén kívül két további indok is készíthet bennünket a barokk irodalom tanulmányozására. Nekünk magyaroknak barokk íróink ismerete különösen jó iskola a tiszta, izmos és magyaros stílus tanulására: Pázmány és társai szebben írnak magyarul, mint XVIII. század végi, sok szempontból talán tudatosabban magyar utódaik. Éppen ezért igen sajnálatos, hogy a magyar barokk irodalmat részleteiben mindmáig elég rosszul ismerjük: nem tarthatjuk ugyanis sem a klasszikusan mértéktartó Pázmányt, sem a finomkodó Gyöngyösit a magyar barokk legjellegzetesebb képviselőinek. Az otthon élő irodalomtörténészekre hárul a feladat, hogy Péter Kiss István és Nyéki Vörös Mátyás mellé állítsák, új kiadásban, vagy legalábbis részletes szemelvényekkel, Lépes Bálintot, Csúzy Bálintot, Padányi Bíró Mártont és a többi népszerű barokk egyházi szónokot: szélsőséges retorikájuk sok kisiklás mellett minden bizonnyal a magyar barokk stílus legmeglepőbb és legelméesebb példáit és gyöngyszemeit rejtegeti.

A barokk irodalommal annak is érdemes foglalkoznia – és itt térek át a fent említett második indokra –, aki a költészet lényegének örök problémáira keres választ. Feltűnő ugyanis, hogy a barokk világnézet halálával egyidőben eltűnik a költészet is szerte Európában, főleg a nyugati országokban. Gazdagon és termékenyen akkor bukkan fel újra a líra, amikor a költők elvesztik felvilágosult világnézetüket, amikor nem rettennek többé vissza a végtelen űrtől, s kezdenek újra hinni, most már ugyan nem keresztény alapon, egyfajta *analogia universalis*-ban. Victor Hugo, Baudelaire és a szürrealisták nyomán buggyan ki ez a költészet; az analógia tanából kiindulva, megint csak a metaforát isteníti, mely egymástól távoleső, sőt André Breton szerint egyenesen önkényes dolgokat kapcsol össze, új, soha el nem képzelte valóságok felvillantása végett. Így merül fel a barokk irodalom kapcsán az izgalmas, de aligha megfejtendő kérdés, hogy van-e összefüggés világnézet és költészet között. Minden jel arra mutat – amint ezt már Henri Weber, a francia marxista irodalomtörténész is jelezte a humanizmussal kapcsolatban –, hogy nem minden világnézet alkalmas egyformán a költészetre.

(1964)

⁴⁰ *Porából megéledett Phoenix*, I. könyv, I. rész, 44–49. versszak (idézett kiadás, 2. kötet, 13–14. l.).

⁴¹ A barokk francia költészettel kapcsolatban részletesebben foglalkozom az itt felvázolt kérdésekkel *La poésie religieuse au XVIIe siècle* (*Neophilologus*, 1962. évfolyam) és *A la recherche d'un style baroque dans la poésie française* (Pierre Guiraud, etc. *Style et Littérature*, Hága, 1962) című cikkeimben.

KIRÁLY BÉLA

A honvédelem problémái a forradalomban

Az október 28-i tűzszünetig a forradalom legendás, dicsőséges, spontán, szervezetlen és végtére is győzelmes szakaszában a névtelen szabadságharcos volt a fő tényező. Ő maradt mindmáig – jogosan – a forradalom hőse. A forradalomnak ez az első szakasza lényegében eléggé ismert. A kevésbé legendás második szakasza azonban még feltárássra szorul. Ebben a szakaszban kísérelték meg „ismeretlen” szervezők biztosítani azt, amit a névtelen szabadságharcos korábban kivívott. E második szakaszcsoportról még ma sem mondható el minden. Otthon lévők még mindig kárt szenvedhetnek. A lényeges eseményekről azonban most a tizedik évfordulón időszerű beszélni. A forradalom második időszaka, mely a tűzszünet és a november 4-i szovjet intervenció között zajlott le, a kulisszák mögötti apró munka időszaka volt. „Csendes forradalom”-nak is lehet nevezni.

A forradalom katonai vezetőinek a második időszakban szervezési és operatív feladatokat kellett megoldaniuk.

A forradalmi karhatalom szervezési problémái

A forradalom második szakaszában a fegyveres erőket úgy kellett átalakítani, hogy Nagy Imre kormánya lojális szervezeteivé váljanak. Más szóval, meg kellett előzni, hogy a sztálinisták felhasználhassák őket restaurációs céljaikra. Végül, meg kellett szervezni a forradalom sajátos új nemzetvédelmi intézményeit is. 1956. október 23-án a Néphadsereg felső tisztikara sztálinista tábornokokból és ezredekéből állott. Akik a sztálinista rendszernek ellenálltak, még mindig ki voltak zárva a hadseregből, amikor úgyszólván minden más párt és állami szerv vezetésében már működtek olyanok, akiket a sztálinista rezsim bebörtönzött s később rehabilitáltak. A Néphadseregben, mint Maléter Pál példája mutatja, mégis voltak olyan magas állású tisztek, akikre a magyar nép mindig számíthatott, és akik a forradalom alatt hű forradalmárokká váltak. Amíg Maléter Pál és sokan mások őszintén álltak a forradalmárok oldalára és a forradalomhoz való hűségüket mártírhálálukkal pecsételték meg, sokan csak színleg, opportunitásból, vagy azzal a szándékkal álltak a forradalom mellé, hogy belülről szabotáljanak. Ehhez az utóbbi csoporthoz tartozott, többek között, magas állású tiszteknek az a csoportja, mely Moszkvából november 1-én érkezett vissza: Uszta Gyula tábornok, Fehér Géza ezredes és mások. A magyar kormány a Szovjetunió érzékenységeire való tekintettel kénytelen volt azonnal beosztást adni nekik. A szovjet követ határozott „kérésére” Uszta Gyulát összekötő tisztnek kellett kinevezni a szovjet hadsereg és a magyar kormány között. Uszta mint összekötő tiszt a kormány több bizalmas tárgyalásán részt vett. Észrevételeit, hangulatjelentéseit azután átadhatta a szovjet főparancsnokságnak, ahova beosztása alapján szabad bejárása volt. Több más magas állású tiszt a forradalomhoz való hűségét hangoztatva tulajdonképpen az ellenforradalom előkészítésén dolgozott, például Janza Károly altábornagy, Görgényi Dániel, Kovács Imre, Székely Béla vezérőrnagyok és sokan mások. Ilyen körülmények között a fegyveres erők átszervezése a Nagy Imre kormányához hű karhatalommá, komplikált és nehéz munka volt.

A fegyveres erők irányítására és ellenőrzésére létrejött a Forradalmi Karhatalmi Bizottság (FKB) és a Magyar Köztársaság Forradalmi Honvédelmi Bizottmánya (MKFHB); feloszlatták az ÁVH-t; az ÁVH határőrséget beolvastották a Honvédséggé átalakított volt Néphadseregbe; végül, de nem utolsó sorban a szabadságharcos csoportokból s a forradalomhoz átalált egyéb fegyveres egységekből megszületett a Nemzetőrség. Első ízben történik az alábbiakban kísérelt ezeknek az intézményeknek és akcióknak a leírására és jellemzésére.

A *Forradalmi Karhatalmi Bizottságot* a szabadságharcos szervezetek, a Néphadsereg és az Államrendőrség képviselői hozták létre Budapesten a Deák téren levő Főkapitányság épületében tartott tárgyalásokon. Október 29-ről 30-ra virradó éjjel a szerző vezetésével küldöttség vitte a gyűlésről a Parlamentbe a FKB felállításáról szóló határozatot. A küldöttséget Nagy Imre miniszterelnök fogadta Tildy Zoltán és Vas Zoltán társaságában. A FKB megalakulását a miniszterelnök megerősítette és másnap a következő nyilatkozatot közölte a budapesti Kossuth Rádió:

„A forradalmi harcokban részt vett egységek megbízottaiból, a Honvédség és a Rendőrség képviselőiből, a megalakulás alatt álló munkás és ifjúsági fegyveres egységek képviselőiből alakuló Forradalmi Karhatalmi Bizottság előkészítő bizottságának a mai napon történt megalakulását a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa nevében tudomásul veszem és megerősítem. A Forradalmi Karhatalmi Bizottság szervezze meg a forradalmi harcokban részt vett egységek, a Honvédség és Rendőrség, a munkás és ifjúsági osztagokból alakuló új karhatalmat. Ennek segítségével is teremtsen meg hazánk első békéjének helyreállítását és az október 28-án és 30-án elhangzott kormányprogramok végrehajtásának feltételeit. A Forradalmi Karhatalmi Bizottság az általános titkos választásokkal létrehozandó új kormány hivatalba lépéséig működjék.

Budapest, 1956. október 30.

Nagy Imre,
a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Elnöke."

A FKB Nagy Imre személyéhez és kormányához, más szóval a magyar néphez hű vezetés és ellenőrzés alá vonta az összes fegyveres erőket.

A Magyar Köztársaság Forradalmi Honvédelmi Bizottmánya az a szervezet volt, melyet a Néphadsereg vezetésére és ellenőrzésére hoztak létre a hadseregen belüli forradalmi erők. A Néphadsereg alakulatai az ország minden részéről küldöttségeket menesztettek Budapestre, hogy közreműködjenek a központi forradalmi szerv létrehozásában. A Honvédelmi Minisztérium épületében ültek össze. Október 31-én hajnalban fejezték be tárgyalásaikat és hozták meg határozataikat, illetve választották meg a Bizottmány tagjait. Tábornokokat, tiszteket, rendőröket és szabadságharcosokat egyaránt megválasztottak tagul. Így valóban forradalmi és demokratikus szervezet jött létre. „A Magyar Köztársaság Forradalmi Honvédelmi Bizottmányának tagjai” – jelentette be másnap a Kossuth Rádió és a napi sajtó – „Király Béla vezérőrnagy, Maléter Pál ezredes, a Kilián laktanya fegyveres ifjúságának parancsnoka, Váradi Gyula páncélos vezérőrnagy, Márián István alezredes, ... a Műszaki Egyetem katonai tanszékének vezetője, Kopácsi Sándor rendőrezredes... Márton András ezredes, Zrínyi Akadémia... Székely Béla honvéd és Erdélyi Sándor főhadnagy a forradalmi ifjúság küldöttei... Kovács István vezérőrnagy, Vezérkar... A Bizottmányt a Néphadsereg, a Határőrség alakulatainak és a forradalmi ifjúságnak és a Rendőrségnek kétszázötven küldötte választotta meg a Honvédelmi Minisztériumban 1956. október 31-én hajnalban."

A Magyar Köztársaság Forradalmi Honvédelmi Bizottmányának vezető és ellenőrző hatáskörét a hadsereg alakulatai önkéntesen és lelkesedéssel fogadták el. A lojalitást bizonyító táviratok, levelek, szóbeli üzenetek, küldöttségek megnyilatkozásai, telefonjelentések árasztották el a Bizottmány titkárságát. Talán a legmeghatóbb volt ezek között a Szabad Kossuth Rádió által is ismertetett következő üzenet:

„A leningrádi híradó-mérnöki Akadémián tanuló magyar tisztek ma táviratban jelentették be, hogy egy emberként az új nemzeti kormány és a Katonai Forradalmi Tanács mellé állnak. Magukévá teszik a forradalmi munkásság és ifjúság és parasztság jogos követeléseit. Kérik a nemzeti kormányt és a Forradalmi Katonai Tanácsot, azonnal rendeljék őket vissza Magyarországra."

Az Államvédelmi Hatóság feloszlatása. A magyar nép egyik legáltalánosabb követelése volt az ÁVH feloszlatása. Nagy Imre október 28-án 17,25 perckor a rádióban személyesen jelentette be: „a rend helyreállítása után új államrendőrséget szervezünk és az Államvédelmi Hatóságot megszüntetjük". Másnap, október 29-én 17 órakor a Belügyminisztérium bejelentette Nagy Imre döntésének végrehajtását: „A Belügyminiszter megszüntet minden különleges, speciális joggal felruházott rendőri szervet. Megszüntette az Államvédelmi Hatóságot, mert ilyen szervezetre a demokratikus rendszerünkben nem lesz szükség. A főváros utcáin már semmiféle államvédelmi szervhez tartozó alakulat nincs szolgálatban."

Ezzel az Államvédelmi Hatóság, a pártidiktatúra és a sztálinista terror szerve megszűnt: a forradalom egyik alapkövetelése teljesült.

Az ÁVH Határőrség beolvasztása a Néphadseregbe. A közvélemény jogosan tett különbséget az ÁVH karhatalmi erők és a Határőrség között. Az előbbi a forradalom kibékíthetetlen ellenségének tartotta, az utóbbival kapcsolatban reményt táplált arra, hogy kellő átszervezéssel a forradalmi kormányt támogató karhatalommá alakítható át. A Határőrség tisztikara és legénysége is szükségesnek tartotta, hogy a forradalom mellett állást foglaljon. A budapesti Kossuth Rádió október 29-én éjjélkor közölte a következő nyilatkozatot:

„A Magyar Népköztársaság Határőrségének határőr, tiszthelyettes és tiszti állománya nyilatkozatot adott ki, melyben a magyar dolgozókhoz, a magyar fiatalokhoz fordul... A Magyar Népköztársaság Határőrsége őszintén támogatja a magyar nép nagyszerű harcát, amelyet nemzeti létünk, szabadságunk és függetlenségünk teljes helyreállításáért folytat... Mi biztosítjuk az új nemzeti kormányt, a magyar ifjúságot, az

egész népet arról, hogy a Magyar Népköztársaság Határőrsége – szoros egységben a Néphadsereggel és a Nemzetőrséggel – szilárdan őrzi az igazi néphatalmat, a rendet és mindenekelőtt hazánk határainak sérthetetlenségét. Azonosítjuk magunkat a demokratikus forradalommal ..."

A fegyveres erők különböző forradalmi bizottságai a Határőrség képviselőit befogadták és ezzel a Határőrség integrálása a forradalom új karhatalmában megkezdődött. Ez a folyamat november 3-án a Határőrségnek a Néphadseregbe való beolvasztásával érte el csúcspontját.

A Nemzetőrség. A honvédelem szempontjából talán a legbonyolultabb, de egyszersmind a legfontosabb feladat volt a forradalom új, egységes fegyveres testületének, a Nemzetőrségnek a megszervezése a spontán alakult szabadságharcos csoportokból és azokból a rendőr és néphadseregbeli egységekből, melyek a forradalom első időszakában a szabadságharcosokhoz csatlakoztak.

Kíváncs volt, hogy egy központi Nemzetőr Főparancsnokság mielőbb élére álljon a mozgalomnak és irányítsa a szervező munkát. A Nemzetőrség megszervezése tömegmozgalommá vált, a minden oldalról jövő támogatás élvezetében nem volt különösen nehéz a Főparancsnokság életrehívása. Néhány nap múlva már működött a parancsnokság és megkezdte a Nemzetőrség konszolidálását. A nagyobb szabadságharcos egységek a legjobb, a legmegbízhatóbb szabadságharcosaikat delegálták a Nemzetőr Főparancsnokságba. Természetesen a Néphadsereg vezérkarából is vontunk be szakembereket kulcsállásokba. A Főparancsnokság a budapesti Rendőrfőkapitányság épületében (a Deák téren) tartott hosszas tárgyalások eredményeként jött létre. Amikor a Forradalmi Karhatalmi Bizottság már megalakult, minden erejét arra fordította, hogy önmagától elkülönítse a Főparancsnokság kereteit s azt törzssé, valóságos Főparancsnoksággá bővítse ki. 1956. november 1-én ért véget ez a munka, amikor is e tanulmány szerzőjének aláírásával az alábbi nyilatkozatot tette közzé a FKB a budapesti Szabad Kossuth Rádióban:

„A győzelmes nemzeti demokratikus forradalom harcaiban részt vett fegyveres alakulatok, üzemi őrségek, a honvédség és a rendőrség képviselőiből megalakult a Forradalmi Karhatalmi Bizottság abból a célból, hogy összehangolja a karhatalmi erők működését a győzelmes nemzeti demokratikus forradalmunk vívmányainak védelme érdekében. E bizottság az általános, titkos választásokkal létrehozandó új kormány hivatalba lépéséig működik. 1956. október 31-én a nem honvédségi és nem rendőrségi fegyveres alakulatok elhatározták, hogy egy új, a honvédséggel és rendőrséggel egyenjogú szervvé, Nemzetőrséggé egyesülnek... A nemzetőrök az 1848-as dicső forradalom és szabadságharc hős Nemzetőrségének utódai. Utódai és követői tehát azoknak a hős nemzetőröknek, akik a győzelmes ozorai, pákozdai csatákban és a győzelmes 1849-es tavaszi hadjáratban összeűzték az agresszorok erőit. Ezen hős elődök dicsőségéhez ma a győzelmes nemzeti demokratikus forradalmunk hőstetteit csatolták és kivívták ezzel nemzetünk és a világ közvéleményének tiszteletét... Nemzetőr, honvéd, rendőr bajtársak! Erősítsétek harckészültségeteket szent hazánk és dicsőséges nemzeti demokratikus forradalmunk vívmányainak védelmére, a forradalmi rend teljes megszilárdítására. Fegyelmezett magatartásokkal öregbítsétek az eddig is kivívtak tekintélyeteket."

„... a rend megszilárdítását minden erővel elősegítjük, és a kormánynak a restaurációs kísérletek és reakciós zavarkeltések megsemmisítésére adott rendelkezéseit híven teljesítjük ..."

A Nemzetőr csoportok nagy többsége érett, fegyelemtartó, körültekintő választott parancsnokok vezetése alatt működött. Ezeknél a csoportoknál a konszolidáció munkája gyorsan folyt. A csepeli munkás Nemzetőrség, a Kilián laktanya ifjúsága, a Corvin köz, a Széna tér, a Szabad Nép székház, az egyetemi nemzetőr dandár, a várbeli egyetemi ezred stb. kitűnő nemzetőr alakulatoknak bizonyultak. Budapest kerületeinek legtöbbszörében gyorsan egyesültek nagyobb egységekbe a szabadságharcos nemzetőrök. Ugyanez volt a helyzet vidéken is. Pécsről, Szombathelyről, Nyíregyházáról s más nagy városokból, bányavidékekről stb. naponta érkeztek jelentések a helyi nemzetőr egységek megalakulásáról. Ezek úgyszólván kivétel nélkül jelentették azt is, hogy önkéntesen a Nemzetőrség Főparancsnoksága alá rendelik magukat, utasításait, támogatását és irányítását kérték.

A Nemzetőrség konszolidációjára széleskörű spontán kampány indult. Október 28-án a budapesti Egyetemi Ifjúság Forradalmi Bizottsága felhívással fordult az ifjúsághoz: „Magyar forradalmárok! A kormány teljesítette a forradalmi ifjúság követeléseit. A szovjet csapatok kivonulnak, a rend fenntartását a honvédekből, rendőrökből, diákokból és munkásokból alakított fegyveres Nemzetőrség veszi át. Forradalmi harcok, csatlakozzatok a Nemzetőrséghez." Számtalan ilyen felhívást közöltek a rádiók és a sajtó. Gyűléseken szónokok propagálták a Nemzetőrség ügyét. Egyszóval tömegmozgalommá vált a Nemzetőrség megszervezése s a forradalomhoz hű elemeknek e szervezetbe való tömörítése.

A forradalom katonai operatív problémái

A forradalmi kormánynak és a katonai vezetésnek két alapvető operatív problémát kellett megoldani. Első feladat a rend fenntartása volt, a második a védelem megszervezése szovjet agresszió esetére.

A belső rend fenntartására irányuló intézkedések. A szabadságharcosok egy heti fegyveres küzdelemben október 24 és 28 között legyőzték az ÁVH-t és azokat az egyéb fegyveres egységeket, melyek a sztálinista irányzatot védelmezték. Az is történelmi tény, hogy a szovjet csapatok, melyeket Budapest ellen vetett be a szovjet vezetőség, súlyos veszteséget szenvedtek. Valószínű volt, hogy Budapesten a harcoló szovjet páncélosok teljes vereséget szenvedhetnek, mielőtt a magyar határon gyülekező szovjet csapatok segítséget nyújthattak volna nekik. Más szóval, az ötnapos budapesti csata a szabadságharcosok győzelmével végződött.

Az október 28-án délben bekövetkezett fegyverszünet után a leglényegesebb kérdés az volt, milyen gyorsan tudja majd a kormány helyreállítani a teljes rendet és közbiztonságot. A forradalmi állapotokkal együtt járó kaotikus helyzet október 28 után halálos veszedelem lett volna Magyarországra. Tartós káosz a Szovjetunióknak nemcsak ürügyet adott volna az új beavatkozásra, de sok mérsékelt gondolkodó ember szemében az ily módon helyreállított „rend” esetleg jobb alternatívának látszott volna, mint az anarchia. Volt egyáltalán remény a tökéletes rendre rövid időn belül? Kik voltak az akadályai a rend gyors megszilárdulásának? A rend ellenségei természetesen azok voltak, akiknek minden reménye egy új szovjet beavatkozás volt: a sztálinista pártvezetők és az ÁVH föld alá vonult tisztjei, tiszthelyettesei és legénysége. Ezeket az elemeket szovjet agresszió nélkül fel lehetett volna számolni. Helytelen viszont lebecsülni azt a veszélyt, amelyet ez a sztálinista ellenforradalmi csoport okozott.

Akik úgy vélik, hogy a forradalmat belülről már nem fenyegette semmi veszély, figyelmen kívül hagyják, vagy nincs értesülésük arról, hogy a Magyar Dolgozók Pártja – szovjet mintára – előkészületeket tett arra az esetre, ha a forradalom elsöpörné a rendszert, vagy ha háború esetén az ország megszállás alá kerülne. Ilyen esetre titkos utasításokat adtak ki a legmegbízhatóbb moszkovitáknak: pártvezetőknek, ÁVH- és néphadseregbeli tiszteknek és hasonló elemeknek. Ezek az előkészületek nem voltak széles körűek. A sztálinisták féltek attól a kedvezőtlen pszichológiai hatástól, amelyet a lakosságban az a hír keltett volna, hogy a vezetés előkészületeket tesz a forradalom győzelme esetére, vagy az ország esetleges elvesztésére. Ilyesmiről beszélni sem lehetett, önmaguk között azonban a sztálinisták ennél józanabbak voltak. Titokban, fegyveres kiképzésben részesítették a legmegbízhatóbb moszkovitákat. Titkos fegyverraktárak voltak a sztálinista vezetők pincéiben, pártházakban, ÁVH irodákban stb. stb. Gyülekező helyeket jelöltek ki sztálinistáknak, ahonnan az első adandó alkalommal meg kellett volna kezdeniük szabotázs, gerilla, vagy más ellenséges tevékenységüket az új rezsim, illetve az „imperialista” ellenség ellen. Neveltek olyan párttagokat, akiknek párttagságukat titokban kellett tartaniuk még a többi párttag előtt is. Ezek a titkos párttagok tartalékaik voltak a sztálinista szabotázs osztagoknak és azt remélték, hogy szabadon járhatnak majd, esetleg antisztálinista mezben szolgálhatják a földalatti ellenforradalmárok ügyét.

A sztálinista pártvezetők és ávósok föld alá vonulása október 28-án délben megkezdődött. Az első ellenforradalmi akciójukkal már november 1-én találkozunk. Ezen a napon a Nemzetőrség Főparancsnokságának az épülete elé egy tucat tehergépkocsit hajtottak. Elálltak a kijáratokat és az amúgy is zsúfolt téren a forgalmat eltorlaszolták. A tehergépkocsikból a slusszkulcsot magukkal vitték az ellenforradalmár sofőrök és eltűntek, mielőtt világossá vált volna, mi a tervük, vagy, hogy egyáltalán szabotázsról volt szó. Órákba telt, amíg a forgalmat megint szabaddá lehetett tenni. Ekkor pedig nemcsak az órák, de a percek is drágák voltak. Ezzel az akcióval bizonyos lélektani hatásra is törekedtek. Rémhíreket is terjesztettek, hogy káoszt teremtsenek.

A lélektani háború egy másik eszköze volt, hogy a sztálinista ellenforradalmárok november 1-én éjjel, és ettől kezdve a szovjet agresszió napjáig minden éjjel, Budapest különböző kerületeiben behatoltak szabadságharcos vezetők és más demokratikus érzelmű polgárok lakásaiba, néhány ilyen vezetőt ismeretlen helyre elhurcoltak, másutt feldúlták a lakását. Elmenetelükkor az ajtóra előre elkészített felírást ragasztottak: „Így járnak az ávósok és kommunisták”. Szabadságharcos mezben jelentek meg, nemzetiszínű karszalaggal. Ezzel biztonságot szereztek önmaguknak, másrészt alá akarták ásni a szabadságharcosok tekintélyét tisztességes polgárok szemében.

Budaörsön Sziklai Sándor ezredes és Kiss Lajos a Népfront helyi elnöke fegyveres ellenforradalmat szerveztek és a Nemzetőrségre támadtak. A Nemzetőrség ellentámadásba ment át és megsemmisítette őket. A Kiss–Sziklai-féle ellenforradalmi csoport legalább nyíltan támadt, így kevésbé veszélyes ellenség volt. Nyílt harcban el kellett esniük. A veszélyes a földalatti szervezkedés volt.

A legsúlyosabb ellenforradalmi akció a „Külügyminisztériumi csatában” kulminált 1956. november 2-án késő délután. Az ellenforradalmároknak sikerült egy Széna téri tisztességes szabadságharcos csoportot megteveszteniük azzal a rémhírral, hogy „A külügyminisztériumban az ÁVH-sok garázdálkodnak és szabotálják a forradalmat”. Az ellenforradalmároknak sikerült egy század erejű szabadságharcos csoportot a Külügyminisztériumhoz vinni, ahol éppen az ENSZ-el folyt rádiótávírat váltás. A félrevezetett szabadságharcosok megtámadták az épületet és működésképtelenné tették a minisztériumot. E tanulmány szerzője személyesen vezette az ellenakciót, amelynek során sikerült az ellenforradalmár vezetőket letartóztatni és a szabadságharcosoknak megmagyarázni, hogy félrevezették őket.

Ahol sztálinista ellenforradalom felütötte a fejét, a mind szervezettebb Nemzetőrség elfojtotta az akciót. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az ellenforradalmárok éppen csak megkezdték működésüket. Szabotázs akcióik és nyílt támadásaik fokozódhattak volna. A szerző véleménye az, hogy az ellenforradalmárok nem tudtak volna kellő belső erőt mozgósítani arra, hogy Nagy Imre kormányát megdöntsék és a forradalom vívmányait megsemmisítsék. A veszély – ismétlem – az volt, hogy olyan ideiglenes káoszt tudnak teremteni, amely esetleg a Szovjetunióknak ürügyet adhatott volna a beavatkozásra. Ez a lehetőség azonban nem fokozódó, hanem csökkenő irányt mutatott.

A szovjet agresszió. A Nagy Imre-kormány a magyar nép túlnyomó többségének egyetértésével békét akart a Szovjetunióval, el akart kerülni minden olyan lépést, amelyet a Szovjetunió barátságtalannak tekinthetett volna, vagy presztízsét sérthette volna. Tény, a magyar nép semlegessé akart válni, azaz nem akart többé a szovjet szövetségi rendszerhez tartozni, de nem akart a Szovjetunió ellenségeinek katonai táborához sem csatlakozni. Az is tény azonban, hogy a semlegességet nem akarta egyoldalúan kimondani, nem akarta provokálni a szovjet kormány érzékenységet és tekintélyét. A semlegességre fokozatosan tért volna át Magyarország. A semlegesség november 1-i kikiáltása nem oka – mint sok forrás feltételezi –, hanem következménye volt a szovjet agresszióknak. A szovjet csapatok már október 30-ról 31-re virradó éjjel átlépték a határt. Az agresszió már akkor megkezdődött, mely aztán november 4-én nyílt háborúvá fajult.

Ez a veszedelem volt az, amelyre mindig gondolt a forradalom kormánya és katonai vezetősége, de amelyre általános katonai felkészülést mégsem tett különféle okokból. Először is a kormány nem vállalt volna hosszabb küzdelmet: nem volt esély arra, hogy Magyarország nyílt háborúban mégcsak időleges sikert is elérjen a szovjet tömegtámadással szemben. Általános stratégiai védelmi intézkedéseket a Szovjetunió ellen sok más okból sem rendelhetett el a kormány. Ezt a szovjet kormány ellenséges akciónak tekintette volna. Aki csak egy kissé is ismeri az orosz történelmet és pszichét, megérti a szovjet érzékenységet a tekintetben, ami a határán történik. Általános stratégiai védelmi berendezkedést magyar részről ellenséges cselekedetnek ítélt volna a Szovjetunió és nyomban beavatkozott volna. Stratégiai mozdulatok tehát céljukkal homlokegyenest ellenkező eredményre vezettek volna. Földrajzilag sem tudott a magyar hadsereg, az összes forradalmi erőkkkel egyetemben, olyan stratégiai védelmi övet építeni, amelyben, ha csak napokra is, feltartóztathatott volna egy szovjet tömegtámadást. A Tisza–Bükk-vonal túl hosszú lett volna arra, hogy védelmi vonalként használtassék. Még a Dunán épített védelmi öv is túl hosszúnak bizonyult volna arra, hogy az összes magyar erők eredményesen védelmezzék. De mindkét védelmi öv különben is abszurd lett volna, hisz Csehszlovákiából, Pozsony területéről mindkettő hátába támadhatott volna a szovjet hadsereg. A sztálinista csehszlovák kormány szívesen átengedte volna a szovjet csapatokat Szlovákián s csatlakozott volna hozzá, hogy a lehető legrövidebb időn belül leverjék a magyar forradalmi kormányt. Minden általános konvencionális katonai védelem abszurdum lett volna. A szerző csupán azért foglalkozik ezzel a kérdéssel, mert őszinte meglepetésére ilyen lehetőségekről – természetesen *post factum* – bizonyos szakértők a komolyság látszatával beszéltek.

Ehhez még csak annyit érdemes hozzátenni, a forradalmi kormánynak az sem volt módjában, hogy csapatokat bázisaikról védőállásba irányítson. A sztálinista ellenforradalomnak ez lett volna a várva várt alkalom nagyobb akciók végrehajtására. Ha a belső rend fenntartására szervezett helyőrségi rendszert megbolygattuk volna, nagyobb határfokú fegyveres ellenforradalom kezdődött volna el. Nem szabad elfelejteni, hogy az ÁVH karhatalom sok tízezres létszámmal rendelkezett a forradalom előtt. Ez az erő meg volt verve, de nem semmisült meg, csak a föld alá vonult.

Felmerült az a kérdés is, nem kellett volna-e a szovjet agresszió esetére huzamosabb gerilla háborúra berendezkedni. Ilyen háború is alig lehetséges Magyarországon. Magyarország lényegében sík ország. Nincsenek sem kiterjedt mocsarak, áthatolhatatlan erdőségek, amelyekben például a szovjet partizánok rendezték be a partizán harc nélkülözhetetlen bázisait. Nincsenek a Dinári Alpokhoz hasonló hegységek, amelyekben Tito; sem olyanok, mint az Oriente Province-ben, ahol Castro rendezte be a gerilla háború bázisát. Magyarország hegységei a Bakony, Vértes, Pilis, fel a Bükk hegységig alacsony középhegységek. Mind áthatolható harcokcsikkal. Egyik sem alkalmas tartós gerilla támaszpontok telepítésére. A magyar nép előtt ismeretes volt az a kegyetlenség is, amellyel a szovjet hadsereg kiirtotta mindazokat, akiknél a második világháború végén vadászfegyvert találtak, vagy akik bármi módon gerillaharcos gyanújába estek. A szovjet könyörtelen volt szovjetellenes gerillákkal szemben. Magyarországon szovjetellenes gerilla háború 1956 novemberében olyan áldozatokat követelt volna a magyar néptől, mely a nép fennmaradását kétségessé tette volna. Mindemellett még csak hetekig sem lehetett volna az ellenállást folytatni a szovjet hadsereg ellen. Éppen ezért az általános gerilla háború éppen úgy a lehetőségek határain kívül esett, mint az esetleges konvencionális stratégiai védelem.

Bármilyen védelmi háborút egyébként is szabotálni tudtak volna a hadsereg vezetésében máig nagy számmal meglévő sztálinista tábornokok és törzstisztek. A forradalom győzelme után sokan siettek hűségüket kinyilatkoztatni. Sok opportunisták talán tartósan szolgálta volna az új kormányt, ha a második

szovjet agresszió nem következett volna be. November 4-én azonban azonnal szabotálni kezdtek és átálltak a szovjet agresszorokhoz. Janza, Görgényi, Székely, Kovács Imre tábornokok és mások siettek ugyanúgy hűségnyilatkozatot tenni a Kádár-kormánynak, mint ahogy hűséget fogadtak Nagy Imrének. Nem kétséges, hogy az első hamis, a második őszinte volt. A második szovjet agresszió idején a magyar Néphadsereg még távol volt attól az állapottól, hogy mint szervezett hadsereg vezethető és aktívan felhasználható lett volna a szovjet agresszorok ellen. Mindezek a tények világosak voltak a kormány és a katonai vezetés előtt. A forradalmi kormány politikája és tettei arra irányultak tehát, hogy megelőzzön egy esetleges szovjet agressziót, nem pedig arra, hogy katonailag felkészüljön az agresszió elhárítására.

A forradalmi fegyveres szervek erősödő konszolidációjával párhuzamosan mégis idő és lehetőség adódott arra, hogy olyan rendszabályokról gondoskodjék a katonai vezetés, amelyeket szovjet agresszió esetén folyamatba lehetne tenni, nem végleges győzelem reményében, hanem abból a célból, hogy ilyen válság idején órákat, vagy napokat biztosítsunk Nagy Imre kormányának végső elhatározásokra. Természetesen sem stratégiai konvencionális védelem, sem általános gerilla háború még csak kezdeti megbeszélés tárgya sem volt. Ennél realisabb volt mind a politikai, mind a katonai vezetés. Az az elhatározás született, hogy szovjet agresszió esetén a fővárost kell védeni. A kormány nem határozta meg azt a minimális időtartamot, amire ilyen esetben szüksége lett volna. Csupán általánosságban az az elhatározás jött létre, hogy a főváros ideiglenes védelmére Budapest körül egy védelmi övet kell kiépíteni.

1956. november 1-én a kormány kinevezte Márton András ezredest, a Zrínyi Akadémia parancsnokát Budapest e külső védelmi övének parancsnokául. A FKB és a Köztársaság Forradalmi Honvédelmi Bizottmánya mindent megtett, hogy Márton ezredest csapatokkal lássa el és a budapesti külső védelmi gyűrűt kiépítse. Ez a szervezési munka azonban még kezdetleges állapotban volt akkor, amikor a szovjet agresszió november 4-én hajnalban megindult. A kaposvári lövész hadosztályt, amelynek a védelmi övbe kellett volna érkeznie, sztálinista tisztek szabotázsra folytán az ország más részeibe irányították és olyan szétszórt állapotban volt a válság idején, hogy egységes alkalmazásról szó sem lehetett. A sztálinista erők ellenforradalmi ténykedése a hadseregen belül oly hatékony volt, hogy meghiúsította a Néphadsereg egységes vezetését.

Tekintettel arra, hogy a budapesti külső védelmi öv kiépítése lassan folyt, a szerző, mint Budapest katonai parancsnoka, egy külön belső gyűrűt szervezett Budaörs repülőtere körül. Gyalogos, tűzérési és légvédelmi erőket vont össze a repülőtér védelmére. Két könnyű repülőgép is rendelkezésre állt, hogy végszükségben a kormány igénybe vehesse. A szovjet agressziót megelőzőleg szovjet csapatok elfoglaltak minden magyar repülőteret, de a budaörsi a kezünkben maradt. Nagy Imrének tudomására hoztuk, hogy a repülőgép rendelkezésére áll. Kezdetől fogva azonban bízott abban, hogy nem jöhet olyan fordulat, amikor repülőgépre szüksége lenne. Soha nem gondolt arra, hogy a válság órájában eltávozzék.

A vég. November 4-én éjfél tájban érkezett be a Nemzetőrség Főparancsnoksága hadiszállására az első jelentés Kecskemétről, majd rövidesen Kiskunhalasról, hogy a szovjet erők támadásba mentek át. Körülbelül hajnali 2 órakor jelentette Budapest külső védelmi öve, hogy a szovjet csapatok keletről megtámadták a gyenge magyar állásokat. Ekkor a harc zaja már hallható volt a hadiszálláson.

E tanulmány írója a szovjet agresszió idején a Nemzetőrség Főparancsnoksága főhadiszállásán, a Deák téren volt és többszörös összeköttetésben állt a Honvédelmi Minisztérium épületével, ahol Budapest Katonai Parancsnokságának a törzse székelt, mely szintén parancsnoksága alatt állott. Utasításait e törzsnek kellett végrehajtani Kovács Imre tábornok, vezérkari főnök közvetlen ellenőrzése alatt. Amikor a szovjet agresszorok Budapest külvárosát megtámadták, a szerző Kovács Imre tábornok vezérkari főnöknek utasításokat kívánt adni az ellenállás részleteire. Meglepetésére Kovács, az elcsapott sztálinista honvédelmi miniszternek, Janza tábornoknak adta át a kagylót, aki lényegében arról tájékoztatta a szerzőt, hogy a katonai parancsnokság, mellyel Budapest védelmét kellett volna irányítani, már ismét a sztálinisták kezében volt. A Néphadsereg csapatainak tehát utasításokat nem lehetett a szervezett parancsnoksági vonalon többé kiadni. Az elszigetelt csapatrészek azonban mégis megkezdték a helyi ellenállást ott, ahol a szovjet agresszorok támadása érte őket. Arról természetesen nem lehetett szó, hogy tartósan feltartóztassák a támadókat. A szovjet tömegtámadás elsöpörte a helyi ellenállást.

Míg egyrészt a Néphadsereg egységeinek kiadandó utasításokat a sztálinista tábornokok és törzstisztek meghiúsították, másrészt a Nemzetőrség egységeihez még nem volt kiépített és szervezett összeköttetésünk. Minden fegyveres erővel, beleértve a nemzetőr egységeket is, tulajdonképpen csak egy módon, a rádió útján lehetett volna érintkezni. Arra, hogy néhány órát, vagy napot biztosítsunk Nagy Imre kormányának további elhatározásra, két dologra volt szükség. Először is a miniszterelnöknek, vagy a FKB elnökének rádió szózatban ellenállásra kellett volna felhívni minden fegyveres erőt Budapest területén. Ezzel a sztálinista szabotálók feje felett el lehetett volna érni a küzdő csapatokat. Ennek azonban csak akkor lett volna értelme, ha lett volna közvetlen politikai cél; például: ha azonnal kérte volna a kormány az ENSZ beavatkozását, vagy a nagyhatalmak segítségét. Mivel Nagy Imre korábbi kísérlete, hogy a magyar

semlegességet az ENSZ és a nagyhatalmak garantálják, válasza sem talált, ez a politikai cél irreális lett volna. Így a miniszterelnök elvetett minden olyan javaslatot, hogy ellenállásra szóló kiáltványt tegyünk közzé a rádióban. E tanulmány írója nem ismerte az összes diplomáciai tárgyalásokat. Még abban a hitben élt, ha időt nyerünk, politikai eredményt is elérhetünk. Ezért többször személyesen jelentette telefonon a miniszterelnöknek a szovjet agresszió újabb és újabb részleteit. Minden esetben javaslatot tett az ellenállásra szóló felhívás kibocsátására. Ezeket a javaslatokat Nagy Imre végül is egyszer s mindenkorra visszautasította, külpolitikai kérdésnek minősítette s megállapította, hogy a katonai vezetés nem módosíthatja a kormány külpolitikai elhatározását. Ilyen kiáltvány – mint mondta – hadüzenet lenne, ennek következményeit a kormány nem kívánta vállalni.

Függetlenül attól, hogy Budapestnek a pesti, azaz keleti felét meddig lehetett volna tartani, a nyugati, a budai oldalon hosszabb ellenállásra volt lehetőségünk. Ott e szerző felelősségére bízott minden szervnek (FKB, Nemzetőrség stb.) váltóállása volt, azt reméltük, hogy napokig ki tudunk majd tartani még tömeges szovjet támadás ellen is. A Manréza feletti határőrségi épületekben volt a váltó hadiszállás berendezve. Ide hívtuk meg Nagy Imrét a kormány tagjaival, ahol nem órákat, hanem napokat tudtunk volna biztosítani megbeszélésekre és elhatározásokra. A meghívást Nagy Imre nem fogadta el, hanem amikor a szerző jelentette, egy szovjet harckocsioszlop a Deák téren halad át és a parlament felé fordul, Nagy Imre a Rádióhoz ment és a szovjet agressziót megbélyegző utolsó nyilatkozatát közzé tette.

Mivel a rádiószózat után nem lehetett többé Nagy Imrével kapcsolatba lépni, a fegyveres erők legfelsőbb parancsnokságainak törzseivel a budai Szabadság-hegyen lévő váltóállásra települtünk át, ahol, mint reméltük, további öt napig ki tudtunk tartani. A politikai vezetés megszűntével a katonai vezetés megmaradt részének súlyos elhatározásra kellett jutnia. El kellett határozni, mi legyen a teendő. Általános gerilla felkészésre szólítsa fel a lakosságot, fegyverszüneti tárgyalásokat kezdjen, vagy egyszerűen tegye le a fegyvert. Más alternatíva nem kínálkozott.

A Hűvösvölgyi Bolyai Katonai Akadémián forradalmi szervek és nemzetőr egységek képviselői nagy számban gyűltek össze és spontán gyűlést tartottak. A szerző hadiszállásával telefonkapcsolatban álltak s azt javasolták, csatlakozzék hozzájuk, vegye át a gyűlés elnökségét és kérjen fegyverszünetet a szovjet főparancsnokságtól. Ugyanilyen javaslat érkezett a Honvédelmi Minisztérium épületét megszálló sztálinista tábornokoktól is. A javaslatokat a szabadság-hegyi törzsszálláson lévő összes tisztnek és szabadságharcosnak kihirdettem. A jelenlevőknek körülbelül fele támogatta a javaslatot, a másik fele azon az állásponton volt, ha reménytelen is a további harc, nem hajlandók a fegyvert letenni. Én úgy véltem, hogy – anélkül, hogy általános gerilla háborúra szervezkednénk, vagy a lakosságot felhívánk – a FKB-t, a Nemzetőrség Főparancsnokságát, a Magyar Köztársaság Forradalmi Honvédelmi Bizottmányát fenn kell tartani arra az esetre, ha mégis bekövetkeznék olyan nemzetközi fordulat, mely lehetővé tenné a Nagy Imre-kormány további működését. Akkor ezek a szervek, melyeket a forradalom hozott létre és a kormány megerősített, azonnal működni tudnak megint. Tehát csak olyan korlátozott támadásokat hajtottunk végre a Szabadság-hegyről a budai völgyekbe, hogy egyrészt a főhadiszállást biztosítsuk, másrészt a szovjet csapatok mozgásáról tájékozva legyünk. Ilyen akciókkal november 9-ig tartani tudtuk az állásunkat. Ekkor megállapítottuk, hogy a szovjet csapatok Kelenföldön és a Hűvösvölgyben olyan csoportosítást vettek fel, mely ellenünk irányuló azonnali tömegtámadást sejtetett. Ennek nem tudtunk volna ellenállni. November 9-ről 10-re virradó éjjel Nagykovácsra hátráltunk, ahol ismét védelemre rendezkedtünk be. Széles körben minden égtáj felé kapcsolatot vettünk fel nemzetőr egységekkel. Az itteni új védelmi állásunkban egyetlen nehéz légvédelmi ágyú állt rendelkezésünkre. Ez volt az egész tűzérésünk. Kapcsolatot vettünk fel a Nagykovácsitól 4 kilométerre lévő határőr kiképző táborral is, de ezek együttműködés helyett elárulták a szovjet parancsnokságnak, hogy a Nemzetőrség Főparancsnoksága Nagykovácsin rendezkedett be. November 11-én délután éppen a Nagykovácsi felett emelkedő Nagyszénás kilátóban voltam, ahol egy rádióállomást igyekeztünk felszerelni. A községbe vezető mindkét völgyön át szovjet harckocsioszlopok törtek állásainkra és MIG gépek kezdtek rakéta támadást ellenünk. Így kezdődött meg az a harc, melyet ma otthon „Nagykovácsi csatának” neveznek.

A szovjet mérhetetlen túlerőben volt. Egy napos csatában megsemmisíthette volna a Nemzetőrség Főparancsnokságát és a törzset védő zászlóaljait. Alig volt mód visszavonulásra, mert a Nagyszénás oldalai csupaszok, tankokkal és MIG repülőgépekkel megsemmisíthettek volna minden mozgó egységet. A törzset védő alakulatok bátor és szívós ellenállást kezdtek. Az egyetlen nehéz légvédelmi ágyú páratlan munkát végzett. Kitűnő magaslati állásban volt, ahonnan hol az egyik, hol a másik völgyből támadó harckocsikra lőtt, de arra is volt ideje, hogy időnként a MIG repülőgépeket zavarja tűzével, ha kárt nem is tudott bennük tenni. A szabadságharcosok találékonysága impozáns volt. A Főparancsnokságot védő alakulatok szívós ellenállása, de különösen a tűzérési tűz meglephette a szovjet csapatokat. Ahelyett, hogy lerohanták volna a törzsszállást, amit megtehettek volna, lelassították a támadásukat. Amikor a harc a tetőfokára hágott s az a veszély fenyegetett, hogy azonnal megismételt szovjet támadás elsöpri az ellenállást, váratlan eset javunkra döntötte el a „Nagykovácsi csatát”. Nagyon sokszor történik meg a háborúban, hogy a véletlen és nem az

előzetes terv dönt el egy csatát. Blücher tábornok így szólt Gneisenauhoz a katzbachi csatában aratott győzelem után: „Csatát nyertünk, senki sem tagadhatja, csak azon gondolkozom, mit tegyünk, hogy az utókor megértse, milyen ügyesen eszeltük ki e győzelmet”. Mi is megnyertük a „Nagykovácsi csatát”, de nem kívánom azt a látszatot kelteni, hogy „ügyesen kieszeltük” a győzelmet.

Egy banális véletlen jött közbe, az okozta a sikert. A MIG-ek véletlenül beetaláltak egy löszertelepbe, amely a Nagykovácsi körül békében kiépített légvédelmi tüzérségi állásokhoz tartozott. A rakétatalálat levegőbe röpítette az egész raktárt. A kép olyan volt, mint egy nukleáris robbanás. Mindkét szovjet harckocsi csoport azonnal megállt és a MIG-ek eltűntek az égről. Azt hitték: valami csapdába kerültek. A keleti szovjet oszlop bizonyára azt hitte, hogy a nyugati oszlop megsemmisült a titokzatos robbanástól, a másik oszlop az ellenkezőt gondolhatta. A „csata” elhalt, a szovjet csapatok mozdulatlanok maradtak és közben beesteledett. Mi megnyertük a „csatát”, mert időt nyertünk. A Vértess hegység különböző gerincein táboroztunk. A szovjet helikopterek lebegtek a fejünk felett, kutatták a visszavonulásunk útját. Végül is úgy éreztük, mivel nem lehet az áradatot feltartóztatni és Nagy Imre sem tudott politikai megoldást találni, a harcot abba kell hagynunk.

(1966)

MONOSZLÓY DEZSŐ

Et resurrexit tertia die

(Pilinszky János)

Pilinszky János költészetével elég későn, az ötvenes évek elején találkoztam. Egy idős szlovák költőbaráttal, a magyar költészet nagy tisztelőjével és fordítójával sétáltunk a szűk pozsonyi utcán, régi kápolnák, nagy híru patikák közelében, ódon árkádok alatt. Barátom hirtelen megtorpant a macskaköves járdán, felémfordult és mélyen zengő hangján szavalni kezdte:

*És fölzúgnak a hamuszín egek,
hajnalfele a ravensbrücki fák.
És megérik a fényt a gyökerek.
És szél támad. És fölzeng a világ.*

*Mert megölhetnék hitvány zsoldosok,
és megszűnhetett dobogni szíve –
Harmadnapra legyőzte a halált.
Et resurrexit tertia die.*

Amikor befejezte, várakozóan rámtekintett. – Tudod ki írta ezt a verset? – Nem tudtam. – Pilinszky János! Ezzel azonban nem sokkal lettünk okosabbak, de amikor másnap vagy harmadnap ismét találkoztunk, újra ennek a versnek az első két sorával köszöntöttük egymást: „És fölzúgnak a hamuszín egek, hajnalfele a ravensbrücki fák.” – A kutyafáját, ez aztán a dikció! Hamuszín egek, ravensbrücki fák – lelkesedett a barátom. Fogalmam sem volt, hol van Ravensbrück, de a költemény szavai bennem is fölzúgtak, fölzendültek, s úgy hangzott minden szó, mintha egy gótikus templom oszlopai mögül visszhangozna. Bevallom, minél többször ismételtük a verssorokat, annál megfoghatatlanabbá vált az anyaga. S mint ahogy akkor se tudtam pontosan számot adni, mivel is ragadott magával, ma is nehezen tudnám elmagyarázni. A nyolcsoros versben ötször fordul elő az és kötőszó, amely egy hosszabb versben néha egymagában is lomposan hat, ez a vers azonban mégis feszes és megbonthatatlan. Pedig a rímei sem különösek. Az első versszakban a fák és a világ asszonáncpárja gyenge, szinte elcsépeltnek ható összecsengés, és a második versszak latin-magyar ríme is talán csak a deákos kultúrán nőtt fölnek nyújt igazi meglepetést. A vers tömbjéről azonban leperegnek ezek a méricskélő megfontolások, hangjegyekké olvadnak a betűk, kimondhatatlan hangulatúvá a kimondott mondatok.

Pilinszky költészetéhez, a szerény kiállítású, vékonyka első kötet megismeréséhez ennek a versnek a hídja vezetett, s úgy éreztük, fel kell fedezni mindazoknak, akik nem ismerik. Szerencsére kibontakozó költői pályája a továbbiakban nem szorult a mi sáfárkodásunkra, hamuszín jelzőiről, a komor mennyországot szorongató dualizmusáról hosszú tanulmányok jelentek meg, s népszerűségét még szüksézszerűsége is növelte, a ritkán születő versek, az egyfajta kritikai sznobság szemében a versek megmunkáltságának aranyfedezetét jelentették. Pilinszky művészetében a mennyiség tehát megfordított jelentőségűvé vált, s a költő magyarázó szavai is meggyőzően hangzottak: „Nem az a fontos, hogy a madár hányszor csap a szárnyával, hanem hogy íveljen.” Közbevetően kijelenthetem, számomra ez a magyarázat sohasem volt kielégítő, a nagy magasságok eléréséhez sok szárnycsapásra van szükség, s a mennyiségileg is nagy életműveket minden aránytalanságukkal együtt a művészi jelenvalóság permanensebb bizonyítékainak éreztem, érzem, az egy kötetbe szűkített, obeliszkyszerű jelentkezéseknél. Ezért is hatott megnyugtató meglepetésként Pilinszky János új kötete, mely ezúttal egy év termésében csaknem annyi új verset foglal magába, mint a több évtizedes költői pálya. A minőség támogatására megjelent a mennyiségi erő is.

A Szépirodalmi Könyvkiadónak ugyanerről a kérdésről más a véleménye, s a váratlan termékenység igazi jelentőségét abban látja, hogy Pilinszky valósággal új korszakot nyit költészetében, verseinek belső hangja és formája más, mint az eddigi. Sorsszerű, személyes emberi élmények szólítására újjá hangszerelte líráját. A világról való szigorú apokaliptikus látomás a komor mennyország helyébe az emberi lét eseményeibe való belenyugvás, elfogadás és a szeretet melegebb színeivel átvérzett menny kerül, a szabadvers felépítésű

versszálkák nagy költészet jelenlétéről valló egyszerűségével. Én ezzel a megfogalmazással nehezen tudok egyetérteni. Nemcsak azért, mert a szépen hangzó „átvérzett menny” kifejezést már az első verseskötetre is találónak érzem, hanem azért sem, mert az új versekben a formai átváltozás mögött a belső hang vagy tartás lényeges átváltozásaira nem akadtam, legföljebb negatív értelemben, olyankor, ha a feloldottabb forma kiszabadulva a szigorú keretből bizonyos szempontból elveszítette misztikus felhangját. Vagyis a kimondott mondat csak önmagával lett egyenlő. Ha ebből a megfontolásból kiindulva beszélünk új Pilinszky-versekről, kétségtelen, hogy ezek közvetlenebb hatásúak és kevésbé hatóak, többször kell elolvasni őket, hogy az elveszett felhangokhoz visszataláljunk. Általánosító érvennyel mégis a belső hang folyamatosságára kell rámutatni, s ez cseppet sem meglepő. Az emberek igyekeznek megőrizni kontinuitásukat, s a költő, aki kívülről is megfogalmazta önmagát, még inkább ragaszkodik ehhez a kontinuitáshoz. Pilinszky a *Szálkák* beköszöntő versében így vall erről:

*Amiként kezdtem, végig az maradtam.
Ahogyan kezdtem, mindvégig azt csinálom.
Mint a fegyenc, ki visszatérve
falujába, továbbra is csak hallgat,
szótlanul ül pohár bora előtt.*

Még azt sem mondanám, hogy a világról való szigorú, apokaliptikus látomása, komorsága, a szeretet meleg színeivé változott volna át. A *Francia fogolyban*, igaz a külső kép, amit megrajzol, komor, ám az egész versen átsüt a belső élmény melege, az elfeledés vágya, az átlényegült és átvett éhség pátosza. Az új versekben a Juttához írt *Levében* a külső élmény, a megtalált szerelem derűs élménye éppen ellenkező irányba épül, komor személytelenséggé hangolódik.

*Veled együtt és velem együtt
az idő minden ütése-kopása
és erőssége hó alá kerül
abban a végső feledésben,
amit az Atya küld majd a világra.*

És inkább középkori szerzetesre, mint modern költőre szabott a *Metronóm Óhaja* is:

*Mérd az időt
de ne a mi időnket
a szálkák mozdulatlan jelenét,
a fölvonóhíd fokait,
a téli vesztőhely havát,
ösvények és tisztások csöndjét
a töredék foglalatában
az Atyaisten ígérését.*

És dualizmusának lényege sem változott. Egyfelől a világ, másfelől a menny. A kettő közt nem csillognak a remény kategóriái, mindössze a kegyelem lehetősége él. Vagyis felülről kiutalt a juss, az örömré és a komorságra, belülről át nem világítható. Talán csak az *Egyenes labirintusban* oldódnak liturgikus látomásai panteista látomássá. Máshelyütt azonban ismét visszatér a körülhatárolt menny képzetéhez, az angyalokhoz, az istenekhez és a kiosztható kegyelemhez. Néhol már naivnak is hat ez a világkép, mintha a kimondhatatlan keresése, amely az ember tudatában vagy tudatalattijában feszül, bonyolultabb harcot és mélyebbrepillantást igényelne. Mintha a túl magasra kifeszített látomás a mitológiák kelléktárában öregedett volna. De a naiv látomás mögött naiv hit is munkál, költői erővel megfogalmazott hit, amelynek végül is sikerül egy olyan közösségi hidat formálnia, amelyet elveszített mennyország keresésének is nevezhetnénk. Hogy azután ez egyfelől önmagunkba szakadt világrész-e vagy másfelől valódi mennyország, ennek az eldöntése a költészet ácsolta hídon lépegetve már nem látszik áthághatatlan szakadéknak, és még azok is, akiket nem vonz isten nyugalmas boldogsága, megtalálhatják magukban és maguk körül az angyalokat, akiket Pilinszky egyhelyütt a mennyek állatainak nevez.

Mindez a már előljáróban hangoztatott nézetemet látszik alátámasztani, hogy a *Szálkák* című kötet elsősorban mint mennyiségi hozadék a költő alkotó korszakának nyitánya, s mint ilyen, a magyar irodalom eseménye is. Kifejezőmódjának egyszerűsége és keresetlensége a *Nagyvárosi ikonok* elé írt vallomását is eszünkbe juttatja: „Ha megkérdeznék, mi is az én költői nyelvem, igazság szerint azt kellene válaszolnom: valamiféle nyelvnélküliség, valamiféle nyelvi szegénység. Az anyanyelvet édesanyám szerencsétlenül járt,

beteg nővérétől tanultam, aki alig jutott túl a gyermeki dadogáson. Ez nem sok. Persze a világ ehhez hozzátett ezt-azt, teljesen találmra, véletlenszerűen, nagyon különböző műhelyekből. Ezt *kaptam*. S mivel anyanyelvben épp az a szép, hogy kapjuk, nem is akarunk hozzátenni semmit. Ezt sérelmesnek éreznék. Olyan lenne, mint szépitni a származásunkat, Viszont a művészetben az ilyen szegény nyelv is – ezt a szegények büszkeségével kell, hogy mondjam – megváltódhat." Az új kötet külső megfogalmazása is ebből a puritán etikából merít. Jó kútfő ez, s az új kötetnek is javára válik. Hiányérzetet nem a néhány lazább szerkezetű vers jelenléte, s nem is Pilinszky menny-föld ideológiájának korábról ismert végkövetkeztetései okozzák, amelyek más értékekkel is behelyettesíthetők, hanem az a felismerés, hogy a költő érett korában sem jutott túl a síráson, s nem jutott el a nevetésig. Márpedig a nevetésnek van egy, a létezés és az alkotás iróniájának is tekinthető fajtája, amely a sírásnál emelkedettebb és tragikusabb is egyben. *Egy szép napon* című versében írja:

*Mindig az elhánt bádogkanalat,
a nyomorúság lim-lomjait kerestem,
remélve, hogy egy szép napon
előnt a sírás, visszafogad szelíden
a régi udvar, otthonunk,
borostyán csöndje, susogása.
Mindig
mindig is hazavágytam.*

Alighanem hasonló honvágy ég a huszadik század elidegenedett emberében, de őt ilyenkor inkább a nevetés fogja el, mert úgyis tudja, hasztalan honvágy ez, ha adatott kegyelem, az az iróniáé, amely oldó és teremtő erejű.

*

Lukács György nem sokkal a halála előtt az újvidéki rádióknak adott interjújában a kortársi magyar költészet értékelésére is kitért, és egy konkrét kérdésre válaszolva, amely három költő jelentőségére vonatkozott, a harmadiknak nevét sajnos elfelejtettem, azt állította, hogy Weöres Sándor, Pilinszky János és annak a bizonyos harmadiknak értéke és hatása véleménye szerint erősen meghalványul majd, ha a szocializmus építése hathatóssá és eredményessé változik. A nyilatkozatnak ez a része tudtommal nyomtatásban azóta sem jelent meg, sem könyvben, sem irodalmi folyóiratban, helytállóknak sem bizonyult, mert a szocializmus otthoni konszolidációja mintha éppen ellenkezőleg, ezeknek a költőknek jelentőségét és elismertségét emelné. Persze az is könnyen lehetséges, hogy a jövődöléseket nem ilyen közeli időskiban kell lemérni, s a hézagosan felidézett lukácsi mondatnak lehetett egy dialektikusabb csattanója is, amely a jövődölés értelmét jobban megvilágítaná. Akár így, akár úgy, a „mi lesz majd” a futurologia ügye, s bennem Pilinszky Jánosnak a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1974-ben megjelent *Végkifejlet* című verseskötetével kapcsolatban inkább a múlt, mint a jövő kérdései merülnek fel, költői indulásának és szinte azonnali hatásának misztikus realitása asszociálódik. Misztikusnak kell nevezem egyszerre ideológiailag és esztétikailag is, hiszen jelentkezése, mennyet kereső dualizmusa egy nagyon is dogmatikus és körülkerített világ fölött szárnyalt és esztétikailag sem hozott semmi olyan formai újdonságot, amely indokoltá tette volna, hogy az újabb avantgarde hullám atyamesteri, vagy legalábbis idősebb testvéri ranggal tüntethette volna ki. Azonban a realitásról sem felejtkezhetem el, mert ugyanakkor és az előbb említett tények ellenére unisonoként élt és visszhangzott az irodalmi tudatban: „És fölúgnak a hamuszín egek, hajnalfele a ravensbrücki fák” – vagy a francia fogoly éhségét megjelenítő „az egymás ellen keserítő szervek reménytelen és dühödt szégyenét” tanúsító verssorai. Ebből is kitűnik, hogy a költészet titkát egy meghatározott kor burája alatt nem elég csak tartalmi és látható formai elemei felől megközelíteni, hanem egészen a hangzók vegyületéig kellene folytatni a bűvárkodást, véletlenek és félreértések hintájára ültetni a rációt, kielégítőbb feleletért.

A *Végkifejlet* verseit tanulmányozva, melyek már nem az első versek formai építkezését követik, hanem a *Szálkák* költeményeinek szabadabb, rímtelen sorait, Pilinszky versmondatai profánabban csengnek. De egyik verse, s éppen egy nagyon banálisnak tűnő gondolatsort feltételes állítmányaival banálisán megközelítő, himnikus visszhangot támaszt. Az *Infinitívus* című versére gondolok.

*Még ki lehet nyitni.
És be lehet zárni.
Még föl lehet kötni.
És le lehet vágni.*

*Még meg lehet szülni.
És el lehet ásni.*

A vers meglepő hatása zavarbaejtő. A magyar nyelvben lehetőleg kerülendő az infinitívuszok. Itt meg minden ige infinitívuszban slamposkodik. Talán a mondanivaló tömörsége hat? Ez sem igaz, hiszen a vers még-ek és és-ek nélkül is ugyanazt jelentené. Gondolatban elveszem a felesleges még-eket és és-eket s egyszercsak rádöbbenek, hogy ebben a hat spondeuszban nyújtózkodó szócskában és az infinitívuszok befejezetlenségében él a vers varázsa. Van aztán a *Végkifejlet* kötetnek egy másik verse is:

*Remekbe készült, ovális tükörben
nézi magát az antilop.
Nyakában drágakő.*

*Azt mondjuk rá, szép, mint egy faliszőnyeg.
Azt mondjuk neki, te csak nézd magad,
mi majd szülünk, születünk, meghalunk.*

*Ilyesfélét susogunk neki,
az őrületben élő antilopnak.*

Ez a vers, az *Ékszer* című, jókedvre hangol, mintha Pilinszky költői kezdetéről és költői alapállásáról már az alkotói ironia szintjén is vallani képes ars poetica jelenvalóságával a miszticizmust kívülről is körüljáró és szemrevételező alkotói készséggel találkozónék. Ennek a versnek a hídján a további negyvenet is hasznos lenne közelebből szemügyre venni, nemcsak elolvasni, vitába is szállni velük. A *Végkifejlet* kötet azonban túlnyomórészt nem ezekből a versekből, hanem négy színdarabból építkezik, s bevallom, az ezekről való kényszerű beszámolás elkedvetlenít. Nemigen tudok mit kezdeni velük, némiképp a Jedermannra és Maeterlinck misztikus szimbolikája, kevésbé sikerült színműveire, valahogy ezeknek is mintegy elkésett társaira emlékeztetnek. Tartalmukról nehéz számot adni. Ezért legokosabb, ha egyik színművéből, a *Gyerekek és katonák*-ból szóról szóra veszem az eligazítást. Ez a néhány sornyi idézet ugyanis a többi jellegéről is tanúskodik: „(Harmadik katona, kivilágítva, a színpad középső előterébe állva, maga elé emelt ezüstkarddal.) Ha össze kellene foglalnom, miről is szolt ez a darab, zavarban lennék, de éppúgy nem tudnám megmondani, mi is a béke, vagy – ami mesterségem – miről is szolt a háború. Láttak is sok mindent, egy különös, két személyre szakadt nővért, egy kontya alatt kiismerhetetlen gondolatokkal teli szolgálólányt, láttak egy megszeppent, majd holtta dermedt hadsereget, egy prelátus váratlan kitörését, láttak egy szív és egy vekker harcát, majd egy madár veritékezéséről és elnémulásáról is hírt kaptak. De ami a legfurább, egy hang, egy elalvás előtti hang is megütötte fülüket. Panasza poétikus volt, de később macskájába fordult, majd elhallgatott. Túl a hóesésen, a kiszabadított szentségházon, s a földéztet tenger-zúgáson, kérem, ezen az elnémuláson időzzenek el egy pillanatig. Ahogy én, egy milliónyi társam közül, én is elidőzőm majd ezen, mielőtt csatába mennék, amiben ugyan nem fog fölégni a világ, de ami mégis háború, mégis van.”

A további darabok fehér és fekete pápákkal, apáca főnöknőkkel, kardinálisokkal és ismeretlen állatokkal egészítik ki a szereposztást, nyilván humánus áhítattal eltelt mindannyian, de nekem és mindazoknak, akik erősebb szálakkal – mert minden aggodalmukkal és felelőségükkel a földi léthez kötődtek –, ezek a földet-mennyet stilizáló misztériumdarabok nem tükrözik az élet igazi hangulatát, s Pilinszky költeményeinek közelségében is nehéz eligazodni rajtuk.

*

Szóban, írásban már több ízben vallottam arról, miként ismerkedtem meg Pilinszky János költészetével. Most, hogy a *Mélypont ünnepélye* címen összegyűjtött prózai írásait posthumus kiadásban kezembem tartom, s még azután is, hogy a kétkötetes művet végigolvastam, valójában verseibe szeretnék még kapaszkodni, talán azért is, mert Jelenits István, a kötet válogatója és szerkesztője bevezetőjében nyilván nem minden ok nélkül, hasonló mozdulatra készül: „Pilinszky János költő volt” – állapítja meg. „Prózáat egészen élete utolsó évéig csak mellékesen írt, még akkor is, amikor szerződésben vállalt köteleessége lett, hogy az Új Embernek kéthetenként adjon egy-egy riportot, meditációt. Prózai írásainak többsége a legtünékenyebb prózai műfajba tartozik, a riport és a tárca műfajába.” Fejtegetéseit Jelenits így fejezi be: „Most, hogy a prózai hagyatékot majdnem együtt látjuk, úgy érezzük, mintha mégis ránk hagyta volna azt a művet, amelynek megírására már nem volt ideje. Akárhogyan: ez a prózai életmű önmagában is tündökölni kezd. Helyet igényel magának a magyar irodalomban, s minden könyvolvasó magyar szívében, emlékezetében.”

Az ilyen szűkös kiemelések, összevonások, amelyekkel Jelenits több oldalas bevezetőjével szemben éltem, mindig igazságtalanok, s még igazságtalanabb lenne, ha egy önhatalmúlag esszenciáit tartalommal vitába is szállnék. Nem teszem ezt, s ha az előbb említett „tündökölni” ígét nem is tartom a legmegfelelőbbben választottnak, és túl is mutat olvasmányi élményemen, minősítés helyett, a kötet anyagának műfaji csoportosítására igyekszem koncentrálni.

Mint ahogy azt már Jelenits is megjegyezte, az írások többsége a riport és a tárca műfajába tartozik. De egyre gyakoribbakká válnak ezeken belül vagy ezeken túl mutatóan, a néha tanulmányt is sejtető recenziók. Soruk, hogy némi időrendet is betartsunk, filmkritikákkal kezdődik, azt is mondhatnám, az Új Emberbe írt cikkeinek jelentős száma filmekről szól, olyan filmekről is, amelyekre már alig emlékszik valaki. Pilinszky a film mellett a modern színházi törekvéseket is figyelemmel kísérte. Attól kezdve pedig, hogy 1971-ben, Párizsban megismerkedett a Wilson-színházzal, szinte nem törődött tovább a filmmel, érdeklődésének középpontjába a színpad került. Életének utolsó éveiben a regény felé fordult. Írásaiban, naplójegyzeteiben föl-fölbukkannak a regény műfajára vonatkozó töprengések: például arról, hogy az igazi regények unalmasak, vagy unalmon túliak, s hogy az igazi regényírók vállalják, művükbe építik be a bukásukat. Alighanem ezek, az esztétizáló, Pilinszkyt körvonalázó írások a prózai hagyaték legértékesebb darabjai. Színesebbek, bátrabbak, mint a katolicizmus belső köreibbe rekedt meditációk, és kiforrottabbak, mint Pilinszky színpadi művei, filmforgatókönyvei, valamint regényvázlatai. Ettől a meggyőződésemtől az a tény sem tántoríthat el, hogy kritikáit egyfajta gyermeki makacsság, vagy hűség szinte monomániakusan egy eleve szűk nomenklatúrához köti. Körülbelül négy év varázslatában él, és lett légyen a megbírálandó személy vagy témakör bárki, bármiféle, Pilinszky számára Jézus után Dosztojevszkij, Simone Weil, a festők közül Van Gogh, a zenében Bach a követendő példakép. Érdekes, hogy e néha túl görcsösen meghatározott kiindulópont kritikái megfogalmazásait nem béklyózza meg, sőt váratlan összecsengéseket teremt. A látszólag túl nagy ív időnként precíz részletmegfigyeléseket fog közre. Úgy is nevezhetném, Pilinszky alapmeggyőződései nem rekesztik ki őt abból a lehetőségéből, hogy a műalkotásra ismerés őszinte vágya meg ne ajándékozná a ráismerés kegyelmével is.

Az előbb említett tárcahosszúságú kritikai írások kiegészítő külön csoportjaként említhetők a kortárs világhírességekkel való találkozásokról szóló beszámolók. Ám egyfajta túlméretezett diszkréciónak következtében ezek halványabbra sikerültek, jóformán alig tudunk meg valamit a pusztá találkozás történetén kívül. Így járunk Pierre Emmanuellel, Kleevel és másokkal. Legbővebben Gabriel Marcelről tájékoztat, bár őt is inkább a csenddel és nem szavakkal jelzi. Dürrenmattal is így járnánk, ha Weöres Sándor meg nem könyörülne rajtunk s a második pohár bor után elő nem hozakodna egy vessél, amit Dürrenmatt-hoz írt. Pilinszky sajnos csak a vers két utolsó sorára emlékszik, mely így hangzik. „In seinem riesigen Schatten / wir waren die dürren und matten”. Örök kár, hogy arról már nem tesz említést Pilinszky, mi volt a versről Dürrenmattnak a véleménye.

A példaképekre már utaltam. Miután az erre vonatkozó vallomások szólamszerűen szövik át Pilinszky esztétizmusának anyagát, nem árt, ha róluk kimerítőbben szölok. Dosztojevszkijjel kezdem, vele kapcsolatban egy helyütt Pilinszky ezeket mondja: „Camus *Sziszifusz mítosza* c. művében csodálkozik azon, hogy Dosztojevszkij volt az első, aki a világ abszurditását a mai egzisztencialisták fogalmazásában felvetette, még sem írt abszurd regényt, s minden abszurditás ellenére, a *Karamazov testvérekben* Aljosa gyerekes hitet tesz a világ végső meg-vigasztalódása mellett. Szerintem nem véletlen, hogy Dosztojevszkij száz évvel ezelőtt már mesteri pontossággal föl-vázolta Camus mai problémáját, ezt csak azért tehette meg, mert már túl is látott rajta, s éppen abban, amit Camus naiv ellentmondásnak nevez. Az igazság az, hogy még Kafka sem nőtt ki Dosztojevszkij köpönye alól, s korunk még mindig csak útban van feléje.”

Simone Weilben, a 34 éves korában tuberkulózisban és általános testi gyengeségben elhalálozott, katolikus hitre nem tért, zsidó származású gondolkodóban a rendhagyó szentet tiszteli, akire élete végén a kereszt árnyéka hajlott. Van Goghról azt olvashatjuk, hogy a modern festészetben senki sem imádkozott úgy, mint ő. Művészete azonban nem tematikusan, hanem mindenestül vallásos. Ahogy az imádkozó ember számára minden, kivétel nélkül minden imádság, válogatás nélkül, ha egyszer valóban imádkozik. Hogy elméje közben elborult? Hogy e napként sugárzó műveket egy beteg festette? Mit számít. A lángelme épp azt példázza, mennyire relatív minden emberi ítélet, mégha oly meghatározó és perdöntő tények vannak is birtokában.

A kereszteny aszkézisről így érvel: az nem egyéb, mint megérkezés a dolgok szívébe, tengelyébe. Ez egyszerre jelent életet és megnyugvást, békét és egyszerűséget – s ugyanakkor beöltöztet a mindenség örömébe, Isten közelségébe. A szerelmet a nap erejével rokonítja: Mivel a nap a legnagyobb tűz forrásunk, de életadó szerepéhez hozzátartozik a tőlünk való távolsága is. Hasonlóképp a valódi szerelem egyszerre legfőbb tűz, leghőbb izzás, de ugyanakkor a lélek soha nem szűnő, véghetetlenül gyengéd tartózkodása is. Szerelem és szeretet egyedül e maximalizmuson belül rokon egymással. Mihelyt a szexualitás nem győzi a szerelem, magas izzását, s függetlenül, de alábbszáll, a szeretet sorsa megpecsételődött.

Szándékosan zendítettem meg e sarkított áhítat néhány akkordját. Kritikáinak sokfélesége és száma

kényszerít erre, mert ha róluk külön-külön nem szólhatok, minőségüket némiképp érzékeltetően legalább klímájuk plusz és mínusz fokát kíséreltem meg általuk körvonalazni.

Hátra vannak még Pilinszky önálló színdarabjai, filmforgatókönyvei és prózai kísérletei. Ezeknek keletkezését hosszú esztétikai töprengések előzték meg. Az első filmforgatókönyv, a *Rekviem* megírására döntő módon Robbe-Grillet inspirálja, aki szerinte a *Tavalay Marienbadban* az első olyan valódi filmet írta, mely már papíron végleges művészi formát öltött. Kotta- és nem nyersanyag, lelkesedik Pilinszky, szuverén alkotás és nem félkész áru, mely akkor is teljes értékű, ha történetesen nem filmesítik meg.

Színpadai vázlataihoz – mint már említettem –, Róbert Wilsontól nyerte az ösztönzést, akinek színpadát Pilinszky szavaival a lassúság, a csönd és a mozdulatlanság uralja. Végül regénykísérleteinek elindítója az a felismerés, hogy a magyar irodalomnak nagy fogyatéka, hogy az magjában, tengelyében nem vallomásirodalom. Nekünk nincs Kierkegaardunk, panaszojja, mint a kis Dániának, és nincs Dosztojevszkijünk, vagy Ágostonunk, vagy akár André Gide-ünk. Nincsenek nagy gyónóink, se önmagunk ellen forduló realistáink, akik vallomásaikkal kívántak volna segíteni és irgalmazni maguknak és másoknak, ahelyett, hogy bármely más nemes eszményképet helyeztek volna olvasóik elé. Az elmondottak bizonyítására példát is hoz: az *Új földesúr* szinte egyidőben született a *Bűn és bűnhődéssel* és a *Romlás virágaival*.

Anélkül, hogy esztétikai repertoárjának további kibogozására vagy jellemzésére vállalkoznék, röviden még azt tehetném hozzá, hogy az ebből kiinduló, az erre támaszkodó kísérletei mindössze a hasznos célkitűzések horizontjáig jutottak. Így a csonka, félig kész műveket nem is illetem bírálattal, annál kevésbé, mert Pilinszky maga is beszél erről: „Ma divatos az irodalmi szövegeket önállósítani, s mint holmi bonyolult tárgyat vizsgálat tárgyává tenni. Én ebben nem hiszek. Az irodalom ugyanis nem leírás, mégcsak nem is kifejezés, hanem a dolgok megszólítása.”

Nos, úgy érzem, Pilinszky prózai írásai egy írói életút kísérleti állomásainak a felvillantásaihoz érdekes nyersanyaggal szolgálnak, a dolgok megszólítása mégsem itt, hanem Pilinszky verseiben keresendő továbbra is. Ott, ahol fölúgnak a hamuszín egek, hajnalfele a ravensbrücki fák.

*

Fülöp Lászlónak Pilinszky Jánosról szóló könyve az Akadémia Kiadó Kortársaink tizenhatodik köteteként jelent meg. Ez már előljáróban azzal a kérdéssel mozdult izgalommal tölt el, vajon az új könyv kiegészítően, kiigazítóan miben tud segítségére lenni egy költő olvasójának. Felcsap-e majd a titkot őrizni sejtő titkoknak, vagy meglegszik életrajzi adatok versekhez illesztő architektúrájával?

A válasz ezúttal könnyen megfogalmazható. Fülöp László sem az egyik, sem a másik feladat megoldására nem vállalkozott. Könyve sokkal inkább Pilinszky költészetéről szóló vélemények gondos, de tegyük hozzá, iskolás gyűjteménye. Végkövetkeztetéseit igazságosnak tartom, de hiányérzetet is támasztanak bennem, meglegszem a válaszokkal és keveslem a kérdéseket, azokat a kérdéseket, melyeket a mágia közelében éppen azért hagyunk felelet nélkül, hogy ne zavarjuk vele mások áhítatát. Egyetértek a szerzőnek azzal az állításával, hogy feltűnő – kivált a művészi hatás erejéhez viszonyítva – a költő-apparátus viszonylagos szűkösége és egyszerűsége, azzal is, hogy a zsugorított lírai szótárból szükségképp hiányzik a szókincs bősége és sokrétűsége. A szűkös anyagból megteremtett szó és asszociációs dinamika legfőbb szereplője az igei állítmány, mely a kijelentésekre és megállapító-állító ítéletekre kifizített versmondat központi tényezője. Még hosszasan sorolhatnám Fülöp összefoglalásaira rábólintó véleményemet. Azzal is egyetértek, ahol a legújabb időszak költői eredményeiről mond ítéletet és ha udvariasan is fogalmazva, de teljes határozottsággal jegyzi meg: az újabb versekben a képnyelvi sűrűség meglazulása nemigen tekinthető nyereségnek. Kevésbé tartom szerencsésnek Pilinszky és a nála jóval intellektuálisabb alkatú cseh Holán költészetének rokonítását. Ez azonban nem túlságosan zavaró félreértés, Holán a magyar költészetben belül nem annyira ismert, hogy vele csak úgy kapásból sikerülhetne bármiféle azonosítás-párhuzam. Ha igaz az a megállapítás, hogy Pilinszky nagyszabású és messzeható, a legnagyobb kezdeményező és műfajmegújító mértékével mérhető versforradalom végrehajtását nem tekintette elsődleges céljának, olyan kopernikuszi fordulat, amely elementáris líratörténeti forradalommal érhetne fel, nem valósult meg költészetében, és ha nem ilyen virágnyelven, hanem közvetlenebbül szólva az is igaz, hogy Pilinszky János nem tartozik a kísérletező költők közé, poétikája hagyományos veretűnek mondható, az experimentális igény nála alig mutatható ki, vagy ahogy Németh László megjegyezte: Ebben a költészetben éppen az a szép, hogy mint Valéryé, alapjában véve konzervatív, az ízlés engedte határon belül szeretne érthetően, világosan beszélni, s csak akkor veti oda magát a logikán túlinak, amikor az a kikerülhetetlen erejével jelentkezik, és Rónay jellemzésében: Semmi bravúr, semmi látványosság, semmi formabontás, engedelmes bekapcsolódás egy jól kidolgozott formai hagyományba, mindköt a legszürkébbe, legkevésbé mutatósba, abba a jambusiba, amelynek már nem is lehetnek meglepetései, amelyben minden zajtalanul, olajozottan működik, rímek, strófák szabályosan peregnek, sor szabályosan

fonódik sorba – ismétlem: ha mindez így van, mint ahogy ez Fülöp gyűjteményes vizsgálódásából is kitűnik, úgy gondolom, szenvedélyesebben kellett volna keresni ennek a költészetnek fejezzük ki így „mégis” ható erejét, már-már indokolatlan jelentőségét, s minőségének ha válaszokkal nem is, de kérdésekkel talán kitapintható minőségét.

Előjáróban Fülöp tanulmányával kapcsolatban az iskolás szót is használtam. Ennek a kifejezésnek számomra nemcsak negatív kicsengése van, gondosságot, felkészültséget, módszerességet, rendszert is jelent. Mindez a pozitívum elsősorban a szerző szándékaira vonatkozik. Helyes célkitűzésnek tartom, amit az előszóban így fogalmaz meg: „Az észlelhető módosulások” alakító ereje kisebb annál, hogy megteremthetné a lírikusi pálya élesen tagoló, periodikus szerkezetét, mindenkor pontosan és feltűnően elkülönülő korszakegységek gyanánt felfogható fejezetekbe szerveznék a szaggatott időrendi tengely mentén a felsorakozó költeményeket. Minduntalan érzékelhető itt a szoros egységet őrző állandóság, a zártság és statikusság, mely állandóan fékezi a mozgásokat, lefokozza a metamorfózisok lehetőségét. Ezzel együtt is számon kell tartanunk azonban bizonyos elmozdulásokat és alakulásokat, mert a nyilvánvalóan egységesség ellenére is megvan az életmű saját alakulástörténete, mozgásformája. Sok minden figyelmeztet ugyan a szakaszolás nehézségére, a metszéspontok megállapításának kockázatosságára, de ez elbizonytalanító tényekről meg nem feledkezve is szükségesnek látszik e roppant nehezen követhető pályatörténet ritmusának a figyelembevételére, s a hozzá való igazodás. A hosszmetesz ismerete nélkül aligha vállalkozhatunk a keresztmetesz megrajzolására.” Ez így, az akadémikus körülményeskedés ellenére is, rendjén való elmélkedés. A megoldás sikeressége azonban mégiscsak azon múlik, mit tekintünk egy lírikus életmű keresztmeteszének, vagy még egyszerűbben, hogyan közeledjünk szubjektív, felderítő lendülettel ezekhez a geometriai fogalmakhoz, tengelyekhez, hossz- és keresztmeteszekhez. Megérinthetővé válik-e ennyi nekikészülődéssel a költői szó?

Az életműhöz életrajzi adatokat vakoló kőművesmunka elmaradását nem hiányolom. A költő gyerekkorának más tanulmányokban erőltetett részletességgel, a szépapákra rímelő utalásokkal megtűzdelt bevezetései jó hogy ezúttal nem riasztanak. Csak tiszteletre méltó az az életműírói elhatározás, amely nem az író felé fordul indiszkrét kíváncsisággal, hanem verseket boncol. De ha egyszer már a szerzőnek sikerült minden figyelmét egyetlen irányba fordítani, hol maradt ennek a fókuszba sűrített szenvedélynek az intenzitása? Azt is mondhatnám, hogy Fülöpnek sikerült szép fejezetcímekbe sorjázni egy költészet mondanivalójáról szóló mondandóját, de a költészet eufóniájával adós maradt. Ahhoz, hogy ez megzendüljön bennem, mégiscsak a hamuszín egekbe kell kapaszkodnom.

*

Halál és költészet. A gyász pillanata kötelez, hogy Pilinszky Jánossal való személyes megismerkedésemről is szóljak. Arról nevezetesen, hogy a személyes találkozás már semmit sem tudott hozzátenni ahhoz a melegséghez, amellyel verseivel ismerkedtem. Talán azt is mondhatnám, hogy amikor gyermekien vékony hangján az élet általánosságairól mesélt nekem, néha úgy éreztem, kicsi emberi orgona az, amelybe ekkora dallam szorult. Most hogy már ő is a halottak élén jár, visszalépett, visszanyűtt a verseihez. Többet már nem szorongat ember és mű viszonylagossága. Ha hinnék a feltámadásban, versét idézném: Et resurrexit tertia die! De ha nem is mondom, versei továbbra is bennem zengnek, halálig erő halhatatlansággal.

(1985)

IRODALOM

Pilinszky János: Szálkák (versek), 1972. – Végkifejlet (versek és színművek), 1974. – A mélypont ünnepélye, 1984.
Fülöp László: Pilinszky János, Budapest 1977.

NAGY KÁROLY

A magyarságtudat őrszigetei

1. Szórványosodás

A Magyarországon kívül élő magyarok etnikai tömbjeinek legtöbbje töredezik.

Dávid Zoltán „A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene” című, a Valóság 1980 augusztusi számában megjelent tanulmányában rámutat arra, hogy Csehszlovákiában a magyarságnak már igen nagy száma kétnyelvű helységeket lakik. Gál Zsuzsa 1979-ben megjelent tanulmányában (*Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*, Academic Press, N.Y., 1979.) azt írja, hogy 1920-ban a burgenlandi Felsőőrnek még háromnegyed része magyaroké volt, de 1971-re már csak egynegyede beszélt magyarul. Semlyén István *Hétmilliárd lélek* című, a Kriterion Kiadónál 1980-ban megjelent könyvében ezt írja Románia magyarságáról: „A magyar etnosz mintegy negyed része (kb. 400 000 lélek) köztudottan olyan diaszpórában él, melynek mindössze 5-15 százalékát képviseli”. A nyugati országokban is tapasztalható az eddig kisebb-nagyobb tömbökben élő magyarok széttelepülése: Torontóban, Clevelandban, New Brunswickon és másutt is megszűnőben vannak, vagy már el is tűntek a „magyar utcák”, magyar negyedek, magyar városrészek.

Mi az oka ennek a szétszóródásnak? Nyugaton rendszerint az a folyamat okozza, amit a szociológia „szuburbanizálódásnak”, szabad fordításban „kertvárosiasodásnak” hív. Mihelyt a nyugati városlakó megteheti: kiköltözik a zöldövezetbe és onnan jár be munkahelyére. Közép-Európában a városiasodás, az iparosodás járul hozzá legnagyobb mértékben a magyar tömbök feldarabolódásához. Illyés Gyula így elemzi ezt a jelenséget abban az előszóban, amit Janics Kálmán *A hontalanság éve – a szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948* (Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, kiadása, 1979), című könyvéhez írt:

Mintha a történelem legújabbkori menete is a nemzeti kisebbségek léte ellen irányulna. Az iparosítás központossít, városokat duzzaszt, sőt kelt életre, a városok pedig az állam nyelvének – a hivatali nyelvnek – asszimiláló gócai. Nem is nagy tervszerűség kell ahhoz, hogy a népnyomorító erők még az összefüggő kisebbségi területeket is szétdarabolják, a gyárak idevágó elhelyezésével, a lakosság áttelepülésének célzatos irányításával.

Az előbb idézett Semlyén István statisztikai kimutatják ennek a folyamatnak a sebességét is: adatai szerint 1966 és 1977 között Kolozsvár magyar lakossága a város 41,41 százalékáról 32,59 százalékára csökkent, Marosvásárhelyé 69,59 százalékról 53,60 százalékra, Aradé 24,60-ról 17,55-re, Nagyváradé 51,42-ről 41,66-ra és Nagyváradé 32,85-ről 21,42-re.

A szétszóródás természetesen meggyorsíthatja az asszimilálódást. „Az egyre gyorsuló városi fejlődés, a munkahelyeken és az oktatásban elkerülhetetlen kétnyelvűség, a vallási, társadalmi és nemzeti kötelékek lazulása következtében megnövekvő vegyes házasságok valamennyi országban ugyanazt a folyamatot indították el” – írja Dávid Zoltán. Hegedűs István 1979-ben a kanadai magyarokról írva hivatalos statisztikákkal mutatja ki, hogy fokozatosan csökken igyekezetük a magyar nyelv megtartására az évtizedek folyamán (*Poliphony*, Multicultural History Society of Ontario, Vol. 2, No. 2–3, 1980). Semlyén István könyvének becslése szerint Romániában a magyar anyanyelvű gyermekek mintegy 20-25 százalékának nincs rá módja, hogy saját nyelvén tanuljon meg írni-olvasni. Szépfalusi István 1980-ban kiadott felmérése szerint – amely 1701 ausztriai, zömmel protestáns magyar adatait dolgozza fel – „Ahol mindkét szülő magyar anyanyelvű, vagy a nem magyar fél megtanult magyarul, ott gyermekeik átlag 85 százaléka beszél magyarul”, de ahol csak az egyik szülő magyar, ott csak a gyermekek 18 százaléka tud jól, vagy gyengén magyarul. (Szépfalusi István: *Lássátok, halljátok egymást! – Mai magyarok Ausztriában*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980.)

Széthullóban, megszűnőben tehát a Magyarországon kívül élő több mint 5 milliónyi magyarság? Nem, vagy még nem.

Mert a szórvánnyá széledés helyett sok helyen kialakult, máshol most alakul a magyarságmegtartásnak egy már nem tömbben élő természetességű, de még nem is szétszóródott egyediségben küszködő új közösségi módozata: a sziget életforma, amely egyre kevésbé függ a lakóhelytől, a városba be- vagy a

városból kivándorlástól, mert egyre inkább az önkéntes vállaláson és felelősségtudaton alapul.

Tíz éve élesztgeti, buzdítja, támogatja Anyanyelvi Konferenciánk ezt a vállalást és felelősségtudatot. Munkásságunk második évtizedébe lépve fel kell mérjünk: milyen lehetőségei, adottságai, szükségletei vannak ennek az új közösségi életformának, a lassan világszerte kialakuló magyar archipelágónak, hogyan támogathatja anyanyelvi mozgalmunk legjobban a magyarságtudat, a magyarságmegtartás őrszigeit, a magyarság e külföldi közvetítőállomásait.

2. A magyar archipelágó

szigetei néhol a korábbi etnikus tömbök megmaradt csoportjaiból állnak, másutt a már szétszóródottabb, vagy akár eredetileg is szórványosabbra települt családok, egyének együttműködésének eredményei.

Az együttműködés formája sokféle lehet: szervezet, iskola, kulturális egyesület, egyház – az adottságoktól és igényektől függően. A nyugati országok magyar szigeteiről –, amelyeknek száma is és jelentősége is megnőtt az 1956-os forradalom óta – az utóbbi években több helyen is olvashattunk ismertetőket. Az európaiak némelyikéről pl. Czigány Lóránt írt a *Nyelvünk és Kultúránk* 1979 szeptemberi számában „A nyugati magyar irodalom műhelyei” címmel, az amerikaiakról Borbándi Gyula adott bővebb áttekintést az *Új Látóhatár* 1980 májusi számában „Az amerikai magyar irodalom intézményei” címmel, a kanadai magyar szigetek történeti és jelenkori áttekintését pedig a *Poliphony* című folyóirat foglalta össze (2. évf. 2–3. sz.) Papp Zsuzsa szerkesztésében.

A szigetek három legfontosabb ismertető jegye az autonómia, a kettősségtudat és a vállalás.

A szigetek önállósága, függetlensége jó esetben nem légüres tér, a falakkal, a függönyökkel, az ideológiákkal vagy az egymás ellen uszítással kirekesztettek vagy kirekesztők kóros elidegenedtségének a lelkiállapotát tükrözi. Olyan autonómia lehet ez az alapállás – Csoóri Sándor 1981 márciusában New Yorkban elmondott helyzetmegállapítása szerint –, ami „bármennyire kiszolgáltatott az otthoni többség akaratának, illetve helyzetének, viselkedésével, kultúrájával és közvetítő képességével diplomáciai viszonyt” jelent mind etnikai, mind lakóhelyi tömbje felé.

A kétnyelvűség, a kétkultúrúság olyan „érzelmi ködöktől mentes, egészséges kettőstudat kialakulását” teheti ennek az autonóm szigetlétnek az alapjaivá – ahogy Mészöly Miklós is megfigyelte külföldi útja során az 1981 januári *Jelenkorban*, közölt beszélgetése szerint –, amely „jogos önérzettel” képviselhet a világ minden pontján „minden nézetkülönbségen túlmutató osztatlan magyar érdekeket”.

Az autonóm, önérzetes kettősségtudat választással, vállalással kezdődik. Jó és pontos megfogalmazását adja ennek a folyamatnak Beke György, amikor az 1981. február 7-i *Élet és Irodalomban* a *Fölöttük a havasok* című új könyvéről beszél.

A székely falvakban végighaladhatott valaki az életen úgy is, hogy el sem gondolkozott azon, miben is áll az ő magyarsága. Egyszerűen beleszületett egy keretbe, nyelv, szokások, hagyományok körébe, és ezt továbbadta a gyermekeinek. De a Székelyföldről elkerülő magyar nemcsak Bukarestben, mindenütt nyomban választás elé kerül.

A választás pedig latolgatása annak, hogy mit ér az, amit megőrizhetek, vagy elhagyhatok? A nyelv, amely addig csak a közlés eszköze volt számára, lelki vagyona lesz, vagy nem lesz, a hagyomány kapocs lesz, vagy nem lesz a szüleihez, nagyszüleihez, a tudata mélyén magával hozott világhoz.

Ilyenkor éli át mindenki a maga magyarságát: akkor is, ha tudatos sorsként fogadja el, de akkor is, ha többé tudni sem akar róla. Ez utóbbi csak látszatra egyszerű, lelki viaskodások és drámák vagy éppen gyűlölködések, belső összeomlások magját hordja magában. Az előbbi választás többletet kíván, munkában, tudásban – egyebek között nyelvtudásban és nyelvvédésben –, jellemzilárdságot, nemzeti öntudatot.

A szigeteletforma természetesen magában hordja a torzulás veszélyeit is. Mennél jobban megtanul a szigetlakó „szigetül”, annál jobban elfelejthet „kontinensül”, ha nem vigyáz. Mire a kontinens és a szigetek közti üzenetek megteszik útjukat – vagy ha az üzenethordó előítéletes – értékét vesztheti a tudatformáláshoz szükséges információ. De mással nem pótolható értékeket is nyújthat a sziget, hiszen Darwin is szigeten fedezte fel az élet néhány egyedi formáját a tudomány számára. A távlat is előnyös lehet: a kontinensen a fáktól néha nem látszik az erdő, a szigetről néha új összefüggéseket tesz lehetővé a rálátás.

3. A „szigetek” feladatai

A sziget életforma eddig kialakult sajátosságai és lehetőségei szerint mit tűznek ki célul a magyar szigetek, milyen feladatokat vállálnak?

I. Elsősorban: *megtartani*, művelni és a következő nemzedékeknek megtanítani a magyar nyelvet és kultúrát, a magyar nép-, nemzet- és történettudatot. Ez az alap, ez a sziget megmaradásának, értelmének is

a biztosítéka. A megmaradáson, az önművelésen és átöröklésen túl is vannak feladatkörök, amelyek vállalásával a szigetek pótolhatatlan szolgálatokat tesznek az összmagyarságnak.

II. A szigetek *kiegészítő* munkája fokozhatja a kontinens és a többi sziget hatását, megsokszorozhatja a lehetőségeket. Ha egyik, vagy másik sziget korlátozottságai nem engedik meg egy-egy történelmi vagy társadalmi létkérdés nyitott megtárgyalását – a többi sziget nyilvánosságot adhat a témának. Ha a kontinens nem teszi lehetővé a szabad művészi kísérletezés vagy a társadalomtudományi, politikai elemzés néhány formáját, akkor a szigetek némelyike biztosíthat ilyen lehetőséget.

III. A számos kiváló egyéni teljesítmény fontosságát felismerve a *közvetítés* feladatát is egyre több magyar sziget vállalja rendszeresen. Magyar nyelvet és kultúrát, magyar múltat és jelent más nyelvűek számára ismertté tenni ugyanolyan fontos, mint külföldi művészi, társadalmi valóságokat magyarra fordítani. Aránylag kis létszámunk, földrajzi és nyelvi elzártságunk, történelmi, hatalmi függőségeink határain emelkedünk felül magyar szigeteink – úgyszintén mint kétirányú közvetítő állomásaink – segítségével.

Tanulságos, követendő példákat adnak a szigetek eredményes munkájára – hogy a számos többi közül csak néhány kiemelkedő példát soroljunk – a magyar tudományos és oktatási intézmények, a folyóiratok, könyvkiadók, színházak és egyházak mellett a kisebb kulturális körök is, mint az Ungvári Állami Egyetem fiatal magyar írói alakította Forrás Stúdió, a vágssellyei Vörösmarty Klub, a nagyváradi Ady Endre, a Csíkszeredai Tamási Áron, a bécsi Bornemisza Péter, a hollandiai Mikes Kelemen, a londoni Szepsi Csombor, és az amerikai Bessenyei György meg a Magyar Baráti Közösség körök, a bukaresti Petőfi Ház és a torontói Magyar Ház, az erdélyi táncmozgalom és az amerikai magyar néptánc mozgalom, a jugoszláviai anyanyelv- és kultúra mozgalom és az amerikai hétvégi magyar iskolák, a felvidéki színházmozgalom és a nyugati magyar cserkészcsapatok magyar nyelv- és kultúra gondozó programjai. Hosszan folytathatna még a sorolás, bár a névsor nem közismert: a szigetek – de a kontinens is – ritkán értesülnek és ritkán tudósítanak egymásról.

4. Kommunikáció

A szigetek közhasznú, jó működésének kulcsa a kommunikáció, az alapos, folyamatos, mindenirányú tájékozódás és tájékoztatás a kontinens és a szigetek között.

Anyanyelvi Konferenciánk elkövetkező éveinek – az eddig sikerrel végzett pedagógiai és kulturális munka folytatása mellett – egyik legalapvetőbb és legfontosabb munkaterülete kell legyen lehetővé tenni, megteremteni és folyamatosan támogatni minden olyan módozatot, ami világszerte élő magyarságunk egymásról való állandó tájékozódását biztosítja.

Nem könnyű feladat ez. Végzi is már sok részletét a Konferencia értekezletein, tanfolyamain, ösztöndíjprogramján és *Nyelvünk és Kultúránk* című, egyre nemzetközibb áttekintést nyújtó folyóiratán keresztül. De e tájékozódási módozatok némelyike még ma is, az Anyanyelvi Konferencia 10 éves, eredményes működése után is kivételes, néha esetleges, van úgy, hogy akadályozott, korlátozott és nem természetesen, magától értetődő, intézményesített, mindennapi kenyérként biztosított lehetőség.

Vegyünk számba néhány fontos példát és tennivalót. A nyugaton termő magyar költészet most már kezd egyre ismertebbé válni Magyarországon, hazai folyóiratokban egyre rendszeresebb a jelenléte. Sokunk kitartó, biztató, meggyőző munkálkodása, még többek türelmes, a jó ügyért a nehézségeket is áthidalni kész szakmunkája eredményeként megszületett korunk nyugati magyar költészetének egy hazai antológiája is. Nem lehet kétséges előttünk, hogy tovább kell haladjunk ezen az úton. Hiszen a nyugati magyar prózaírókat még alig ismeri a magyarországi olvasó, műveik eddig még csak elvétve jelentek meg hazai folyóiratokban. Ideje az ő novelláikat, esszéiket, regényrészleteiket is antológiában elérhetővé tenni Magyarországon.

De a nyugati magyar irodalom és általában a kultúra műhelyei is jórészt ismeretlenek a magyarországi olvasók előtt. Mi nyugaton minden magyarországi újságra, folyóírra előfizethetünk és erre biztatjuk olvasóinkat, tanítványainkat és egymást. Magyarországra viszont még mindig csak nagyritkán engedik be például két legjelentősebb nyugati magyar irodalmi folyóiratunknak: az *Új Látóhatások* és az *Irodalmi Újságnak* egy-egy számát. A legelmaradottabb állapotok ebből a szempontból a Magyarországgal szomszédos országok némelyikében uralkodnak: az ott élő magyarság még a magyarországi irodalmi termékekhez is korlátozva jut hozzá, de másutt élő magyarokról szinte egyáltalán nem engedik értesülni.

Mi nyugaton minden magyarországi és Magyarországgal szomszédos országbéli konferenciára, találkozóra, kiállításra, előadássorozatra elfogadhatjuk a rendezők meghívását akkor is, ha minket ezért néhány szélsőséges indulat kritizál. Még mindig előfordul azonban az, hogy nyugati kulturális műhelyeink, szigeteink találkozóra, konferenciára, műsoraira nem engedik el Magyarországról és a Magyarországgal szomszédos országokból azokat, akiket mi előadónak, vagy vendégnek meghívunk.

Mi nyugaton sűrűn biztosítjuk Magyarországról, a Magyarországgal szomszédos és a nyugati országokból meghívott írók, költők, történészek, irodalmárok, tudósok, tanárok, művészek előadó-körútjait, amelyek során

végigjárják kulturális szigeteinket, ahol előadások és személyes beszélgetések, találkozások közben ismerkedünk össze egymással és tanulunk egymástól. Nyugati magyar képzőművészek, természettudósok és muzsikások magyarországi meghívása ugyancsak öröndetesen sűrű már. De nyugati magyar költőinket, íróinkat, publicistáinkat, történészeinket, társadalomtudósainkat is meg kell hívni a mi vendégeinkhez hasonló előadó és író-olvasó találkozó körutakra, hogy a magyarországi és a szomszéd országokbéli egyetemek, művelődési társulatok, klubok, egyesületek érdeklődő közönségével találkozhassanak rendszeresen országszerte.

Ha az Anyanyelvi Konferencia célja az – márpedig az –, hogy mindenütt támogassa a magyar nyelv és kultúra megtartását és közvetítését, akkor alapként meg kell teremtsen azt a lehetőséget, hogy a megtartani, a közvetíteni kívánatos és vállalt magyar nyelv és kultúra mindenütt folyamatosan, természetesen elérhető is legyen.

5. A jövő

Fenyegetett jövőjű világunkban mi lehet a magyar archipelágó jelentősége, szerepe?

Kölcsönözzük Adytól a szót: „szükség és érték”. Mert, mint ahogy Csoóri Sándor mondta most márciusi beszédében New Yorkban: „A világ tizenhatmilliónyi magyarsága egy új közérzület, egy új közmegegyezés mondatait keresi, formálja”, „egy szellemi haza megalapozásához”. Ehhez a hazaalapozó, jövőformáló munkához minden egyes szigetünk – mint ahogy a tömbök és a szórványok is: a magyarság minden egyes nemzetgyarapító lelkiismerete és akarata – nélkülözhetetlen.

(1981)

PÉTER LÁSZLÓ

Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?

(A népi demokratikus rendszer társadalmi gyökereiről szóló tanulmány második része)

A tanulmány azzal a megállapítással kezdődik, hogy az Elbától keletre eső területek szovjet katonai megszállása, a politikai intézmények széttűzése és a szovjet hatalmi beavatkozás nélkül a kelet-európai népi demokráciák a második világháború után nem jöttek volna létre. De ezek a tényezők – folytatja a tanulmány – önmagukban még sem magyarázzák meg kielégítően a népi demokratikus rendszer keletkezését. A számításba jöhető, szükséges feltételek közül a tanulmány azokat a kelet-európai társadalom-fejlődésben gyökerező helyi körülményeket vizsgálja, amelyek a népi demokratikus rendszer megteremtésében szerepet játszottak. A kezdetleges gazdaság, a jobbágyrendszer és az autokratikus államhatalom szolgáltatták azt az évszázados alapot, amelyre a 19. században ráépültek azok a nyugat-európai eltérő intézmények és kiformálódtak azok a kelet-európai politikai tradíciók, amelyeknek a közreműködése a kommunista hatalomátvételt lehetővé tette. A tanulmány sorra veszi a kelet-európai társadalomfejlődés egy-egy jellegzetességét: az etatizmust megelőzően a „porosztas” mezőgazdaságot és az egyoldalú iparszerkezetet.

Etatizmus

A kelet-európai katonai bürokratikus állam az újkorban aktívan beavatkozott a gazdasági életbe, főleg ott, ahol ezt a hadsereg érdekei megkövetelték. A 19. század folyamán a gazdaság jórészt felszabadult a régi bürokratikus béklyók alól. De az állam nem lett a modern gazdaság „éjjeliőre”. A magyar kormány 1867 után feladatának tartotta az ipar fejlesztését, sőt maga is mint tulajdonos vállalkozó lépett fel. Neményi Ambrus, a pénzügyi bizottság előadója jegyezte meg egy pénzügyi felhatalmazási törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása során, hogy „A költségvetés gazdasági vonatkozásai... nálunk számosabbak, mint bárhol másutt. Mert Magyarországon az állam nemcsak a legnagyobb vállalkozó és a legelső iparos, hanem vasutai és gyárai, üzemei és egyedáruságai révén egyúttal a legnagyobb fogyasztó és megrendelő is.” A kormány a kamatbiztosítással épült vasutakat már az 1880-as években államosította. Volt az államnak vas- és gépgyára, és voltak dohánygyarai és szeszfőzdéi stb. Az agrárius gróf Károlyi Sándor panaszkodott is 1897-ben, hogy a kormánypárt részben „állami szocialistákból” áll.

Az agrárszektorban az állam érdekeltsége még erősebb volt, mint az iparban. Hatalmas ingatlanok (koronajavak) tulajdonosaként gazdálkodott az állam: voltak uradalmi, ménestelepei, erdei, baromfityenésztő- és selyemhernyótelepei. A kormány mintagazdaságain, tanácsadói hálózatán, hitel- és értékesítési szövetkezetein keresztül a legkülönbébb gyakorlati segítséget nyújtotta (főleg a rendkívüli munkabírási Darányi Ignác miniszterségének az idején) a gazdálkodóknak. A Földművelésügyi Minisztérium állítólag 240 ezer eperfát ültetett szerte az országban csupán 1898-ban. Darányi miniszter meghívására az 1902-ben Magyarországra látogató angol mezőgazdák ámuldoztak azon, hogy a magyar östermelő elvárja, hogy helyette az állam kezdeményezzen. Sok minden tetszett abból a látogatóknak, amit a minisztériumi tisztviselők az állami segítség példáiból nekik bemutattak. A szövetkezet eszméjét különösen érdekesnek találták: az kiiktatná a kereskedőt (*the middle man*). Dehát – jegyezték meg – ha a kormány vállalkozónak csapna fel az adózó polgárok pénzéből, azt Angliában kommunizmusnak bélyegeznék. Az államot eszményítő magyar liberális etatisták ettől egyáltalán nem tartottak, ők magát az államot azonosították a haladással és a liberalizmussal, szembeállítva azt az elmaradott, reakciós társadalommal, mint például Beksics Gusztáv.

A gazdasági élet militarizálása az első világháború idején az állami hatalom nagyfokú kiterjesztését vonta maga után. Bevezették a hadiszolgáltatásokat (személyi és dologi), katonai felügyelet alá helyezték az iparüzemeket, maximálták az árakat, felvásárlási monopóliumokat rendeltek el, állami hitelszervezetet állítottak fel, bevezették a jegyrendszert, rekviráltak a lakosságtól stb. A már agyonszabályozott magántulajdon-rendszert a Tanácsköztársaság könnyűszerrel, rendeleti úton eltörölte: köztulajdonba vette az iparvállalatokat, a nagy- és középbirtokot; a gazdasági élet irányítása pedig (elvben legalábbis) a

Népgazdasági Tanács alá került. A Tanácsköztársaság bukása után helyreállt a magántulajdon-rendszer és a békegazdálkodásra való átállás a Bethlen-i konszolidáció éveiben csökkentette az állami beavatkozás mértékét. De más tényezők ezzel a folyamattal szemben érvényesültek: az ország területének az összezsugorodása, az autarkias gazdaságpolitika, a külföldi kölcsönök és az 1929-es gazdasági válság mind különböző formában az állami beavatkozás kiszélesítését vonták maguk után. Az olasz és a német fasizmus hatására a harmincas években – főleg Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején – a korporatív állam etatista eszméi kezdtek a magyar gazdasági életben érvényesülni.

A második világháború idején a honvédelemnek (a hitleri hadigépezetnek) a szolgálatába állított és „zsidótlantított” magyar gazdaság minden szempontból kötött rendszerre tért át. A nyersanyag beszerzése, ára, a bérek, az elosztás, a fogyasztói árak mind állami csúcsszervek szabályozása alá került. A hadműveletek befejezése után az állam „lehelt lelket” visszafizethetetlen bankkölcsönökön keresztül az iparba. Ez már etatizált ipar volt. A bankok állami ellenőrzésbe vétele, a Gazdasági Főtanács felállítása és a bányák államosítása (még 1945-ben) egyéb intézkedésekkel együtt megteremtette a magyar ipar és kereskedelem „fojtogató szabályozásának” a kereteit.

E gazdaságpolitika a korábban kialakult etatista kormányzati hagyományok szerves folytatásának tekinthető. A közvélemény egy része elvárta a fokozódó állami beavatkozást és helyeselte a tervgazdálkodást. A városi magántőkés rendszernek a Baloldali Blokkban tömörült pártok követelésére keresztülvitt likvidációja minden megrázkódtatás, a legkisebb intézményes ellenállás nélkül zajlott le. A mezőgazdasági termelés is állami segítséggel indult meg 1945-ben. A „műveléskényszer”, a kötelező beszolgáltatások rendszere és az árdrágítók ellen hozott szigorú rendszabályok sok más intézkedéssel együtt átmeneteli képeztek a vidéki gazdaság 1945 előtti és az 1948 utáni állami irányítási rendszere között. Az etatista gazdaságpolitika útja kisebb előreugrásokkal és kitérőkkel vezetett Darányi Ignáctól Gerő Ernőig.

Az állami beavatkozás mértéke a gazdasági életbe a 20. században Nyugat-Európában is megnőtt és a 2. világháború után mindenütt megerősödtek a szocialista pártok. A nyugat-európai kormányok államosították a termelési eszközök egy részét, létrejött a „vegyes” gazdasági rendszer, a teljes foglalkoztatottság és a jóléti állam. De mindez radikálisan különbözött attól az etatista folyamattól, amelynek során az állam Kelet-Európában fokozatosan magába olvasztva, mintegy felszámolta a magánkezdeményezésen alapuló társadalmat. Nyugat-Európában a hatalommal rendelkezők az állam parlamentáris intézményei miatt sokkal nagyobb mértékben függtek a kormányzattól, mint a parlamenti ellenőrzés nélkül adminisztráló kelet-európai politikai vezetők.

Alkotmányos intézmények

Elterjedt vélemény szerint a második világháború után a szovjet érdekszférába került kelet-európai országokban a nyugati parlamentáris demokrácia kifejlődését a leeresztett vasfüggöny és a hatalmi döntéssel bevezetett szovjet típusú népi demokrácia akadályozta meg. Lehet, hogy néhány esetben ez valóban így történt. De a kérdéshez az is szorosan hozzátartozik, és erről nem szól a fáma, hogy a liberális-demokrácia az Elbától keletre 1945 előtt sehol nem létezett – még itt-ott sem, és még rövid időre sem.

A hatalom és a kormányzottak viszonya a kontinens keleti felén mindig is különbözött a nyugat-európaiktól. A beneficiumon alapuló hűbéri rendszer nyugati, és a föld adományozásának a kelet-európai formái más és más típusú politikai intézményeket hoztak létre. Nyugaton a törvényhozást, az alkotmányos monarchiát és később a 19. században a parlamentáris rendszert. Az Elbától keletre a politikai intézmények két irányban fejlődtek.

Egyrészt kialakult az autokratikus (felelőtlen és arbitrárius) állami hatalom. Ennek klasszikus példája az orosz cárizmus volt. Másrészt rendi dualista alkotmányformák jöttek létre – főleg Közép-Európában (Lengyel-, Cseh-, Poroszországban és Magyarországon). Ezek közül a magyar bizonyult a legéletképesebbnek. Az autokratikus Habsburg fejedelmi hatalmat az azzal szembenálló rendek „prerogatívái” (kiváltságon és szokáson alapuló jogai) korlátozták. Egységesülő állami jogrend helyett a jogi és politikai dualizmus (*Doppelpoligkeit*) szélsőséges formái alakultak ki. Ezek jól megfigyelhetők a megye és a Diéta eljárásjogi szokásaiban, de rányomták a bélyegüket a jogrend egészére. Az ősi magyar alkotmány a korona és az ország szimmetrikusan kapcsolódó, kölcsönösen elismert jogainak és kötelességeinek a szokásjogi gyűjteménye volt. Erre épült rá – nyugati átvételként – 1848-ban és 1867-ben az állami jogrendet kialakító modern képviselői alkotmány: a miniszteri ellenjegyzés, a kormány jogi felelőssége és a költségvetési jog intézményeivel. Az alkotmányosság modern formái mögött azonban a koronának a birodalmi nagyhatalmi státusával közvetlenül összefüggő autokratikus jogai (a hadsereg és a külügy terén) mint fejedelmi rezerváták fennmaradtak.

A korona és a nemzet jogai körüli vita jellemezte mindig a magyar alkotmányos életet és ezek a kérdések 1867 után is a politika központjában maradtak. A politikai életben domináló közjogi kérdés a régi *dietális*

tractatus (a koronával időről időre történő egyezkedések) politikai hagyományának a folytatása volt. Nem jött létre parlamentáris kormányrendszer: nem érvényesült a többségi elv. Az uralkodó a törvényhozásnak egyenjogú része maradt. Ezenkívül elsősorban tőle függött, hogy kit állít a kormány élére és hogy milyen a kabinet összetétele. A kormány megbízható, mameluk többséggel kormányzott és számíthatott arra, hogy – akár népszerű, akár nem – a korlátozott választójognak, a nyílt szavazásnak, a közigazgatási nyomásnak, valamint a felhasználható katonaságnak a segítségével parlamenti többségét a választás után is megtartja. Egyetlen egyszer fordult elő – 1905 januárjában –, hogy a kormány (Gróf Tisza Istváné) választáson elbukott. Ebből alkotmányválság lett. Ez másutt nem fordult elő Kelet-Európában. A magyar alkotmányválságból pedig nem a parlament, hanem Ferenc József került ki győztesen. A „Wekerle-kormány” ugyan az új parlamenti többségből jött, de programjának feladása után nevezték csak ki és Wekerlétől az uralkodó az első adandó alkalommal megszabadult. Nem érvényesült a többségi elv a magyar politikai rendszerben az időnként kormányokat buktató erős ellenzék obstrukciója miatt se. Az uralkodó és az országgyűlés között 1867 után kialakult alkotmányos egyensúlyt Tisza István parlamenti *coup d'état*-ja borította fel 1912-ben – az uralkodó és kormányának a javára.

Magyarország az első világháború kitörésekor távolabb állt a parlamentáris rendszertől, mint 40 évvel korábban. Az 1918-19. évi forradalmak nem hoztak létre parlamenti intézményeket. Az 1920-ban felélesztett régi parlament satnya intézmény maradt a kormányzó, a minisztérium és a hadsereg növekvő hatalma mögött. A magyar alkotmány a külföldi dinasztia trónvesztésével tulajdonképpen elvesztette funkciójának nagy részét. Az alkotmány utolsó darabkái a Szálasi-puccs nyomán végleg elenyésztek.

Az ország felszabadulása után 1944-45-ben választások nélkül új helyi képviselői szervek és az új pártok küldötteiből álló Ideiglenes Nemzetgyűlés alakult. Novemberre a koalíciós kormány nemzetgyűlési választást írt ki. A választójog szélesebb, a választás titkosabb és szabadabb volt, mint 1945 előtt bármikor. A választás egyértelmű győztese a leadott szavazatok és mandátumok abszolút többségéhez jutó kiscsapat lett. De ez a győzelem az ország kormányzatára alig gyakorolt valami hatást. Egyáltalán nem érvényesült a többségi elv.

A parlamentáris rendszernek nem a szabad választás, hanem az a próbája, hogy érvényesül-e a választók akarata a kormány megalakításában. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője, Vorosilov marsall nem járult hozzá, hogy a kormányt a számára nem kívánatos kiscsapat vegye át; Ferenc Józsefhez némileg hasonlóan, a kormány kinevezését a választás kimenetelétől független feltételekhez, a koalíció fenntartásához kötötte. A győztes párt csak a kormányelnökséget kapta meg, de koalíciós partnerei (nemcsak a kommunisták) a kiscsapatot alig engedték a hatalmi pozíciók (belügyminisztérium, rendőrség) közelébe. Politikai érdekek érvényesültek és nem a parlamenti kormányzat alapelvei. Mindebben csak a kiscsapat és támogatói találtak kivételt. Pedig a parlamentáris rendszer nem abból áll, hogy a többségi elv csak akkor mérték, ha elfogadása éppen érdekünkben áll. A belügyminisztérium és a rendőri szervek zömének folyamatos kommunista kézben tartása a későbbi zökkenőmentes hatalomátvételnek nélkülözhetetlen előfeltétele volt. Ha a nem kommunista pártok politikusi valamennyire is a parlamenti kormányzat megkövetelte politikai morális alapján jártak volna el 1945-ben, az átmenet semmiképpen sem lett volna 1947-ben oly békés.

Másutt sem honosodott meg Közép- és Kelet-Európában a parlamenti kormányrendszer. Se a nyugati alkotmányos formákat átültető porosz, se a német birodalmi vagy az osztrák intézmények nem tekinthetők annak. Az autokratikus monarchiák összeomlásakor az első világháború után létrejött államok új képviselői intézményekkel indultak, de a parlamenti rendszerhez egyedül Finnország érkezett el. Ott a parlamenti kormánnyal szemben az államcsíny kísérletek sorra elbuktak. A balti államokban, Lengyelországban és Ausztriában viszont ezek győztek. A Balkán félszigeten, már ahol ez létezett, a parlament csak korlátozott szerepet játszott. Albánia dinasztikus állam maradt. Németországban a weimari köztársaság intézményeinek és a hadseregnek a kettős uralma állt fenn a hitleri diktatúra megteremtése előtt.

Liberális demokratikus elvekkel indult Masaryk elnök vezetése alatt a Csehszlovák Köztársaság. Az állampolgári szabadságjogok ott sokkal inkább érvényesültek, mint az Elbától keletre bárhol másutt. De a rendszer itt sem lehetett parlamentáris. Az ország lakosságának kisebbségét alkotó csehek politikusaik a lojalitása Tomas Masaryk felülről bevezetett elnöki demokráciájához szilárd volt. De a német, a magyar és részben a szlovák politikusok lojalitása az erősen centralizált állam alkotmányához – sőt magához az államhoz is – kétséges maradt. A cseh pártok vezetőinek az állandó ötös bizottsága, a *petka* sajátította ki a parlament funkcióinak jó részét. Csehszlovákiában a két háború között semmiféle ellenzék nem juthatott kormányra.

A csehszlovák liberális demokratikus hagyomány mégis erősebb volt, mint másutt. Így a népi demokráciába való „békés belenövés” helyett Eduard Benesnek 1945-ben megint csak „felülről” bevezetett elnöki rendszere, demokratikus választások és *petka* típusú koalíciós politika előzményei után 1948 elején Prágában államcsínyre volt szükség a kommunista hatalom átvételéhez. Lengyelországban évekig polgárháború dúlt. A megszálló hatóságok már 1945-ben kommunista vezetű rendszert állítottak fel. Csak

miután ez valamennyire megszilárdult, tartottak szabadnak alig mondható választásokat. Nem volt szabad választás 1945 után a balkáni országokban sem.

Először kinevezik a kormányt, aztán kiírják a választásokat az Elbától keletre – elsősorban azért, hogy a kormányzat törvényessége (legitimitása) erősödjék. Ez mindig így volt. Új jelenség viszont a második világháború óta, hogy a szavazó nem választhat jelöltek között, hogy a választás lebonyolítása teljesen a kormány közegeinek a kezében van, hogy a kormánynak nincs ellenzéke a parlamentben és, hogy annak működése rövid, formális, vitamentes ülésszakokra korlátozódik. Ámbár a népi demokratikus rendszer fenntartotta a parlamenti és a választott helyi tanácsok intézményeit a kormányhatalom és a helyi adminisztráció törvényességének formális biztosítékaként, a változások a Nyugatról átvett liberális intézmények nagyfokú lezüllesztését jelentették. Az alkotmányos formák gyengesége a közhatalom gyakorlásának diszkrecionális vonásaival függött össze szerte Kelet-Európában.

Diszkrecionális kormányzati rendszer

A politikai hatalmat mindenhol szabályok és konvenciók szerint gyakorolják – nem is lehet ezek nélkül a politikai hatalmat elképzelni. De a politikusok és államtisztviselők a gondjukra bízott polgárokkal különböző módon járhatnak el. Intézkedhetnek időtálló, társadalmilag elfogadott szokások alapján. Eljárhatnak általános (mindenkire vonatkozó), a lakosság aktív közreműködésével, nyilvános vita és parlamenti tárgyalás alapján meghozott és ebből adódóan valamennyire méltányosnak tartott törvények szerint. Vagy eljárhatnak a hatalom gyakorlótól egyoldalúan és rövid úton változtatható, nyilvánosan alig vitatott, kevésbé ismert, bizonytalan tartalmú, „egymást fejelő” miniszteri rendeletek, hivatali belső (titkos) utasítások alapján, amely a tisztviselő *szabad belátásának* – diszkreciójának – óhatatlanul tág teret enged.

Nem kevésbé fontos, hogy egy sérelmezett, adminisztratív határozattal szemben az egyén – a panaszos – fordulhat-e valahová jogorvoslatért? S ha igen, vajon ez a szerv a parlament által hozott törvényeknek érvényt szerző független bíróság-e vagy pedig az ügyében eljáró hivatalnok felettese-e – ugyanaz, aki a sérelmezett döntés meghozatalára alárendeltjének az utasítást esetleg eredetileg éppen kiadta. Nem oldották meg ezeket a problémákat a nagyobb, bonyolult, modern társadalmakban eddig sehol kielégítően.

De nem kétséges, hogy a liberális demokrácia rendszerében a közhatalom és az állam polgárának a viszonyában a parlament által hozott törvény összehasonlíthatatlanul nagyobb (az egyén életét aprólékos részletességgel behálózó) szerepet tölt be mint bárhol az Elbától keletre. Emitt a közhatalom és az egyén viszonyát emberemlékezet óta a diszkrecionális ügyintézés jellemezte. A nyugat-európai alkotmányosság és a kelet-európai autokrácia alapelvéből adódóan a *praesumptio juris* az ellenkező oldalon fedezzük fel. Amíg Angliában, Franciaországban, Hollandiában a köztisztviselő akkor intézkedhet, ha arra törvényes felhatalmazása van, addig a Német, a Habsburg- és az Orosz Birodalomban az egyén a tisztviselői döntést csak akkor sérelmezheti, ha őt a jog a *contentiosus* ponton kifejezetten védi. Ahol pedig nem, ott a tisztviselő szabadon, belátása szerint jár el (*nach freiem Ermessen*). Az emiatt fenyegető hivatali önkény kiküszöbölése érdekében a német liberalizmus a jog és az autokratikus alapelv viszonyának megbolygatása nélkül felépítette a *Rechtsstaat* intézményeit. Hoztak a sajtó, gyülekezési, egyesületi és a rendőri ügyekre vonatkozó törvényeket, bevezették a modern helyi önkormányzatot és felállították a közigazgatási bíróságokat. Az állampolgár így fontos ügyekben jogvédelmet nyert. De ahol őt pozitív jogszabály nem védte, továbbra is a kormány és a tisztviselő szabad belátása érvényesült. A *Rechtsstaat* intézményei a Habsburg-birodalom nyugati tartományaiban is gyökeret vertek, de már Magyarországon úgyszólván alig, másutt pedig még kevésbé.

A közhatalom és az egyén viszonyában a magyar kormányzati rendszer keresztül-kasul diszkrecionális volt. A magyar jog forrásainak két nagy csoportját a szokás és a miniszteri rendelet alkotta. Az országgyűlési törvénynek elsősorban a király és az ország viszonyában, azaz a közhatalom elosztásában, az alkotmányos egyensúllyal összefüggésben volt nagy szerepe.

A szokás és a törvény viszonya tisztázatlan maradt. Még a 19. században is sokan azt vallották, hogy a szokás, „e leghatalmasabban működő kútfő” adott a törvénynek kötelező erőt és fontos maradt a *tacitus consensus populi* törvényrontó szerepe mind a magánjogban, mind a közjogban. A Habsburg birodalmi szervezetre támaszkodó, rendkívül tág, szokásokon és monarchikus hatalmon alapuló miniszteri (korábban: dikasztériális) rendelet kiemelkedően nagy szerepet játszott a magyar jogban. Az országgyűlési törvény nem egyszer (egy jogfenntartó nyilatkozat kíséretében) mindössze utólag szentesítette a már korábban hatalmi úton rendelettel bevezetett, a társadalmi viszonyokba beavatkozó intézkedést. Ez történt II. József reformjaival az 1790-es Diétán, a Bach-rendszer által oktrojált reformokkal az 1861-es Országbírói Értekezleten és 1867 után a parlamentben, a Fejérváry-kormány rendeleteivel 1906-ban. Jellemző, hogy a polgári törvénykönyvből a felszabadulás előtt soha nem lett parlamenti törvény. Rendelettel vezették be 1849 után az osztrák törvénykönyvet, később pedig szokáson alapult Szilágyi Dezső évtizedekig ide-oda

tologatott törvénykönyvtervezetének a bírósági használata. Polgári ügyben a bíró Magyarországon csak 1960. május 1. óta jár el (már egy teljesen hatalmát veszített) parlament által meghozott törvény alapján.

De még az alkotmányjog terén sem volt a törvénynek olyan nagy szerepe, mint azt a jogi dogmatika juristái 1945 előtt képzelték. Szokás rontotta le a megyei instrukciós rendszert – a régi alkotmány pillérét. A királyságot az 1918-19-es forradalmak után jogilag a kormány elnöke „restaurálta” egy, a hivatalok elnevezéseiről kiadott, rendelettel, odavetőleg. A belügyér diszkrecionális hatalmi köre Tóth Vilmos és Tisza Kálmán óta állandóan tágult. A tárca jelentőségére vet fényt már 1918 előtt, hogy a monarchiában a belügyminisztériumot a kormánypártot vezető miniszterelnök rendszerint magának tartotta fenn.

A törvény és a rendelet viszonyában a felszabadulás nem hozott új kormányzati elveket. Minisztériumi rendelettel osztottak földet, vonták fokozódó állami ellenőrzés alá a gazdasági életet, állították fel anyagi büntetőjogi rendelkezéseiben visszamenő hatállyal a népbíróságokat. A Nemzetgyűlés, régi hagyományokat követve, utólag jóváhagyta e rendeleteket. Másutt is hasonlóan történt: Csehszlovákiában például az Ideiglenes Nemzetgyűlés 98 elnöki rendeletet (köztük a bankok és a nagyipar államosítását) 1946 februárjában minden vita nélkül utólag törvényesített.

A tisztviselői diszkrecionális hatalom volt a régi magyar közélet rákfenéje. Természetesen nőtt ki a patrimonialitásból és a jobbágyrendszerből. A szokás, az *uzus* volt az alapja a kiváltságokkal nem rendelkező lakosság földesúri és megyei alávetésének. A *Rechtsstaat* intézményeinek a megalkotása helyett a minisztériumi diszkrecionális hatalom Tisza Kálmán idején a megye hatalmát zsugorítva kiterbélyesedett. Volt sajtótörvény és Budapesten sajtószabadság is (nemzetiségi területen már sokkal kevésbé). De a gyülekezési, az egyesületi jogot, a rendőri anyagi és eljárási jogot Magyarországon a törvényhozás soha nem szabályozta. Ehelyett a belügyminiszter és közegeinek a belátásán alapuló, egyoldalúan változtatható szokásjog fejlődött ki.

Súlyos következményekkel járt, hogy nem volt tisztviselői szolgálati pragmatika, de törvény mondta ki, hogy a felsőbb meghagyás szerint – esetleg törvényellenesen – eljáró tisztviselő mentesül az egyéni felelősség alól. A század végén felállított közigazgatási bíróság és a képviselő-választások feletti bíróság erőtlen fórumai a hivatali önkényt alig csökkentették. Még ha a törvény állampolgári jogokat biztosított is, például az 1868:44 tc. (a nemzetiségi egyenjogúságról), annak megsértőivel szemben a jogorvoslatra intézményes lehetőség nem nyílt.

Ráadásul sok esetben a törvény maga legalizálta, sőt növelte a tisztviselői diszkrecionális hatalmat – például a szolgabíróét és az alispánét, a gazda és cselédjének viszonyát eljárási szabályok nélkül rendező 1907-es törvényben. A kivételes intézkedésekről szóló törvény (1912), a kormány törvényfelfüggesztő, megyére kormánybiztost ráküldő hatalmának törvényes alapját erősítette. A sajtójog megszorításának, a deportálásnak és internálásnak az első világháború alatt meghonosodott intézményeit az egymás után következő rendszerek sorra átvették és tökéletesítették.

A második világháború alatt gyakorlat lett a veszélyes ellenfelek és kiszemelt áldozatok internálása és az immár fél évszázad alatt gyökeret vert intézményes alapokon robbanásszerűen kitágult a hatósági diszkrecionális hatalom köre. A visszacsatolt területek polgárosítása, a háborús állapotok miatti és különösen a zsidóság elleni fasiszta intézkedések jelezték ezt a fejlődést. A csendőrség országos vagy Endre László Pest megyei garázdálkodása a lakosság megfélemlítésének kirívó példái voltak. A lakosság (beleértve a középosztályt is) elfogadta és lassan *hozzászokott* a megfélemlítés hatósági módszereihez.

1945-ben kevesen akadtak fenn azon, hogy Vas Zoltán közellátási kormánybiztos – a jó ügy érdekében – minden törvényes alap, sőt rendeleti korlátozás nélkül tevékenykedett a fővárosban. Eldöntötte, hogy a gazdálkodás kötött legyen-e vagy szabadpiaci, menesztett (esetleg letartóztatásukat rendelte el) „népellenes” vagy „reakciós” vállalati igazgatókat. A baloldali pártok híveit nevezte ki az elhagyott üzemek élére, internáltatott és a rendőrség keze közül szabadított ki embereket – „szabad belátása” szerint. Vas Zoltán nem volt népszerűtlen: még a politikai ellenfeleinek is imponált.

A földreform lebonyolításában is a tisztviselő személyes belátása volt a zsinórmérték. El kellett, hogy döntse a pártok képviselőivel egyetértésben, hogy például kinek a birtoka „úri” és kié „paraszi”, hogy ki mennyit és hol kap a kisajátított földekből. A kiadott kormányrendeletek is a hatósági diszkrecionális hatalmat növelték. Például a minisztertanács 8800-as rendeletét 1946-ból az árdrágítók ellen a vidéki apparátus még 1952-ben is kitűnően felhasználta a „kulákok korlátozására” (valójában felszámolására). A népbírósági eljárás nemcsak a háborús bűnösökre, hanem azokra is kiterjedt, akik a háború alatt „népellenes” bűntettet követtek el, vagy „a nép- vagy a demokráciaellenes hírverés szolgálatába szegődtek”. Elítéltek embereket, mert „szídták a demokráciát”. A „reakciós” tisztviselők B-listázása ugyancsak önkényesen történt és kitűnő eszköze volt a középosztály megfélemlítésének.

A nyilas vérengzések után, ezeknek megtorlására, 1945-ben felállított „demokratikus” rendőrség kirívó példáját adta a semmiféle jogrend alá nem vetett, pártcélokat szolgáló rendőrségi garázdálkodásnak. A rendőrség megfélemlítette a lakosságot, zaklatta, sőt durván eljárt a kommunisták politikai ellenfeleivel szemben. A politikai élet polarizálódott. Nem társadalmi reformok körül jegecesedett ki a politika főkérdése,

hanem akörül, hogy fennmaradhat-e a rendőrségnek a baloldali pártok céljait előmozdító és közriadalmat keltő randalírozása.

Magyarországon, Csehszlovákiában és másutt a kommunista párt a fordulatot úgy csikarta ki, hogy „a demokratikus vívmányok védelme és továbbfejlesztése” érdekében „harcba vetette” támogatóit és a tömegakciókat mesterien koordinálta a rendőrségi megfélemlítés módszereivel. A párt így nagyobb megrázkódtatás nélkül felszámolta a koalíciós kormányzást és átvette a kizárólagos hatalmat. Döntő körülmény volt a jogállam kellékeinek a hiánya. Tóth Vilmos, a két Tisza és Keresztes-Fischer taposták a diszkrecionális hatalom ösvényét széles úttá, amelyen a kommunista párt a hatalomhoz érkezett.

Nyelvi és vallási megosztottság

A társadalom az Elbától keletre nyelvben, vallásban, kultúrában egymástól élesen elkülönülő közösségekből állt és e megosztottság nyomán a 19. századi polgárosodás idején egymással szembenálló nacionalista mozgalmak jöttek létre. Nyugat-Európában is volt nemzetiségi kérdés – a politikai élet periferiáján. De az Elbától keletre a rivális politikai nacionalizmusok vetélkedése adta majd mindenütt a politika alapszínét. Kelet-Európa nemzetiségi és vallási megosztottsága több szempontból egyengette a népi demokratikus átalakuláshoz vezető utat.

Először is azon keresztül, hogy a jogállam sokhelyütt többek között azért sem jött létre, mert a hatalomra kerülő nacionalista politikai vezetők, 1918 előtt és azután, az uralkodó nemzet nyelvét diszkrecionális kormányzati eszközökkel sokkal hathatósabban remélték terjeszteni, mint a jogállam megkötöttségei között. Az 1867 utáni magyar kormányzati módszerek kialakulása ennek jó példája. Az 1918-ban megalakult „nemzeti” államok nemzeti kisebbségeikkel szemben leginkább a poroszoktól és a magyaroktól ellesett módszereket alkalmazták.

A politikai nacionalizmus az etatizmust is erősíti, mert a magyarosítás, románosítás, szlovákosítás kitűzött célja egy, a társadalom életébe felülről, az ellenálló társadalommal szemben beavatkozó állam eszméjét, a hatalomhoz fűződő politikai elvárásokat erősíti. Ez a mozzanat a parlamentáris rendszer államszemléletéből teljességgel hiányzik.

Az első világháború utáni békeszerződések a – győztesek oldalára került és területileg kielégített, valamint a legyőzött, területeket veszített – kelet-európai nacionalizmusok határkérdéseinek a melegágya lettek. 1945-ben a szovjet vezetők az erdélyi kérdés nyitvatartásával a román és a magyar nem kommunista politikai vezetőkre egyidejűleg tudtak nyomást gyakorolni. Benes elnök és a cseh polgári politikusok fő gondja a szovjet támogatás biztosítása volt a cseh állam területi integritásának és a nemzetiségi kérdés cseh megoldásának az érdekében. A kommunista párt politikai megerősödésében hatalmas segítséget jelentett a nemkívánatos nemzetiségek kiutasítása. Magyarországon a határon átdobott svábok tulajdonának az elosztása körül a pártok – főleg az MKP – a konkra lesők siserahadát terelhették politikai táborukba. De jóval fontosabb volt ez a körülmény Lengyelországban, ahol az új nyugati területekre, a németek helyére, a hatóságok politikai támogatása fejében nincstelen lengyel parasztok százazreit telepítették. Csehszlovákiában a szudétanémetek és a magyar lakosság egy részének a kiutasítása révén a kommunista párt a jól felszerelt gazdaságok légióit osztotta szét a potenciális támogatók között. A párt befolyásának fenntartásában érdekeltté tett telepések a volt szudéta területen az 1946-os választáson az országosnál jóval magasabb, 50 százalékos kommunista szavazatot biztosítottak.

Fontos tényező volt a zsidókérdés is. A kelet-európai polgárosodás körülményei, különösen a hiányos jogrendszer és a társadalom kasztosodása miatt az emancipáció után a zsidóság nem tudott a kialakuló nemzeti társadalomba integrálódni. Az antiszemitizmus Közép- és Kelet-Európában sokkal virulensebb volt, mint a nyugati liberális demokráciákban. A zsidók elhurcolása és az 1944-es nyilas vérengzés a magyar átalakulásban nagy szerepet játszott. A haláltáborok, a sokk, az erkölcsi felháborodás élménye után sokan a kommunista pártban fedezték fel a mindenfajta nemzeti és vallási megkülönböztetés legkövetkezetesebb ellenfelét. A marxi-lenini világnézet, a teljes társadalmi egyenlőségbe vetett szocialista hit tűnt az egyedüli útnak a nemzeti társadalomba való integrációra, egyben a legjobb orvosságnak az antiszemitizmus feléledése ellen. A kommunista párt hirtelen megerősödése Budapesten és a nagyszámú, fiatal értelmiséginek a pártba özönlése részben ennek a körülménynek volt betudható. Mint ahogy a magyar fasizmussal szembeni megtorlás, a bosszú igénye az új rendőrség számára teremtett káderalapot.

Az antiszemitizmus egyébként a népi demokratikus átalakulással együttjáró politikai feszültség éveiben kifejezetten erős volt. A kommunista párt ezt ki is aknáztta: a vidéken előforduló antiszemita pogromokat kizsákmányolók elleni népi tételeknek tüntetve fel.

Az autonóm társadalmi cselekvés szűkülő köre

Az Elbán túli területek helyi és regionális különbségei miatt alig lehet az állam és társadalom viszonyáról általános képet adni. Sok jele van azonban annak, hogy az államilag irányított polgárosodás során a 19. században az autonóm társadalmi cselekvés régi központjai anélkül veszítették erejüket, hogy a kialakult új központok társadalmi hatalom tekintetében igazán megerősödtek volna. Így az állami túlsúly a társadalommal szemben már évtizedekkel a népi demokratikus átalakulás előtt növekedőben volt.

Magyarországon például a rendi dualizmus intézményeit korábban hordozó rétegek szerepe csökkent. Az arisztokrácia legfelső, osztrák és cseh családokkal összeházasodott csoportja a közélettől visszahúzódott, a középbirtokos nemesség jó része tönkrement és állami szolgálatba állt. A katolikus egyház függése a kormánytól jelentősen megnövekedett. Ugyanakkor feltűnő volt az ellentét a városi burzsoázia gazdagsága és elenyésző politikai súlya között. A külön politikai párt alakításának az igénye a polgárságban tulajdonképpen nem élt. A polgári radikalizmus bázisa nem a polgárság, hanem a fővárosi marxista értelmiség. A városi élet alig volt forrása a polgári öntudatnak: ahogy magyarosodott, a polgárság abban a mértékben veszítette el polgári jellegét. „A városi középosztály a biztos közhivataloknak a pusztá függvénye” – jegyezte meg egy történész. A munkásosztály engedélyezett szervezeteit a kormány pórázon tartotta, a parasztságát el sem tűrte.

Független társadalmi erőt képviselt az arisztokrácia nemzeti csoportja (de nem a Ferenc József kreálta „új bárók”) és a tehetősebb dzsentri birtokosréteg (a Nemzeti Kaszinó és az Országos Kaszinó tagsága), az OMGE vezető gárdája, valamint a protestáns egyházak, a bankárok, a GYOSZ. E kasztszerű csoportok még ha együttműködtek volna – aminek sok jelét adták – se tudták volna ellensúlyozni a társadalomtól elszakadt, növekvő állami hatalmat. Az első világháború után a monarchia felbomlása, a közéleti antiszemitizmus és később a magyar gazdasági élet „zsidótlantása” még tovább gyengítette az autonóm társadalmi cselekvés erőit.

A második világháború után végbement tulajdonkiszajátítás nem annyira újrakezdés volt, hanem egy hosszabb ideje tartó folyamatnak a betetőzése. A munkásosztály szervezetei az SZDP-n keresztül az államapparátus lendítőkereivé váltak. Nem hozott létre független kisbirtokos osztályt a földosztás. Éppen ellenkezőleg, jelentősen megnőtt a mezőgazdasági termelőnek a függése, sőt kiszolgáltatottsága az államhivatalnokokkal szemben.

Agrárforradalmak alatt új birtokos osztály keletkezik és erősödik meg. Az 1945-ös földosztás során viszont éppen a tulajdon vált bizonytalanná. Egy új, a baloldali pártoktól függő helyi igazgatás a tisztviselők „belátása” alapján, azaz önkényesen elvett birtokot osztott szét. A kifizethetetlen, de soha nem is követelt, állami megváltási árral terhelt földnek az új birtokosa tulajdonképpen juttatásban részesült; „etatizált” paraszt lett. Helyzete a kommunista párthoz kötötte őt anélkül, hogy attól birtokának tulajdonjogi konszolidációját remélhette volna.

A régi birtokososztály és a városi tőkésék tulajdonának állami kiszajátítása után a hivatalnokország behódolt. A már minden rétegében függő és (ahol erre szükség volt) megfélemlített társadalomban egy-két incidens, rendőrségi letartóztatás bőven elegendő pszichológiai nyomást gyakorolt a „fordulat” kicsikarásához. Nem volt szükség a szovjet hadseregére.

Szervilis és ellenzéki mentalitás

Kinek milyen volt a feudalizmusa, olyan lett a polgári átalakulása. Engedelmisség, szolgálat és állami juttatás jellemezte a politikai-közzszolgálati elit és a kistisztviselők viszonyát az *Obrigkeitsstaat*hoz Közép- és Kelet-Európában. A hivatalos juttatást elváró, panaszgó, konkra lesó középrétegek szolgamentalitása és a juttató hatalom pártfogó, védelmet biztosító, koncosztó mechanizmusa, valamint a juttatási rendszerek etikettje a kelet-európai történelemnek tiszteletre méltóan hosszú múltra visszatekintő és nagyobbára még feltáratlan jellegzetessége.

A lakosság elvárásait az állammal szemben részben a társadalmi jólétet és haladást előmozdító politikai ideológiák alakították ki. Közép- és Kelet-Európa modern történetének a legjelentősebb három politikai ideológiája, a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus mind etatizmussal keveredve jelentkeztek. Egy vonakodó társadalomnak felülről, azaz állami erőhatalommal keresztülvitt átrendezését célozták vagy a polgárosodás, vagy a nyelvi homogeneitás vagy pedig a társadalmi egyenlőség megvalósítása érdekében. Tipikusan közép-európai szellemi produktum volt az államot megszemélyesítő úgynevezett „organikus” állameszme. Nem volt ennek semmi köze Herbert Spencerhez vagy az angol neoliberais iskolához, amellyel néha összehasonlítják.

A kelet-európai értelmiségben egy nyugati liberális demokratikus átalakulásnak a 19. század óta mindig volt számottevő híve. De ezek fontosabb szerephez csak elvértve jutottak. Amilyen a rezsim, olyan az

ellenzéke. Ha az nem alakíthat kormányt – például Magyarországon –, akkor a parlamenti heccmesterek, obstrukciós „küzdők”, megyei ellenállók, anarchisták, kommunisták, ébredők, kaszások stb. mindig nagyobb számban lesznek, mint a liberális demokrácia polgári és szocialista hívei. Vajon több demokrata volt-e Magyarországon az 1930-as években, mint az első világháború előtt?

A reformértelmség 1945 tavaszán hitt az újrakezdésben. Erkölcsi felháborodása a fasizmus miatt és mert az ország a vesztes háborúból Hitler utolsó csatlósaként került ki, a kommunista párthoz közelítette, amely a múlttal való leszámolás legkövetkezetesebb képviselőjének látszott. Az urbánus és népi értelmiség az évszázados társadalmi elmaradottság felszámolásának, a magyar nép felemelésének és a társadalmi igazságosság eszméjének az ígérete alatt vonult fel május elsején, énekelte tele a várost, hurrogta le a reakciót és Truman urat. Sokan „a fényes szelek” nemzedékének a legjobbjából kommunisták lettek és a pártot szolgálták. A nemzedék zöme szimpatizáns várakozással figyelte a kommunista hatalomátvételt. Jutott bőven idealizmus is a malterbe, amivel Rákosi Mátyás autokráciája épült!

Refutáció és következtetés

A kelet-európai társadalomnak e vázlatosan elsorolt jellegzetességei különböző módon járultak hozzá a népi demokratikus átalakuláshoz. Némelyek, így például a diszkrecionális kormányzati módszerek, az új rendszer megteremtéséhez és fenntartásához is szükségesek voltak, míg mások, például az ipar egyoldalú szerkezete vagy a nyelvi-vallási megosztottság, csak a rendszer megalkotásánál spontánul érvényesülő vagy politikailag kiaknázható körülményeknek tarthatók.

De a felsorolt mozzanatok együtt érvényesültek és egymásra gyakorolt kölcsönhatásukban jelentőségük meghatározódott. Például a zsidó elhurcolások, és a németek kiutasítása (ezt a kisczadapárt is hangosan követelte!), önálló tulajdonos rétegek likvidációjaként járult hozzá a tulajdonelvétel általános folyamatához. A felduzzadt állami tulajdon miatt megsokszorozódott a diszkrecionális kormányzati hagyomány jelentősége: hatalmasra nőtt a kommunista párt patronázs, azaz juttató hatalma. A porosztatás agrárfejlődés, a földosztás, a diszkrecionális adminisztratív módszerek és a népi reform értelmiség etatista elvárásai együtt hatva jelentőségben ugyancsak meghatározódtak. A példákat tovább lehetne sorolni.

A jellegzetességek áttekintése után felmerülhet az az ellenvetés, hogy ezek közül nem mindegyik fordult elő mindenütt, ahol népi demokrácia létrejött, és még lényegesebb, hogy egyik-másik jellegzetesség viszont ott is fellelhető volt – Európában is és még inkább azon kívül –, ahol nem keletkeztek népi demokráciák. De ezek az ellenvetések jórészt mégsem indokoltak. Nem állítom ugyanis, hogy a társadalmi jellegzetességek okozták a népi demokratikus átalakulást, hanem mindössze arra kerestem választ, hogy ezek együttesen annak megalkotásában szükséges feltételeknek tekinthetők-e.

Franciaországban 1945 elején talán több kommunista volt, mint a Szovjetuniótól megszállt Kelet-Európában mindenütt együttvéve. De nem ott születtek a népi demokráciák, ahol a kommunista pártok erősek, hanem ahol ennek belső társadalmi és külső politikai feltételei megvannak. Nincs okunk feltételezni, hogy ha a háború végén a szovjet hadsereg az Elba folyó helyett a La Manche csatornánál találkozik nyugati szövetségeseivel, Franciaországban vagy Hollandiában, Csehszlovákiához és Magyarországhoz hasonló társadalmi rendszer jön létre. A nyugat-európai országokat is meg lehet szállni és egy ideig katonai karhatalommal eladminisztrálni. De a belső társadalmi feltételek hiányában nehéz elképzelni, hogy egy népi demokratikus típusú átalakulásra a liberális parlamentarizmus körülményei között tulajdonképpen hogyan is kerülhetne sor. Igen ám – hangzik az ellenvetés – akárhány kommunista vagy kommunista szavazója lehetett Franciaországnak 1945-ben, ha egyszer azok szovjet segítséget nem kaphattak.

A szovjet hatalmi ellenőrzés alá került, de a kelet-európai jellegzetességeket 1945-ben már csak kis mértékben felmutató Ausztria és Finnország háború utáni története rontja le az ellenvetést. Földkérdés nem volt egyik országban sem. Nemzetiségi kérdés sem. Finnországnak át kellett adnia stratégiai fontos területeket a Szovjetunióknak, de ezt a finn társadalom tudomásul vette. Sem Ausztriával sem Finnországgal szemben nem támasztott egyetlen szomszédja sem a nemzeti elv alapján területi igényt. Egyik sem fosztotta meg az állampolgárságtól és utasította ki lakosságának egy részét. Ugyanakkor mindkettő erős parlamenti és a jogállam intézményes feltételei között működő kormánnyal bírt.

Ausztriában 1945 novemberében tartottak képviselőválasztásokat. Utána a néppárti Leopold Figl a szakszervezeteket is képviselő szocialistákkal együtt alakított kormányt. A kommunista párt mindent megtett tömegbefolyásának kifejlesztése érdekében, de az így is minimális maradt. A szovjet támogatással szervezett kommunista tömegakciók a pártot az osztrák társadalomtól elszigetelték. Polgári és szocialista politikusok szilárd, parlament és közvélemény támogatása államhatalmat építettek ki. Külpolitikában Ausztria semlegességének nagyhatalmi elismertetésére törekedtek. Az osztrák semlegességgel a szovjet végül is beérte és az országból az államszerződés megkötése után kivonta a csapatait.

Még tanulságosabb Finnország példája. Itt ugyanis, szemben Ausztriával egy erős, 1945-ben

tömegbázissal rendelkező és lényeges hatalmi pozíciót megszerző kommunista párt mindent megtett, amit megtehetett a hatalom átvételére. Finnországban mégsem jött létre politikai polarizáción keresztül népi demokrácia. Mondják, hogy a szovjet ezt nem is szorgalmazta, mert a finn állam területének azt a részét, amely számára stratégiai fontos volt, elfoglalta és bekebelezte. A megkisebbedett Finnország pedig szovjet szempontból stratégiai értéktelen földdarab lett, „mert onnét sehová nem vezet út”. Nem tudjuk, hogy a szovjet mit tartott és mit nem tartott a háború után stratégiai érdekében állónak, de az erre támaszkodó érvelés azért sántít, mert a többi ellenőrzése alá kerülő területekhez hasonlóan, a szovjet a háború után Finnországban is sok mindent elkövetett a népi demokratikus átalakulás előmozdítása érdekében.

Egy vezető sztálinista, Zsdanov lett a finnországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke. Az 1945 tavaszán megtartott választásokon a kommunista irányítás alatt álló Demokratikus Liga a mandátumok 25 százalékával a parlament legnagyobb pártja lett. A kommunisták a választás után megalakult kormány tárcáinak egyharmadát szereztek meg. Zsdanov erős nyomást gyakorolt a finn politikusokra: Y. Leino, a legtekintélyesebb hazai kommunista vezető, belügyminiszter lett. Zsdanov és a kommunista miniszterek a háborús bűnösök megbüntetésére népbíróságok felállítását követelték. Leino nagy buzgalommal látott hozzá a tisztviselők leváltásához, helyettük kommunistáknak és pártfogoltjaiknak a kinevezéséhez és a kommunista rendőrség megteremtéséhez. A párt követelte a termelési eszközök államosítását és a többi Elbán túli ország történetéből jól ismert utcai tömegakciókat szervezett. Zsdanov közben a működésével elégedetlen köztársasági elnököt leváltatta és egy új, szovjetbarát köztársasági elnököt neveztetett ki.

A máshol oly jól bevált taktika Finnországban visszafelé sült el. Úgy tűnik, hogy ez mindenekelőtt a finn politikai intézmények természetének és a finn politikai hagyományoknak tulajdonítható. Finnország már a két háború között nyugati parlamentáris jogállam lett. Mint vesztes fél került ki a háborúból, de a finn állami élet folytonossága fennmaradt. A már nagyon korán, 1945 tavaszán megtartott választások után a kormányalakításban a többségi elv érvényesült. Amikor Zsdanov és a finn kommunisták népbíróság felállítását követelték, azt Finnországban nyilvános vita és parlamenti tárgyalás után törvénnyel hozták létre. A büntető eljárások során megőrizték a bírói függetlenség elvét. A volt fasiszták megbüntetését nem sikerült politikai megfélemlítésre felhasználni. Leino miniszternek a rendőrség átszervezésére és a kommunista pártnak a tömegek mozgósítására irányuló akciói sem félemlítették meg a finn közvéleményt. Rossz sajtót kapott a kommunista miniszter, megcsappant a kommunisták népszerűsége. A pártok, a parlament, a tisztviselői kar ellenállt a nyomásnak. A kommunista belügyminiszter tehetetlen volt saját hivatalában, mert a szabad sajtó, a parlamenti kormányzat, a független bíróságok, a tisztviselői szolgálati pragmatika más intézményekkel együtt sokkal jelentősebbnek bizonyult, mint a belügyminiszter személye. Végül is (még egy 1945-ben elkövetett törvénysértés miatt) a parlament a belügyminisztert tárcájától határozattal megfosztotta. Az 1948-ban tartott választásokon a kommunistákra leadott szavazatok száma visszaesett és a párt a választás után kivált a kormányból. Sztálin mindezt annál is könnyebben vette tudomásul, mert a finn kormány már a választás előtt (1948 áprilisában) a magyar és a román szerződéshez hasonló barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződést írt alá. (Meddig maradhatott volna e szerződést minden áron fenntartani akaró és a közvélemény, valamint a parlament támogatásától függő kabinet hatalmon Magyarországon a szovjet csapatok kivonulása után?)

Mondják sokan, hogy Magyarország és más kelet-európai országok sorsa már 1944 őszén vagy legkésőbb Jaltában eldőlt a nagyhatalmak „százalék megállapodásaival”, amelyek a háború utáni érdekszférákat elhatárolták. De nem tudjuk és kérdéses, hogy Churchill, Eden vagy akár Sztálin pontosan tudták-e, hogy mit kell érdekszférán érteni – különösen a társadalmi rendszert illetően. Hogy az „polgári” vagy „népi” demokratikus rendszert jelentett-e, hogy a „népi” demokráciának a háború után forgalomba került különböző értelmezései közül pontosan melyiket? Nincs okunk azt hinni, hogy a társadalmi rendszer kérdésében a nagyhatalmak bármikor is megegyezésre jutottak volna.

Hogy mi történt egy-egy országban, az a belső körülményeken is múlt. A népi demokratikus átalakulás nem tekinthető egy társadalmi forradalom következményének – mint ahogy a szocialista átalakulás Oroszországban 1917 után kétségtelenül az volt. Az is nyilvánvaló, hogy az új rendszer Kelet-Európában nem a társadalom képviselői intézményeinek az elhatározásából, fokozatos reformok során született meg – eddig ilyenre marxista-leninista társadalmi rendszer nem nyújtott példát. De az új rendszer Kelet-Európában nem is egyszerűen szovjet katonai beavatkozás következménye – mint például az afgán.

A népi demokrácia mindenekelőtt belső politikai folyamat eredménye. A kialakult rendszer mégsem tartható a korábbi társadalomfejlődés termékének, hiszen ilyen mindenütt csak a szovjet hatalmi szférán belül és a Szovjetunió hatalmi gépezetének a beavatkozása segítségével jött létre. De a közvetlen beavatkozás – Lengyelországot kivéve – minimális volt és csak ott lehetett hatékony, ahol az általunk felsorolt társadalmi jellegzetességek, megoldatlan problémák, tradíciók és elvárások tömegesen voltak jelen és így kihasználhatók voltak. Mindezeknek a tényezőknek a tömeges jelenléte együtt pedig csak az Elbától keletre eső területekről állapítható meg (kivéve Finnországot és Ausztriát 1945 után!). Belső feltételek

hiányában a társadalom nagy részének támogatását elnyerő vagy passzivitásra jó okkal számító népi demokráciák helyett csak Quisling-típusú bábrendszerek jöhettek volna létre.

A társadalmi változások sokkal lassabbak, a történelmi folytonosság sokkal makacsabb, semmint ezt kortársi szenvedélyektől fűtve elképzelni merészeljük.

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1980 szeptemberi konferenciáján előadásom után a hallgatók közül valaki megkérdezte, mi az oka annak, hogy a Szovjetunió a háború végén elsősorban éppen arra a területre tartott igényt mint védelmi érdekszférára, ami évszázadok óta a nyugat-európaiaktól eltérő társadalmi jellegzetességeket mutat. Erre sajnos ma sem tudnék kielégítőbb választ adni, mint akkor: a jellegzetességek a társadalmi elmaradottságból adódnak. A kelet-európai övezet a kontinensen nyugatról keletre haladva az egyre súlyosabbá váló társadalmi elmaradottság mértékének szempontjából „fejlettebb” nyugati, és a még elmaradottabb orosz terület között terül el –, annak nyugati szomszédságában, azaz éppen ott, ahol a szovjet stratégia, érthetően, védelmi övezetének vél. De, hogy a nyugati és a keleti szövetségesek miért éppen annál a németországi folyónál kellett, hogy találkozzanak 1945 áprilisában, ami a történelmi irodalomban mindig is a kelet-európai társadalmi jellegzetességek szimbolikus határaként szerepelt, erre a kérdésre úgy gondolom csak Hegel tudna vagy esetleg Toynbee merne válaszolni.

(1980)

SANDERS IVÁN

Lázadók, cinkosok, szabadságkeresők

(Konrád György regényéről)

(Talán illetlenség, sőt istenkísértés, kritikai hübrisz egy olyan könyvről írni, amelyet fordítóként és nemcsak olvasóként ismer a kritikus. A fordító azonosul a művel, melyet átültet, a kritikus bizonyos fokig mindig távol tartja magát az általa elemzett írástól. Három évet töltöttem *A cinkossal*, volt időm elgondolkozni a regényen. Mint fordító, főleg nyelvi problémákkal bajlódtam, és noha érdekelt a szöveg más szempontból is, attól tartottam, túl jól ismerem, nem lehetek tárgyilagos megítélésében. Ugyanakkor arra is gondoltam, hogy jó írni egy olyan könyvről, melyet alaposan feldolgoztunk, megemésztettünk. Az elérhetetlen eszmény, persze, párosítani a fordítói beleélést a kritikai objektivitással.

A cinkos Nyugat-Németországban jelent meg először, 1980-ban, a frankfurti Suhrkamp Kiadónál, Hans-Henning Paetzke tolmácsolásában. Véronique Charaire francia fordítását a párizsi Seuil adta ki egy évvel később. A regény angol változata, *The Loser* címen, a Harcourt Brace Jovanovich Kiadó gondozásában látott napvilágot New Yorkban, 1982 őszén.)

*

Konrád György harmadik regényében, *A cinkosban* azon az úton halad tovább, melyet bemutatkozó művében, *A látogatóban* jelölt ki magának. És itt elsősorban nem a felszínes hasonlóságokra gondolunk, nem arra, hogy *A cinkos*, csakúgy mint *A látogató* és *A városalapító*, „intellektuális” regény, hogy a regényhős mindhárom esetben – hivatásánál fogva, de alkatilag is – értelmiségi, hogy a kelet-európai színhely és történelem mindegyikben meghatározó jelentőségű – tehát nem az ilyen általános ismertetőjelekre, melyek alapján sok más mű is azonosítható, hanem arra a regényírói koncepcióra, amely eszmék, érzések, észlelések nyelvi megjelenítésében, tárgyasításában igyekszik megragadni és visszatükrözni az egyéni és közösségi válságok döntő pillanatait, és a személyiséget, a történetek egymásutánját, az emberi kapcsolatok, ellentétek ráérős kibontakoztatását keretnek, olykor terhes hagyománynak, csökevénynek tekinti csupán. Konrád újfajta tudatregényeket ír. E kifejezést a magyar irodalomban leginkább Németh László regényeivel kapcsolatban használják a kritikusok, de míg Némethnél ez egy tudattartalom kimerítő számbavételét, lélektani behatolást, egy adott alkat leírását jelenti, Konrádnál a megjelölés inkább műveinek általánosító, szintetizáló tendenciáira utal. A konrádi regényhős tudata a Németh Lászlóéinál jóval körvonalazatlanabb; ha amaz kimunkált öntőforma, ez gyűjtő edény, amely a legkülönbözőbb gondolati tartalmakkal telik meg.

A cinkos – noha szerzője nem hagy fel benne összefoglaló, szintetizáló törekvéseivel – mégis konkrétabb, „levegősebb”, regényszerűbb regény, mint Konrád két korábbi műve, és éppen ebben a kettősségben, az egyedi és az általános közti feszültségben, a konkrétum és absztrakció összjátékában rejlik a mű tartalmi-formai jelentősége, de ebből erednek gyengéi is. Maga Konrád a három regény eltérő nyelvi, szerkezeti sajátosságaira irányítja figyelmünket. „A látogató szövege, banálisán szólva, egyszerűbb – vallja egy interjúban. – *A városalapító* kísérlet a regény határainak kitolására ... *A cinkos* pedig annak a megkísérettésséggnek, annak az obszesszióknak a jegyében született: hogyan lehet a regényt lakonikus, aforisztikus mondatokban felépíteni, úgy, hogy ömlése legyen. Ez azért is szükséges volt, mert ebben a regényemben a metaforák nem annyira nyelvi, mint inkább helyzetiek, tárgyiak. A tárgyi metaforák történetekben jelennek meg – a történetek a metaforák.”

A cinkos csakúgy, mint hatalmas élményanyagot dolgoz fel, anekdoták sokasága közvetíti az író mondanivalóját, bár a konrádi próza immár ismert stílusjegyei: a hosszú lélegzetű mondatok, metaforahalmazok, retorikai bravúrok, sűrítések – egy sajátos nyelvi építkezés elemei – természetesen ebben a regényben is megtalálhatók. *A cinkos* hősről jóval többet tudunk meg, mint a két előző regény főszereplőjéről. Neve – minthogy első személyben folyó elbeszélésekről van szó – ritkán hangzik el, annyi azonban kiderül, hogy ő is T., akárcsak *A látogató* gyámügyi előadója. De ennek a T.-nek múltja van, gyerekkora, szülei, nagyszülei, testvére, felesége; magánéletének eseményei, válságai éppolyan fontosak, mint viszontagságos közéleti szereplése. Hosszas monológjaiban, számvetéseiben, szövegeiben egymást

váltják az aprólékos jellemrajzok és az átfogó korrajzok, elbeszéléseiben a cselekvő ember helytállása éppúgy megmutatkozik, mint az eszmélkedő ember filozofikus-ironikus kívülállása. Ellentétben két elődjének drámaival, az ő konfliktusait, vívódásait nemcsak a ránehezedő politikai és metafizikai nyomás (és sajtó kitartó, de eleve kudarcra ítélt ellenállása) okozza; előidézi jelentős mértékben hozzátartozóival, ellenlábasaival való konkrét viszonya is. Ha sokkal inkább egyénített is Konrád legújabb hőse, mégsem hagyományos regényfigura, és aligha véletlenségből nem az. A *cinkos* T.-je – mint zsidó származású polgárcsmete, mint illegális kommunista, munkaszolgálatos fegyenc, szovjet egyenruhás tiszt, vezető politikus, bebörtönzött értelmiségi, elmeegógyintézeti ápoló – mindig több (és kevesebb is), mint individuális személy. Modell ő, képlet és jelkép. Mint ahogy a regény csaknem minden egyes epizódja, mozzanata, mellékszereplője – még a legelevenebb, legérzékletesebben ábrázolt is – összetetten modellszerű, parabolisztikus. A regény realizmusa tehát voltaképpen álrealizmus; ha a történetet a hagyományos prózairodalom ismérvei alapján ítéljük meg, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy túlságosan irányított, manipulált, „csinált”, s főhőse már azért sem meggyőző, azért válik már-már emberfölköttivé, mert akár a romantikus regények vagy a mesék szívós-rugalmas hősei, túl sok szerepet tölt be, túl sok mindent él át és túl. Bizonyos, hogy ezzel a hőssel nem könnyű azonosulnunk, a regényt olvasva nincs részünk abban a hosszantartó élményben, amely – a híres amerikai kritikus, Lionel Trilling szavaival – „elbűvöl bennünket, elfelejteti velünk saját énünket, és beleránt egy másik ember sorsába”. Az az olvasó, aki elmerülni, belefeledkezni szeret egy regénybe, alighanem csalódottan fogja letenni a *cinkost*.

Mindez nyilván Konrád előtt is világos. De ő tudatos regényíró, újkori mesemondó, aki intellektuális részvételt, és nem csupán a „hitetlenség önkéntes felfüggesztését” igényli olvasóitól. Tudja jól, milyen varázsereje van a lineáris, realista prózának, sóvárog is utána, de belátja, hogy ha a regényíró figyelmen kívül hagyja azokat az eszközöket, amelyekkel a történész, a szociológus, a politológus közelíti meg a valóságot, elsatnyul a regény, naivvá válik az irodalom. Épp ezért a *cinkosban* is sűrít és elvonatkoztat, bonyolít és rövidít. Művében hemzsegek a pillanattfelvételek, a *potenciális* regények, és ezek a vázlatok, minitörténetek, anekdoták, melyek hol ízesek, hol komorak, hol borzalmasak, nemcsak egy nyelvi-képi felépítmény részecskéi, hanem mélyre világító fogalomrendszerek összetevői, tárgyi alapjai. Mert mégsem lemeztelenített példázatok, allegóriákat ír Konrád. A *cinkos* különösen mélyen gyökerezik az elmúlt félszázad kelet-európai históriájában – a regény nem egyéb, mint az utóbbi évtizedek sűrített-kivonatolt krónikája, breviáriuma, szellemtörténete. És mert a hagyományos próza meglehetősen távol áll az írótól, cseppet sem zavarják (néhány olvasóját talán inkább) a realizmus szabályait sértő „művi” összeillesztések, párhuzamok, találkozások, ko incidenciák.

*

A *cinkos* magyar olvasója előtt nem ismeretlen a regény élményanyaga, a szerző olyan történelmi fordulópontokat, tragikus helyzeteket is visszaidéz, olyan mozzanatok, alakokat, képeket is felvillant, amelyek rég felszívódtak kollektív emlékezetünkbe. Történetei, bizalmas és csattanós anekdotái közül is jó néhány közszájon forog már évek óta – legalábbis Magyarországon. Regénye „forrásairól” és saját előmunkálatairól az író így vall: „Sok barátom van abból a nemzedékből, amely a háborúban, illegális mozgalomban, 56 körül tevékenykedett... Ezek az emberek sokat mesélnek. Életemnek az elmúlt években vissza-visszatérő eseménye volt, hogy idősebb barátaimat meglátogattam, és ők órák hosszat meséltek... Ezek a történetek az ő történeteik... Többségük való történet.” Ha többé-kevésbé ismert tényanyaggal dolgozik is Konrád, regényében egy modern szépíró kifinomított eszközeivel, egy kelet-európai gondolkodó éleslátásával, és egy egyetemes nézőpontú moralista aggályaival gyúrja egybe, és formálja át az ismerős tartalmi elemeket. Gyorsan pergő történelmi képsorok, változó politikai rendszerek jó-rossz emlékü ikonjai sajátos módon összeolvadnak, szétválhatnak, újjá terem tődnek – és épp ezért újszerűnek hatnak – Konrád feldolgozásában.

Az 1956-os forradalom kitörésének leírása jól illusztrálja Konrád regényírói módszerét – a sűrítést éppúgy, mint az elvonatkoztatást, az ábrázolókézséget csakúgy, mint a mindig elemző-általánosító szándékot.

1956. október 23. Zászlóval az úttesten menni eddig is lehetett, de csak állami ünnepeken, s a díszelmeny előtt a pártvezetést éltetve. Természeti csoda, ahogy a lakosság egy óra alatt néppé változik. Vége a zsibbadásnak, van erőnk, ők félnek tőlünk, nem mi tőlük, igenis, jogunk van az utcához. Engedetlenség népünnepélye, ami tegnap még tilos volt, most egyszerűen szabad: mert tesszük, és mert nem kérünk hozzá engedélyt. Ki a félelem kényszerzubbonyából, egyszer kimondani az igazat! Eddig a hatalom nyelvén hazudtunk egymásnak, most úgy váltunk szót, mintha szeretkeznénk, s nem láttamoztatjuk mondatainkat a bennünk trónoló cenzorral. Két lábon járó utópia, írd egy papírlapra, hogy mit akarsz, s tűzd az első fatörzsre. Egy retorika összeomlott, ez a nyelv lázadása, mindenki újságíró, az egész város faliújság. Pattoghat az ostor, a ló nem húzza tovább a szekeret. Az utca tele van olyan emberekkel, akik szorongva indultak reggel a munkába, és szorongva takarodtak haza. Most összesereglettek, többféle jelszót kiabálnak,

s így együttesen önbizalommal termékenyítik meg egymást. A forradalom érdekes, ráérünk később vacsorázni, s külön-külön hazabaktatni, ismét szorongva.

Az egész város az utcán van, s mit ad a Politikai Bizottság a népnek? Megígéri, hogy összehívja a Központi Bizottságot. A legnagyobb tömeget, amely még dönteni illetékes. Hogy nemcsak ez a száz ember, de a többi tízmillió is illetékes, olyan hagyományos eszme, mint a cirkuszi oroszlánt megkérdezni, hogy van-e kedve átugrani a tüzes karikán. A rendőröket elcsábítja a tömeg nemi varázsa, eszükbe sem jut lőni rá, beleolvadnak. A rendszerrel szembe fordultak a saját szavai; az elnyomás éveiben ezzel a szóval kellett köszönni a hivatalokban: Szabadság. A szónak most egy kis értelmet adunk.

Egy másik részlet, amelyben a regényhős bemutatja szülővárosának zsidó temetőjét, ahol nagyszülei, rokonai nyugszanak, ismét figyelemre méltó, mert nem csak lírai emlékezés, evokáció: sűrített történelem és társadalomkritika is.

A kisvárosi zsidó temető előtt hajnali esőben nyárfasor vibrál, a sarokvastól megvált rácsoskapu a terméskőfalnak támaszkodik: innen sem vinni, ide sem hozni nem lehet semmit. Muzeális temető, az utánpótlás füstbement, kitért, vagy elvándorolt. A hitközség száz liberális éven át jogszerűen terjeszkedhetett, itt a jobb családok egész kis kertet vásárolhattak, hogy földig érő fehér ingben, kavicsal szemhéjukon, annyi szorgalom után arccal keletnek pihenjenek, mint a foszlós pénteki kalácsban a ráncos mazsola. 'Megszabadultál, gyászolunk' vésették kőbe a hozzátartozók, elmondják érte a halotti imát, s teszik a dolguk üzlettel, házzal, ő csak lengedezzen, amerre jól esik. Se ő, se pap, se sírásó, se vendég, csak tömör madárzsivaj, végre egy kecske jön elém, pofaszakállas múzeumi kalauz. Leszegi gyászcsillagos homlokát, meleg, rovátkás szarvát megfogom, hívogatólag családom síremlékéhez vezet, 'ők azok, nemde?' s választ sem várva nagyapám fölött a hasát csiklandó fűben ízletes kamillavirágot harap.

*

Egyes magyarországi körökben elterjedté vált a hiedelem, hogy Konrád György – mivel a hivatalos irodalom „illemkódexét” legtöbbször nem veszi figyelembe, tehát publikációs lehetőségei otthon alig vannak – egyre inkább a Nyugatnak ír. Úgy vélik, Konrád lett az ellenzéki író Magyarországon, aki kényszerűségből bár, de a kényszerűségbe beletörődve-beleilleszkedve, már csaknem kizárólag külföldön adja-adatja ki írásait, és újabb művein dolgozva alighanem a nyugati olvasó lebeg a szeme előtt. Vannak, akik Konrád írói integritását is kétségbe vonják, cinizmussal vádolják, mert úgy hiszik, csakis azért meri olyan keményen bírálni a rendszert, mert tisztában van kiváltságos helyzetével, azzal, hogy nemzetközi hírneve mintegy szavatolja érinthetetlenségét. Nemrég például Fekete Sándor leckéztette meg Konrádot az *Új Tükör* c. budapesti hetilap hasábjain – az író nevének említése nélkül, de nyilvánvalóan őrá, azaz egyik újabb esszéjére célozva: „Jogom van... legyinteni a gyermektegen önhitt gyanúsítóra – olvassuk Fekete Sándor cikkében –, aki az 'állami emberekről' eleve nem tud mást feltételezni, csak az állásféltesből eredő gyávaságot, míg önmagát a szabadság 'szegény' és 'autonóm' megtestesítőjének látja. Teljesen elfeledkezve arról, hogy nyugaton kiadott munkáiért több kemény valutát kap, mint amennyit én életemben láttam.” (Mint az amerikai írói honorárium-rendszer labirintusában valamennyire jártas fordító és tanulmányíró, kénytelen vagyok megfosztani Fekete Sándort illúziójától: az itteni kiadók közel sem olyan bőkezűek, mint azt az *Új Tükör* szerkesztője Budapestről feltételezi, még a legfőlkapottabb orosz és kelet-európai „disszidens” írók legkelendőbb műveinek kiadói sem. És Konrád regényei – nem tudom, örömet okoz-e majd e hír Fekete Sándornak, avagy csalódást – nem is tartoznak ez utóbbi kategóriába.)

Ironikus módon, vagy talán nagyon is érthetően, a Magyarországon kiadatatlannak ítélt harmadik Konrád-regény szorosabban, nyíltabban kötődik a magyar múlthoz, a magyar valósághoz, mint a két előző, Budapesten is megjelent Konrád-mű, és *A cinkos* sok más tekintetben is „magyarabb” regény, mint a másik kettő. Néhány apró, önmagukban talán nem is túl jelentős példával szeretném ecsetelni *A cinkos* „röghöz kötöttségét” – irodalmi allúziókkal, reminiscenciákkal, alkalmasint tudatalatti indíttatásokkal, melyek fordításban ritkán érvényesülnek, elsikkadnak. *A cinkos* hőse hosszú távollét után viszontlátja szülővárosát, számba veszi a változásokat. A megkapó leírásban a következő mondatot olvassuk: „Mikor már megpaskoltam a bíróság vaskos árkádoszlopait, mint régen, hogy ne feleljek aznap az iskolában... unalmamban beültem a Holland Hajóba, apám sarokasztalához...” Természetesen csakis a magyar olvasóban talál visszhangra e mondat, csak ő gondolhat Radnóti *Nem tudhatom* c. híres versének soraira:

*s az iskolába menvén, a járda peremén,
hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én.*

A regény egy másik fejezetében T. egy Alfréd nevű munkaszolgálatos bajtársának portréját rajzolja meg. Alfréd civilben vívóbajnok volt és szállodatulajdonos, akit most „a százados olyan izgalommal gyűlött, hogy dadogott, amikor megparancsolta: zajló jégtáblák közt ússza át a folyót, rakja meg téglával a hátizsákját, s úgy ügessen guggolva fel s alá az orosz falu utcáján sötétedésig. Nézte meredten, ahogy ez a sikeres test

minden vad óhaját teljesíti, mint a mesebeli kondásfiú a komisz király legfortélyosabb próbatételeit. Iskolatársak voltunk mindhárman, Frédi akkor is ilyen balgán mosolygott, ha az igazgató beszéde alatt egy kis Mozart dallamot bőfögött csukott szájjal, közben a fülét mozgatva . . ." Itt is említhetnénk irodalmi inspirációt – nekem Vas István *Boccherini sírja* c. verse ötlik eszembe, amelyben a költő szintén munkaszolgálatos társainak alakját eleveníti fel, többek között egy vöröshajú nyomdászt

*Aki hetykén és gunyorosan viselte el, ami történt.
A Boccherini menüettjét is ő fűtyörészte egész nap,
Azt a gúnyos, pizzicatos menüettet,
Amely csúfot üzött mindenből és magából
A menüettből is...*

Konrád György regényeiben és más írásaiban gyakran utal Kelet-Európa sűrűbb levegőjére, történelmének viszontagságaira, terhes örökségekre, feszültségekre stb. „Mifelénk mindig ráncborult egy hatalom – írja egyik esszéjében. Mirajtunk mindig túlnyomás volt, s buta teher annyi, hogy a lábunk megszokta a rogyadozást.” S az interjúban, amelyből már többször idéztünk, kihangsúlyozta: „Kelet-Európában minden cselekvésnek sűrűbb a közege; az ellenállás... a politika révén dramatikusabb volt, mint egy nyugati ember cselekvésének világa.” A *cinkos* hőse úgy érzi, a Kelet-Európában élők, de különösen az ő nemzedéke, viaskodik e közeggel, de már igényli is. Nyugatra távozott barátja sorsán tűnődve megállapítja: „Enyhébb nyomás alatt a mélytengeri hal belső feszültségeitől kínlódik.” Érdekes megjegyezni, hogy ez a hasonlat több mai magyar író művében felbukkan. Például Karinthy Ferenc *Mélyvízi hal* c. novellájának hősnője, aki a társadalom mélyéről küzdött fel magát s lett híres színésznő, ekképpen summázza zátonyra jutott életének tanulságát: „A mélytengeri halak, ha felsőbb vízrétegbe jutnak, a nyomáskülönbségtől szétpukkannak ... Az utánuk következő nemzedék ... talán már erősebb lesz.” És Moldova György *Magányos pavilon* c. – egyébként hallatlanul rossz – regényének egyik szereplője, egy karakán államvédelmis, szintén a hal-hasonlattal igyekszik megértetni a regény hősnőjével saját és nemzedéktársai sorsának tragikumát: „Igen, olyanok vagyunk, mint a mélytengeri halak, lent a tengerfenéken kialakítottunk magunkban egy ugyanolyan erős nyomást, de ha felhoznak minket a felszínre, ahol a külső nyomás megszűnik, a belső feszültség szétvisz minket.”

*

Konrád György nem tagadja, hogy a helyi problémák, szembesülések nemzeten túli kisugárzása, egyetemes jelentősége izgatja leginkább. Egyszerre tekint kifelé és befelé. Illyés Gyulát idézi, aki azt írta valahol, hogy képzeletben mindig lefordítja a mondatait franciára, és csak aztán hagyja jóvá magyarul. És egyébként is az az érzése a regényírónak, hogy „van az európai nyelvnek – az ókori görög és latin nyelvből kiindulón – egy olyan mintája, amely a gondolkodás kölcsönös tisztaságának, áthelyezhetőségének a törekvésében jelent meg. Ez tette lehetővé, hogy a latin egy időben egész Európa nyelve volt.” Ugyanakkor Konrád kötődése egy kultúrához, egy nyelvhez, egy térséghez mély és maradandó. Volt alkalma élete során meglazítani, sőt elvágni e köteleket, de ő mindig visszatért alapélményei kútforrásához. Ma is úgy gondolja, hogy „számomra ez a közép-kelet-európai és ezen belül a magyar kultúra, annak történelmi kihívásai, a meghatározóak. Ez már az én életem.”

Konrád legújabb regényhőst is kitartóan foglalkoztatja a hovatartozás problémája. Mint kelet-európai értelmiségi, gyűlölve szereti a közeget, amelyben él. Az 56 utáni konszolidációt ábrázolva gyakran nem tesz különbséget a rendszer kiszolgálói és az ellenzékiek között, és önmagát, a kiábrándult kommunistát, az államhatalom szenvedélyes bírálóját is cinkostársnak ítéli meg: „Kívülálló és belülálló: egy fazékban fő a húsleves belőlünk” – mondja egy helyütt. De ha undorodik is a sokszor és sokféleképpen körülírt otthoni közeg fészekmelegétől, tudja, hogy jólesik megmártania magát a „közös nyelv medencéjében,” és azt is bevallja, hogy „szeretem ezt a kelet-európai szívósságot, nincs olyan kutyaszorító, rókacsapda, amelyben ne tudnánk eltanyázni”. Készségesen elismeri, hogy a kultúra, amiben él, provinciális kultúra, és ő is – akárcsak a szerző – lesikerül azokat az emberi megnyilvánulásokat, amelyeknek valóságát, őszinteségét és egyszerűségét túlmutat minden bezártságon, kisszerű lokalizmuson: „...nem (provinciális) az a falusi tanítónő, aki a világról nem sokat tud, de növendékeiről sokat tud. A férj sem az, aki szájatva lesi újszülött lánya fejét a felesége mellén: pirosodik-e már a szopástól? Az öregasszony sem, aki a vonaton eldicsekszik vele, hogy unokája olyan könyvekből tanul, amelyekből ő egy szót sem ért. Az ápolónő sem, aki az intenzív osztályon egy hidegen verítékező homlokot simogat. És nem provinciális itt előttem ez a macskaköves udvarú, gerendákkal fölállványozott hajdani bordélyház sem, amelybe, amíg le nem bontják, lányok és fiúk járnak esténként, elbújnak a zegzugos szobákban, a falon lila tapéta és elpiszkolt aranymadár.”

Konrád *Városalapítójának* némely amerikai kritikusa csodálkozva nyugtázta, hogy a regényhős gyakran

beszél a kelet-európai szocializmus hőskoráról, „idealista fázisáról”, önnön forradalmi múltjáról – egy olyan regényben, amely ugyanakkor kérelhetetlenül leleplezi az államszocializmus cinizmusát, önkényét, terrorját. E kritikusok fel is teszik a kérdést: volt-e egyáltalán ezeknek a „forradalmaknak” idealista fázisa? Mind *A városalapító*, mind *A cinkos* elbeszélője, azt hiszem, igennel válaszolna erre a kérdésre. Végső soron mindkét regény azt példázza, hogy az eszme nem állja ki a tapasztalat tűzpróbáját, elhamvad, vagy ha megmarad, elfajzik. *A cinkos* egyik jelenetében a regényhős, mint lerongyolódott munkaszolgálatos, keresztűzben szökik át többedmagával a szovjet alakulatokhoz, és rögtön kéri: képezzék ki, antifasiszta harcos szeretne lenni. A harcedzett, mogorva tiszt nem sokat teketóriáznak vele, fogolytáborba irányítják. A jelenet groteszk iróniája, hogy minél meggyőzőbben bizonygatja T. elvhűségét, annál gyanúsabbá válik foglyulejtői szemében. Pedig hősünk ekkor még csakugyan meggyőződéses kommunista. Évek múltán, elveszett hitét visszaidézve ezt mondja: „A kommunizmus nekem voltaképpen metafizikai jövő volt, a második teremtés, az isten helyére lépő ember műve, minden eddig volt emberi érték tengelye, az, amit együtt fogunk csinálni, sok tévedéssel és helyreigazítással. Az ismert elnyomásra válaszul a szabadság nyitott alternatívája. Ha ez a kísérlet tévedés, akkor emberi fajtánk is értelmetlen.” De még a háború után, az új rendszer buzgó propagandistájaként is hisz az eszmében, élvezi hatalmát, és megérti, elnézi a kezdődő túlkapaszkodásokat. Életének erről a szakaszáról így vall: „Szerettem a tömegeket, így többszámban, mint a nőket, engedjék át magukat formáló akaratomnak. Jó volt vasárnap délelőtt rögtönözni, elméskedni a kopott rádióstúdióban, az ország hat napon át dolgozik, a hetediken leül körém, megetetem őket, zenéből, propagandából kellő arányban állítottam össze hallgatóim étrendjét. Aki meghallgat, annak az agyába belefészkelem magam, mégha tiltakozik is minden szavam ellen.”

Ebben az időben T. boldogan mondott le a polgári életforma velejáróival együtt a családi vagyonról is. Akárcsak *A városalapító* szintén polgári származású elbeszélője, akit nem érdekel, ha „egész mitológiámat szélnek eresztve... vele repülnek a perzsaszőnyegek,” *A cinkos* T.-je is örül neki, hogy „népi kollégiummá átalakult házunk lenyúzott bőrfotelein a *Karamazov* testvéreket olvassák a falusi kamaszok”. T. forradalmár akart lenni, hithű, tehát következetes, könyörtelen forradalmár. Minden merész kísérlet intellektuális kihívás volt számára – és érzéki öröm. Ez idő tájt T. még az oroszokat is szereti: „Ha a szenvedés a legnagyobb erő, mert abból születik az áldozat, ők megszenvedtek Kelet-Európáért. Vadak voltak, de nem kegyetlenek. Esendők akkor is, ha nőkkel dulakodtak. Sírva pofozkodtak, sírva ölelkeztek. Eltűzelték a könyvszekrényt, de megkímélték a könyveket. Az egyik apácakolostort megerőszakolták, a másik elé őrt állítottak. Fura logikájukban kezdtem eligazodni. A civilizáció, amelyet ez a gyerekekkel és öregasszonyokkal érzelmes nép hoz, talán nem lesz komiszabb, mint a nyugaté, amelynek nevében a németek, amerre én jártam, csöppet sem voltak érzelmesek az gyerekekkel és az öregasszonyokkal.” (T. rokonszenve az orosz nép, az orosz „lélek” iránt alkalmasint a szerző vonzalmát is tükrözi. Konrád egy időben, könyvkiadói szerkesztőként, Tolsztoj regényeinek új magyar kiadását gondozta, azonkívül esszéit írt Goncsarovról, Gogolról, Gorkijról.)

*

Konrád György hőseinek, egy egész értelmiségi nemzedéknek, s kicsit minden halandónak a tragédiája, hogy egyrészt mindenáron azonosulni akar egy üggyel, egy közösséggel, egy másik emberrel, másrészt szenvedélyesen, fanatikusan ragaszkodik egyéni szabadságához, személyes autonómiájához. A Konrád-hősök számára az ellentmondás szinte feloldhatatlan. Voltaképpen mindhárom regény főtémája a szabadságkeresés, sőt az „autonómia kísértésének” döntő szerepe van Konrád minden írói megnyilvánulásában. Az 1977-es Velencei Biennálén elhangzott Konrád-előadás kulcsmondatai: „Szeretném magam autonóm írónak tekinteni. Szellemi függetlenségre törekedni világunkban, ahol az államkultúrától az üzleti érdeken át a divatig minden hatás az irodalom ősellensége, a közhely felé tol: egy egész élet erőfeszítését igényli.” Ugyanez *A látogató* hőseinek plasztikusabb megfogalmazásában: „Mákszemnyi befalazott légbuborékok a tehetetlenség mézskötegerében: íme, a szabad akarat elmulasztott lehetőségei.” Legújabb regényhősét is olyan kelet-európai értelmiségiének tartja, aki „lehetősége szerint független”. És mindjárt hozzáteszi: „Ez a kísértés az én kísértésem is.” De mert *A cinkos* T.-je független is akar maradni, óhatatlanul szembekerül a hatalommal: a Horthy Magyarország rendőrségével éppúgy, mint az NKVD-vel, az ÁVÓ-val, de a mai Magyarország 'civilizáltabb' biztonsági szerveivel is. A Konrád-hősök tragédiáját az is mélyíti, hogy bár áhítják a feloldódást, az egybeolvadást, az öntudatlan lebegést, az individuum valamiféle közös, személytelenül is biztos létformába való áttűnését (*A városalapító* hőse például megcsodálja a sirályokat, melyek „személyválogatás nélkül” társulnak, „hiányzó öntudattal” szárnyalnak), tengernyi szenvedés után megtanulják, hogy ezt a nyugvópontot nem csupán személyes autonómiájuk feláldozásával: egész egyéniségük feladásával, leépülésével érik csak el. *A cinkos* hőse többé-kevésbé önkéntesen vonul be az elmeegógyintézetbe, mert szabadulni akar a cselekvés, a „fogalmak és az ítékezés” kényszerétől, önnön becsvágyától, hiúságától. Kioldaná már családi, baráti kötelekeit, súlytalanabb szeretne lenni, mert így közelebb férkőzhet a megváltó halálhoz. „Még néhány nap, még néhány év, s áttévedek a

halálon is" – mondja révetegen. („Semmi sem érdekel már annyira, mint ez a második születésem, kicsusszanásom a lét hüvelyéből" – vallotta *A városalapító* hőse.) Az elmeegógyintézet jó, mert itt végre egybeolvadhat T. a környezetével, a kiégett, elhagyatott, elembertelenedett és mégis oly emberséges betegekkel, de még a falakkal, az oszlopokkal is, a kórház mögötti őspark fáival, halastavával, minden keze ügyébe kerülő tárggyal. Ebben az azíliumban „az, amit énnek mondok, elpárolgott belőlem, mint öntözőkannából a víz. Én meg a világ: csak két neve vagyunk ugyanannak a dolognak ..."

Ez a rezignáció és passzivitás, amely ellenpontozza a Konrád-hősök és különösen *A cinkos* T.-jének egyébként fergeteges tettvágyát, mégsem vezet a reményvesztettség legvégső állomásáig. Lenne oka rá, de T. nem végez önmagával, ellenben jóváhagyja Dani öccsének öngyilkossági tervét, sőt a regény legvégén, amikor Dani bátyja vidéki szállásán fölakasztja magát, még segédkezik is neki. Dani T. szilaj riválisa, de bizonyos tekintetben féltelenebb, anarchikusabb, örültebb alteregója is. „Az a bajom veled, Danikám – mondja T. a regény vége felé –, hogy pontosan azt szeretném kivetni magamból, aminek te a sűrítőmnye vagy." És végső soron ki is veti. Dani élete is csődbe jutott, ő is kijátszotta minden kártyáját, de mert nyughatatlanabb, kiszámíthatatlanabb, mint testvére, nézetei kihívóbbak, paranoiája hevenyebb, még jobban szembehelyezkedik a világgal. Egy utolsó erőfeszítéssel elhagyná az országot, de a határon lefogják, visszahozzák a fővárosba, és amikor hasonlóan botrányos életű feleségét legújabb szeretőjével éri tetten, megfojtja a gunyoros-dacos asszonyt. Ekkor határozza el, mintegy végső tiltakozásként, hogy megöli magát, tervébe beleavatja bátyját, és ő ebben is cinkosságot vállal. Mielőtt Dani a nyaka köré tekerné a hurkot, megkérdezi testvérétől: „Nem akarsz velem jönni?" T. nemmel válaszol, és ez a „nem" életigenlés részéről, még ha az életet ezentúl az elmeegógyintézet áporodott melege jelenti majd csak számára.

*

Akárcsak öccsének, T.-nek is viharos a viszonya a nőekkel, habár élete során igen gyakran a menedéket nyújtó védelmezők szerepét töltik be. Talán mert saját anyja beteges-kényes, melankolikus asszony volt, hősünk vonzódik a nagy testű, élveteg nőkhöz, előbb-utóbb azonban élet-halál harcot vív velük. Boldogan elmerül, akár egy kisiú, természetes szeretői ölelésben, mígnem rájön, hogy őt teszik magukévá az asszonyok – önző szeretetükkel, féltékenységükkel, megannyi női fortélyal. Megfigyelhetjük, hogy hősünk a telt női idomokat rendszerint jóízű ételekhez hasonlítja. Egyik gyerekkori visszaemlékezésében például leírja, miként leste meg egy nyári este nagyszüleinek ildomtalanul szenvedélyes szeretkezését. Vetkőző nagyanyja „birodalomnyi" testét így festi le: „A birodalom terjed, s bár kikezdte, még nem mállasztotta szét az idő: hasa falusi pékkenyér, melle abrakostarisznya, lóg, de tele van. Valami buzgó szakács ügyel rá, hogy nagyanyámat jól bevált, ízletes tartalmakkal megtöltse, a ruganyos húsfoglaton belül, meglehet, fűszeres máj, gomba és kemény tojás a töltelék." Egy másik jelenetben T. apja sokszor átalakított törzsvendéglőjében üldögélve megcsodálja a vendéglősné életerőtől duzzadó alakját: „Ezek a parasztbarokk combok ezen a vidéken futhattak hajnalban, nyirkos, erdei csapáson szőkevény tehén után; itt gyarapodhattak házilag füstölt sonkától és házilag köpült vajtól oly szilárdra, hogy diót lehetne törni rajtuk. Kérek egy forró húslevest és belefőzve őt magát." Később a vendéglősné magával viszi T.-t, és ő kellemesen elernyed az asszony jóillatú otthonában: „Ülök a bőrkarosszékekben, szemben a háziasszony, kezét a tarkóján összekulcsolja, sörszínű hónaljüregének szőrcomóin veritékszemcsék fénylenek. Melltartó, ágynemű, kislámpa; a teste nagy, foszlós, házisütésű kenyér."

A nők tehát – ha jók hozzá – az egészséges otthoni ízeket, szagokat jelentik számára, a gyerekkor meghitt, önfeledt nyugalmát, még nemi vágyába is belevegyül az anya utáni sóvárgás. Második feleségéhez, amikor annak már nincsen maradása mellette, ezeket a szavakat intézi: „... legyél, mint anyám volt, kilenc hónapon át, irgalmas világegyetem. Érttem evett, aludt, minden oldalról körülburkolt, jól éreztem benne magam. Száműzetésemből honvágyam van lélegző medencéje után, a dicsőségről, hogy külön vagyok, gyakran lemondanék." De a nők nemcsak érzékeny dús és anyai oltalmazó alakok. T. előbb-utóbb arra is rájön, hogy feleségei, alkalmi szeretők – a nők általában – ösztönös, kifürkészhetetlen, veszedelmes lények, szirének, boszorkányok. Amikor orosz földön összeáll egy szintén terebélyes, melegszívű bábaasszonnyal, az elárulja, hogy a férjét annak idején praktikákkal szerezte meg: „Ezerjófűvet áztattam a pálinkájába, s szégyen bevallani, denevérszárnyat varrtam a szoknyám korcába, hogy elvegyem az eszt, és éjjel-nappal utánam járjon." Apja egyik szeretőjéről, az összenőtt szemöldökű vízimolnárnéról is azt rebesgetik, hogy „tudó asszony". „Köhögést pemetetűvel gyógyít, sebre puffogó gombát tesz, hajnalban meztelen fölcsedi a harmatot, s beül a dinnyeföldbe, hogy a dinnyéje akkora legyen, mint a feneke. A kis oláh cseléd szerint egy fecskének kitépte és megette a szívét, hogy apám csak ömelle a feneke alá." De még T. felesége is, aki fiatal és nagyvilági, undok ízű csodateát főz urának, hogy az csak őtána vágyakozzon.

Konrád regényeinek szereplői – mint már említettük, s mint a fenti idézetekből is kiderül – típusok, sőt archetípusok, sűrítőmnyek, egyik-másikban mintha már mitologikus erők feszülnének. De mert a részleteket oly nagy műgonddal és valóságérzékkel dolgozza ki az író, mégsem veszít el teljesen mindennapi

realitásukat, sőt társadalmi osztályok, rétegek reprezentánsaiként is felismerhetők. A regény helyhez kötöttségére jellemző, hogy hőseinek életútja a modern magyar társadalom fejlődéstörténetének kacskaringóit is követi. A regényhős zsidó polgári családból származó értelmiségi, aki időnként politikai hatalom birtokosa is – a típus nem ismeretlen azok előtt, akiknek némi betekintésük van az elmúlt évtizedek magyar közéletébe. De T. csak apai ágon zsidó; nagyapja, ez a mélyen vallásos, rabbi külsejű kereskedő, jellegzetesen tizenkilencedik századi figura, szigora, erényessége, embersége mély nyomot hagy unokájában, eszményített alakja ott lebeg előtte élete legválságosabb perceiben. Anyai nagyapja viszont excentrikus, antiszemita földesúr volt, aki hol attól rettegett, hogy a parasztok megostromolják és szétverik kastélyát (s felkészülve erre az eshetőségre kutat furat a hálósobájában), hol pedig – nagylelkűségi rohamában – múzeummal alakítja át udvarházát és pénzt osztogat a tanyasi gyerekek közt, csak hogy megnézzék. Az ő törékeny, neurotikus lányát veszi el feleségül hősünk robosztus, törvénytíró, asszonyfaló apja, akinek imponál talán apósa családfája, bár nagyvonalú üzleti vállalkozásait kizárólag saját elképesztő energiája, becsvágya, tehetsége viszi sikerre. Fiában – hősünkben – éppúgy kiütözik az anyai felmenők enerváltsága, dekadenciája, mint az apai ősök szorgalma, aggályoskodása, büntudata és világmegváltó messianizmusa. Első felesége, Zsófia, kommunistává lett, eredetét öncsonkító daccal megtagadó úrilány, de háború utáni második felesége, akárcsak öccsée, már parasztivadék. Úgy tűnik, T.-nek is, Daninak is szüksége van a nép szülöttjeinek lobbanékonyabb, gátlástalanabb szerelmére, hogy feloldhassák saját legmélyebb szorongásaikat. Hosszasan tűrik asszonyaik szeszélyeit, hűtlenségeit, töprengő, szüntelen önelemző énjük egy másfajta lelkiület titkait szeretné felfedni. Mindez persze nem ennyire leegyszerűsítetten, sematikusan jelenik meg a regényben, de egy eléggé jól ismert társadalmi (és lélektani) processzus szakaszai azért könnyen megkülönböztethetők.

*

Az elmúlt években a publicista Konrád György neve is ismertté vált, bár többen úgy vélik (és nemcsak Magyarországon), hogy Konrád legújabb írásaiban kezd eluralkodni a szónoki, prédikátori hangvétel, nyilatkozatai mindinkább kinyilatkoztatások, és amit mond, sokszor hallott, örökzöld igazság, de mert az elismert és veszélyeztetett helyzetű író autoritásával, elszántságával mondja, szavainak súlya, méltósága van. Olyan kijelentések például, mint „Ha rajtam állna, nem bízna az emberiség sorsát sem a Kreml, sem a Fehér Ház gazdájára”, vagy „Kevés munkás gondolja Budapesten, hogy nagyobb bére lesz attól, ha az én könyvemet betiltják”, vagy egy még újabb: „Baloldalt a sziklacsúcs, jobboldalt a templomtorony, jönnék vendégeim tengerentúlról is, tömegsírba is” – nos az ilyen megnyilvánulások, ha kitépjük őket szövegkörnyezetükből és eltekintünk a körülményektől, amelyek közt születtek, csakugyan azt az érzést támasztják bennünk, hogy írójuk valamilyen magányos emelvényről, erkölcsi magaslatról fogalmaz és bírál. Az is igaz, hogy *A cinkos* hősének némely meditációja, a gyakori esszéisztikus betétek, de még a kevésbé szerves anekdotaelemek is közelebb állnak a hatásos, kombattáns publicisztikához mint a szépirodalomhoz. (Ami már azért is ironikus, mert az író saját definíciója szerint „az irodalom kaland, az újságírás végrehajtás”.) Aczél György a *Der Spiegel* szerkesztőjének adott tavalyelőtti interjújában megjegyezte, hogy reméli, Konrád György megmarad írónak, és „nem válik a nyugati propaganda szócsövévé”. Ami alatt a magyar miniszterelnök-helyettes azt is érthette, hogy írja csak Konrád szorgalmasan nehezen olvasható regényeit, és ne nyilatkozzon annyit – s főleg ne olyan közérthetően. Ámbár meglehet, hogy Konrád tisztelői, jóakarói között is akadnak jó néhányan, akik azt kívánják – természetesen más megfontolásból, mint Aczél György –, hogy az író inkább összpontosítsa energiáját regényeire, mint alkalmi esszéire. Viszont, ha jól meggondoljuk, Konrád publicisztikája elválaszthatatlan szépirodalmi munkásságától. Mint sok más író-társa, ő is arra a következtetésre jutott, hogy Kelet-Európában nem létezik apolitikus irodalom; a politika ott „olyan, mint a pénz a nyugati világban; teljesen függetlenül attól, hogy szereted vagy nem szereted, viszonyod van vele”. Legújabb regényéről pedig az a véleménye, hogy az „könyv a politikáról, de nem politikai könyv, nem politikai állásfoglalás, A mellett és B ellen – egy szenvedélyről szól, amely olyan szenvedély, mint a szerelmi szenvedély, vagy mint a meggazdagodás szenvedélye. Ennek a szenvedélynek drámáiról, lehetetlenüléseiről, kudarcairól, kísértéseiről szól a regény – egy betegségről, ha tetszik, ami azonban egy egész értelmiség betegsége”, *A cinkos* szereplői csakugyan betegek – megszállottak, paranoiások, eszelősek. Felfokozott, nagyított léptékű minden megmozdulásuk, cselekvésüknek nagyobb a lendülete, súlyosabb a következménye, mint a józanabb, nyugodtabb, mindennapi emberekéé. De maga a regény is, epizodikus szerkezetével, parabolisztikus körképeivel, nyelvi grandiozitásával valamiféle totalitásra törekszik. És ez a nagyvonalúság, a tartalmi-formai tarkaság végül arról is meggyőz bennünket, hogy *A cinkos* mégsem a kiáltalanságot, a teljes reményvesztettséget példázó regény. Hőseinek szavaiból nemegyszer a szerző történefilozófiai pesszimizmusát véljük kihallani, T. hiábavaló küzdelme, megfenekelet élete általánosításra, határozott végkövetkeztetések levonására késztet (hiszen, mint mondtuk, típus ő, és minden, ami vele történik, jellemző egy korra, egy társadalomra). De ahol igazán jó a regény, ott Konrád azt

teszi, amit szerinte minden valamirevaló író: „a konkrét emberit védi, az elvont emberi többnyire erőszakos és buta megfogalmazásaival szemben”. Egyesek leleplező politikai regénynek mondják *A cinkost*, mások szerint túlírt, túlideologizált kulcsregény, de mindenképpen regény, irodalom, ami – Konrád szavaival – „képzelet, torzulás, a valóság megerőszkolása, stilizáció”. És mint ilyent „lehet átélni és nem átélni, szeretni és nem szeretni”. De ahhoz, hogy az olvasó megszeresse, vagy elvesse, szükséges (és itt olyan magától értetődő feltételt említünk, amely *A cinkos* esetében sajnos még nincs megadva), hogy maga a könyv elérhető, kapható legyen – azon a nyelven is, amelyen eredetileg íródott.

(1983)

* Konrád György regénye végül is megjelent magyarul New Yorkban, 1986 nyarán, Püski Sándor Könyvkiadójának gondozásában. Ezenkívül egy Magyarországon terjesztett kézirat kiadásról is tudunk. (S. I.)

SZABÓ FERENC

A teremtés dicsérete

Néhány vonás Weöres Sándor és Juhász Ferenc arcképéhez

Két mai magyar költőt szeretnék itt bemutatni. Az egyik, Weöres Sándor még a „nyugatosok” második nemzedékéhez kapcsolódik; a másik, Juhász Ferenc 1945 után kezdte pályafutását, az 50-es években az „új hangot” képviselte a magyar költészetben. Két nemzedékhez tartoznak, formaművészetük is lényegesen különbözik; mégis van valami azonos költészetükben: a teremtés dicsérete.

A nagy költészet mindig is dicséret volt, ahogy ezt Paul Claudel találóan írta, önmagát is jellemezve e sorokkal: „A dicséret talán a költészet legerősebb mozgatója, mert a lélek legmélyebb igényének kifejezése, az öröm és az élet hangja, az egész teremtés kötelessége, amelyben minden teremtménynek szüksége van a másakra. A nagy költészet a Védák himnuszaitól Szent Ferenc Naphimnuszáig: dicséret. A dicséret a költői téma. Senki sem énekel egyedül. Még a csillagok is együtt énekelnek, ahogy a Szent Könyvben olvassuk.”

Dicséret tehát, sőt a teremtés, a Teremtő dicsérete. Ha a költő nem „vallásos” (de melyik nem az a szó egészen tág értelmében?), akkor is a létet, az élet titkait faggatja, hitetlen-hívőként is „Isten”-t szólógatja, esetleg átkozódva, káromkodva. Valamikor, valamiképpen szembe kerül a Titokkal, felveti a Teljesség, a Minden, az Értelem alapkérdéseit. Az most mindegy, hogy kicsoda „Istene”, hogy az személyes Valóság-e, avagy Megnevezhetetlen, Őserő, Lidérc vagy Árny ... A nagy költészet, a magyar is, a mai is ezt példázza. Hogy erről meggyőződünk, elég, ha a *Vigília* kiadásában megjelent *Innen és túl* c. nagyszabású antológiát forgatjuk („Versek az Isten-kereső emberről”), amelyben a század magyar költői szólalnak meg. Most nem is Ady, Babits vagy József Attila „istenes” verseire gondolunk: a kötetben ezek is szerepelnek, de rajtuk túlmenően szinte valamennyi mai magyar költőtől olvashatunk pár olyan verset, amely felveti az ember örök kérdéseit, rendeltetését, az élet és a halál titkát. Tegyük hozzá: nem egy költőnkél megszólal a kifejezett hit, sőt a keresztény hitvallás is. De többen a „hit senki-földjén” (Illyés) töprengenek, várnak, tapogatódnak előre az éjszakában vagy a hajnali derengésben.

A két itt bemutatott költő is a lét-kérdéseket feszegeti költészetében. Természetesen, a lelket csak Isten látja, ő ítélheti meg titkát, hitét. De az író, költő, azzal hogy kiadta műveit, valamiképpen kiszolgáltatta magát az értelmezésnek. Majdnem azt mondanám Paul Valéryvel: mindegy, hogy mi volt a *szándéka*, a szöveg ott van, magáért beszél. Pontosan ezt írja Valéry *A tengerparti temető* értelmezése kapcsán: „*Nincs egy szövegnek igazi értelme*. Nem létezik a szerző tekintélye. Bármit is akart mondani, azt írta, amit írt. Ha egyszer már közzétették, egy szöveg olyan szerszám, amit ki-ké tetszése és eszközei szerint használhat: nem biztos, hogy a szerszám készítője jobban használja azt, mint valaki más.”

Ezt a kissé szkeptikus megállapítást mindenképpen elfogadhatjuk, amikor a kérdező emberről, költőről van szó; talán kevésbé alkalmas a válaszok kiderítésére, ahol mégiscsak lényeges a szándék: mit is akart tulajdonképpen állítani a költő, és életében mi felel meg ennek a vallomásnak.

Az ifjú *Weöres Sándor* (Várkonyi Nándor javaslatára) „*A teremtés dicsérete*” címet adja kötetének. A fiatal tájékozódása ez a világban; bizonyos céltalanság szólal meg: „Patak vagyok: kérdjem-e, hogy / habomat hova hordom?” *A Zsoltárban* így fohászkodik:

*Kínok árnyékaiból,
kínok árnyékaiból szólok hozzád Istenem.
Kín mar, sújt, temet,
józan eszemet
vak veszélyben,
láncos mélyben
ne hagyj elveszítenem ...”*

Játékos vers ez, mint a legtöbb a kötetben, amelyeket részben Rimbaud égisze alatt írt. A fontos a költői teremtés, amely maga a teremtés dicsérete; nem annyira tematikusan, hanem műalkotás-létével. „*A vers születése*” c. dolgozatában („*Meditáció és vallomás*”) meg is magyarázza: „A művész, ki az alaktalant

formássá építi tudatos akarattal, szinte 'teremtő'; ha akaratlanul, álmában is alkot, mint néha Schumann, olykor szinte 'szülő'; a két fogalmat elfogadhatjuk a műalkotás két pólusának. A közös jellemzőt megtaláljuk, ha azt mondjuk: minden művész munka cselekvés, mégpedig valamit létrehozó cselekvés: készítés." Itt megjegyzem: Paul Valéry, a „tisztá költészet” mestere számára is ez volt a lényeges: a készítés. A forma volt a fontos: a kifejezés, a szó, a ritmus, a rím –, a gondolat másodlagos. Ebben Mallarmét követte Valéry is, követi Weöres is: a vers nem eszméből, hanem szavakból készül.

Persze, azért a „tisztá költészet” is közöl eszmét, kifejez állásfoglalást a léttel, az élettel szemben. Claudel mondotta, némileg a Bibliára, némileg Rilkére (és Hölderlinre, meg Heideggerre) emlékeztetve: „Megnevezni egy dolgot annyi, mint vég nélkül megalkotni, mert létevéhez viszonyítva alkotjuk meg, amely sohasem szűnik meg.” Mallarmé jégcsillogású nihilizmusa és Valéry nárcizmusa, kristályragyogása, amely szintén a Nihilt súrolta, a létről is vallott –, ha negatív formában is.

Visszatérve Weöres Sándorhoz: a Hamvas Bélának ajánlott *A teljesség felé* c. kötetben Istenről, életről és halálról is értekezett. „Ha a teljességet ismerni akarod, ne kérdezz semmit, mert rávonatkozólag minden 'igen' és 'nem' ugyanazt jelenti; hanem merülj önmagádba, személyed alá, s hol nincs tovább, ahol minden mindennel azonos: ez a teljesség.” Ebből következik, amit előbb írt; „Van Isten? Nincs Isten? – Abban, ami független a tértől, időtől és minden káprázattól: a Van és a Nincs ugyanaz. Van öröklétem? Nincs öröklétem? – Túl a téren, időn és minden káprázaton: a lét és nem-lét ugyanaz.” Mindebben megsejtjük a keleti (és bizonyos keresztény) misztikák létfelfogását. Az Ős-Egy utáni nosztalgia és ugyanakkor a megnevezhetetlen Létteljesség megsejtése. „Az Istenbe-olvadó ember számára nincs többé kíváncsú és nem-kíváncsú, nincs többé semmiféle fokozat; mindent végtelenül és kíváncsú nélkül szeret. Számára minden ugyanegy: minden Teljes-Változatlan, melyből a számtalan változó jelenség árad. Isten tartalmazza a mindenséget, s a felszabadult lélek Istenben tartalmazza a mindenséget.”

Weöres életpályáját itt nem kísérelhetjük végig: nekem úgy tűnik, hogy számtalan átváltozáson keresztül, a színek és ritmusok tűzijátékán keresztül megmarad valami állandó költészetében. Ezt egyik legjobb ismerője, Bata Imre így fejezte ki: „Az ősköltő naivsága, az *abszolút lírikus* mindent versbe kötő jelenléte időtlenné változtatja az időbelit, végtelenné a térbelit. Becsvágya az ősi lírai helyzet újjáteremtése, a kizárólagos poézis felfedezése... A technikák kikapcsolják az éntudatot, felszabadul a tudattalan, az archaikus réteg. A révület azonban nem kapcsolja ki a logikumot, inkább a nyelv logoszi erejét szabadítja fel. Az idő pillanatát zsugorodik, a tér végtelenné távol. Minduntalan ki akar törni a lírai hős az ismeretlenbe, a végtelenbe...” (*Jelenkor*, 1970. július-augusztus).

Az érett Weöres az ifjúkori „örök pillanat”-ot teljesebben, mélyebben kifejezi *Az állandó a változóban* c. nagy filozófiai költeményében. A költőt – mint Pascalt vagy Babitsot – megborzosgatja „a végtelen csillagterek örök csendje”, illetve hideg „embertelen ragyogása”. Innen az „emberibb”, a „titkosabb” tér, a „belső táj” felé fordul; itt találkozik a „belső végtelennel”:

... A kinti űr s a bennünk rejlő
egymásba önzlik ajándék e perc:
őszí nyitott ablak hova tétován betódul
fanyar szellő a korhadó csontok zamatával,
kőben bolyong a harangkongás fojtottan mint hegedűszó
és vélni a csillagok fém-illatát is.

Mélyebben, mint a gond fészke szívedben,
kérgé alatt minden dolognak,
a tünemények medrei,
a világ eresztékei ragyognak,
Örvénylik a láng, parttalanul forog
az eleven tűz, az ezerszemű,
párába borult paripák dobognak,
megvillan tajtékos tomporuk,
áthallik érc-patáik csattogása,
füled mellett süvít a híg elem,
bőrödet érinti a végtelen
és sistereg és hártát nővel
mint jégtől az olvadt acél.
Szólít – vagy képzeled? Ha arra riadnál,
hogy nem rideg, nem idegen!
hogy eleven hullámzó szerelem!
hogy rokonabb veled önmagadnál!

(Tizenegy szimfónia, 1973)

Az ifjúkori *Örök pillanat*ban „Istent” írt a költő, itt csak kisbetűs „végtelent”. Végül is mindegy, mit írt, kicsivel vagy naggyal: a weöresi *végtelen* polivalens. Lehet a határtalan, lehet a végtelen Lét is, Isten is, aki minden létező forrása, lehet a Minden; lehet a „belső végtelen” (amelyről Szabó Lőrinc is írt), illetve az az ágostoni „internum aeternum”, ahol jelen van Isten, aki „interior intimo meo” – weöresi fordításban: „rokonabb veled önmagadnál”; lehet a pillanat mint az örökkévalóság ablaka; de esetleg a gide-i *instantanéisme* is: nem az örök élet, hanem az örök elevenség, a lét lángolása. Lehet az „eleven hullámzó szerelem”, a dantei, „mely mozgat napot és minden csillagot”.

A maga módján a teremtés dicséretét zengi másik nagy magyar költőnk, *Juhász Ferenc* is, legalábbis pályája első szakaszában. Az őselet tobzódó tenyészet, a most alakuló világ – még az *ember előtti* – hihetetlen burjánzása. Később egyre erősebben megjelennek a pusztulás képei is, a jövő apokaliptikus látomása (*Az éjszaka képei*), de az élni akarás itt is legyőzhetetlen. Csak a személyes tragédia (felesége öngyilkossága) robbantja szét teljesen költői és emberi világát: önmarcangoló kínja szinte az eszelősségig és az önpusztításig sodorja. (*A megváltó aranykard*, 1973). De újabban – új házassága után – ismét megjelennek a „boldogság” képei. Maga vallotta: „Verseimben az életszeretet hirdetője voltam és leszek, még akkor is, ha nehéz napjaimban fojtogatott a szomorúság, de sohasem a csüggedés, vagy a megadás, vagy a közöny!”

Emlékszem, 1954-ben az egyetemen reveláció volt számunkra *A tékozló ország*. Korábbi verseit is ismertük; valóban „új hangot” képviselt az 50-es évek sivárságában. Ahogy Vas István írta: „nagy és győztes csatája az új magyar költészetnek”. Dózsa népéről írva „eposzában” nemcsak a bukást fejezi ki, hanem a hitet és az elszántsát is. Közvetve azt is, hogy a szabadságért küzdő népnek a máriás hit is erőt adott. Akkor könyv nélkül tudtam a búcsúsok gyönyörű betét-énekének egy szakaszát:

*Urunk szülőanya
gyönyörűség fája,
Betlehem virága,
csillag-érc anyja,
Mária segíts,
Mária segíts.*

*Isten palotája,
ékesség vizsgálja,
szépség arany-ága,
alabástrom ágya,
Mária segíts,
Mária segíts*

*Isten citerája,
csodálatos hárfá,
tisztá méz kancsója,
tej-forrás kávéja,
Mária segíts,
Mária segíts.*

*Te Jézust kihordtad,
bár bűnbe nem estél,
istent befogadtad,
mint víz napsugarat,
Mária segíts,
Mária segíts*

Dózsa-Juhász szívében már ekkor megbonthatatlan a halál és az élet:

*Ó, ez a szövetség! Az egymást kiegészítő árulás-hűség,
a bűn, s kiengesztelés összefonódott gyönyöre-telje,
a magában-mindegyik-hazug, a csak egymást-átölelve
létező nagy szerelem, bonyolult-egyszerű, haragvó termékenységi!*

*Virágok szaga alatt nem érzed-e a rothadás enyhe-édes illatát?
S a holtak árnya mögött a virágpor illata-olaja édes.
S ha csókkal érsz holt apád derengő, kék-eres viaszgallykezéshez,
a borzadályt? S hogy fiában győzte le a halál romlás-szagú gyalázatát?*

*Holt anya nem szült gyermeket még, de eleven belehalt már a szerelembe.
S fölsírt a vérben-lubickoló piciny, s a csillag-köd megalvadt,
temette anya fiát; a halálból jajongva kisarjadt
az ember, felnőni készen a szabad értelemre.*

*Kimondhatatlan titkú szépség: átzuhogsz te az időn,
gyöngyözve-habzó, csillogó, lángoló-hús, robajló zuhatagban,
az anyaméhből a sírba, istenné teljesülsz magadban.
És nincs több! Ez a legtöbb: az ember örök sugárt ver át a halálkődön...*

Már *A mindenség szerelmében* is a boldog burjánzó létet, vegetációt, kibomló teremtetst dicsőítette:

*Ó, áldott, boldog élet, benépesülő világ!
Boldog, mert él, a létezés virul, lebeg, nyüzsg és rág,
húsában, ösztönében együtt lakik a béke és a rettenet,
kocsányaiban ott csobog a megszülető s az eltemetett...*

Tanúi vagyunk a most kibomló életnek – amelyet a halál rettenete fenyeget, de az élet erősebb. A Biblia, első lapjait jeleníti meg, amikor Isten látta, hogy minden nagyon jó, amit alkotott... Claudel zsoltárszerű dicséreteire emlékeztetnek ezek a korai Juhász-versek, még ha a magyar költő nem is emelkedik fel egészen a Teremtőig. Belefeledkezik az „áldott, boldog élet, benépesülő világ” látványába.

Persze kicsit idilli ez a paradicsomi boldogság. Juhász később felfedezi – illetve saját bőrén megtapasztalja – a rosszat, ami nemcsak a vegetációt, a tenyészetet pusztítja, hanem az embert, belül roncsolja mint a rák. Megjelennek a pusztulás képei; nemcsak egy országé, népé, hanem az emberiségé. Maga a lét fenyegetett, a Nihil kísért.

*Jaj, mi maradt a pusztulás után?
Az Atom, a Hidrogén, a Neutron után?*

kérdi a férfikar *Az éjszaka képeiben*, ebben az apokaliptikus látomásban.
„Mert csupa alvilági és létutáni hang ez a sötét és éji világ!... Mire vár a megmaradt Emberiség?
A kifosztott, a szerelemtelen, a daltalan, a hullaevő, az árva Emberiség-törmelék ...
De végül mégis a madáchi „küzdj és bízva bízzál!” szóval meg:

*Hajnalodik. Aranylapok tetőzik a sötétet.
Rubint-hasábok dőlnek virrasztó ablakomra.*

...

*A zöld ég az éjből már dadogva kilátszik:
bizsereg, leng, lágy kotyogással lökdösi taróját,
üvöltözik a boldog madárvadék, harmatot iszik, bogarászik.
És lassan meglengeti az űrben a Nap legyőzhetetlen tűzlobogóját.*

...

*Én hiszek tebenned Emberiség.
Nem győznek le képzelt halottaim!*

A halottak királya (1971) IV. Béla és a tatárjárás korába visz vissza bennünket. „Egyszerre jeleníti meg a pusztulás és az újrakezdés között álló történelmi hőst, a verset szülő történelmi idő történelmi dilemmáit és kiútkereséseit, valamint a költő vívódásait saját kétségeivel, önvessző rémeivel és hivatásának újra és újra feltámadó végső kérdéseivel (...) *A halottak királyában* sem elégszik meg az ember történelmi, társadalmi és egyéni dimenziójának megjelenítésével, hanem valamennyit egy nagyobb térben – létproblémáinak összefüggésrendszerében – is elhelyezi.” (Bodnár György, *Kortárs*, 1985/2, 150) A könyv élén három mottó szerepel: Csokonai, Pascal és Jób könyve idézetei. Pascaltól ez a gondolat: „A dolgok nem mutatják, hogy nincs Isten, de nem is mutatják kézzelfoghatóan Isten jelenlétét. Rejtőző Istent mutatnak csak. Minden magán viseli e bélyeget.”

*Ülök, mint Isten a Teremtés előtt, mint a Teremtés Kezdeté előtt Isten,
a Nem-látható Isten, a Mindenütt-köd Isten, a Derengő Csönd-Isten,
a Semmi Isten, a Nemtudható Isten, az Egyetlen Sötét Fénypára Isten,
ülök derengő önmagamban, isten-magányomban, mert nincs aki teremtő dolgaiban segítsen.
Mert ama Szent Könyvben még ő sem lapozhat, mert önmaga lényét ő sem tudja,
mert nem láthatja, mi van írva abban, hogy a Létezés miért ragyog a titkos könyvlapokban,
hogy miféle jelek, ábrák, rajzok, mértanok, képletek élnek ott a kártyás Titokban,
miféle állapotok, tüzek és ünnepek, kezdések vannak ott a Bezártságba csukva.*

*Mert van, ami Istennek láthatatlan, mert neki önmaga láthatatlan, az Önmaga-Vak
csak dolgaiban él, tartályaiban, gömbjeiben, hullámaiban, forró örvényeiben,*

*csak lényeiben él és lényeivel ég a terekben és a tér finom pórúss felületeiben,
s a Rejtelem-Könyvben ne ki-nem-olvashatók a rejtelem-ábrák és rejtelem-szavak...*

*Itt ülök, virrasztva egymagám, könnytelen szemekkel, én a király,
itt ülök hínáros magány-csónakomban, én, aki a Létet megváltani jöttem,
S köd előtttem és köd mögöttem és víz alattam, s hajnalköd reng
fölköttem. És ki tudja mióta virrasztók én, három napja csak, vagy százezer éve már?*

Az óriás-költemény – a tenger hullámozását utánzó vagy valami szimfóniához hasonló végtelen hangképsorok morajlásának háttérével – a lét és a nemlét ködös titkát idézi fel. Azt is mondhatnánk variáció a mottóul idézett Pascal-gondolatra. Juhász világa itt még alakuló: virraszt a „lét Királya”, a költő.

1973-ban *A megváltó aranykard*, az *Öngyilkos feleség siratóéneke* szétrobbantja belső világát, önpusztító, a halhatatlanság (vagy a Nihil?) ajtaján dörömbölő, gyakran Istent káromló-gyalázó költemények. (*Könyörgés Dögvész-Istenhez, Az átkozott Istendisznók* stb.) A „*Kései előszó*”-ban fulladásos, elcsukló hangon elmondja a keletkezéstörténetet. De még itt is megszólal a remény hangja: „Majd jön az Élet: piros haraggal, piros haranggal, piros lovon, kezében piros virággal: tűzliliommal. Addig? *Enekelek tovább, a halál után, a halál előtt, a lét öröme...*”

Juhász Ferenc új családot alapított; a szerelem, a feleség, a gyermek – a *boldogság* hangjait csalták elő ismét a meggyötört szívből. Visszatérnek a gyermekkori képek (mint régen az *Apám* és az *Anyám* lapjain); hajdani karácsonyok, mesevilág. Új távlatok nyílnak. Az Élet erősebb, mint a halál. A szerelem erősebb, mint a halál.

*

Mindez csak ízelítő a két költő művéből. De igyekeztem a lényegre megragadni, úgy, ahogy az a költészetükön keresztül megnyilatkozik. Idézhetünk *vallomásaikból* is; bár a költő legmélyebb vallomása; költeménye. Erről meggyőződtem akkor, amikor Weöres Sándort 1969 februárjában a Vatikáni Rádióknak készített interjút faggattam. Most is őrzöm kicsit fátyolos, kedves hangját a hangszalagon. Elmondta, hogy, bár evangélikus, mivel édesanyja katolikus volt, ő maga a katolikus vallás hagyományaiból is élt. Túl a Biblián, amely a keleti vallások irodalmával együtt, ihletének egyik főforrása volt, sokat tanulmányozta a nagy misztikusokat: Szent Ágostont és Szent Tamást, Szentviktort Hugót, Kereszt Szent Jánost, Avilai Szent Terézt, Sziénai Szent Katalint. E misztikusok, mint az Upanisádok, a Bagavad Gita, vagy akár Lao-ce bölcsessége, lényegesen befolyásolták sajátos istenélményét.

Amikor pedig az evangéliumok Jézusáról kérdeztem, lényegében azokat mondta, mint 1970-ben a *Vigília* körkérdésére (*Ki nekem Jézus?*) adott válaszában: „Számomra csak egy ember létezik: Jézus létezik – és ő létezik mindazokban, akik benne és általa léteznek. Azért írok, mert jobban, pontosabban ki akarom fejezni az azonosságot Jézussal bennem és másokban. Fűtülök rá, hogy hányan olvassák, vagy hányan nem olvassák a verseimet. Egyetlen célom: egy fokkal közelebb hozni a jóakarát, érzékeny olvasót ehhez az azonossághoz, a Jézussal való egységhez.”

Weöres világképe kiforrott – már amennyire ez lehetséges a *Proteusz*-költőnél. Élete alkonyán írt verseiben kevesebb a szikrázás, képei kopottabbak, a virtuóz fáradt; kicsit szkeptikusan tekint külső világára. Bár játékos kedve – ha néha fintoiba torzul is íróniaja – lényegében a fiatalkori „bölcsességet” villantja elénk. *A Posta messziről* (1984) c. kis gyűjteménye címadó verse végén írja:

*Majd egyszer régész-ásatás,
bukkan e zord, ám szép világra,
addig más csatornát ne áss!
Tíéd lesz forgó virága.*

Juhász Ferenc fiatalabb; úgy tűnik, új korszak kezdődik életében és költészetében. Bodnár György írja *A boldogság* (1984) bemutatása végén: „Juhász Ferenc új kötetében nemcsak egy mikrokozmosz jelent meg az eposzok végtelen világára épülve, hanem egy retorikamentes verstípus lehetősége is. Az ehhez szükséges stilisztika és szerkezetépítő koncepció jó ideje készen állt Juhász Ferenc műhelyében, hiszen már versprózái egyszerre jelezték a költészet lehetőségeinek műfaji kitágítását – azaz a vers redukálását a versszerűség végső feltételeire – és a képalkotó képzelet alárendelését egy köznapibb nyelv puritanizmusának. Persze e távlatok csak akkor tárulnak majd fel előttünk világosabb körvonalakkal, ha e kötet lehetőségeit ismét a hosszú vers már kialakult és születő törvényeihez mérhetjük. Tehát, ha majd megismerhetjük *A boldogság* 'konkrétumai' között feltűnő *Fekete rigót*.” (*Kortárs* 1985/2,154)

Valószínűleg az új korszak világnézeti változást is hoz a költőnél. 1966-ban így vallott Domokos

Mátyásnak: „Én hiszek a létezés egységében. Hiszem, hogy egységes törvények szerint él, mozog, szeretkezik, nemz, szül, termékenyül, hal és teremődik újra a mindenség minden részlete s egésze. Hiszem, hogy kezdetnélküli és befejezésnélküli, örökké-íródó vers, s nem tudom, hogy van-e, aki írja? Önmagát mondja végtelenül és gyönyörűen! Hiszem, hogy nincs külön transzcendens és anyagi, hogy a világ minden részlete anyagi (...) s hogy csak az anyagiságban valósulhat meg minden: az egyszeri és az általános, az emberi, s az ember-előtti, vagy ember-nélküli, vagy ember-utáni. (...) A legtöbbször mégis az embert becsülöm. Érte aggódok és érte élek. Legelső föladatát: a felelősségtudatot fölismertem és vállalom, íme (hogy állattani hasonlattal éljek), egy költészet meztelen csontváza!” És még az interjú végén: „A költőnek szeretnie kell az embert, mert ez a legszebb emberi feladat, s mindent meg kell tennie az ember fölemeléséért. A költő költészetével teszi ezt: ami az emberi önismeret és létismeret legáltalánosabb és legszigorúbb formája. S az emberiségnek szüksége van az önismeretre. Ezért is fog a költészet az emberiségért fennmaradni.” (Juhász Ferenc, *Mit tehet a költő?* 1967, 189 és 195.)

A felületes olvasó könnyen azt mondhatná Juhász világnézetéről: materialista. Költészete, sőt az előbb idézett vallomása is (minden kétértelműsége ellenére) rácsáfolnak az ilyen elhamarkodott ítéletre. Lehet, hogy egy bizonyos panteizmust vall (ez sok költő és gondolkodó kísértése, sőt még olyan katolikus gondolkodót is csaknem megejtett, mint amilyen a csodálatos fejlődő világmindenségre ráfedkedező Teilhard de Chardin); de ugyanakkor azt is mondhatnám: a mindenség misztikája, a csodálatos Élet szemlélése, a fejlődő mindenségé, amely vég nélküli gyönyörű költemény –, mégha a vers írója ismeretlen is.

Nemcsak azért említettem Teilhard nevét, mivel Juhász verseit olvasva, vagy – az ő szavaival – ezt a „virágzó Világfát” szemlélve önkéntelenül a jezsuita tudós, paleontológus jut eszembe, aki himnuszot írt az Anyaghoz, a kibomló Mindenséghez; hanem mivel Juhász maga említette egy beszélgetésben, hogy érdekli Teilhard, aki új gondolkodási folyamatot indított el a vallás világában, az egyházban. A *Vigília*-interjúban (1975/3, Hegyi Béla beszélgetése) Juhász elmondja, hogy nem kapott vallásos nevelést szüleitől, akik falusi munkásemberek voltak. Kötelezőnek tartották ugyan, hogy katolikus legyen a keresztségben, mint azt is, hogy a nagyobb ünnepeken győnjön és áldozzon. De a szokványos vallásos nevelést az elemiben, a polgáriban és a kereskedelmiben kapta. Később sokat olvasott vallásos könyveket. A Biblián, az evangéliumokon túl, Szent Ágostont, Avilai Szent Terézt és egyes 'eretnek' misztikusokat, Eckhartot, Ruysbroeckot, Jakob Böhmét, Svedenborgot...

Mit jelent Juhásznak *Isten*? – „Ha az emberiség hitével próbálom összefoglalni, akkor nekem a világegyetem összes rejtélye. Egyszerre jelenti a közelinek és távolinak, a transzcendensnek és eviláginak, a jövőnek és az őstudásnak, a kozmosznak és a molekulárisnak az egységét.” – És *Jézus*? – „Mindent. Az ember, akár hívő, akár nem hívő, legyen a legegyszerűbben vagy legbonyolultabban gondolkodó elme, nem kerülheti ki. Azt, hogy történeti személy volt-e vagy sem, jóllehet ezer könyvet olvastam erről, egyetlenegy sem tudta nekem – itt magamról beszélek csak, nem általánosítok – bebizonyítani sem az igent, sem a nemet. (...) A nemet se! Ha most nekem szegezted a kérdést, hogy létezett-e, akkor én egyértelműen igent mondok, úgy gondolom, hogy létezett. Emberként. (...) Belép az életünkbe Jézus, akit sokan Isten Fiának hívnak és új törvényeket teremt, amelyek máig izgatják az emberi elméket, az emberi szíveket, és biztos vagyok benne, hogy mindig is fogják izgatni, mert az ember – bár mélységesen igazat ad nekik – nem képes a maga teljességében, szépségében, magasztosságában megvalósítani azokat. Mert követni őt csak néhány lépéssel is tiszta szeretettel lehet, és tovább mindig emberibb emberként, és még tovább emberségünk krisztusiságával, áldozatos Jézus-ragaszkodásával lehet, amíg az angyalok nem fognak tiltakozni, hogy megálljunk: emberek vagyunk. Ne akarjunk se többek, se kevesebbek lenni. Csak Krisztus-követő emberek.” (*Vigília*, 1975/3)

*Jaj, az Isten ráfűjt a szívemre!
Aranyat fűjt az Isten szívemre!
Füstöt, arany port, kövér ködöt.
Gödreibe tűzkását köpött.*

*S így virágzok én az őshalálban,
így virágzunk egymás Mosolyában?
Így virágzik a Mindenség bennem:
aranylángport-haláltűzőzőnben.*

(Akinek szívére fűjt az Isten)

(1985)

SZAMOSI JÓZSEF

Magyar zarándoklatok Máriacellbe

A zarándoklatok – népiesen *búcsújárások* –, mint jellegzetesen népi tömegmozgalmak, nemcsak vallási, hanem általános történelmi, művelődéstörténeti, néprajzi és nem utolsósorban gazdasági szempontból is megérdemlik figyelmünket. Maguk a zarándokhelyek, kegyhelyek – nem számítva a szabályt erősítő kivételeket –, többnyire valamely rendkívüli esemény, csodatevő képek, szobrok, jelenések kapcsán keletkeztek. Az ilyesmi híre gyorsan kelt szárnyra; egyes kegyhelyek vonzása nagy területre, egész tartományra, sőt távoli országokra kiterjedt. Különböző is benne van emberi természetünkben, hogy bizonyos helyeket, nevezetesebb emberek életének, működésének színterét, születéshelyeit, sírjaikat ünneplő lélekkel szeretjük fölkeresni. Ennyiben a zarándoklás nem keresztény különlegesség, úgyszólván minden vallásban szokásban van. Jeruzsálem pl. keresztényeknek, zsidóknak, muzulmánoknak egyaránt szent városa.

Az első keresztények, magától értetődően, Jézus életének, szenvedésének helyeit látogatták, később már Péter és Pál apostolok sírját Rómában, utóbb a vértanúkéit is. A Karoling-időkben egyházi törvényszékek, később világiak is, vezeklésül szabták ki, az elkövetett bűnök súlyossága szerint, bizonyos szenthelyek látogatását. Főbenjáró bűnért a Szentföldre kellett zarándokolni, vagy Compostelába, az idősebb Jakab apostol sírjához. Természetesen nemcsak vezeklés lehet a zarándoklás célja. A kegyhelyen a zarándok az égiekhez fohászkodik, Istenhez, Szűz Máriához vagy a szentekhez: segítséget könyörögve a bajban, a betegségben gyógyulásért, hálával a szerencsétlenségből, természeti csapástól való megmenekülésért, vagy éppen csak lelkiileg akar megtisztulni a kegyelem forrásainál. Közben más országok, népek, szokások, esetleg új művészeti áramlatok, divatok megismerése révén – akarva, nem akarva –, elősegíti a népek közötti kultúrkapcsolatok kialakulását.

Míthogy a zarándoklatok elsősorban a hitélet és lelkiélet elmélyítését szolgálják, a hívek serkentésére az Egyház egyes kegyhelyek meglátogatásához „búcsúkat” engedélyezett. (Innen nyelvünk szóhasználatában a *búcsújárás* kifejezés.) A búcsú *indulgentia* elnyerésének megvoltak a megszabott feltételei; gyónás, áldozás, bizonyos imák, jócselekedetek stb. elvégzése. A máriacelli zarándokoknak először Friedrich salzburgi érsek, majd 1346-ban VI. Kelemen pápa engedélyezett búcsút. Ezáltal Máriacell látogatottsága nagy mértékben emelkedett. De, mint tudjuk, éppen a búcsúlevelekkel való súlyos visszaélések, azok nyereszkeskedő árubabocsátása, a *simonia*, vezettek a katolikus egyház szakadásához, a reformációhoz.

A magyar búcsújárások hagyománya egyidős a kereszténység felvételével. István király maga minden erővel támogatta a zarándoklatokat, gondoskodott róluk, sőt megajándékozta őket. Uralkodása alatt s még sokáig utána, a Szentföldre irányuló nyugati zarándoklatok útja, a szokásos tengeri út mellett, Magyarországon át vezetett, ezt tekintették a legbiztonságosabbnak.¹

A Szentföld mellett egyre nagyobb vonzóerő lett Róma, az *urbs aeterna*, a kereszténység fővárosa. Ide, az apostolfejedelem sírjához, mind a négy égtáj felől özönlöttek az emberek. A Képes Krónika egy homályos utalása olyan feltevésre csábított, mely szerint maga István király is megfordult Rómában 1007-ben.² Erről azonban közelebbi bizonyosságunk nincs, István király „mindent tudó” *Nagyobb Legendájában* sincs említés róla. Viszont történetileg igazolt, hogy Szent István Rómában, magyar zarándokok számára házat létesített. Ez a zarándokszállás, a hozzá tartozó templommal együtt, a nagy Szent Péter templom tőszomszédságában épült, ott ahol a római időkben Nero palotája s a nagy Cirkusz állt, amelyben a keresztény vértanúk szurokba mártva, eleven fákllyaként égtek el.³ A római zarándokházban, különösen mióta II. Ulászló rendbehozatta (1497), sok ezer magyar zarándok tartózkodott, mint *Szent István vendége*. Kezdetől fogva népes csoportok keresték föl István király fehérvári sírját, így az első magyar búcsújáróhely nevezetét Székesfehérvár méltán érdemli. Nagy Lajos és Zsigmond királyok gyakori látogatása egyidőre Szent László váradi sírját tette kedvelt búcsújáróhelyé.

A 14. századtól, a hazai Mária-kegyhelyek mellett, nagyobb arányokban indultak magyar zarándokok Nyugat felé. Legfontosabb külhoni állomásaik a bajorországi Altöttingen, az itáliai Loreto, illetve a lengyel

A jegyzetekben előforduló *dőltírási* számok az oldalszámokra utalnak.

¹ Bogay Tamás: *Stephanus Rex*, Wien–München 1976, 40–41.

² Riedl Frigyes: *Magyarok Rómában*, Budapest 1930, 24.

³ Uo. 25.

Csensztohova (Czestochowa) voltak, de elég sokan eljutottak a spanyol Santiago de Compostelába is. Mindezeknél, magyar szempontból, nagyobb jelentőségre jutottak a hét évenkénti aacheni zárándoklatok.⁴ Mint ismeretes, Nagy Lajos királyunk Aachenben magyar kápolnát alapított Szent László tiszteletére (1367), ellátta gazdag felszereléssel és Szent István, Szent Imre és Szent László ereklyéket küldött. Az „aacheni kincsek”-et, köztük a nyilvánvalóan budai ötvösműhelyben készült három ereklyetartót, a magyar művészettörténet mindig számon tartotta. Kevésbé publikus, hogy maguk az ereklyék is megmaradtak.⁵

Nagy Lajos anyja, a mélyen vallásos *lengyel* Erzsébet, 1357-ben fényes kísérettel, 700 lovassal zárándokolt Aachenbe, meglátogatva útközben Árpád-házi Szent Erzsébet marburgi sírját. Luigi d'Arragon bíboros titkára 1517-ben azt írta naplójába egy akkori zárándoklattal kapcsolatban: *Oly tömeg magyar jött Aachenbe, hogy a levegő mérföldekre szagos volt tőlük.*⁶

Az aacheni magyar zárándoklatok történetét többen is részletesen megírták. Annál kevesebb figyelem kíséerte a máriacelliekét, jóllehet Aachen mellett Máriacell volt a magyarok leglátogatottabb külföldi búcsújáróhelye. Bátran mondhatjuk: amilyen mértékben ritkultak az Aachen felé tartó magyar zárándoklatok, olyan mértékben emelkedett Máriacell híre és népszerűsége, úgyhogy a 17. századra, ha nem előbb, Máriacell az elsőség, amiben egyebek közt a földrajzi közelség is szerepet játszott. Ez az elsőség a 18. századtól kezdve még inkább kidomborodik.

Máriacell első magyar zárándokai (15–16. század)

De hát mi az a különös delejes erő, ami a magyar búcsújárókat, királyokat, főurakat, egyházi férfiakat, később a katolikus vidékek népét századok óta Máriacell felé húzza? Talán a *genius loci*, a hely szelleme? Az a nehezen meghatározható valami, ami itt a kövekből, a környezetből árad, a történelem lehelle, amit lépten-nyomon érez a magyar zárándok, vándor vagy kíváncsi turista?! Igen, mindenekelett! És pedig nem másért, hanem mert Máriacellt immár 600 éve eleven szálak kötik nemzeti történelmünkhöz, amióta I. Lajos királyunk, kit a Nagy melléknévvel tisztel a történetírás, szentélyt emelt itt a seregét győzelemre segítő celli Máriának. Többi ékes jelzői között a celli Szűz méltán viseli a *Magna Domina Hungarorum* nevezetét. Mindennek megértéséhez egy rövid történelmi visszapillantás.

Mariacell-t, azaz a névben foglalt *Zell*-t (a latin *cella*), a St. Lambrecht-i bencés apátság alapította 1157-ben, első temploma pedig 1200 körül épülhetett. Nagyobb híre csak akkor tett szert, amikor Nagy Lajos, nem sokkal az aacheni kápolna alapítása után, itt is *sacellumot*, szentélyt emelt.⁷ Lajos király szerepét, egyáltalán Máriacell történetét a St. Lambrecht-i apátság (Máriacell anyakolostora) „gondnoka” és krónikása, Johannes Menestarfer foglalta először írásba 1487-ben.⁸ Latin nyelvű könyvecskéjének bennünket érdeklő része rövidre fogva ez: A magyar király, Lajos, háborút viselt a török ellen. Mivel az ellenség sokszoros túlerőben volt, menekülni készült. Álmában azonban megjelent a celli Szűz, s fölbátorította azzal, hogy győzni fog, minek zálogául egy képet tett a mellére. Reggel a király csakugyan mellén találta a képet, tehát harcba bocsátkozott és megverte az ellenséget. A *győzelem után* – írja a krónikás – *seregével, fogadalmához híven, Máriacellbe vonult, az ott lévő kápolnát lebontatta és helyébe saját költségén emelt templomot. Együttal* – fűzi tovább a krónikás – *fölajánlotta az említett, arany és drágakövekkel díszített képet, amelyet mind e napig a kincstárban őriznek.* Így a Nagy Lajos-legenda.

Bár a lambrecht-i krónikás elbeszélése sok vitára adott és ad alkalmat,⁹ lényegileg történeti tényeket közöl. Igaz a magyar király törökökön aratott nagy győzelme, ebből kifolyóan a máriacelli gótikus templom építése, s a csodatevő kép, az ún. *Schatzkammerbild* ma is a kincstárban látható. Nincs kétség afelől, hogy ez a kép Nagy Lajos adományaként került Máriacellbe, a címerekkel ékes, gyönyörű ötvösmívű keret ugyanabból a budai műhelyből származhat, ahonnan a hasonló aacheniek. Hogyan került a kép Máriacellbe, ki vitte oda és

⁴ Thoemmes, Edith: *Die Wallfahrt der Ungarn an den Rhein*, Aachen 1937. – Az ereklyékről Dercsényi Dezső: *Nagy Lajos kora*, Budapest é.n. (1941).

⁵ Kovách Aladár: *Az ezeréves koporsó*, Hungária 1951. aug. 17.

⁶ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 3914-ig*, Aurora-könyvek, München 1973 (új kiadás 1983).

⁷ Szamosi József: *Nagy Lajos király építkezése és emlékei Máriacellben*, München 1983. Különnyomat az *Új Látóhatár* 1982/2 és 3–4 számaiból.

⁸ *De origine ecclesiae beatissimae virginis in Cell et miraculis ibi factis, 1487* (A boldogságos celli Szűz templomának keletkezéséről és az ott történt csodákról), Stiftsarchiv St. Lambrecht. A krónikás magát *Johannes Menestarffer de Wienna*, artium doctor iurisque pontificii licenciatus (a szabad művészetek doktora és a kánonjog licenciátusa) néven nevezi meg. A név írása körül mindmáig alapos zűrzavar uralkodik, legalább nyolcféleképp fordul elő. Jelen dolgozat Pór Antal s az ő nyomán Hóman Bálint írásmódját használja.

⁹ E tekintetben legfontosabb munkák: Pangerl, Mathias: *Ueber Johann Mannesdorfer, Chronisten des Klosters St. Lambrecht*, Graz 1864 és Steinherz, S.: *König Ludwig I. von Ungarn u. seine Weihgeschenke für Maria-Zelt*. Mitteilungen des Hist. Ver. für Steiermark 35. 1887. – Vö.: Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, II, (1939) 627.

mikor? – ezek még nyitott kérdések. A hagyomány (Menestarfer) egyszerűen felel: maga Lajos király. Ami éppenséggel nem lehetetlen. Miután Lajos kibékült Lipót osztrák herceggel és ennek kiskorú fiát, Vilmost, Hainburgban eljegyezték Nagy Lajos ugyancsak kiskorú lányával, Hedviggel, ez az aktus alkalomnak kínálkozhatott egy máriacelli látogatásra is. A zárandoklat nem volt idegen Lajostól. Említettük, hogy többször felkereste Szent László váradi sírját. Második nápolyi hadjárata alatt Manfredoniából, ahol partra szállt, 1350. május 8-án Bariba zárandokolt Szent Miklós, bari püspök sírjához s szokása szerint a dómot bőkezűen megajándékozta.¹⁰

A század végére a Nagy Lajostól fejedelmien támogatott nagy, háromhajós, gótikus csarnok templom építése, a toronnyal együtt, befejeződött. Következtetni lehet erre a tényből, hogy 1399-ben Máriacell IX. Bonifác pápától *teljes búcsút nyert*. Mindez újabb lökést adott a zárandoklatok fejlődésének, kivált mióta a zárandokok útja biztonságosabbá vált. Zsigmond magyar király, ki 1414-től német-római császár is, 1429-ben külön a máriacelli zárandokok részére adott ki oltalomlevelet, hogy őket mindennemű zaklatásoktól védelmezze. Az oltalomlevelet 1442-ben a bázeli zsinat is megerősítette.¹¹

Nem tudjuk, voltak-e s milyen természetű közelebbi kapcsolatai Mátyás királynak Máriacellhez, attól eltekintve, hogy zsoldosai a kegyhely védelmét szolgáló Sigmundsberg-i védőfalakat és kápolnákat 1458-ban lerombolták.¹² A kincstár azonban ma is őriz egy miseruhát (nincs kiállítva!), meg egy nimfát ábrázoló gyöngyös aranyékszert, amelyek a kincstár német felirata szerint *König Matthias Corvinus von Ungarn* tulajdonában voltak és 1491-ben kerültek Máriacellbe.¹³ Bővebb ismereteink vannak a szerencsétlen sorsú II. Lajos király és felesége, Mária királyné Máriacellhez fűződő kapcsolatairól, ők – jöllehet főleg a *német* Mária nem volt vallásos, illetve az udvar megbotránkozására a protestánsok felé húzott – úgy tartják, kétszer jártak Máriacellben. Első ízben még gyerekként, 1514-ben, azután hogy a Rajna-torkolatban hajójuk viharba került, de Máriához, a *Tengerek csillagához* fohászkodva, megmenekültek a halálból. Így jegyzi fel a celli Szűzanya csodáit elbeszélő régi, latin nyelvű könyvecske.¹⁴ Másik alkalommal valószínűleg közvetlenül esküvőjük után zárandokoltak Máriacellbe. Ekkor kerültek Máriacellbe II. Lajos és felesége esküvői öltözetei, a király kardja, vértje, lovagi sarkantyúja, kengyelvasai, melyeket a kegyhely kincstára, mint Nagy Lajos királynak, a kegykápolna építőjének felajánlásait, kegyelettel őrzött. E nagy történelmi becsű emlékeket a magyar állam 1928-ban Máriacelltől megvásárolta s ma a Magyar Nemzeti Múzeumban láthatók.¹⁵

Bár a reformáció terjeszkedése számukat jelentős mértékben megapasztotta, a magyar búcsújárások a rossz utak, közlekedési nehézségek s a közbiztonság hiánya ellenére is folytatódnak. Hihetetlenül hangozhat, de pl. a Szeged-alsóvárosi búcsújárás a török hódoltság másfél századán át is szinte megszakítás nélkül eleven maradt.¹⁶

Mátyás osztrák főherceg, a későbbi II. Mátyás magyar király, 1602 szeptemberében – miután a székesfehérvári heves harcokban (1601. okt. 13.–15.), mint a császári zsoldos csapatok fővezére, *supremus et generalis exercitus dux*, a törökökön győzelmet vívott ki –, fogadalmát jött beváltani Máriacellbe és a kegyhelyet többek közt egy nehéz arany koronával és egy szép kazulával ajándékozta meg.¹⁷ Csaknem bizonyosra vehető, hogy az eddig Korvin Mátyásnak tulajdonított, kincstárban látható házioltár is tőle való. Nyilván I. (Hunyadi) Mátyás királyt tévesztették össze II. (Habsburg) Mátyás királlyal!

Ugyancsak az imént említett, latin nyelvű, máriacelli mirákulum-könyvecskéből tudjuk, hogy 1627. szeptember 6-án báró Sennyei István, magyar kancellár, II. Ferdinánd tanácsosa, és Sándor nevű ikertestvére, ennek egész családja: felesége, szül. Paskothy Judith, valamint István és Katalin nevű kiskorú gyermekei zárandokoltak Máriacellbe.¹⁸ Sennyei okos diplomata volt, a költő-hadvezér Zrínyi Miklós gyámja és ügyeinek legfőbb támogatója a bécsi udvarnál. Később is, már mint győri püspök (1630–1635), minden

¹⁰ Ma is megvan egy gótikus, négy oroszlánon nyugvó, ház alakú ereklyetartó, tornyán a piros-fehér Árpád-sávokkal. I. Dercsényi i.m. 69.

¹¹ 1454-ben III. Frigyes császár újabb oltalomlevelet bocsátott ki a máriacelli zárandokok részére. – A máriacelli „vezérlőzárandokoknak” egy 1494-es leírás szerint nehéz keresztet kellett vinniök, vagy egy nagy rudat, amit két karjukkal a hátukra szorítottak. A nőknek kibontott hajjal kellett nyilvánosan vezekelniük.

¹² Wonisch, P. Othmar: *Beschreibung der Mariazeller Sehenswürdigkeiten*, Mariazell 1950, 86–87.

¹³ Említi Rodler, Gerhard: *Mariazell, Geschichte u. Beschreibung des Gnadenortes der Basilika u. der Schatzkammer*, Mariazell 1907, új kiadása 1935. Szerinte női kalap-, vagy hajdísz lehetett 53. – A miseruháról a Kincstárt látogatók kalauzolásával megbízott hölgys és Bruno Habertheuer úr, a bazilika „felügyelő gondnoka” szóbeli közlése alapján.

¹⁴ Weiss, P. F. Thomas: *Diva Virgo Cellensis*, Viennae 1637, 120–125.

¹⁵ Varjú Elemér: *A magyar viselet a középkor végén* (Magyar Művelődéstörténet II. szerk. Mályusz Elemér, é.n.), a ruhák képei a 494–495. o.-on. – Ugyancsak közli a ruhák képeit bő magyarázatokkal a *Magyar Nemzeti Múzeum* (szerk.: Fülep Ferenc) c. jubileumi kiadvány (1977).

¹⁶ Hermann i.m. 330.

¹⁷ Sterz, Marian: *Grundriß einer Geschichte der Entstehung u. Vergrößerung der Kirche u. des Ortes Maria-Zell*, Wien 1819, 46–47.

¹⁸ Weiss i.m. 269–271.

évben búcsúra ment Cellbe. Útjának utolsó szakaszát, igazi zárandok módján, mezítláb tette meg.

Az első nagyobb arányú magyar *népzarándoklat* Pozsonyból indult Máriacellbe 1654-ben. Írásos feljegyzéseken kívül szép dokumentuma volt a bazilikában, a kupolatér északi falán függő, nagyméretű olajfestmény, mely az akkori Pozsony városképet láttatta, a város címerével és védőszentjeivel. Egy rövidzárlat okozta tűzben, 1976-ban, az értékes kép kétharmad része elégett.¹⁹

Máriacell fénykora (17–18. század)

Növekvő népszerűsége, a gyakoribbá váló tömeges zárandoklatok tették szükségessé a máriacelli középkori gótikus templom átépítését és alapos kibővítését. A munkálatok kerekén 50 évig tartottak (1654–1704) és a bazilika akkor kapta mai alakját. Eredetileg az egész középkori templomot barokkizálni akarták, a tervek készen álltak, de a magyarok nemzeti sérelemnek, „kihívásnak” érezték a Nagy Lajos-i épületnek, a *Kirchenbau König Ludwigs* barokk külső mögé való eltüntetését.²⁰ Ennek köszönhetően maradt meg a középső gótikus torony és portálé eredeti formájában.

Különbben az új bazilikával, többek közt Nagy Lajos és felesége barokk szobraival, a király legendáját megörökítő falképekkel és olajfestményekkel tovább gyarapodtak Máriacell magyar emlékei. Az újonnan beépített mellékkápolnák közül négy teljesen magyar alapítású.²¹ A Szent Imre kápolnát Draskovich Miklós országbíró és felesége, Nádasdy Krisztina állíttatták; a Szent István kápolnát a később kivégzett Nádasdy Ferenc és felesége, gróf Esterházy Julianna; a Szent Lászlóé Szelepcsényi György érsekprímás; a Szent Katalin nevét viselő kápolnát pedig Esterházy Pál herceg és első felesége, gróf Esterházy Orsolya. Hogyan került a magyar szentekről elnevezett kápolnák közé a Szent Katalin? A kápolnát – egykori, suttogva terjesztett mende-monda szerint – az 1671-ben hóhér által lefejeztetett hazafiak, bécsi nézőpontból „lá zadók”, azaz Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc emlékezetére állították, s azért választották Szent Katalint, mert őt is lefejezték. Az oltárkép is ezt ábrázolja.

Nem érdektelen itt szólni egy tükörre festett, ezüst keretbe foglalt Madonna képről, amelyet futólag régebbi leírások is említenek azzal hogy egy *gróf Nádasdytól* származik. E sorok írója kiderítette, hogy a közel 300 éves, művészi és történelmi becsű, originális kép nem egy, hanem a kivégzett Nádasdy legidősebb fia – a Nádasdy-családfán a római négyes számmal megkülönböztetett Ferenc, és felesége, Schrattenbach Róza fogadalmi adománya.²³

A kápolnaalapító magyar főúri családok s a birtokaikon lévő falvak katolikus népe, kivált egy-egy nagy ünnepen, szívesen ment Máriacellbe, ahol szinte „otthon” érezhette magát. A 17. és 18. században, a katolikus restauráció hódító évtizedeiben a vallásos buzgalom tízezres tömegeket tudott mozgósítani a hitélet élesztése érdekében. Egymás után támadnak fel a régi kegyhelyek s a búcsújárók a lelki élményen kívül igazi spektakulumokban, díszes előadásokban, pompás, zenés felvonulásokban is részesülhettek.

Kivételes hely illeti a máriacelli zárandoklatok, sőt a kegyhely egész történetében Esterházy Pált (1635–1713), kinek neve a magyar történelem lapjain is fényeskedik. A nagy Zrínyi Miklós unokaöccse volt, vele harcolt a török ellen, részt vett Bécs 1683-as és Buda 1686-os felszabadító ostromában. 1680-ban nádorrá választották. Mint említettük, a Katalin-kápolna alapítása is nevéhez fűződik, ő maga 58 (!) alkalommal járt Máriacellben. 1689-ben hálából, hogy – amint a bazilikában látható fogadalmi kép latin felirata tanúsítja – javai és várai megmenekültek a pusztulástól. A magas művészi színvonalú, hatalmas olajképen a herceg és második felesége, Thököly Éva, a kuruckirály testvére, térdepel, mindketten magyar nemzeti viseletben, mögöttük Kismarton (ma *Eisenstadt*) és Fraknó vára (*Forchtenstein*) látszik, fölöttük felhők között a celli Madonna lebeg.

Esterházy a törökökön aratott zalánkeméni diadal (1691) hálájaként párját ritkító, látványos processziót vezetett Kismartontól Máriacellbe.²⁴ A celli bevonulást személyesen vezette, vele volt felesége, gróf Thököly

¹⁹ Bruno Habertheuer úr szóbeli közlése.

²⁰ Wonisch i.m. 10.

²¹ A magyar kápolnákról Szamosi József: *Máriacelli emlékkönyv*, Schnell & Steiner, München–Zürich 1979, 18–21.

²² Természetes lett volna magyar szentet, pl. Szent Erzsébetet, vagy felesége névadóját. Szent Orsolyát választania, esetleg saját védőszentjét, a „kardos” Pál apostolt. – Olyan verzió is van, hogy Esterházy „kiengesztelésül” építtette a kápolnát. Neki ugyanis, aki lojális volt uralkodójához, része lehetett az összeesküvés felfedezésében, de ezzel saját sógorát, Nádasdyt is vérpadra juttatta. És mivel az elkobzott Nádasdy birtokokból tekintélyes részt szerzett családjának (I. Hóman–Szekfű i.m. IV. 225), még érthetőbbé válik, miért épült a kápolna engesztelésül? Bővebben Szamosi József: *A Katalin-kápolna titka* (Írások – vallomások, Aurora-könyvek, München 1982, 104–106).

²³ Hosszas keresés után sikerült a képet fölkeresni és rendbehozni. – Nádasdy Ferenc (IV) első felesége Széchy Erzsé és a második, Herberstein Margit korán, gyermektelenül halt meg. Schrattenbach Rózától 7 gyermek született, köztük Mária Terézia későbbi, legendáshírű huszárgenerálisa, ugyancsak Ferenc (V). – I. Szamosi József: *A Nádasdy fogadalmi tükörkép története* (Írások – vallomások, 111–112).

²⁴ Hóman–Szekfű i.m. IV, 408; röviden Wonisch és mások is említik.

Éva, mind a négy fiúk, a kiterjedt Esterházy család s más főúri családok tagjai. A felvonulók közt díszruhás heroldokat, muzsikásokat, énekeseket lehetett látni, több száz címeres zászló lobogott, 665 fehér ruhás leány szenttárgyú képeket, szobrocskákat vitt, a szentoltvasó titkait vörös-, fehér- és aranyruhás, jelmezes alakok szimbolizálták. A hálaadó zárandoklaton 11 ezer ember vett részt és mint a *nádori processzió* került a történelem évkönyvébe.

A Habsburg uralkodók személyes példaadásukkal nagyban emelték a máriacelli kegyhely tekintélyét és hírnevét. A mélyen vallásos, a magyar történelemnek azonban ellenszenves szereplője, I. Lipót (1657–1705: magyar király), számtalan zárandokutat tett Máriacellbe, a kegyhelyet mindannyiszor elhalmozta műkincsértékű adományokkal s hivatalosan birodalma *nemzeti szentélyévé* nyilvánította. Az 1678-ban kitört bécsi pestisjárvány rémületében is sietve zárandokolt Máriacellbe s megfogadta, hogy az Úr haragjának kiengeszteléséül méltó emlékoszlopot fog állítani. Ez a mai *Grabén* közepén látható monumentális barokk Szentháromság-szobor – bécsi nyelven a *Pestsäule* –, egyúttal a habsburgi állameszme háromságát jelképezi: az osztrák császári-, a magyar Szentkorona és a cseh Vencel korona egyesítésében.

Hogy VI. Károly császárt (III. Károly néven magyar királyt) mily gyakran látta a máriacelli kegyhely, arról a kincstárban látható műkincsek, fogadalmi ajándékok nagy száma tanúskodik. Ugyanezt elmondhatjuk méginkább Mária Teréziáról, aki férjével s nagyszámú gyermekeivel együtt szintén sűrűn látogatta Máriacellt. Ő csináltatta többek közt a kegykápolna F. I. és M. T. (Franz I. és Mária Terézia) monogramokkal és a magyar Szentkoronával ékesített ezüstrácsozatát, valamint a kincstári kegyképtár antependiumát, melyen a királynő és férje családfája van ábrázolva 37 domborított portréval. Mária Terézia uralkodása idejére esett a kegyhely alapításának 600 éves jubileuma.²⁵ Ebben az évben, 1757-ben, mintegy 370 ezer zárandok kereste föl Máriacellt, sokan közülük Magyarországról jöttek. Ekkor állították fel a bazilika portáléja bal oldalán Nagy Lajos király, életnagyságnál nagyobb, ólomba öntött szobrát, Balthasar Ferdinánd Moll, bécsi szobrász alkotását. Néhány évvel később, 1764-ben, viszont a Nagy Lajostól adományozott „kincstári kegykép” 400 éves jubileumát ünnepelték.²⁶ Ez alkalommal a népes magyar zárandoklatokon már a köznemesség és polgárság is nagy számban vett részt.

A Mária Teréziát koronázó Esterházy Imre, a pálos szerzetesből lett esztergomi érsek és hercegprímás (1725–45) is többször megfordult itt. Mint prímás szerényen csak „Fr. (Fráter) Emericus”-nak írta alá nevét. Utolsó zárandoklatjának emléke egy drágakövekkel díszített, pompás veretű kehely a máriacelli kincstárban.

Bensőségesen szerette ezt a szent helyet, amelytől a halál sem tudta elválasztani – hirdeti latin nyelven a máriacelli Szent István kápolna falán Bornemisza János József márványtáblára vésett sírfelirata (1742). A jámbor életű báró – aki három császárt (I. Lipót, I. József III. Károly) kiszolgált, utoljára még Mária Teréziát, mint az erdélyi „gubernium” kancellárja – családját Máriacellben tartandó örökös *misére* kötelezte.

Egy feltehetően népes győri zárandoklat dokumentuma a máriacelli bazilika emeleti galériáján található nagyobb fogadalmi kép, amelyen Győr régi látképe látszik s amely *a várost végveszéllyel fenyegető*, 1763. június 28-i földrengés emlékét őrzi.

1768 pünkösdjén egy magyar ferences barát, Páter Kiss István, szentföldi zárandokútjárói hazatérőben járt Máriacellben. Erről olvashatjuk *Jeruzsálemi utazás* c. könyvében: *Grétzből (Grácból) bementem nagy Mária Tzelbe, ott voltam épen a pünkösdi sz. ünnepekben. Még Magyarországból is voltak ottan számossan. Elvégeztem itt minden ájtatosságomat. A magyarokkal egy darabig utaztam, azután szerentsésszen Bétsben beérkeztem...*²⁷

1772-ből való a Kincstár oltárán, Esterházy Anna Margit fogadalmi adománya: egy nagy, két ezüstalakos, ébenfakereszt, talapzatán Krisztus sírjával.

Ennyi példából is látszik, hogy a 18. század a búcsújárások igazi fénykora. Ekkor válik a búcsújárás a katolikus vidékek elmaradhatatlan, kedves népszokásává. A Regnum Marianum szellemében ekkor jönnek újra „divatba” nálunk is a középkori búcsújáróhelyek, mint Márianosztra, Máriaremete, Máriavölgy, Máriabesnyő, a Baranya megyei Gyüd (ide a magyarokon kívül sokan jöttek svábok, sokácok, bunyevácok), azután Máriapócs, Andocs, Celldömölk, mindmegannyi az ősi gyökerű, erősen nemzeti színezetű Mária-kultusz tűzhelyei. Ekkor alakulnak sorra a Mária Kongregációk, amelyek a búcsújárásokkal együtt a tömegpasztoráció, a vallásos élet elmélyítésének leghatásosabb eszközeinek bizonyultak.

A zárandoklatoknak régóta megvolt a hagyományos útvonala. Legtöbb magyar zárandok, a régi

²⁵ A legenda (Menestarfer) szerint egy St. Lambrecht-i barát 1157. dec. 21-én, Szent Tamás apostol ünnepén, ért a helyhez, ahol ma a kegykápolna áll. Oklevélileg igazoltan Máriacell vidéke valamivel előbb, 1151-ben került a St. Lambrecht-i bencés apátság tulajdonába. Alapítási évnek azonban századok óta 1157-et tekintik.

²⁶ A „Schatzkammerbild” jubileumát 1364-től, Nagy Lajos király törökökön aratott győzelmétől számítják. Az évszámot illetően eltérnek a vélemények: 1363 1365, 1366 egyaránt előfordul. Steinherz (i.m.) tette 1377-re, az ő nyomán a Hóman–Szekfű is. Legutóbb Kumorovitz L. Bernát alapos tanulmányában bizonyítja, hogy a hadjárat 1375 júniusától szeptember végéig tartott. (*I. Lajos király 1375. háborúja*, Századok 1983, 5. sz.)

²⁷ P. Kiss István: *Jeruzsálemi utazás*. Bevezetés és jegyzetek Pásztor Lajos. Róma 1958, 247.

országból, Pozsony felől, a Duna mentén haladva, Bécs után a *Heilige Strasse*-n, a *via sacra*-n tette meg az utat Máriacellig.²⁸ Ennek a „szent útnak” főbb állomásai voltak: Heiligenkreuz ősi cisztercita kolostora, a Kleinmariazell-i bencés kolostor, a cisztercita apátság székhelye, Lilienfeld és az ugyancsak cisztercita alapítású Tünnitz. Innen az út már elég zord hegyek között kanyarog Annaberg felé. A festői fekvésű Annaberg, ahol a magyar búcsúsok mindig megpihentek, ezer méter magasan fekszik. Bécsből Máriacellig az utazás, a *via sacra*-n keresztül, három napi fáradságos gyaloglásba került.²⁹ Dunántúlról a magyar búcsúsok jó része Grác felől, a Mura völgyében, majd a meredek Kapfenberg-, Aflenz-, Seeburgi úton jutott Máriacellbe. Útközben természetesen egy-egy útmenti keresztnél, stációnál, kápolnánál mindig ájtatoskodtak.

A különböző irányokból jövő zarándokcsoportok a templomudvart kerítő kőfal három kapuján érkeztek a bazilikához. A nyugati, *bécsi kapun*, amelyet Szent Lipót, Ausztria egyik védőszentjének és a csehek nemzeti szentjének, Vencelnek szobrai díszítenek, a bajorországi, az osztrák és cseh-morvaországi búcsúsok jöttek; a *déli kapun* a stájer szentek: Agidius (Egyed) és Maximilian (Miksa) „fogadta” a stájerországi, karintiai és messzebből a szlovéneket, horvátokat; a *keleti kapun* két Árpádházi szentünk, István király és Imre herceg barokk szobrai³⁰ várták a magyar búcsújárókat.

Különös tréfája a sorsnak, hogy a magyar katolikus egyház történetének egyik lehangoló fejezete éppen a nagyon katolikus Mária Terézia fiának, II. Józsefnek uralkodásához fűződik. Nem mintha József vallástalan lett volna, mint gondolhatnánk. Ellenkezőleg. A katolikus vallás parancsainak *magánéletében* lelkiismeretesen eleget tett.

1761-ben, fiatal feleségével, a 19 éves okos és szép Mária Izabellával együtt zarándokolt el Máriacellbe s a kegyhelynek, többek közt, egy kettős szívet formázó, aranyozott függőlámpát ajánlottak föl. Amikor azonban – hosszú várakozás után – végre trónra került, rendeletek özönét zúdította a katolikus hitélet megbénítására. Mint ismeretes, eltörölte a szerzetesrendek nagy részét, kolostoraikat (köztük Máriacell anyakolostorát, St. Lambrechtet) profán célokra elkönfiskálta, betiltotta a Mária Kongregációkat s más jámbor társulatokat, a zarándoklatokat, körmeneteket; sokszor műkincseket lefoglaltatott (ún. *háborús célokra*!), így a máriacelli bazilika régi ezüstsobrai s azokat, tekintet nélkül műemlék voltakra, beolvasztották. Csodálni való, hogy ez a legtehetségesebb, nagyműveltségű Habsburg-sarj, üdvös reformjai mellett, mennyi időt pazarolt el nevetségesen kicsinyes rendelkezések fogalmazgatásával. Megszabta például: hány gyertya éghet az oltáron, vagy egy-egy új plébánián hány kanala, villája, kése lehet a plébánosnak? A magyarok zarándoklatát Gizella királyné passzauai sírjához, azzal az indoklással tiltotta be, hogy a *királyné hamvai Veszprémben (!) nyugsznak*.³¹

1786. október 12-én II. József váratlanul ismét megjelent Máriacellben. Ezúttal alaposan „szemrevételezte” a kegykápolnát, majd egy kalapácsot hozatott, amellyel előbb ő maga, majd az őt kísérő generális a kápolna falára sújtottak. Miután ily módon a császár „kézzelfoghatóan” meggyőződött arról, hogy a kápolna kőből van építve és nem fából – tehát nem tűzveszélyes, amint neki jelentették –, visszavonta a kegykápolna lebontására már kiadott parancsot (Ami viszont pedantériájára és lelkiismeretére egyként jellemző).³²

A „josefinizmus” hatásaként, a Ferenc-féle önkény idején még sokáig, Máriacellbe is csak királyi engedéllyel lehetett zarándokolni, máshová meg sehogyan. A jozefinista vallásellenes, helyesebben katolikusellenes periódus (hiszen más vallások iránt II. József valóban *türelmes* volt), majd a napóleoni háborúk megpróbáltatásainak elmúltával a máriacelli kegyhely ismét visszanyeri fényét, s a búcsújárók most már akadályok nélkül keresik fel a Habsburg-birodalom, majd Osztrák–Magyar Monarchia leghíresebb és legnépszerűbb kegyhelyét.

Máriacell második fénykora (1815–1914)

A 19. század folyamán, főleg második felében, a Máriacellbe irányuló zarándoklatok külső képe és jellege nagy változáson megy át. Már nem annyira csak a főúri, főnemesi osztályok kezdeményezései, hanem egyre inkább a jómódú városi polgárság, iparos és kereskedő rétegek, majd túlnyomólag a falusi nép önálló, egyenkénti vagy szervezett vállalkozásai. Nem mintha a katolikus főúri familiák érdeklődése megcsappant volna Máriacell iránt. Erről nincsen szó. A kincstárban látható fogadalmi tárgyak, műkincstértékű adományok tanúsítják, hogy a Batthyányak, Zichyek, Illésházyak, az Erdődy-, Bornemisza-, Csáky-, Szapáry-, Koháry-

²⁸ Vagy a Bécs – Melk – (kitérővel a Mária Taferl kegyhely) – Amstetten – Sonntagberg (ugyancsak kegyhely) útvonalon.

²⁹ Grün, Helene: *Via Sacra. Das Wallfahrtsmuseum in Kleinmariazell*, Wien 1977 (2. kiad.).

³⁰ Német nyelvű kiadványok szerint Szent László és Imre herceg szobrai. Ez utóbbi szakálltalan, bajusztalan fiatal férfi: nem kétséges, Imre herceget ábrázolja. A párja azonban aligha Szent László, akit jellegzetes attribútuma, a csatabárd nélkül alig lehet elképzelni.

³¹ Hermann i.m. 372–375.

³² *Bericht von Mariazell* 1976 Nr. 20 (Red.: Blumauer–Montenave, Liselotte)

családok, és persze az Esterházyak továbbra is buzgó látogatói a kegyhelynek. A régi, bécsi zárándokút mentén felállított *Rózsafüzér-stációkat* gróf Batthyány Józsefné Tarnóczi Antónia, a kivégzett Batthyány Lajos miniszterelnök sógornője, hozatta rendbe 1852-ben. A kincstári kegyképen a háromsoros igazgyöngylánc is az ő esküvői ékszereiből való. Karácsony Guidó gróf Máriacellben tartotta esküvőjét Marczibányi Máriával 1851-ben. Esküvői felajánlásuk a kincstár egyik legszebb ezüst ötvösmunkája, mely a gróft és népes családját ábrázolja a kegykápolna előtt térdelve. Karácsony Guidó nevét nagy összegű irodalmi és jótékonyági alapítványai teszik emlékezetessé.

1828-ban jutott a kincstárba egy ezüsfogantyús vadászkés az Illésházy-család utolsó sarjától, gróf Illésházy Istvántól, a Magyar Tudományos Akadémia egyik alapító tagjától; egy vertezüst Madonnakép pedig gróf Reviczky Ádámól származik. A felsorolást még folytatni lehetne.³³

Mindenesetre az adományozók sorában egyre sűrűbben találkozunk már a magyar közép- és alsóbb társadalmi osztályokhoz tartozó családi nevekkkel. Hogy néhányat említsünk: a pécsi Erreth-család, a Sándor-família, s egyenkint: Molnár Cecília, Bordó István Pestről, Kamocsai Katalin, Tompa István soproncelli gazda stb. 1852-ben is egy nagy létszámú, valódi népzárándoklat jött Pozsonyból Máriacellbe, aminek szép dokumentuma az a díszes keretbe foglalt, művészi értékű olajfestmény, amelyet a pozsonyiak magukkal hoztak s most a bazilika kupolatér falán látható.

Nem lenne haszontalan, sőt inkább érdemes végig böngészni – mert magyar részről nem történt erre kísérlet sem – a hosszú időre visszamenő máriacelli *zárándok-könyveket*. Ki tudja, mit rejtenek számunkra! Az ember megilletődött kíváncsisággal járja az emeleti galériákat a falakat elborító olajképek és falképek között: a lépcsőházak, a kórusok és tornyokhoz vezető folyosók száz és száz fogadalmi képe mind a máriacelli Szűzanya égi közbenjárásáról, imameghallgatásokról, hihetetlen gyógyulásokról s egyéb csodákról tanúskodik. Nem beszélve a kegykápolnáról, csak itt érzi a látogató, hogy kegyhelyen jár, meghatódva szemléli a többnyire kezdetleges, naiv képeket, amelyeket azonban tiszta szándék s a vallásos áhítat hozott létre.

Az északi galérián, a Régi Kincstár közelében, hamar ráakadunk egy aranykeretbe foglalt különös fogadalmi képre, amelynek közepén egy primitív, fából faragott, sötétpirosra festett emberi szív látható. A jámbor hagyomány azt tartja, hogy egy ide zárándokló (magyar?) leányt útközben rablók támadták meg s mivel semmi pénze nem volt, kivágták a szívét, de a leány mégis eljutott a celli Máriához. Erről szól Endrődi Sándor *A celli búcsú* c. valamikor sokat szavalt romantikus költeménye is. Azért emlíjtük, mert ez a furcsa Votivbild egy nagyobb magyar búcsújárás emléke. A furcsa képen nagy arany betűkkel ez a már hiányos felirat olvasható:

EMLEKÜL KÖZÖS MAGYAR ZARÁNDOKLAT... 1(?)16.

A megkérdőjelezett hiányzó számjegyet behelyettesítve az évszám: 1816.

1821-ben országos méretű zárándoklatot szervezett és személyesen vezetett Máriacellbe Rudnay Sándor esztergomi érsek, hercegprímás, a *Fő Magyar Templom* „megálmodója”. Ekkor adományozta a két díszes arany koronát, amellyel 1908-ban X. Pius pápa áldásával és megbízásából a kegyszobrot megkoronázták. Mária koronájának felirata magyarul: Magyarország királynéjának és a celli kegyelem kútfejének – Rudnay hercegprímás. Ezzel a koronák közül a Rudnayé lett a celli Madonna *hivatalos* két koronája. Egyébként a Rudnay vezette zárándoklat valóságos „iskolát” teremtett olyan értelemben, hogy utána a magyar primások – azt hiszem kivétel nélkül (?) – kezdeményeztek hasonló, tömegzárándoklatokat Máriacellbe.

1857-ben nagy fénnel ünnepelték meg a kegyhely alapításának 700 éves jubileumát, amelyen a császár, I. Ferenc József és felesége, Erzsébet is megjelent.³⁴ Mégis a jubileumi ünnepségsorozat legnagyobb eseménye az a mai napig emlegetett zárándoklat volt, amelyen Scitovszky bíboros, hercegprímás vezetésével, mintegy 30 ezer magyar zárándok vett részt. A Szent László kápolna mennyezetének stukkóit ekkor aranyozták be a magyar hercegprímás költségén, ezenkívül a Katalin kápolnában egy Árpád-házi Szent Erzsébetet ábrázoló festményt helyeztek el. Magáról a zárándoklatról, illetve a magyarok Máriacellbe való bevonulásáról a Bécsben megjelent Österreichische Zeitung 1857. szeptember 8-i számában a helyszíni tudósító többek között ezeket írja:

... tegnap délután 3 órakor, bár az időjárás nem volt különösebben kedvező, a magyar primás, Scitovszky János kardinális vezette zárándoklat tarackdurrogás („Böllerschüsse”) és harangzúgás közepette ünnepélyesen bevonult. A résztvevők száma, óvatos becsléssel mintegy 30 ezerre tehető, emellett a minden elképzelhető színű templomi zászlók valóságos erdeje, a magyarok és szlávok tarka ünnepi népviselete,

³³ Szamosi József: *Máriacelli emlékkönyv*, 30–35 és 39–40.

³⁴ A 17. sz. -tól kezdve valamennyi Habsburg uralkodó elzárándokolt Máriacellbe („Családi szentély” volt!). A tradíciót I. Ferenc József után is tartották. 1911. okt. 21-én Károly (a későbbi, utolsó magyar király) és Zita, mint pár napos házasság keresték fel a kegyhelyet. 1976. okt. 2. és 3-án Habsburg Ottó és Regina ünnepelték itt házasságuk ezüst jubileumát. Ez alkalomra mintegy hét ezren jöttek el Európa országaiból.

*mintegy 200 karinges és stólas pap égő gyertyákkal, 24 infulás apát és püspök, végül a primás csillogó főpapi ornátusban. A fogadalmi ajándékokat több apát hozta. Leírhatatlan az a színes látvány, amelyet ez a zarándoklat Máriacellnek kölcsönöz: mindenfelé, a házak előtti padokon, a háztetőkön, a kolostor valamennyi folyosóján, a templomhoz fölvezető lépcsőkön és szerte az utcákon táboroznak a különböző csoportok (...) A templomban, a kolostor minden cellájában, sőt a folyosókon is gyóntatnak. Hajnali 3 órától kezdve a szabadban is szünet nélkül folyik az áldoztatás. Késő éjszakába nyúlóan zeng a templom a különféle nyelvű énekektől...*³⁵

A bécsi udvari köröket megrémítette a magyarok „bevonulása”. A zarándoklatot hazafias tüntetésnek, egyféle rebellióknak minősítették. Valljuk be, nem egészen alaptalanul! A máriacelli oltároknál a magyar szabadság és alkotmány visszaállításáért is zúgott a könyörgő imádság s a régi Mária-ének: *Magyarországról, édes hazánkról, ne feledkezzél el szegény magyarokról*. Igen bizony: Magyarország még a szabadságharcot követő megtorlás éveit szenvedte. A zarándoklat lelke, Scitovszky primás hazafias magatartása egyébként közismert volt az udvarnál. Annak idején, mint pécsi püspök, többször interveniált Ferenc Józsefnél az aradi tábornokok megmentése érdekében. 1859-ben Esztergomban tartott aranymiséje, a következő évben pedig a Szent István napi körmenet volt az alkalom hazafias tüntetésre. Ez utóbbin a tiltott Szózatot is énekelték. Bécsben egy ízben feljelentették, hogy az érsekújvári vasútállomás felavatására csak azzal a feltétellel hajlandó elmenni, ha a pályaudvart nemzeti színekkel díszítik fel.³⁶

A Scitovszky-vezette nemzeti zarándoklatra emlékeztet az a Kincstárban látható zománcozott, ezüst-arany ötvösmunka (Patics Ferenc pesti aranyműves remeklése), amely magát Scitovszkyt ábrázolja az oszlopon álló kegyzsobor előtt térdelve.

1864-ben ugyancsak nagyobb szabású búcsújárást rendeztek a Nagy Lajos által felajánlott *Schatzkammerbild* 500 éves jubileumán.³⁷ Ekkor került a Régi Kincstár ajtaja fölé a felirat:

ECCE IMago LVDoVICI regls

azaz: *íme* (itt van) *Lajos király képe*, vagyis a „kincstári kegykép”. A kronogramm 1864-et mutat.³⁸

Amikor a Habsburg-ház és a magyar nemzet között megtörtént a kiengesztelődés, mely a Kiegyezésben, illetve I. Ferenc József királlyá koronázásával nyert alkotmányos formát, ez a politikai fordulat a határ-sorompókat is szélesre nyitotta a magyar nép előtt, mindenki szabadon, kedve szerint mehetett útlelél nélkül a Monarchia területén. Igazában ettől kezdve válik népszerűvé, főleg a Felvidék és a Dunántúl falusi lakossága számára, hovatovább családi tradícióvá a máriacelli búcsújárás. Egyszerűbb volt ugyan mondjuk a celldömölki kegyhelyre, azaz *Kiscellbe* járni búcsúra, de az igazi Nagycell volt, vagyis Máriacell és oda sem kellett immár *külföldre* menni.

Ebben az időben alakulnak ki a magyar búcsújárások hagyományos formái, állandósul a búcsújárás lefolyása, „liturgiája” (jellegzetes, litániaszerű énekek, imádságok), egész rendtartása, melyekhez igen sok folklorisztikus elem kapcsolódik, például a *búcsúfia*-ajándékozás szokása stb. Ezeknek taglalása azonban túllépi e dolgozat kereteit.³⁹

Visszatérve a zarándoklatokhoz: a külsőségeiben nem annyira látványos, de annál áhítatosabb falusi búcsújárások beszédes dokumentuma egy emléktábla (a bazilika emeleti folyosóján), amely arról tanúskodik, hogy egy gyöngyösi piarista paptanár, Guba Pál, huszonöt alkalommal vezetett búcsújárást Máriacellbe. 1910 és 1931 között, és ezeken, a tábla felirata szerint, pontosan 15743 magyar búcsús vett részt.

Az első világháború alatt érthetően gyérebben érkeznek zarándokok Máriacellbe, de a nemzetközi helyzet normalizálásával a búcsújárások tradíciója is életre támad. Alig múlik év népesebb zarándoklat nélkül s ezek megszervezésében, nem szólva a magyar alsópapság érdemeiről, a főpásztorok is jeleskednek. A sok közül említsük meg az 1934 júliusában Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek vezetésével megtartott országos máriacelli zarándoklatot, amelyen a nagyszámú papság között Grösz József kalocsai érsek és Breyer István győri püspök is jelen volt. Ekkor hozta a primás azt a Kincstárban elhelyezett, ezüstözött Szent Imre szobrot, mely a Kisfaludi Stróbl Zsigmond készítette és Budán felállított emlékszobor főalakját ábrázolja. Járt Máriacellben Prohászka Ottokár is (1901-ben); a székesfehérvári püspöki széken utóda, Shvoy Lajos pedig *1937-ben itt ünnepelte tízéves püspöki jubileumát*.

³⁵ A Scitovszky-zarándoklatot röviden Wonisch (i.m.) is említi. – A tudósítást magam fordítottam. Sz. J.

³⁶ Hermann i.m. 443.

³⁷ A Schatzkammerbildről részletesen Szamosi József: *Nagy Lajos király építkezése*, i.m. 15–16.

³⁸ De a kincstár bejárati falát befedő kép, amelyen két angyal tartja a koronás magyar címet, még az 1764-es jubileum emléke: egy diadalkapu, „Triumphbogen” meghagyott része.

³⁹ Legfontosabb irodalom: Szendrey Ákos és Szendrey Zsigmond: *Vallásos élet*, illetve *Jeles napok* (A magyarság néprajza IV., Budapest 1937), valamint Bálint Sándor: *Népünk ünnepei – Az egyházi év néprajza*, Budapest 1938 és *Sacra Hungaria* uo. 1943.

1938-ban az *Anschluss* kierőszakolása, s a rövidesen kitört második világháború, 1945-től a győztesek – egy ideig az orosz csapatok –, megszállása szakítja meg a zarándoklatok láncolatát. De ezek viszonylag rövid periódusok – a kegyhely csodával határos módon megkímélődött –, s a vészes idők múltán új erőre kapva folytatódnak a búcsújárások.

A magyar emigráció zarándoklatai (1945–1985)

A második világháborúval Nyugatra sodródott és az utána következő években emigrációba kényszerült magyarok hamar megtalálták az utat Máriacell felé.

BUJDOSÓ MAGYAROK VEZEKLŐ LÉLEKKEL IMÁDKOZNAK SZERETŐ HAZÁJUKÉRT –

Graz, 1950. IX. 17.

hirdeti egy kis fehérmárvány táblácska a számtalan egyéb magyar nyelvű emléktábla és fogadalmi kép között.

1956 nyarán Hunyadi János nándorfehérvári diadalának 500., illetve a máriacelli kegyhely alapításának 800. évfordulóján szervezett máriacelli zarándoklaton már mintegy ezeröttszáz emigráns magyar vett részt. Ebből az alkalomból ezüst emlékérem készült, melynek egyik oldalán a máriacelli kegyzsobor látható ezzel a felirattal: *Magyarország Nagyasszonya 1456–1956*; a másik oldalon a bazilika képe van *Basilika Marizell 1157–1957* körirattal. A kegyhely 800 éves jubileumára fejeződtek be a bazilika 1954-ben elkezdett restaurálási munkálatai s ebben az évben több mint egy millió zarándok kereste fel Máriacellt.

1964-ben ismét egy nagy jubileum. A Nagy Lajos-kegykép, a *Schatzkammerbild*, Máriacellbe jutásának 600. évfordulója kínálta az alkalmat a zarándoklatokra. Az ausztriai magyar lelkészek által szervezett zarándoklatot, amelyen a bajorországi Burg-Kastl-i Magyar Gimnázium tanulói és tanárai testületileg részt vettek, azóta tradicionálisan minden év szeptemberében tartják meg. Emlékezetes közülük a Mindszenty bíboros által vezetett nagyobb zarándoklat, amelyről a bíboros emlékirataiban is megemlékezik: *Szeptember 17-én (1972) Máriacellben László István püspökkel, ötven magyar lelkésszel és mintegy ezeröttszáz magyar zarándokkal ünnepeltük együtt a Szent István-millenniumot*,⁴⁰ ti. első királyunk születésének ezredik évfordulóját. Mindszenty már előbb is, május 6-án, járt Máriacellben.

Említést érdemel, hogy a magyarországi svábok, hosszú múltra tekintő szokást követve, 1925 és 1939 között, évenként megtartották máriacelli búcsújárásukat. Tizenhárom évi kényszerű megszakítás után, 1952-től ezeket újból rendszeresítették. A „stuttgartiak” – ugyanis a kiűldözött magyar-svábok jó részét Stuttgart környékén telepítették le – 1975-ben ünnepelték máriacelli búcsújárásaik aranyjubileumát s a bevonulási menetben elől vitték a piros-fehér-zöld színű, selyembrokát templomi zászlójukat, amelyet első máriacelli búcsújárásuk előestéjén, 1925. augusztus 20-án, a budai Szent Anna templomban szenteltek fel.⁴¹

1975-ben, végakarátát teljesítve, temették Máriacellbe, a Szent László kápolnába Mindszenty bíborost. A gyászpompás, megrendítő szertartáson két bíboros, tizenegy püspök és apát, kb. háromszáz magyar pap vett részt mintegy ötezer magyar és nem magyar hívő jelenlétében. Azóta a Szent László kápolna előtt szinte mindig látni meghatott, imádkozó embereket, sok idegent is és persze kíváncsi turistát. Viszonylag sokan jönnek magyarok Csehszlovákiából, Jugoszláviából, néha Erdélyből, de az otthoniak is megtalálják a „tiltott sírt”, letesznek néhány szál magukkal hozott, nemzeti szalaggal átkötött búzakalászt, mezei csokrot, színes kézimunkát. A temetési koszorúszalagokra sok százan írták rá nevüket, címüket, egyesek rövid fohászokat, kéréseket is hozzáfűzve.

Mindszenty nevéhez fűződnek a következő évek nagyobb máriacelli zarándokjárásai. 1976. május 30-án, háromezer magyar jelenlétében, avatták fel Mindszenty bíboros, egyszerűségében is impozáns, Esztergom környéki vörösmárványból készült sírkölapját és epitáfiumtábláját. A márványlapon aranybetűs, vésett felirattal ennyi áll: *Josephus Cardinalis Mindszenty - primas Hungariae - MDCCCXCII-MCMLXXV - Vixit et vivat Pannoniae sacrae (Élt és él a szent Pannóniáért.)* A kápolna falába illesztett, ugyancsak latin nyelvű, epitáfium bal oldalán Mindszenty bíborosi címere, jobb oldalán a koronás magyar címer van márványba metszve.⁴²

Máriacell nevezetességei és szent helyei közé tartozik a *Bürgeralpe* oldalán kanyargó, erdei út mentén felállított 14 rózsafüzér-stáció. A 10. stációt a magyar emigráció restauráltatta és Mindszenty primás, valamint a 2. világháború és az 56-os szabadságharc áldozatainak emlékére 1977. május 22-én Ádám György, a külföldi magyar katolikusok vatikáni delegátusa szentelte fel ezeröttszáz magyar zarándok jelenlétében.⁴³

⁴⁰ Mindszenty József: *Emlékirataim*, Toronto (Kanada) 1974, 489.

⁴¹ *60 Jahre ungarndeutsche Wallfahrt* (Gruß aus Marizell, 1985 Weihnacht).

⁴² Szamosi József: Máriacelli emlékkönyv 21–22.

⁴³ Uo, 39–40.

1979-ben a Mindszenty Emlékmúzeum megnyitására indult népesebb zárandoklat Máriacellbe.

Amikor Bécs fölmentésének 300. évfordulóján II. János Pál pápa, 1983. szeptember 10-én, Ausztriába látogatott, utolsó állomásként, szeptember 13-án, helikopteren Máriacellbe érkezett. „Programon kívül” fölkereste és megáldotta Mindszenty sírját. A pápalátogatáskor – több magyar püspökkel együtt – Máriacellben tartózkodott Lékai László bíboros, esztergomi érsek, és egy Sobieski János képet helyezett el a Szent László kápolnában, ahol misét is mondott. A Sobieski-kép latin felirata magyar fordításban: *Szelepcsényi György, esztergomi érsek, Magyarország primása, Bécs város fölzsabadítására 500 ezer aranyforintot adományozott. A győzelem után a lengyel király, Sobieski János, a törököket üldözve, Esztergomot is fölzsabadította és október 28-án a Bakócz-kápolnában ünnepélyes Tedeumot mondott.*

Két nappal később, szeptember 15-én szentelte fel Karl Berg, salzburgi érsek, Mattseeben a *Szentkorona Emlékművet*, azon a dombon, ahol a korona 1945. április 27-től július 24-ig volt elásva. A világ minden tájáról érkezett résztvevők még aznap Máriacellbe utaztak tovább és másnap a nyugati magyar katolikusok püspöke, Irányi László, rövid szertartás keretében ünnepélyesen visszahelyezte a restauráltatott Szent Erzsébet képet a Katalin-kápolnába, arra a helyre, ahová 1857-ben még Scitovszky hercegprímás tette.⁴⁴

1985-ben, Mindszenty halálának 10. évfordulójára ugyancsak Irányi László püspök hirdetett „világzarándoklatot” Máriacellbe. A május 15-16-án tartott egyházi és világi ünnepségek s a magyar primás sírjának megkoszorúzása mintegy négyezer magyar zárandok részvételével zajlottak le. Az Ünnepi nagymise főcelebránsa a bányászati Nagybenedek (szerb nevén Zrenjanin) püspöke, Jung Tamás volt, mellette Defregger müncheni püspök, a Kremsmünster-i és a St. Lambrecht-i bencés apát, P. Szőke János püspöki helynök és mintegy 50 pap – köztük több idegen – koncelebrált. A misén felolvasták II. János Pál pápának a *decenniumra* szóló üzenetét, amelyben apostoli áldását küldte a magyar népnek, utána pedig az egész papi asszisztencia a Szent László kápolnához vonult, a bíboros sírjához. A rövid szertartás és koszorúzási aktus alatt a Kastl-i Magyar Gimnázium kórusa énekelte Kodály Zoltán *Ave Maria*-ját. Végül a pápai és a magyar *Himnusz* hangzott el.

Utóhang

Korunk technikai civilizációja, az egyre jobban automatizált, konzumjavakat habzsoló, elkényelmesedett világ, amelyben a vallási eszmények, etikai értékek keveset nyomnak a latban, megváltoztatta a zárandoklatok képét, eltüntette megszokott formáit. Nyersen azt lehet mondani: üzemesítette és kommercializálta őket. A búcsújáróhelyeket, kegytemplomokat, a nagyobb ünnepeket kivéve, csak a „láttnivaló”, művészeti érdekesség, vagy a természeti szépségű környezet kedvéért keresik föl, leginkább hétvégi kirándulók, kíváncsi turisták. Egy-egy nagy híró kegyhelyhez, amilyen pl. Lourdes, utazási irodák rendszeresen hirdetnek és bonyolítanak le „zárandoklatokat”. Napjainkra a *homo peregrinus* gépkocsiba ült, vagy komfortos buszon és chartergépeken utazik.

Mindebből mégsem szabad súlyosabb következtetéseket levonni. A búcsújárás lényege, célja, szakrális jellege változatlan maradt és marad. Mert az ember, természetéből kifolyólag, vágyódik a transzcendencia után: ami túl van a köznapi tényeken, amit nem lehet komputerrel kiszámítani, érzékeinkkel megtapasztalni, ami nem matéria, hanem misztikum, természetfölötti jelenség, egyszóval csoda. Hívó ember számára a búcsújárás egyféle lelki fürdő, tisztulás, fölöledés a közös áhítatban, magabaszállás, nem ritkán *ultimum refugium*, a végső menedék olyan szituációkban, ahol csak az ima ereje, a kegyelem kiáradása segíthet.

És Máriacell nekünk nemcsak zárandokhely, hanem – volt alkalmunk rámutatni – *nemzeti szentély*. Szent hely, amelyhez sokszázados hagyomány köti katolikus népünket, ahol a „kövek beszélnek” és nem is csak képletesen. Itt akárki magyar, a nem hívő is, lépten-nyomon szembesülni fog a magyar történelemmel, mint sehol másutt, kívül a magyar glóbuszon.

(1986)

⁴⁴ A Szent Erzsébet képet valószínűleg a bazilika 1954-es restaurálásakor, elég meggondolatlanul, levették eredeti helyéről. Évekig tartó keresés után az egyik toronyfölgjáró sötét fordulóiban talált rá e sorok írója. Szorgalmazására a barbár kezektől megrongált, remekbe készült képrátát s a szerencsére kevés kárt szenvedett olajfestményt sikerült restauráltatni, elsősorban dr. Harangozó Ferenc fáradozásának és P. Dr. Veremund Hochreiter, máriacelli superior támogatásának köszönhetően. A képről részletesen Szamosi József: *A Katalin-kápolna titka* i.m.

VAJAY SZABOLCS

A Szent Korona kamelaukion jellege

A jelképi közlésrend amaz ősidőkből maradt reánk, amely még valóságként élte meg a tudatalattit. Az „elvont fogalom” a tudatra ébredésnek jóval későbbi felépítménye. Határmezsgyéjük az írás: az egyezményes jelrendszerben való gondolatközlés. Az írásjelek általánosulását előzi meg az anyagszerűségben még közvetlen jel: a jó vadászat mágikus falfestménye, az állat-ösre felnyúló totem, a „fejfel magasb mivolt” lélektani impaktumát megjelenítő fejdísz: hajtorony, tollbóbita, koszorú, sisak, vagy korona.

Eleve egyfajta felsőbbiséget hirdetnek, mint ahogyan a kézben tartott vessző, pálca, kard, vagy jogar is egy másik elvont fogalmat, a hatalomét testesíti meg. Fej és kéz – gondolat és erő – fenség és hatalom: jelből elvont fogalmon át jelképpé finomuló ős-pár.

A korona szemiotológiai – jeltani – helyét ekként meghatározván, váltsunk tudománytörténeti síkról a történelemre. Vizsgálatunk tárgya többé már nem „a” korona, hanem „egy” korona, illetve – adott esetünkben –, egy koronatípus.

Az a tipológiailag elhatárolt koronaválfaj, amely *hic et nunc* eszmefuttatásunk tárgya: a *kamelaukion*.

A szó eredete vitatott és vitatható. Alkalmasint a keleti szimbolika iráni fellegvárában fogant és ama trónmennyezetet jelenthette, amely az istenképmásként tisztelt uralkodó feje felett a csillaghímes égboltot jelenítette meg. Ez a világmindenség-szimbólum szállott utóbb alá – díszes nemesfém-drágakő fejdísz jelképebe tömörítve – az istencsászár fejére. Mint uralkodói diadém típust a 638. július 4-én végbement kettős koronázást leíró szöveg említi először: Heracleonas császár fiainak felszentelésekor Heracleonas fejére a római impérium konstantinianus *stemmáját*, Caesarként társuralkodó öccsének, Dávidnak fejére pedig egy *kamelaukiont* helyezett a pátriárka.

A magyar történelem meghitt ismerőse, Bíborbanszületett Konstantin császár, a X. század elején már sürűn emlegeti a kamelaukiont az udvari ceremóniák útvesztőjében. Végleges szimbolikáját az 1081-ben uralomra jutott Komnenosz-dinasztia rögzítette; az uralkodóház hierarchiológiájának a Birodalom hátralévő négy évszázadára iránytszabó Aleksziosz császár a kamelaukiont tette a törvényes országlás megkívánta uralkodói diadémmá. Ennek visszhangja csendül ki a történetíró császárléány, Komnena Anna feljegyzéseiből. Felsorolván az atyja teremtetten új udvari rangsort – a szebasztokratórnak címzett másodcsászárt, az ezt követő caesart, panhypersebastost és pansebastost –, leírja az első három rangfokozatnak – basileus, sebastokrator és caesar – kijáró koronát is. A császár legdíszeesebb és legünnepélyesebb fejdíszre – a *basilikón diadema* –, ekkor már hivatalosan is *kamelaukion*, szemben a sebastokrator viselte *stemmával* és a caesar *tainíjával*. A *stephanos* korábban tipológiai megjelölése immáron a koronák gyűjtő fogalmává lett.

A XI. század végén tehát a kamelaukion már meghatározott formájú, jelentőségű és szerepű ceremonális kellék; s az is marad, ameddig Bizánc ... *Korona, amelyet a Szent Bölcsesség konstantinápolyi főtemplomában a Szent Synodusban kinevezett pátriárka az uralkodóvá szentelés ceremóniája során a császárrá leendő személy fejére helyez.* Mint a császárvatás elengedhetetlen kelléke, a kamelaukion jelképpileg a törvényesség államjogi megtestesítője; csak az törvényes császár, akit *ott*, a Hagia Sophiában – az arra *hivatott személy* – a Pátriárka – *ezzel* a diadémmal – a kamelaukionnal, szentelt a Birodalom uralkodójává. A Pátriárka levezette a ceremónia illetékes mintegy kötőjel ég és föld, világrend és hatalom, Isten és császár között. Az iniciáció keresztény mágiájában a földre szállott örökkévalónak anyagi kifejezője a kamelaukion; a törvényességnek nemcsak kelléke, de biztosítóka és kinyilatkoztatása is. Császárszentelő ereje a jelképiség közbenjöttével teszi közhírré és köztudattá az új császárnak Isten kegyelméből való uralmát, isteni voltának be- és kiteljesülését.

Vessünk most egy pillantást arra, ki és *mi* ez a császár, Bizáncnak és – bizánci felfogás szerint – a világnak istenjogú, korlátlan ura?

Kétségtelenül a pogány *Imperium* amaz uralkodójának eszmei jogutóda, aki egyben *Rex* és *Pontifex Maximus*: az államtestnek és államegyháznak egyképpen feje. Ezt a „*caput*” pozíciót tükrözi tovább a bizánci rend: a közhasználatban „császárnak” mondott uralkodó ceremonális címzése: *basileus* – azaz király – és *hiereus* – azaz szent. Ugyanakkor a keresztény kozmológiában is helyet nyer, a Szentháromság égi triászának földi dodekaionába ágyazottan: *isapostolos* – Krisztus apostolaival egyenrangú. Ezért ül

szimbolikus nagyheti estebédjén tizenhárom-terítékes díszasztalnál – egymaga.

E keresztény szimbolika mellett helyet kap Bizánc ceremonális jelkép-rendszerében a neoplatonizmus pogány, szinte matematikai eszmeszigora is. A császár a világteremtő erőnek földi vetülete: *демиургосъ*. Mint ilyen szent és isteni, e fogalmaknak pogány értelmében is. Uralma tehát *entheos baileia*, istenrendelte országlás, maga is részese lévén a világteremtő erőnek, *kosmokrator* –, s ha önmagáról szól, a *numen meum* kifejezéssel él. Mert Isten által földi istenné rendeltetett: *theos epigeios*.

A bizánci udvar sokszorta rigolyának tűnő, aprólékos és kimerítő ceremóniája csak akként válik logikailag simán érthetővé, ha nem mint kifundált etikettet, hanem mint liturgikus szertartást közelítjük meg. Mert minden, ami a császárhoz tartozik, magánál e ténynél fogva szentté válik: lakhelye a *Szent Palota*, amelyben *Szent Trónusán* ül. Szent az uralkodó *orcája* és *tekintete*; szent az ünnepélyes alkalmakkor viselt *ruházata* is. Hogyan is lehetne hát másként felszentelésének leglényegesebb kellékével? – *A kamelaukion ipso facto Szent Korona* ...

A császári hatalom éppen isteni eredeténél fogva teljes és megbonthatatlan. Eszmei síkon Államra és Egyházra egyaránt kiterjedő: a császárszentelés szertartásában ezért a pátriárka püspökké is felkeni személyét. Ő – a császár, és nem a Pátriárka – hívja össze a zsinatot, amelynek csak a császár szent aláírásával – mert ez *is* szent, sőt még a tintatartó is, amelybe a szent tollat mártja – válnak határozatai szent kánonokká. A császár következésképp Isten rendelte ura a keresztény *oikouménének*. Ezen állambölcseleti felfogás logikus politikai vetülete, hogy minden keresztény népek és hatalmak a *basileus hiereus isapostolosnak* rendeltének alá; a magát bitorlómód császárnak mondó német király és a magát pápának tartó római püspök egyképpen, nem kevésbé a Szentföldön csatározó, barbár nyugati lovagok. Ime, Bizánc nyugati és közelkeleti konfliktusainak ideológiai alapozása; a pogányság elleni harcok indítéka egyértelműbb: a kereszténység korlátlan urának hittedjesztési kötelessége. Bizánc tehát saját diplomáciájának konceptuális felfogásában *sohasem hódít, csak érvényt szerez* eleve fennálló isteni felségjogának, avagy az apostolátus Isten-szabta kötelességét teljesíti.

Aki tehát ellentétbe kerülne *ezzel* a császárral, magával Istennel húzna ujjat. S ha ilyen ellentéti helyzet mégiscsak adódnék, egyedül a császári személy méltatlan voltával nyerhetné keresztényi igazolását, amelyet meg kellett hogy előzzön karizmájának elvesztése. Az égi Isten törvénye ellen vétő földi isten hatalmát tehát égi rendelés számolja fel, de a földi alattvalók, vagy ellenfelek döntenek meg. Módozatát tekintve a császárbuktatás csakis a császári attribúcióknak megfelelő, ha azokkal nem is egyenértékű, de egyenjelentésű szentelő erővel fellépő elemek felsorakoztatásával mehet végbe. A fellendült nép, az ellentétbe került pátriárka, vagy a pillanatnyilag győztes ellenfél, csupán Istennek eszköze. Az istenítélet megtörténtével a világrend azonmód helyreáll: új, méltó császárt koronáz a Hagia Sophiában a régi Pátriárka a birodalom Szent Koronájával.

Térjünk most a *kamelaukion* anyagi mibenlétének vizsgálatára. Komnena Anna aprólékos leírása nyomán a Komnénosz-császárok koronája – *to basilikon diadema* –, zárt félkörívben a fejhez idomuló, ékkövekkel és gyöngyökkel sűrűn díszített fővegszerű diadém. Két legfőbb jellegzetessége, amely a kamelaukiont ugyanakkor nemcsak jelképileg, de anyagszerűségében is döntőmód megkülönbözteti minden egyéb stephanostól, egyrészt a halánték részekre függesztett és a *Szent Orca* magasságában lengő, gyöngyös-ékköves csüngők – *kataseista* –, másrészt a zárt félkör zenitjét tetéző kereszt.

Ki kell még emelnünk, hogy a bizánci kamelaukion *teljesen zárt* építmény és ekként előképe a keleti egyházfejedelmek mindmáig használt mitrájának, amely csak a XV. századtól kezdődően nyerte el az alapkerületéhez képest körteszerűen domborult formáját. E zárt egységet már a kezdet kezdetétől bordázat tagolta: kettős keresztpánt, kétoldali félkörív, vagy kazettasakkozás. Mindhárom megoldás egyképpen válasz technikai és szépművészeti követelményekre; szimbolika szempontjából viszont csak eszköz. Tartó váz, amely ugyanakkor különféle zártági fokozatokat enged meg: a merev nemesfém lemezzel való szférikus kitöltéstől a bordázatköznek aranyszöveggel való és a zártág benyomását keltő béleléséig. E más-más technikai megoldás a szimbolika végeredménye szempontjából egyenértékű és egyenjelentésű: a kamelaukion a földi császár Szent Arcát az égi félkörívvel a legtökéletesebb szimbólummá, körré egészíti. A tetéző kereszt az égi istenség és annak földi istenmása közti frigy kötőjele.

A Komnénosz-kor sokféle koronát ismert. Szóltunk már a *stemmáról* és a *tainiáról*, mint rangkoronákról. De maga a *basileus* is hordott alkalom szerint más-más koronát, anélkül hogy ezzel a kamelaukion államjogi elsőbbségén csorba esett volna. Ilyen használati diadémok az antik sisakkoronából kialakított jusztinianuszi fejdísz, a császári diadalmenet alkalmával viselt győzelmi korona, vagy a *hyperteron* néven ismert könnyű diadém: egy lilomékes, nyitott korona.

A rangkoronák sorában ismertetnünk kell még a despotáét, amely tulajdonképpen csak a Palaiologosz-korban érte meg ceremonális jelentőségének kiteljesülését. Mégis, ez a koronatípus – a *stematogyrion* – kettős fontossággal bír a magyar koronakutatás szempontjából.

A *deszpotész* cím nem szerepelt a Komnénosz Aleksziosz teremtette, új ceremonális rendben. Életréhvója Manuel császár, aki az új címet magyar vejének, a Bélából Bizáncban Alekszioszá lett

Árpádházi hercegnek engedményezte. A deszpotész rangkoronájául a *stematogyriont* rendelte. E koronatípus leírását a *Pseudo-Kodinosz* XIV. század végi ceremóniakönyve őrizte meg: „A konstantinápolyi Szent Palota méltóságai.” Ezek szerint a deszpotész *stematogyrionja* drágakövekkel és gyöngyökkel ékes korona, amelynek arany abroncsát egy-egy, a négy égtáj felé domboruló oromlemez díszíti – amennyiben a deszpotész az uralkodó császárnak *fia*. Ha ellenben a deszpotész címet az uralkodó veje nyerte, úgy az oromlemezek száma csak kettő: a homlok és a tarkó felett.

Miután a későbbi III. Béla király bizánci tartózkodása idején Manuel császárnak *veje* és kiszemelt utóda volt, a számára 1163-ban létesített despotai cím rangkoronája egy, arany abroncsának homlok és tarkó feletti részén oromlemezrel ékesített *stematogyrion* kellett hogy legyen. *Ugyanezt a formamegoldást követi az itt tárgyalt magyar királyi korona fejabroncsa is.*

A deszpotész rangkoronájává való rendelése előtt, a XI. századi *stematogyrion* a Makedóniai és Doukász császárok idején a *szebasztosz* rangkoronája volt. Aleksziosz császár ceremóniális reformjából mind a cím, mind a koronatípus kimaradt – talán éppen a rivális Doukász-dinasztiához való szoros kötődése miatt, mikor is többnyire a császári ház rokonságának, illetve a Bizáncnak jelentős szolgálatokat tett, barbár uralkodóknak adományozták. Ezt az immáron, három emberöltő óta többé nem gyakorolt használatot újította fel Manuel császár barbár veje, Aleksziosz deszpotész, azaz Béla herceg számára.

Manuelnek tudnia kellett, hogy Béla ükapja, I. Géza, a Doukász császárok idején, már nyert volt egy *stematogyriont*, nyilván a vele járó *szebasztoszi* címmel egyetemben. E diadémmal ábrázolja Gézát a mai Koronát ékesítő zománcclemez: homlok részében oromlemezrel emelt, drágaköddíszes aranyabronccsal, amelyet kék bársony bélelőfőveg tölt ki. A Géza kezében tartott tükedíszű kereszt következőképp szintén a *szebasztosz* rangjelvénye volt, a basileus tartotta négyzetes *labarum* pár-darabja. Hogy ez a rangjelvény utóbb ugyancsak a deszpotészra szállott, tanúsítja egy 1401-ből fennmaradt Palaiologosz miniatúra, amelyen a császári apja mellett álló, *stematogyrion*nal koronázott Theororosz despota szintű tükedíszű jogart tart.

Foglaljuk most össze az eleddig mondottakat a koronakutatás anyagtermészetű lényegének szempontjából. Mai koronánk *Corona Graeca* elnevezésű fejabroncsa tipológiailag egy *stematogyrion*. Ez a koronatípus a XI. század Doukász-császárai idején a *szebasztoszt* illette volt meg; Komnenosz Aleksziosz 1081. évi ceremóniális reformjából kimaradt; 1163-ban pedig Manuel császár az újonnan létesített *deszpotész* címhez kötődően magyar veje, a későbbi III. Béla király számára újította fel, mint rangkoronát.

Stematogyriont nyert már Bizáncból I. Géza király is, minden bizonnyal Doukász X. Konstantin császártól. Ezzel a diádemmal és a velejáró tükédíszes kereszttel ábrázolja Gézát a *Corona Graeca* zománcclemeze. *A stematogyrion adományozása tehát meg kellett hogy előzte legyen a Corona Graeca létrejöttét, amely fejabroncsának tipológiáját tekintve ugyancsak stematogyrion.* Ilyeténképp azonos jellegű ama diádemmal, amelyet I. Géza már *előzőleg* kapott és ama másikkal is, amelyet Manuel rendelkezéséből Béla-Aleksziosz utóbb Bizáncban viselhetett.

A *Corona Graeca* zománcclemezeinek datálása az ábrázolt társcsászár azonosításán fordul. Nevének csak kezdő szótagját őrzi a lemez: *KON*. Rangjelzője: *Porphyrogennetosz* – bíborbanszületett. Ez a minősítés a Szent Palota ceremóniális rendjében csakis annak járt ki, aki atyjának *uralkodása idején* a Bíborcsarnokban – *Porphyré* – jött a világra. I. Géza idején két ilyen hercegről tudunk: Doukász X. Konstantin császár 1060-ban született Konstantiosz fiáról és Doukász VII. Mihály császár 1074-ben született Konstantiosz fiáról. Az elsőt apja még 1060-ban tette bátyjával, Mihállyal együtt társcsászárrá; a második szintén már bölcsőjében, 1074-ben lett társuralkodóvá.

Doukász Konstantin császár 1067. május 21-én hunyt el, három kiskorú fiút hagyván maga után. A két idősebbik – Mihály és Konstantiosz –, mint láttuk, ekkor már társcsászárok és anyjuk gyámsága alatt névleg uralkodnak. Ámde az özvegy – Eudokia Makrambolitissza – 1068. január 1-én újból férjhez megy Diogenész Romanoszhoz, aki még azévből harmadik mostoha fiát, Doukász Andronikoszt is társcsászárrá teszi. Ha tehát a *KON* kezdő szótaggal jelölt bíborbanszületett társcsászárban Doukász Mihály *öccsét*, Konstantioszt ismerjük fel, úgy a zománcclemezek készítésének időpontja arra a hét hónapra lenne szűkíthető, amidőn X. Konstantin császár halálát követően Mihály és Konstantiosz volt a Birodalom két névleges társuralkodója. 1068. január 1-e után már IV. Romanosz gyámcsászárnak is lenne lemeze, 1071 és 1074 között pedig a közben szintén társcsászárrá tett, harmadik Doukász-fiúnak, Andronikosznak is szerepelnie kellett volna.

Függetlenül tehát attól, vajon a zománcclemezek már eredetileg is rajta voltak-e a *Corona Graeca* abroncsán, avagy csak másodlagos felhasználással, utóbb kerültek volt oda, a zománcclemezek készítése az 1067 június–december hét hónapi időközre pontosítható.

Térjünk most vissza a kamelaukionhoz. Az uralkodói korona megkülönböztetője a *stephanoi* gyűjtőnévvel jelzett mindennemű rangkoronáktól: felépítésének zártsága, a homlokrésze csüngő *kataseista* és a tetőző kereszt.

Ha tehát egy, valamely okból méltatlanná vált bizánci uralkodóval szembe forduló vetélytárs a törvényes

uralkodói mivolt igényével kívánna fellépni, szükségessé válik, hogy a Pátriárka a Hagia Sophiában egy ilyen kamelaukionnal avassa császárrá.

Méltatlan uralkodónak számít a XII. század végén Komnenosz Andronikosz, aki Manuel halálát követően nemcsak a dinasztia szinte teljes állagát irtotta ki, hanem egészében megtizedelte Bizánc vezető rétegét, ekként okozójává válván Konstantinápoly alig húsz évre reá beteljesedő végzetének, amelynek földindulását a Birodalom már soha többé nem heverte ki igazán.

Andronikosz rémuralma harmadéve hogy tartott, amidőn a létükben szorongatott bizánci országnagyok az egykori Aleksziosz deszpotészhöz fordultak, érvényesítené a Birodalom üdvére hajdan Manuel szándékolt utódlási jogát, ha már Manuel fia, leánya, veje, özvegye és unokaöccsei mind áldozatul estek volt Andronikosz hóhérainak. Béla király hajlani látszott a hívó szóra; nyilván előtte is felcsillant a Manuel meglátta bizánci–magyar unió nagyhatalmi ábrándja.

A vállalkozáshoz a seregeken kívül jogalap és jogfolytonosság is kellett. Ekkor kérték az 1184-ben megözvegyült magyar király egy ugyancsak özvegy Komnenosz-unoka kezét és készített magának a Hagia Sophiában való császárrá avatáshoz megkívánt diadémot: egy *kamelaukion*t. Mindez sebtiben történik, a pattanásig feszülő bizánci szükségben. Béla seregei 1185 nyarán már Szófia alatt táboroznak, de egy váratlan közjáték mégiscsak keresztülhúzza a nagyralátó számítást. Andronikosz pribékjei összeesküvés gyanújába fogják az egyébként ártalmatlan és középszerű Angelosz Izsákot, Aleksziosz császár leányági dedunokáját. A megrettent főúr a Hagia Sophia asyllumába menekül, ahol az Andronikosz önkényével már amúgyis betelt Pátriárka, az odasereglett nép lelkesedése közepette 1185. szeptember 11-én – jobb jelölt híján – császárrá keni. A zendülésében gátat veszített tömeg betör a Szent Palotába és Andronikoszt úgyszólván elevenen ízekre szedi. Bélának megviszik a hírt Szófia alá, Izsák császár barátság- és békeajánlatával együtt. Béla azonmód átlátja, hogy tervével elkésett, rááll a békére és seregét visszavonja az Al-Dunára.

Ha a magyar–bizánci unió nagyralátó terve ezzel végképpen el is enyészett, ha Bizánc sorsa a tunya Angelosz-császárok alatt alig két évtized leforgásával be is teljesült, ha Béla tervbe vett bizánci házassága helyett Fülöp Ágost francia király nővérével lép is második frigyére, a nagy őrségváltásból egyvalami mégiscsak megmaradt: a Hagia Sophiába tervezett császári koronázáshoz szükségelt kamelaukion, amelyet Béla hadi felkészülésével egyidejűn készített.

Kamelaukion-e, avagy sem, ez a korona, amelynek rendeltetése minden bizonnyal egy magyar–bizánci unió szimbolikája lett volna? Erre az alapvető kérdésre csak egy hármas megközelítés próbáit sorra véve válaszolhatunk: a lélektani szándék, a formai megoldás és az államjogi tapadványok tükröződésében.

A lélektani indítékok egymagukban véve is sokrétűek. Teremtett helyzetként adódott, hogy Bélát felkéri, vetne véget Andronikosz rémuralmának. A tirannusként országló császár Isten és ember előtt méltatlanná vált: törvényes elődjének ártatlan vére tapad kezéhez. Isten nem tekintheti többé földi másának. Legyen hát Béla az Égi Akarat eszköze a törvényes földi rend helyreállítására. Béla-Aleksziosz ekként Isten és ember előtt *törvényes* császárrá lehet. Hiszen egy *törvényes* császár – Manuel – egyszer már *törvényes* utódjául jelölte volt, deszpotész címmel.

Mint deszpotész, Béla-Aleksziosz a stemmatogyrion rangkoronáját viselte. Hogy ez a diadémtípus a császári mivolt szimbólumává lehessen, kamelaukion-jellegűvé kell alakítani: zártság, halántékc süngők és tetéző kereszt szükséges hozzá. Egy ilyen koronával kell, hogy a *megfelelő* helyen a *megfelelő* személy – azaz a Hagia Sophiában a Pátriárka – császárrá avassa. *Ilyen* koronát készített tehát és viszi magával a megállapodott felszabadító hadjáratra, amelyet mint Isten eszköze és a Birodalom jelöltje indít a méltatlanná vált zsarnok ellen. Formamegoldás tekintetében az 1185-ben sietve készített Korona – ez a mindmáig fennmaradt *birodalmi* szimbólum – nem kamelaukion, de kamelaukion *jellegű*. Zártságát keresztpánttetőzet adja, amelynek nemesfém merevítését aranyzövet bélelés helyettesíti. Formailag tehát pántkorona. Pontosabban: *egy nyugati pántkoronává alakított bizánci stemmatogyrion*.

Ez a felemás megoldás adódhat a készítés technikai sietősségből is, amit a pántok rátételi hajlításának és illesztésének szakavatatlan volta alátámasztani látszik –, de lehet talán a bizánci–magyar unió adott kettősségének szimbólumszándéka is.

Néhai Deér József és a jeles készültsgű Elisabeth Plitz hevesen csatáztak e két ellentmondó felfogás táborában. Deér szerint a szicíliai normann királyok koronája és a magyar királyi korona egyazon megjelenítési szándék közös tövéből szakadt: mindkettőjük bizánci előképeket megújítani kívánó *kamelaukion*. Ezt a felfogást vallotta Bárányné Oberschall Magda, valamint némi fenntartással, a német Klaus Wessel is. Plitz kisasszony viszont mind a II. Frigyes császár palermói porfirszarkofágján ábrázolt normann koronát, mind a magyart, pántkoronának, azaz a *kamelaukionnál* alacsonyabb szimbolikai rendű diadémnak tekinti. André Grabar még szigorúbban következtet és a *Corona Graeca*-ban pusztán egy, császári és egyházi zománcképekkel ékesített, fogadalmi koronát lát, ahhoz a VI. Bölcs Leó császár és az apostolok képmásával díszített koronához hasonlatosat, amelyet a velencei Szent Márk templom kincstára őriz.

Ámde sem az érvelőknek, sem az ellenérvelőknek, nem tűnt fel, hogy a *Corona Graeca abroncsa egymagában véve a deszpotész stemmatogyrionja*. E felismerés logikai ágyazódása, hogy Béla mint egykori utódjelölt – Aleksziosz deszpotész – *ennek* a diadémnak viselésére volt Bizáncban eleve jogosult. Hogy döntő lépését a Szent Trónus felé megtehesse, ezt a stemmatogyriont kellett kamelaukion *jelleget* alakíttatnia: bezárta tehát, kereszttel tetézteti és császári homlokcsüngőkkel ékesítteti. Ez utóbbiak a normann királyi koronáról azonos módon hiányoznak: lényeges tipológiai eltérés és döntő szimbolikai különbség.

A III. Béla által 1185-ben pántkoronává alakíttatott stemmatogyrion a tetéző kereszt és a homlokcsüngők hozzáadása által tipológiailag máris elhatárolta magát a pántkoronától és a kamelaukion formakövetelményeit közelíti, ha a teljes zártság hiányában a kamelaukionnal nem is szakasztottan azonos. Formáját tekintve tehát nem kamelaukion, de vitathatatlanul kamelaukion *jelleget* diadém. Lényegileg alig különbözik Barbarossa Frigyes császárnak az aachen-i Nagy Károly-ereklyetartón ábrázolt korona típusától, amelyet Elisabeth Piltz mégsem habozott kamelaukionnak minősíteni.

S hogy a bizánci szimbolikán edzett III. Béla mind emez árnyalatoknak mennyire tudatában volt, kivüláglík abból, hogy országos pecsétjének királyalakján tűnnek fel először – szinte túlzott arányban hangsúlyozva – a korona homlokcsüngői, a *kataseista*. Ugyancsak Béla dénárjain – és alkalmasint országalmáján is – szerepel először a császári kettőskereszt, mint hatalmi jelvény.

A kézenfekvő lélektani indítékok és a nem teljes mértékben kielégítő formakövetelmények mérlegét hadd döntse el az államjogi tapadványok vizsgálata... *Miben áll a kamelaukion ceremóniális szerepe, közjogi jellege és állambölcseleti szimbolikája?*

Már többször hangsúlyoztuk, hogy a kamelaukion a Birodalom *törvényes* koronája, amellyel a *hivatott* személy, a *megszabott* helyen, az előírt ceremóniával avatja a császárt császárrá. Ez a szerepe.

Jellegét tekintve a kamelaukion – miként a *basileus hiercus isapostolos* érintő minden ceremóniális tárgy – a szentségi körbe tartozik: *Szent Korona*.

Szimbolika szempontjából nemcsak Bizánc, hanem a keresztény *oikouméné*nek is koronája, amely a császárt egy bár hipotetikus, de államdogmatikailag mindvégig vallott, nemzetfeletti közösség urává avatja. A *basileus* és a kamelaukion *együttesen* alkotott köre az a *caput*, amely az államtest földi létét a mennyei örökkévalóval és az alattvalók emberi közösségét az égi renddel egybeköti.

Vetítsük most át ezt a bizánci állambölcseletet a III. Béla korától kezdődően kimutatható magyar ténybeliségre.

Az 1185-ben készült korona az ország *törvényes* koronája. A koronázási szertartásban betöltött szerepük tekintetében elegendő a pátriárkát az esztergomi érsekkel és a Hagia Sophiát Boldogasszony székesfehérvári főtemplomával behelyettesíteni, hogy előtűnjék a „hely-személy-tárgy” megkövetelt hármasságának konceptuális azonossága.

Ugyanez áll a korona jellegére is: a fenti szerepet betöltő diadém: *Szent Korona*.

Szimbolika síkján adva van egyrészt az államközösségi felszentelő erő, másrészt az államtestet hiánytalanra egészítő *caput* jelleg. A magyar *Szent Korona* ha nem is a keresztény *oikouméné*, de az *Archiregnum Hungaricum* egészének szimbóluma. Uralkodóinknak III. Béla idején viselt hat királyi címe, amely utóbb kilencre teljesült, nem igényelt megannyi koronázást: a Szent Koronával az esztergomi érsek által Székesfehérvárott végbevitt királyszentelés államjogi kihatása az *Archiregnum* egészére érvényes. Antitézisként jelezhetjük, hogy III. Bélát megelőzőleg, II. Gézáig bezáróan, tudunk Tengerfejérvárt (Bielograd) végbement külön horvát-dalmát koronázási szertartásokról is, amelyeket a birodalmi hatályú Korona léte ezentúl magába olvaszt. Ami pedig a *caput* jellegét illeti, az újkorba átnyúló közjogi struktúrák sorában bizvást egyedül álló magyar *Szent Korona*-tanban a megkoronázott király *caput* volta hangsúlyozott: a hajdanvaló államtestet kitevő társadalmi tagozat egészével egyetemben alkotta volt az országot, csakúgy mint Bizánc nagyobb szabású kozmológiájában a keresztény *oikouméné* testéből és a kamelaukionnal felszentelt *basileus hiercus isapostolos caput* jellegéből adódott az eföldi teljesség, hogy az égivel egybevetve a Mindenséget tegye ki.

Ezen ismérvek III. Béla korában nem jelentkeztek – még nem is jelentkezhetek – utóbb kifejeződő formájukban. De ez állambölcseleti alapvetés, amely fokról-fokra követte a Bizáncban már századok óta kialakult szimbolikai gyakorlatot, kétségtelenül megtörtént. III. Béla korából csak olyatén tárgyi hírmondók maradtak reánk, mint a *kataseista* hangsúlyozott feltűnése az országos pecsét királyalakjának koronáján, a kettőskereszt hatalmi jelvénye Béla kései – azaz 1185 *után* vert – dénárjainak hátlapján és – el ne feledjük! – maga a kamelaukion jellegű *Szent Korona*.

A zárt koronát viselő és kettőskereszttel tetéztetett országalmát tartó uralkodó Imre király pecsétjén tűnik fel először, akit már az apja megszabta, új ceremóniális rend szerint kentek fel az új *Szent Koronával*. Ugyancsak zárt koronát mutat – nyilván nem véletlenül – a III. Ince pápa regesta-könyvében II. Endréről fennmaradt egykorú lapszéli tollrajz is.

A Korona szentségi jellege csak 1257-ben fordul elő először oklevélben, ama IV. Béla országglásának idején, aki szintén bizánci hercegnőt választott nejeül. S hogy bizánci módra maga a királyi személy is

szentnek tekintetett, tanúskodják arról uralkodóinknak sűrűn használt kitétele, amely „a szent királyok véréből” való származást hangsúlyozza. Bajosan lenne ez Szent Istvánra és Szent Lászlóra vonatkoztatható, az újabkori szerzők szabványa szerint, hiszen két kanonizált uralkodónk egyikének sem maradt trónra jutott utóda... III. Béla óta nyilván szentnek tekintetett, bizánci módra, a Szent Koronával felszentelt magyar király, csakúgy mint a hierikus címet viselő császári előképe. Erről tanúskodik Imrének felzendült öccse párthíveihez intézett szava is a Dráva-parti jelenetben: „Ki merné felemelni szentségtelen kezét felszentelt ura és királya ellen?” Imre ezzel aligha megkoronázott voltára céloz csupán, hanem a Szent Koronával történt koronázás által az uralkodó személyére *állandó jelleggel* kiteljesült szentségi mivoltára.

A Szent Korona államjogi őrzéséről III. Endre rendelkezett először, kerek egy évszázaddal III. Béla alapvetése után, míg a „korona-hely-személy” szükségszerűségének követelménye Károly Róbert háromszori koronázásának kényszerében tükröződik: a királyszentelő erő csakis az „igazi” korona közbenjöttével és az esztergomi érsek által Fejérvárott végbevitt aktusban teljesedik ki.

A III. Béla koronakészítésétől a Károly Róbert esetében már kifejeződött formájában jelentkező ceremóniális gyakorlatig eltelt 125 esztendő a magyar állambölcselet kialakulásának alapvetően lényeges szakasza. Hogy mindennek előképe nem egy Karoling-típusú, Isten kegyelméből feudális lépcsőzetének csúcsán *primus inter pares*ként uralkodó király, hanem az Isten földi vetületének tekintett bizánci *basileus*, ez a *caput*-jellegében korlátlan, de a *caput*hoz szükségképp tartozó *corpus* híján létezni mégsem tudó egyeduralkodó, az a fejlemények ismeretéből önként adódik. Karizmatikus hatalmának formai záloga évszázadokon át az a ceremóniális tárgy maradt, amely nemcsak a szentségi jelleg hordozója és továbbörökítője, hanem maga is szent tárggyá lett: a formájában kamelaukion-*jellegű* de eszmetartalmi kihatásában kamelaukion-*érvényű*, 1185-ben pántokkal lezárt, *kataseistával* felékesített és kereszttel tetézt *stemma*gyrion, amely mindmáig fennmaradt: a *Szent Korona*.

(1980)

ÉLETRAJZI ÉS KÖNYVÉSZETI JEGYZETEK*

ALBERT PÁL [tk. SÍPOS GYULA] (Budapest, 1935. július 22.). Magyarországi tanulmányait a budapesti Kegyesrendi Gimnáziumban, a Trefort utcai Gyakorló Gimnáziumban és a budapesti Pedagógiai Főiskolán végezte. 1957 óta Franciaországban, Párizsban él. A Sorbonneon tanult, szociológiából, illetve francia irodalomból és nyelvészetből szerzett diplomát. Szabadfoglalkozású író és kritikus. Idestova negyedszázada – irodalmi, művészeti, színházi témákkal – külső munkatársa a müncheni Szabad Európa Rádiónak. Nyomtatásban – ismertetésekkel, bírálatokkal s egyéb alkalmi írásokkal – az Irodalmi Újságban, az Új Látóhatárban, a Magyar Műhelyben szokott megjelenni. Mészölyről, Szentkuthyról, Krúdyról, Esterházyról franciául is publikált. Kassák-díjas.

BALLA BÁLINT (Budapest, 1928. július 7.) szociológus. 1965 óta Nyugat-Németországban él. 1971 óta a nyugat-berlini Technische Universität szociológiatanára. Magyar nyelvű tanulmányai főleg az Új Látóhatárban és a Katolikus Szemlében jelennek meg. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem irányítóinak egyike, jelenleg a könyvkiadói lektorátus vezetője.

FONTOSABB MŰVEI:

Német nyelven: Kaderverwaltung (Stuttgart 1972); Soziologie und Gesellschaft in Ungarn (szerk.), 1–4. kötet (Stuttgart 1974); Soziologie der Knappheit (Stuttgart 1978).

BÁRCZAY GYULA (Budapest, 1931. október 12.) gyermekkorát a Nagy-Alföldön, a Tisza-partján, diákéveit a Hegyalján, a Sárospataki Református Kollégiumban töltötte. Ott érettségizett s kezdte el a teológiát. A Kollégium államosítása után Budapesten fejezte be tanulmányait. 1957 elején Bázélba került, 1959-ben Barth Károlynál doktorált. 1960 óta a Bázél melletti Therwilben a svájci Református Egyház lelkésze, 1970-től esperes. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem alapító tagja, jelenleg elnöke. Magyar nyelven az Új Látóhatárban és az EPMSz különböző kiadványaiban publikált. Több tanulmánya jelent meg egyéb folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben is.

FONTOSABB MŰVEI:

Német nyelven: Ecclesia semper reformanda, Eine Untersuchung zum Kirchenbegriff des 19. Jahrhunderts (Zürich 1961); Revolution der Moral? Die Wandlung der Sexualnormen als Frage an die Evangelische Ethik (Zürich–Stuttgart 1967).

CZIGÁNY MAGDA (Kalocsa, 1935. október 7.). Tanulmányait a szegedi egyetem magyar történelem szakán kezdte, majd 1956 után a londoni egyetemen folytatta, ahol 1960-ban művészettörténetből, németből és magyarból, 1962-ben pedig könyvtárszakra szerzett diplomát. 1962-től a University College London könyvtárának művészettörténeti szakreferense, 1983-tól igazgatóhelyettese; 1986-tól az Imperial College London könyvtárának igazgatója. Művészettörténetet 1965 és 1969 között a londoni egyetemen, 1969 és 1973 között Berkeleyben, a kaliforniai egyetemen tanított. Érdeklődési területe a modern művészet; kritikáit és tanulmányait 1966 óta közlik a nyugati magyar folyóiratok és újságok. Londonban él.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Néző a képben (London 1973).

Angol nyelven: Hungarian literature in English translation published in Great Britain, 1830–1968, A bibliography (London 1969).

GALLUS SÁNDOR (Sopron, 1907. november 16.). 1931-ben Szegeden jogi doktori diplomát szerzett, de a jogász pályát nem tartotta vonzónak és ezért a szellemtudományok felé fordult. 1934-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen ókori történelemből, őstörténetből és archeológiából summa cum laude doktorált. 1931-től 1945-ig a Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa, 1944–45-ben az őstörténeti osztály vezetője. Egy ideig főtitkára volt a Bartha Miklós Társaságnak és tagja az úgynevezett „Kerényi Kör”-nek. Magyarországról való menekülése után 1947–49-ben a gráci egyetem tolmácsképző intézetében tanfolyamvezető volt, majd Ausztráliába költözött, ahová az ottani őskorkutatás hiányosságai vonzották. Ausztráliában magyarországi diplomái nem kaptak hivatalos elismerést, kezdő állást viszont tudományos területen nem vállalt, ezért mint nyelvtanár helyezkedett el a victoriai „Education Department”-nél, ahol 1955-

* E jegyzeteket a szerkesztő állította össze a szerzők által rendelkezésére bocsátott adatok alapján. Két szerző esetében felhasználta a költői antológiában Szépfalusi István által készített életrajzi szöveget.

től 1977-ig dolgozott. 1963 óta az „Associate Current Anthropology, Chicago” és 1966 óta az „Australian Institute of Aboriginal Studies” tagja. Szerkesztette a *Studies for a New Central Europe* című angol nyelvű folyóiratot, amelyben 1963 és 1977 között több tanulmánya látott napvilágot. Melbourneben lakik.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: A soproni Burgstall alakos urnái (Budapest 1934, *Archaeologia Hungarica*, XIII.); Exisztencialis őskortudomány (Budapest 1935); A legrégibb lovasnép Magyarországon (Budapest 1939, *Dissertationes Pannonicae*); A tipológia alapvetése, a tipológiai sor törvényei és szerepe (Budapest 1942, *Archaeologiai Értesítő*).

Német nyelven: Über die Grundlagen der Urgeschichtlichen Methodik (Mendoza 1947, *Anales de Arqueologia Y Etnologia*).

Angol nyelven: The Horse-Riding Nomads in Human Development (Buenos Aires 1953, *Anales de Historia Antigua Y Medieval*); Results of the Exploration of Koonalda Cave, 1956–196S (Canberra 1971); The Middle and Upper Pleistocene Stone Industries at the Dry Creek Archaeological Sites Near Keilor (Melbourne 1976); The Structural Aspect, in: *Quest for a New Central Europe* (Adelaide 1976); Schematisation and Symboling (Canberra 1977); Organic Typology (Canberra 1977).

GOSZTONYI PÉTER (Budapest, 1931. december 2.). Közgazdasági oklevelet szerzett Budapesten és filozófiai doktorátust Zürichben, Részt vett az 1956-os forradalomban. 1956 december közepétől él Nyugaton. Foglalkozása: történész – elsősorban hadtörténész. 1963 ősze óta az egyetemi státusba sorolt tudományos intézet, a *Svájci Kelet-európai Könyvtár* vezetője. Munkásságának súlypontja a 20. század háborúi, forradalmi, ezen belül a második világháború kelet-európai eseményei és a népi demokratikus országok története. 1964 és 1984 között 15 könyve jelent meg magyar, német és francia nyelven. Állandó munkatársa több nyugati magyar folyóiratnak és lapnak, valamint német, osztrák és svájci hadtörténelmi és politológiai folyóiratnak, illetve újságnak. Előadója több népfőiskolának.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: 1956 – A magyar forradalom története (München 1981); Magyarország a második világháborúban I–II–III (München 1984, III. kötet 1987); A magyar honvédség a második világháborúban (Róma 1986).

Német nyelven: Der Kampf um Budapest 1944/45 (München–Zürich 1964); Der Ungarische Volksaufstand 1956 in Augenzeugenberichten (Düsseldorf 1966); Endkampf an der Donau 1944/45 (Wien 1969); Der Kampf um Berlin in Augenzeugenberichten (Düsseldorf 1970); Miklós von Horthy, Admiral und Reichsverweser (Zürich, Frankfurt, Göttingen 1973); Hitlers fremde Heere, Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug (Düsseldorf, Wien 1976); Die Rote Armee, Geschichte und Aufbau der sowjetischen Streitkräfte seit 1917 (Wien, München, Zürich, New York 1980); Deutschlands Waffengefährten an der Ost-front 1941–1945 (Stuttgart 1981).

GÖMÖRI GYÖRGY (Budapest, 1934. április 3.). A budapesti egyetem bölcsészkarán magyar és lengyel irodalmat hallgatott, az oxfordi egyetemen irodalomtörténetből disszertált. Magyarországot 1956-ban hagyta el. Egy évi indonéziai tanulmányút (1960–61) után Berkeleyben tanított lengyelt és magyart (1963–64), majd a Harvard egyetemen volt egy évig kutató. Ezt követően az angliai Birmingham egyetemének kelet-európai kutatóintézetében dolgozott (1965–69), 1969 óta tanít Cambridge-ben lengyel nyelvet és irodalmat. Számos idegen nyelvből fordít magyarra, leggyakrabban lengyel költők műveit. Cikkei, tanulmányai jelentek meg angol, amerikai, kanadai és lengyel folyóiratokban. Több angol nyelvű kézikönyvben ismertette a magyar és lengyel irodalmat. 1969 óta a *Books Abroad* (jelenleg *World Literature Today*) című amerikai folyóirat szerkesztőségének tagja. Magyar költők verseit fordította angolra (Nagy László, Radnóti Miklós, Vas István stb.).

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Virág-bizonyosság (versek, London 1958); Hajnali úton (versek, London 1963); Karácsonyi csillag (Paszternák kései versei, műfordítások, Sulyok Vincével, Washington 1965); Átváltozások (versek, műfordítások, London 1969); Új égtájak (1956 óta idegenben élő költők [magyar] antológiája, szerit. Juhász Vilmossal, Washington 1969); Levél hanyatló birodalomból (versek, München 1976); Az ismeretlen fa (modern lengyel költők antológiája, Washington 1978); Nyugtalan koranyár (versek, Washington 1984).

Angol nyelven: Polish and Hungarian Poetry 1945 to 1956 (irodalomtörténet, Oxford 1966); New Writing of East Europe (Irod. antológia, szerk., Chicago 1968); Attila József, Selected Poems and Texts (szerk., J. Atlas-szal 1973); László Nagy, Love of the Scorching Wind (szerk., Kodolányi Gyulával, London 1973); Cyprian Norwid (monográfia, New York 1974); Miklós Radnóti, Forced March – Selected Poems (ford. és szerk., Clive Wilmerrel 1979); Homage to Mandelstam (versantológia, szerk. Richard Burns-szel, Cambridge 1981).

HAJNAL LÁSZLÓ GÁBOR (Szabadszállás, 1948. augusztus 27.). A hatvanas évek végén a népiek egy csoportjához kapcsolódott. Izgatás vádjával 1969-ben elítélték, és 1970 áprilisában amnesztiával szabadult. Publikált országos napi-, heti- és havilapokban, folyóiratokban (*Új Tükör, Élet és Irodalom, Valóság, Kritika, Alföld, Új Forrás* stb.), számos antológiában szerepelt (pl.: *Írószemmel, Fantasztikus Világ, DOK '81*), maga is szerkesztett könyveket. Féltucat dokumentumfilm forgatókönyvének szerzője. Két alkalommal kapott egy-egy éves irodalmi ösztöndíjat, 1980-ban a Lapkiadó Vállalat Nívódíját nyerte el. Szociográfiáinak, prózai

műveinek többsége azonban a témaválasztás miatt nem jelenhetett meg. A Magyar Írók Szövetsége Fiatal Írók József Attila Körének 1977-ben lett tagja, felszólalt a híres lakiteleki találkozón. A FIJAK működésének felfüggesztése után döntött úgy, hogy elhagyja az országot. 1981 júniusától Nyugat-Németországban él. Majd valamennyi emigráns újság, folyóirat közli tanulmányait és cikkeit. Gyakorta szerepel a Szabad Európa Rádió különböző műsoraiban. Társulajdonosa az 1986 őszén alakult müncheni Növum Verlagnak, valamint felelős szerkesztője és kiadója a *Nemzedékek* címmel, negyedévenként megjelenő történelmi és művészeti szemlének.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: „Csak a reggelek borzalmasak . . .” (Youngstown–München 1982); „Ha a mosolyok elapadnak...” (Youngstown 1984); „A judásidő árvái ...” (Toronto 1985); Embermalom (München 1985); Holnaptalanok (Youngstown 1986).

HARMAT PÁL (Budapest, 1947. december 12.). A magyar fővárosban végezte tanulmányait, 1973-ban avatták a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen orvosdoktorrá. Ezután különböző budapesti kórházakban dolgozott és tudógyógyász szakképesítést szerzett. 1979-ben elhagyta Magyarországot és Ausztriában telepedett le. 1980 óta kórházban dolgozik elmeorvosként. Ideg- és elmeorvos szakorvosi képesítést kapott. Számos tudományos közleménye jelent meg magyar és nyugati szakfolyóiratokban. 1985-ben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem jelentette meg „*Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis – A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1983*” című könyvét, amely az első magyar pszichológiatörténeti monográfia. Érdeklődési területei: pszichoanalízis, orvosi szociológia, öngyilkosságok és alkoholizmus. A nyugati magyar lapok közül az *Irodalmi Újság* és az *Új Látóhatár* rendszeres munkatársa. Jelenleg Linzben él és dolgozik.

ILLYÉS ELEMÉR (Torja, 1919. december 7.). Esszé- és tanulmányíró. A kolozsvári egyetem jogi karán szerzett doktori diplomát, a római és heidelbergi egyetemen végzett kiegészítő tanulmányokat. 1945-ben Brazíliába vándorolt ki, majd áttelepedett Portugáliába, ahonnan a hetvenes évek közepén Nyugat-Németországba távozott, jelenleg Olaszországban, a Garda tó partján fekvő Pieve di Tremosine-ben él. Elsősorban a romániai és általában a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar anyanyelvű lakosság sorsa foglalkoztatja. Az *Új Látóhatár*, az *Irodalmi Újság* és a *Katolikus Szemle* munkatársa: ezenkívül idegen nyelvű folyóiratokban is jelennek meg tanulmányai. Elsőnek adta ki hasonmás kiadásban Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című hatkötetes művét a szerző kéziratos jegyzeteivel (Firenze–München 1981).

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Erdély változása (München 1975, második, bővített kiadás uo. 1976); Harminc év a romániai magyarok történetéből, 1956–1986 (tanulmány, „30 év” c. kötetben, Bern 1986).

Német nyelven: Nationale Minderheiten in Rumänien, Siebenbürgen im Wandel (Wien 1981).

Angol nyelven: National Minorities in Romania, Change in Transylvania (Boulder–New York 1982); Education and National Minorities in contemporary Rumania (tanulmány, „Transylvania, The Roots of Ethnic Conflict” c. kötetben, Kent OH 1983).

KEMÉNY ISTVÁN (Kaposvár, 1925. augusztus 14.). Budapesten filozófiát és közgazdaságtant tanult. 1947-ben a Teleki Pál Tudományos Intézetben dolgozott. 1948 és 1957 között tanított. 1957 májusában „a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés” miatt elítélték. Két évig volt börtönben. 1959–1961 szabadúszó fordító; 1961–1969 az Országos Széchényi Könyvtár alkalmazottja; 1970–1973 a MTA Szociológiai Kutató Intézet munkatársa; 1973–1976 szabadúszó szociológus; 1977 januárjában emigrációba ment, és Franciaországban telepedett le. 1978–1981 tudományos munkatárs a párizsi Maison des Sciences de l'Homme-ban; 1983–1986 az École des Hautes Etudes en Sciences Sociales munkatársa.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Parasztágunk útja (Budapest 1946); Társadalmi rétegződés Magyarországon (Mód Aladárnéval és Ferge Sándornéval, Budapest 1966); Max Weber: Gazdaság és társadalom (kiadás és előszó, Budapest 1967); Elméletek a társadalmi rétegződésről (Budapest 1969); A gazdasági vezetők magatartása (a Gazdaságkutató Intézet bizalmas kiadványa, Budapest 1971); Az alacsonyjövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon (kiadatlan 1972); A magyarországi cigány lakosság (Budapest 1976).

Francia nyelven: Ouvriers Hongrois (Paris 1985).

KENDE PÉTER (Budapest, 1927. december 26.). Történelmet és szociológiát tanult a budapesti egyetemen, majd húsz éves korától kezdve politikai újságíróként dolgozott. Az ötvenes évek első felében a *Szabad Nép* külpolitikai szerkesztője volt, ebből az állásából azonban – a „nagyimrés” belső pártellenzékben való részvétele miatt – 1955 elején elbocsátották. 1956 okt.–nov.-ében elvbarátaival együtt előbb legális, majd (a

második szovjet intervenció után) illegális lapot szerkeszt. A megtorlás elől 1957-ben hagyja el Magyarországot. Franciaországban 1957 tavaszán való megtelepedése után folytatja tanulmányait és a párizsi egyetemen szociológiai doktorátust szerez. A francia nemzeti kutatási központ (CNRS) munkatársaként közgazdasági és társadalomtudományi témákon dolgozik, 1969 óta egyetemi előadótanár. Az elmúlt harminc évben több mint száz szaktanulmányt és – egyedül vagy társszerzőségben – nyolc könyvet publikált (franciául), mely utóbbiak közül a termelések központú társadalmak válságáról írt esszéje (*L'abondance est-elle possible?*, Paris 1971) a legismertebb. Ugyanakkor magyar közírói tevékenységét sem adta fel. A hatvanas évek elején részt vett a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratának szerkesztésében. A párizsi *Irodalmi Újság* több mint húsz éve rendszeresen közli cikkeit és tanulmányait. 1978-ban, az új magyar demokratikus ellenzékkel karöltve létrehozta Párizsban a *Magyar Füzetek* című politikai sorozatot, amely az azóta eltelt nyolc évben több mint 30 kötetet jelentkezett. Szellemi érdeklődésének középpontjában a marxizmus kritikája áll. A politikai kérdés, amelyre választ keres: hogyan lehetne a közép-európai szocialista államokban a demokrácia intézményeit meghonosítani?

KIBÉDI VARGA ÁRON (Szeged, 1930. február 4.). Magyarországot 1945-ben szüleivel hagyta el. Alphen aan den Rijn nevű holland kisvárosban érettségizett (1948). Egyetemi tanulmányait elsősorban Amszterdamban, rövid ideig Leidenben és Párizsban végezte; Leidenben arabot, Amszterdamban és Párizsban franciát tanult. Az amszterdami református egyetemen tudományos munkatárs (1954–66), majd az amszterdami városi egyetemen a francia irodalom tanára (1966–71). 1971 óta az amszterdami református egyetemen a francia irodalom tanára. 1981 óta a Holland Királyi Tudományos Akadémia tagja.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Kint és bent (versek, Washington 1963); Esmék nyomában (egyik szerk., tanulmányok, Amszterdam 1965); Téged (versek, Washington 1973); Az embernek próbája (egyik szerk., tanulmányok, Amszterdam 1976); A nyugati magyar irodalom (egyik szerk., tanulmányok, Amszterdam 1976); Mérlegen (egyik szerk., tanulmányok, Amszterdam 1977).

Francia nyelven: Les Constantes du poème (a francia költemény formai-tartalmi alapjai (Den Haag 1963); Rhétorique et Littérature (tanulmány, Paris 1970); Théorie de la littérature (egyik szerk., tanulmányok, Paris 1981).

KIRÁLY BÉLA (Kaposvár, 1912. április 14.). Somogy vármegye ösztöndíjával végezte el a Ludovika Akadémiát. 1935 augusztusában avatták hadnaggyá. 1935 és 1940 között csapatszolgálatot teljesített, majd megkezdte vezérkari kiképzését a Hadiakadémián, ahol 1942 decemberében kitüntetéssel diplomát szerzett. 1945-ig a honvédelmi minisztériumban dolgozott, közben harctéri szolgálatot teljesített. 1945 márciusában Kőszegen átvette a helyi katonai erők parancsnokságát és megakadályozta, hogy a város pusztító harcok színhelyévé váljék. A demokratikus hadseregben az 1. hadosztály vezérkari főnöke, a honvédelmi minisztérium kiképzési osztályvezetője, a gyalogság parancsnoka és 1950-ben a Zrínyi Miklós Akadémia (a volt Hadiakadémia) parancsnoka. 1951-ben letartóztatták és halálra ítélték, de az ítéletet nem hajtották végre. A börtönből 1956 szeptemberében szabadult. A forradalomban a Nemzetőrség főparancsnoka és Budapest katonai parancsnoka lett. 1956 november közepén hagyta el Magyarországot. Az Egyesült Államokban telepedett le. Tíz évig fontos szerepet játszott az emigrációs politikai életben. Közben egyetemi tanulmányokat folytatott és 1963-ban történelemtudományi doktorátust szerzett. A Brooklyn College-ban és New York Város Egyetemén húsz évig a hadtörténelem tanára volt. Ma Professor Emeritus és a Brooklyn College „Program on Society in Change” kutatóprogramjának vezetője, valamint könyvsorozatának főszerkesztője. A magyar történelem körébe eső publikációk előmozdítására megalapította az Atlanti Kutató és Kiadó Társulatot. 1975 és 1985 között egyedül vagy másokkal együtt 14 angol nyelvű tanulmánykötetet szerkesztett. Terjedelmesebb írásainak száma meghaladja a hatvanat.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Az első háború szocialista országok között, Személyes visszaemlékezések az 1956-os magyar forradalomra (New Brunswick 1981); Honvédségből Néphadsereg, Személyes visszaemlékezések, 1944–1956 (Párizs–New Brunswick 1986).

Angol nyelven: Hungary in the Late Eighteenth Century: The Decline of Enlightened Despotism (New York 1969); Ferenc Deák (Boston 1975).

MONOSZLÓY DEZSŐ (Budapest, 1923. december 28.). A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen jogot végzett. 1946-tól Csehszlovákiában élt. Volt tengerész, kiadóvállalati igazgató, rádiószerkesztő, bányász, a külügyi osztály előadója, köműves, vállalati jogász és számtantanár. Több kötet műfordítása jelent meg a cseh és szlovák lírából és prózából. 1968-ig a Csehszlovákiai Írószövetség magyar titkára volt. Csehszlovákiát 1968 augusztusában hagyta el, előbb Jugoszláviában, majd Ausztriában telepedett le. Bécsben él. Elbeszélései és versei jelentős német nyelvű irodalmi folyóiratokban és napilapokban jelennek meg. Több mint harminc hangjátékot és két TV-játékfilmet írt, amelyeket az osztrák, a német és a svájci

rádiók sugároztak, illetve az osztrák TV bemutatót. *Csók* c. kötetét 1966-ban Pozsonyban Madách-díjjal tüntették ki, *Menekülés Szodomából* c. regénytrilógiáját az osztrákok Theodor Körner-díjjal jutalmazták. 1986-ban professzori címet kapott.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Égből üzenek (versek, Budapest 1941); Gombostűk háborúja (versek, Budapest 1944); Égetett sienna (regény, Budapest 1944); Csak egyszer élünk (versek, Pozsony 1959); Két lányom van (verses regény, Pozsony 1962); Virrasztó szerelem (versek, Pozsony 1964); A villamos alatt (válogatott novellák, Pozsony 1965); Töltésszimmetria (versek, Pozsony 1965); Csók (versek, Pozsony 1966); Vadlúdtermő ritka fa (gyermekversek, Pozsony 1967); Tetovált angyalok (regény, Pozsony 1967); Aranykor (válogatott versek, Pozsony 1967); Sivatag (novellák, Pozsony 1968); Mókus Gergő és az erdő (gyermekversek, Pozsony 1968); A milliomos halála (regény, Pozsony 1969); Aranymecset (versek, München 1973); Menekülés Szodomából (regény, Róma 1975); Utolsó vadászat (elbeszélések, New York 1983).

Német nyelven: Matt in sieben Zügen (Wien 1979); Sir Walters letzter Patient (Wien 1981); Fiat Justitia (Wien 1983); Die letzte Jagd (Eisenstadt 1984).

NAGY KÁROLY (Nyíregyháza, 1934. május 24.). Tanítóképzőt végzett, általános iskolában tanított, az 1956-os forradalom leverése után hagyta el Magyarországot, azóta az Egyesült Államokban él. 1962-ben a Rutgers egyetem pszichológia szakán B. A. diplomát szerzett, 1970-ben szociológiából doktorált a New York-i New School for Social Research egyetemen. 1960-ban egyik alapítója volt és azóta is egyik tanítója a Magyar Öregdiák Szövetség Hétféle Magyar Iskolájának. 1965-ben Kodály Zoltánnal és Váci Mihállyal egyik kezdeményezője volt és azóta is egyik vezető szakembere az Anyanyelvi Konferenciának. 1965 óta a Rutgers egyetem, 1968 óta a Middlesex County College szociológia tanára. Tanulmányai, esszéi, cikkei 1965 óta jelennek meg amerikai, magyarországi, kanadai, németországi és franciaországi könyvekben, tudományos és irodalmi folyóiratokban. 1977 óta szerkeszti a Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör *Tanúk korukról* című szabadegyetemi előadás- és kiadványsorozatát a Rutgers egyetemen. Fő érdeklődési köre a magyar nyelv és kultúra külföldi fenntartásának, művelésének, valamint a Kárpát-medencében és a világ más országaiban élő magyarok eleven kapcsolatainak lehetőségei.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Tanítsunk magyarul (New York 1977); Magyar szigetvilágban ma és holnap (New York 1984).

PÉTER LÁSZLÓ (Rákospalota, 1929. július 8.). Középiskoláit az óbudai Árpád gimnáziumban végezte. Állítja, hogy sokat köszönhet osztályfőnökének Bajza Károlynak, hittanárának, Könözi Lajosnak és a gimnáziumi cserkésznek. 1947 őszén iratkozott be történelem szakra a Pázmány Péter Tudományegyetemre, de 1951-ben már az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen végzett. Egy ideig a Szolnok megyei levéltárat vezette, később Pesten tanított. Részt vett az 1956-os forradalomban. November végén hagyta el az országot. Angliában telepedett le, az oxfordi Nuffield kollégiumban lett postgraduate diák. E kollégiumban 1961-től mint tutor a politikai intézmények elméletéről adott elő. 1965-ben doktorált. 1963-ban Londonba költözött, ahol azóta az egyetem szláv és kelet-európai intézetében a Habsburg Monarchia és az európai politikai eszmék történetét tanítja. A dualizmus-kori magyar parlamenti élet a szűkebb szakterülete. Tanulmányai a modern magyar és kelet-európai történelem köréből magyarul és angolul jelennek meg.

SANDERS IVÁN (Budapest, 1944. január 24.). 1956-ban került ki az Egyesült Államokba, középiskolai és egyetemi tanulmányait már ott végezte, összehasonlító irodalomtörténetből doktorált a New York Universityn. A Suffolk County Community College angol tanszékén professzor. Az utóbbi években vendégelőadó a Columbia Egyetemen. A jelenkori magyar prózairodalomról kívül fontosabb érdeklődési területe a modern amerikai regény és a kelet-európai filmművészet. Magyar nyelvű irodalmi tanulmányai, cikkei főleg az *Új Látóhatárban* és az *Irodalmi Újságban* jelennek meg. A kétnyelvűség, a „kettős kötődés” problematikáját taglaló tanulmányai a budapesti *Valóságban* láttak napvilágot. Rendszeres munkatársa a *World Literature Today* c. világirodalmi folyóiratnak; számos publikációját amerikai hetilapok közölték. Termékeny műfordító: Konrád György, Füst Milán, Örkény István, Mészöly Miklós, Kornis Mihály, Esterházy Péter és mások munkáit fordította angolra.

SZABÓ FERENC (Kálócfa, 1931. február 4.). 1950-ben érettségizett, majd egy-egy évet az egri és a szombathelyi szemináriumban tanult. 1953-ban belépett a jezsuita rendbe. Francia és magyar irodalmat hallgatott Budapesten az Idegen Nyelvek Főiskoláján, majd az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen. Rendi tanulmányait a Leuven melletti eegenhoveni főiskolán végezte (1957–63). 1962-ben szentelték pappá Brüsszelben. 1966-ban teológiai doktorátust szerzett Párizsban az Institut Catholique-on, Tézise: *Le Christ créateur chez Saint Ambroise* (Róma 1968). 1967-től a Vatikáni Rádió magyar műsorának szerkesztője.

Teológiai, filozófiai és irodalmi tanulmányait különböző külföldi és magyarországi folyóiratokban közli.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Mai írók és gondolkodók (Louvain 1963); Távlatok (Róma 1970); Henri de Lubac az Egyházzól (Róma 1972); Az ember és világa (Róma 1974); Párbeszéd a hitről (Róma 1975); H. de Lubac – Y. Congar (Róma 1976); Ábrahámól Jézusig (Puskely Máriával, Róma 1976); Jézus Krisztus megközelítése (Róma 1978); A rejtett Isten útjain (Róma 1980); Életadó Lélek (Puskely Máriával, Róma 1930); Kari Rahner (Róma 1981); Őszi ámulat (versek és műfordítások, Róma 1982); Jelek az éjszakában (tanulmányok, versek, műfordítások, Róma 1983); Teljes évszak (versek és műfordítások, Róma 1984); Szavak forrása csend (műfordítások, Róma 1985); Lélekben és igazságban (tanulmányok, vallomások, Róma 1986); Pázmány Péter emlékezete (szerk. Lukács Lászlóval, Róma 1987).

SZAMOSI JÓZSEF (Nagysomkút, 1912. szeptember 13.). A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen irodalom-nyelvészetet tanult, de történelem-földrajz szakon szerzett tanári diplomát. Több kiadványnál (Magyar Élet, Turul, Március) dolgozott, a „Bolyai-Könyvek”-nek mindvégig segédszerkesztője volt. Egy ideig mint külső munkatárs a budapesti Nemzeti Színháznál, a Magyar Színháznál szerződtetve, végzett lektori munkát. Közben Muharay Elemér drámai néphagyományokat életre keltő „Művész Stúdió”-jában is munkálkodott. 1943–44-ben a marosvásárhelyi hadapródiskolában „honvédtanárként” tanított, s az iskolával került Dániába, illetve Németországba. Szobrászatot is tanult Szervátiusz Jenőtől. Két történelmi tárgyú monográfiájának (*A magyarországi népmozgások története 1938-ig* és *Orbán Balázs élete és műve*) nyomdakész kézirata a háború alatt elpusztult. 1951-től 1977-ig a müncheni Szabad Európa Rádiónál dolgozott rendezői minőségben, emellett két bibliai tárgyú misztériumjátékot, több hangjáték-adaptációt és számtalan irodalmi, verses, zenés műsort készített. Elsőnek foglalkozott kimerítően Erdélyi Józseffel; költészetének eredeti, sajátos vonásait fölmutató tanulmányai alapvető jelentőségűek.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Kék ég az udvar fölött (versek, Budapest 1935); Pestmegye népművészete (in: Pestvármegye Adattára, Budapest 1939); Máriacelli emlékkönyv (Képes magyar kalauz, München 1979); írások–vallomások (tanulmányok, bírálatok, alkalmi írások, München 1982); Álmaim árnyéka (válogatott versek, München 1982); Nagy Lajos király építkezése és emlékei Máriacellben (tanulmány, München 1983); Nagy Lajos király emléke töredékekben (tanulmány, München 1984).

Német nyelven: König Ludwig der Große; Bauten und Denkmäler in Mária-zell, in: Louis the Great, King of Hungary and Poland (Boulder 1986).

VAJAY SZABOLCS (Budapest, 1921. október 9.) Egyetemi tanulmányait Budapesten, Genfben és Párizsban végezte. 1943 óta él külföldön; 1951-ben lett argentin állampolgár. Majd negyedszázadon át képviselte befogadó hazáját az Egyesült Nemzetek Szervezetének kulturális szervénél (UNESCO, Párizs, 1959–1983) mint a Társadalomtudományi Osztály latin-amerikai részlegének felelőse. Nyugalomba vonulása óta Svájcban él.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Werbőczy István tanítása a magyar király főkegyúri jogáról (Budapest 1943); Vázlat a rendi társadalom szociográfiájához (Katolikus Szemle, Róma 1966); Géza nagyfejedelem és családja (István Király Múzeum közleményei, Székesfehérvár 1967); Az Árpád-kor uralmi szimbolikája (Memoria Saeculorum Hungariae, MTA, Budapest 1974); Dominae Reginae Milites, Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején (Mályusz Elemér Emlékkönyv, Budapest 1984); A társadalmi átalakulás lélektani lecsapódása a Királyi Könyvekben (Magyarország társadalma a török kiűzésének idején, Salgótarján 1984). Francia nyelven: L'aspect International des tentatives de la restauration Habsbourg en Hongrie, mars–octobre 1921 (Genf 1946); Rayonnement de la 'Chanson de Roland': le couple anthroponyme 'Roland et Olivier' en Hongrie médiévale (Le Moyen Age, Bruxelles 1962); Elements turcs dans l'héraldique hongroise, Un cas caractéristique d'interpénétration socio-culturelle (Archivum Heraldicum, Neuchâtel 1969); Les Berchényi en Hongrie, une étude sur les origines sociales du comtemaréchal Ladislas de Berchényi (Vivat Hussar, Tarbes 1971); La relique stéphanoise dans la Sainte Couronne de Hongrie (Acta Historiae Artium, Budapest 1977).

Német nyelven: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte [862–933] (Mainz 1968); Corona Regia ~ Corona Regni – Sacra Corona; Königskronen und Kronensymbolik im mittelalterlichen Ungarn (Ungarn Jahrbuch, München 1977); Der Kamelauktion Charakter der Heiligen Krone Ungarns; die typologische Rechtfertigung einer Benennung (Insignia Regni Hungariae, Budapest 1983).

Angol nyelven: Agatha, Mother of St. Margaret, Queen of Scotland (Duquesne Review, Pittsburgh 1962).

FORRÁSMEGJELÖLÉS

Albert Pál: Két alkalom

A Mészöly Miklósról szóló írás megjelent az *Új Látóhatár* 1975/6. számában, a Nádas Péterről szóló 1981-ben az *Irodalmi Újság*ban.

Balla Bálint: A Magyar Október transzcendens távlata

Először előadásként hangzott el a Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom és az Innsbrucki Magyar Egyetemisták és Akadémikusok Szövetsége által a tiroli fővárosban 1981. október 21. és 23. között rendezett találkozón. Átdolgozott szövege megjelent a *Katolikus Szemle* 1982/2. számában.

Bárczay Gyula: Keresztény tolerancia?

Itt jelenik meg először nyomtatásban.

Czigány Magda: Két kiállítás

„A szocialista realizmus a száműzetésben” először az *Új Látóhatár* 1969/3. számában, a „Mi van a fügefalevél mögött?” az *Irodalmi Újság* 1982/1–2. számában jelent meg.

Gallus Sándor: Fejezetek a magyar történelemből

Nyomtatásban itt jelenik meg először. A fejezetek első megfogalmazásukban előadásként hangzottak el a melbournei magyar rádióadás történelmi előadássorozatában (1982–83).

Gosztonyi Péter: Budapest ostroma 1944–45-ben

Megjelent az *Irodalmi Újság* 1984/4. számában.

Gömöri György: József Attila: Levegőt!

Megjelent a *Katolikus Szemle* 1981/1. számában.

Hajnal László Gábor: „Lejátszani hibáinkat. . .”

Nyomtatásban először a szerző „Holnaptalanok” (Youngstown, Ohio 1986) című kötetében látott napvilágot.

Harmat Pál: A tékozló ország

A szerző „Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis” (Bern 1986) című könyve alapján készült. Ebben a formájában most jelenik meg először.

Illyés Elemér: Magyarok Romániában a nyolcvanas években

Itt jelenik meg először.

Kemény István: Bibó István emlékezete

Megjelent az *Irodalmi Újság* 1979. július-augusztusi számában.

Kende István: Szellem és korlát

„A hatalmi nyelvezet furfangjai” című betét először az *Irodalmi Újság* 1984/3. számában jelent meg, a „Ritkuló tilalomfák” szövege itt jelenik meg először magyar nyelven. Első ízben franciául látott napvilágot „A cenzúra új határai Magyarországon” címen a Párizsban megjelenő *Est-Ouest* című folyóirat 1985. március 17. számában. A magyar változatot a szerző némileg átdolgozta.

Kibédi Varga Áron: Egy világ mesgyéjén

Először az *Új Látóhatár* 1964/1. számában jelent meg, majd másodszor a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1965-ben kiadott „Eszmék nyomában” című tanulmányötetében. Eredetileg előadásként elhangzott a Kör tanulmányi napjain.

Király Béla: A honvédelem problémái a forradalomban

Megjelent az *Új Látóhatár* 1966/5. számában.

Monoszló Dezső: Et resurrexit tertia die

Nyomtatásban itt jelenik meg először. A tanulmányt a szerző 1974-ben írta és 1985 októberében a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör luganói tanulmányi napjain előadásként felolvasta.

Nagy Károly: A magyarságtudat őrszigetei

Előadásként elhangzott 1981 augusztusában Pécsen a IV. Anyanyelvi konferencián, valamint ugyanannak a hónapnak a végén az amerikai Itt-Ott konferencián. Nyomtatásban megjelent az Itt-Ott 1981 novemberi, a budapesti *Vigília* 1981 novemberi számában (kihagyásokkal), és a szerző bevette 1984-ben New Yorkban megjelent „Magyar szigetvilág ma és holnap” című kötetébe.

Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?

Részlet a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1980 szeptemberi tanulmányi napjain tartott előadásból. Megjelent a Kör 1984-ben kiadott „Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949” című tanulmánykötetében.

Sanders Iván: Lázadók, cinkosok, szabadságkeresők

Megjelent az *Irodalmi Újság* 1983/1. számában.

Szabó Ferenc: A teremtés dicsérete

Megjelent „A teremtő dicsérete” című kötetben (Kismarton 1985). A Weöres Sándorról szóló rész ezt

megelőzően a *Katolikus Szemle* 1971/1. számában látott napvilágot.

Szamosi József: Magyar zarándoklatok Máriacellbe

Itt jelenik meg először nyomtatásban.

Vajay Szabolcs; A Szent Korona kamelaukion jellege

Magyarul itt jelenik meg először. Előadás formájában (tömörítve) elhangzott 1981. szeptember 23-án a budapesti Nemzeti Múzeumban. Német változata megjelent a Budapesten 1983-ban kiadott „Insignia Regni Hungariae” című kötetben.